

DUE DATES

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

U. G. C. BOOKS

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

101578

पञ्चमो भागः

बृहदारण्यकोपनिषत्

वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतवासुदेवप्रकाशिकासमेता

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

101578

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्भमहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयनआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO G. C. BOOKS

THE
MĀDHYANDINA RECENSION

WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA

SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME V

BRHADĀRĀṆYAKA UPANIṢAD
WITH
THE VĀSUDEVAPRAKĀŚIKĀ COMMENTARY
OF
VĀSUDEVA BRAHMA BHAGAVAT

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशकाण्डे पडध्याय्यां बृहदारण्यकोपनिषदि
विषयागामनुक्रमणिका ।

तत्रादिमे आगमप्रधाने मधुकाण्डे-

भा० विषया. पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः पृष्ठाङ्काः

प्रथमोऽध्यायः ।

१ उद्गीथब्राह्मणं वैराजब्राह्मणं वा-
तत्र च प्रथमं मूलब्रह्ममावसान-
भूतयो कर्मज्ञानयोर्वन उद्भवस्तथो-
द्भावकस्योपास्यस्य प्रागस्य स्वरूपनिर्णा-
यिकाया आह्वयिकाया. कथन, तस्या
च देवा अमुग्राथेति द्विप्रकारा. प्राजा-
पत्यास्तोऽन्योन्यमस्यदन्तेत्यभिधाय तत्रा-
मुग्राणां बाह्व्येतैरिभूयमाना अ-
वा देवा. किं ह्यतवन्त इत्यभिधान,
विविधितस्य शुद्धादिगुणविशिष्टप्राण-
विज्ञानस्य स्वरूपनिर्द्धारणान् परोक्षा-
प्रकारनिरूपण, तत्र क्रमेण वाक्प्राण-
चक्षु.श्रोत्रमनोदेवताना परोक्षया निरू-
पणम्, एव वागादयो मृत्योरेतिक्रमणे-
ऽममर्षा इति निश्चित्याशरणा. सन्तो
देवा मृत्यवतिगमनाय मुख्य प्राणमेव
प्रार्थितवन्त इत्यभिधान, बध्यमार्णर-
वास्याङ्गिरसूभिर्गुणैर्विशिष्टस्य विधान-
पूर्वकस्य प्राणकर्मयोगामनयाह्वयिका
पुरस्कृत्य विविधफलस्य मृदुटीकरण,
प्रागस्य स्वत. शुद्धयेऽपि अमुद्दवा-
गादितम्बन्धादमुद्भव स्यादिति शङ्का
वारयितुं पामहानिफलानाधारणगुण-
कस्य विशिष्टस्योपासनस्य निरूपणम्,
अपास्यादिगुणविशिष्टप्राणविद फला-
भिधानम्, उक्तार्थस्यैव स्पष्टीकरण, देवता-

भावफलाभिधानम्, एव सामान्येनोक्त-
स्यातिवहनस्य प्रत्येकपरत्वेन निरूपण,
वागादीनाम-वादिदेवतात्वप्रमावपि-उपा-
सकस्य मिमायानमिति तन्निरूपण,
उपास्यस्य प्रागस्य कार्यकारणमवात-
विधारकत्वस्य नामगुणान्तरस्य च सहे-
तुक निरूपणम्, एवं प्राणस्यैव स्वान-
श्रेयशानुक्तोपकारभाजित्वं वागादीनां तु
तद्धारकमिति कथं निश्चेतुं शक्यमि-
त्याशङ्क्य यन्निधदादनेनैवेत्येवकारस्य
साधकत्वं स्यादित्यतलनिर्णयार्थाभि-
धानम्, एतद्गुणविज्ञानफलप्रदर्शनद्वारा
फलसहितस्य गुणज्ञानस्य निरूपण,
प्राणविषय स्तोतुं तदियाविदेविणो
दोषाभिधान, प्राणविद्विदुक्तस्य लाभ-
प्रदर्शनं च, पूर्वोक्तार्थाभ्यामेव प्रतिज्ञान-
स्याङ्गिरस-वप विवरण, बृहस्पत्यादि-
नामराशिधर्मक प्राणोपासनं वक्तुं तस्य
प्राणस्य क्रमाद्ययजुःसामान्मावस्य सौय-
पतिकं प्रतिपादनं, पुनस्तत्रार्थैव
प्राणस्य प्रकारान्तरं सामान्यतोदा-
सनार्थं निरूपणम्, एतद्गुणकप्राणो-
पासनफलस्य प्रतिपादनं च, इदं चोक्तं
फलं मध्यप्रद्विषयायेनोभयत. तम्बद्ध-
मित्यवधार्यमाणेव फलश्रुतिमनुसृत्या-
द्यापि ऋषोर्द्वीत्यादिगुणान्तरस्याभिया-
नम्, एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्द्धारि

शु० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शु० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

तस्य मायंवाद् सोपपत्तिक स्वसुवर्ण-
प्रतिष्ठासुगमिमानम्, एव प्राग्विज्ञान-
बन्धो मन्त्रजपस्य सकल विधानम्,
उक्तमन्त्रस्य श्रुतिरुक्तं व्याख्यातम्,
प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमन्त्रीत्य-
निर्वाणम्, अम्योद्गातुः सर्वफलमात्रक
त्वकथनम्, एव समुचितादुष्गामनाफल-
निर्वाणवासाकासम्भवाभावेऽपि फलवान्-
पामनासर्गिनिर्वाणका भ्यास्तस्या निरा-
करणकथनं चत्यादि.

१-१६

६ पुरुषविधब्राह्मणं वा अतिमब्राह्मणं
वा सृष्टिब्राह्मणम्-तत्र वैव ज्ञान-
कर्मस्या समुचित्याया प्रजापतिव-
श्यानि व्याख्यायदानीमभ्य प्रजापते
फलभूतस्य जातमर्जनस्थितिमहारेषु
श्यालन्त्यादिबभूवुपवर्णनेन त स्तेषु
ज्ञानकर्मणोर्बेदिकयोः फलो कर्ष्य
वर्णनं, तत्र प्रथमं सहेतुकं प्रजा-
पतेरुपासनायमहमिति यन्नाम तस्य
निर्वचनं, ततः प्रजापते पुरुषना-
मनिर्वचनम्, एतद्गुणविज्ञानफलाभि-
धाने च, प्रजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफल
समारविषयं वैवायव्यामदित्यस्वार्थस्य
प्रदर्शनद्वारा प्रजापतेर्मपाचाविष्टत्वेन
समारान्तर्भूतत्वप्रतिपादने, तत्रैवाख्या-
विष्टत्वे हेत्वन्तरं प्रतिपाद्य प्रजापतेस्त-
निरसनीयमप्रकारस्याभिधानं, लोका-
प्रसिद्धयोर्दम्पत्योक्तं निर्वचने लोकाणु-
मवप्रदर्शनम्, उक्तेऽर्थेऽभिप्रेतक्याङ्गवत्त्व-
सम्पत्तिनिर्वाय हेत्वन्तापिमानं, सृष्टि-
मिथुनद्वारिकेत्यभिधाय गवांसिसृष्टेरभि-
धानं, इत्यमाणाग्निमोनेन्द्रादिसृष्टिं मिद-
कथना सर्वस्याः सृष्टेरसहणवर्णनं,

सहेतुतद्गुणविदः फलाभिधानं च, एव-
मनुप्राग्विज्ञानसुक्त्वाऽनुप्राहकसृष्टेरुपवर्ण-
निरूपणं, तत्रैवविद्वन्मतप्रत्याख्यानसं-
हितं सोपमहारमेकस्यैव प्रजापतेर्द्विधो-
पाम्यत्वायाम्यवर्णयोः सोपपत्तिक
निरूपणम्, एवमनुप्राहकदेवसृष्टिमिधाय
ता प्रज्ञास्य नैतादृशः प्रजापतेरुपासकस्य
फलनिरूपणम्, एतावतोत्तस्य जगतः
व्याकृतस्य सर्वाजससारोद्भरणप्रयोज-
नाया बीजभूतया अव्योक्ततावस्थायाः
सदृशान्तं सोपपत्तिक विवरणम्, एव मूल-
कारणं तत्कार्यं चाभिधाय तत्र कार्य-
सन्धुः प्रविष्टत्वपुष्यक्तवयोः सहेतुकं प्रति-
पादनं, यं ह्यस्तदृशो स ब्रह्मात्मतत्त्वं
दर्शात्थाकाशादूर्ध्वं ब्रह्मविद्यामूर्त्तस्या-
वतरणं, तत्र पुनस्तस्यात्मनः सहेतुकं
कृत्स्नत्वं सहेतुकं पदनीयत्वं च प्रति-
पाद्य तत्र पदनीये उपायनिरूपणं,
प्रोक्तविज्ञानस्य युगफलनिरूपणं च,
कुतोऽन्यसर्वमनादत्यान्तत्त्वमेव विद्वे-
यमित्याशक्त्या लोकादृष्टिमवष्टम्य सामा-
धानकथनम्, एवमारमणि मुख्या प्रीति-
रनामनि त्वमुख्या प्रीतिरिति स्थिते
यत्कलितं तस्य निरूपणं, यदर्या कृत्स्ना-
ऽऽयुपनिषत्स्यैतस्य सूत्रस्य व्याचि-
ष्ट्यासया प्रयोजनामिधित्तया चान्दा-
दुषोद्गातत्वेन प्रभत्रयस्य प्रतिपादनम्,
एतेषां प्रदाना क्रमेण सर्वदीक्षानाग-
न्धितप्रतिवचननिरूपणं, तत्र प्रसङ्गा-
द्ब्रह्मविद्यायामिद्विहोत्रादाविव मनुष्य-
त्वावधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्य-
भिमानम्, अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वमाधा-
पत्तिः कथमित्येतन्मार्थस्य दादर्पाय

क्र० विषया

पृष्ठाङ्कः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्कः

शुनिप्रदर्शित मन्त्रमुदाहृत्य तद्वाग सोप-
पत्तिक विद्यामूत्र विविच्यविद्यामूत्रस्य
सोपपत्तिक विवेचन, पूर्वमनुब्राह्मणदेवता-
सर्ग प्रक्रम्याग्नेदेवार्थाद्ब्रह्मसृष्टिरुक्तेदानी-
मविद्यां प्रस्तुत्य कर्मणः श्रेयसं तद्विधा-
मरुशुक्लमृष्टेरभिधान, तथा कर्माङ्गभूत-
द्रव्योपार्जनार्थं वैश्यमृष्टेरभिधान परि-
चारकशूद्रमृष्टेरभिधान च, सनः शूत्र-
स्थोप्रवात्तनियन्तृयर्मसर्गस्य प्रति-
पादनम्, उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धेरभिधानम्,
इत्य देवेषु दर्शितस्य चानुवर्णस्य मनु-
ष्येष्वधि दोगयित्वा प्रदर्शनं, केचि-
द्यान्यादिमाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्तीति
तेषां मतमनुसृत्य भोगपत्तिक प्रत्या-
ख्यानं, तत्र लावनमोक्षसाधनादि यानि
कर्माणि तानि कानि ? के च तैर्यष्टव्या
देवादयः ? तेषामुपदेशा सप्रपञ्च निरू-
पणं, येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहप्रसूत
इवावशः सन्वात्मलोकवह्निमुखाभूतो
दुःखात्मके कामेष्वेव प्रवर्तते इति स
क प्रवर्तक इत्यपेक्षया कान एवेति
निर्णयार्थं सप्रपञ्च निरूपणम्, अन्तेऽन्त-
र्यङ्गस्य पातकवद्वाप्ययज्ञस्यापि सफल
पातकप्रतिपादनं चेत्यादि.

१९-३५

३ सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्म-
णम्-तत्र चैव कामप्रयुक्तेन पुरुषेण
पातकज्ञानकर्मण्या वा वैश्वलशानेन वा-
ऽद्यमानत्वेन सृष्टस्थालभूतस्य जगत
उपासनार्थं विनागेन सप्तम निरूपणं,
तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्नप्रकाश-
कानां सूत्रभूतानां मन्त्राणामुदाहरणं,
तत्र पयसोऽन्ववे हेतु प्रतिपादान्म्या-
क्षयत्वे च हेतु प्रतिपादान्म्याङ्गिति-

त्वयुगविज्ञाने फलनिरूपणम्, एतेषां
मन्त्राणां तितोहितार्थत्वेन तत्तन्मन्त्रस्य
प्रतीकप्रहणपूर्वकं व्याख्यानं, तत्रोक्त-
मन्त्रान्नविनियोजकमन्त्रभागस्य व्याख्या-
नम्, तत्रापि विशेषतः सर्वसाधारण-
स्यान्नस्यामाधारणीकुर्वन्तो दोषप्रदर्श-
नम्-मनुष्याणां पशूनां च पयोरूप-
मेकमेवान्नमिति सकारणमभिधान-पशूनां
पयोरन्नमन्तीत्यत्र लोकप्रसिद्धे प्रदर्शन-
पयसि हीनं सर्वं प्रतिष्ठितमिति विधि-
मितदर्शनमनुष्यैर्गं मन्त्रान्मनुष्याभ्य
नस्य निन्दार्थवादप्रतिपादनं च, एव
पाठक्रम विहायार्थक्रमवशात्साधनभूत-
मन्नचतुष्टयं व्याख्यायेदानीं पातकस्य
कर्मणः फलभूतं क्रमेणाप्यामशभिभूत-
मधिदैवमदत्रयं कार्यन्वादिस्तीर्णविषय-
न्वागत्पूर्वमादन्नचतुष्टयाप्ययुक्तं तस्य
व्याख्यानं, तत्र मनोवाकप्राणरूपो-
ऽन्नयमे आध्यात्मिकस्य मनसः सप्रमा-
णमस्तिव निरूप्य तत्स्वरूपस्य भोग-
पत्तिक निरूपणम्, आध्यात्मिकाया
वाच स्वरूपमभिधायाध्यात्मिकस्य
प्राणस्य सप्रमाण स्वरूपनिरूपणम्,
एव वागादीनामाध्यात्मिकी विभूतिमु-
क्त्वाऽऽधिभौतिकया विभूतेर्विस्तारनि-
रूपणं, तत्र वागादीनां लोकत्रयात्मक-
त्वं वैदत्रयात्मकत्वं देवपितृमनुष्यात्म-
कत्वं पितृमातृप्रजापत्यकत्वं चेत्यादिनि-
रूपणं, तथा वागादीनां पुनर्विज्ञात-
विज्ञातयाविज्ञातवत्त्वा मन्त्रनिरूप-
णम्, एवं वागादीनामाधिभौतिक
विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकविस्तारस्य
प्रतिपादनं, तत्राध्यात्म्याधिभूतं च या

वाक्यरिच्छिता तस्या आधिदैविकवाग-
शब्दादशाशिनोश्च तादात्म्यात्तया सह
तुल्यपरिमाणवत्प्रदर्शनम्, तथाऽप्या-
त्माधिभूत च मन प्राणयोरेाधिदैविक-
मन प्राणाशब्दात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्य-
परिमाणवत्प्रदर्शनं, तत्रापि विशिष्येन्द्र-
त्वासपन्नत्वादिगुणविशिष्टस्य प्राणस्य
सफलमुपासनकथनं, तत्र आध्यात्मिका-
धिभौतिकाधिदैविकानां बाह्यमन प्रा-
णानां ध्यानार्थं समत्वानन्तत्वादिगुण-
निरूपणं, तत्र उक्तोऽर्थे वित्तकर्मणो
सम्भावनायाः प्रतिपादनद्वारा प्रजापते
पांक्त कर्मफलत्वमुक्त्वाऽऽवासायाया
रात्रौ प्राणिनः प्राणं न विशिष्यन्वादि-
त्यस्य प्राप्तिकर्तव्यस्य निषेधप्रयोजन-
सहितमभिधानं, यत्पूर्वमाधिदैविकव्य-
भात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि
प्रजापतिरित्यदप्रहेण कर्तव्यमिति
दृष्टान्तं सफलमभिधानं, तत्र उक्तोऽर्थे
पुत्रकर्मापरविधानां साध्यलोकत्रयप्राप्ति-
साधनमात्रं सामान्येदावगणं तस्यैव
पुनर्विशेषज्ञानार्थं विस्तरशः प्रतिपादनं,
तत्र पुत्रवस्य क्रियासमरुचवाक्चेन प्रकार-
रेण लोकत्रयहेतुत्वमित्यपेक्षया तत्प्र-
कारस्य सोपपत्तिक निरूपणं, तत्र
विशेषणः पितृकर्तृकं सकलं पुत्रानु-
शासननिरूपणं-पुत्रशब्दनिर्वचनं-वितु-
पुत्रतादात्म्येनैतल्लोकप्रदाननिरूपणं च,
तत्र एव कृतसम्प्राप्तिक रितरमेते
देवा बाह्यमनःप्राणाश्च मरणधर्माण
आविशन्तीति सम्प्रकारकं निरूपणं,
" ते सर्वे समाः सर्वेऽन्ता. " इति
यत्पूर्वमविशेषेण बाह्यमन प्राणानामुपा-

सनमुक्तं तत्र तद्वन्त्यतदविशेषप्रति-
पत्त्यर्थं प्राणविषयकाः-पामदर्शननिरू-
पणं, तदर्थं प्राणव्रतमीमांसाकथनं,
प्राणव्रतमभिव्यञ्जेन धारणाविविधिति निर्धा-
रणायात्प्रायिकारकथनं, तस्या च विशे-
षणः कर्णावागमन्योऽन्यस्पर्शाप्रकारक-
थनं-प्रजापतेर्वागादिषु श्रवणद्वारा च-
कर्मप्रच्युतिरासीदिति सम्प्राणमभिधा-
नम्-प्राणव्रतधारणप्रकारकथनं-कर-
णानां प्राणनामत्वनिरूपणम्-उक्तदर्शन-
फलनिरूपणम्-उक्ताध्यात्मप्राणदर्शन-
स्थोपसहृणं चेत्याद्यशप्रतिपादनं, ततो-
ऽप्यात्मवत्प्राणविषयकादिदेवतदर्शननि-
रूपणम्, उक्तार्थदृष्टार्थं मन्त्रसंवादप्रद-
र्शनं, श्रुतिकर्तृकं शब्दादमन्त्रस्य व्या-
ख्यानं, प्रकरणार्थस्थोपसहृणं, प्राण-
व्रतकारणे बाधकनिरूपणं, प्राणव्रत-
मामरणमनुवर्तयेदिति प्रतिपादनम्, अह
च सर्वभूतेषु सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वपरि-
त्यन्दकृदित्येवप्राणोदासकस्य फलाभि-
धानं चेत्यादि.

३६-११

४ इयन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयक-
संसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा
उपसंहारब्राह्मणम्-तत्र च पूर्व-
ब्राह्मणे सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यता-
धनलक्षणो व्याहृताऽऽकाकृतस्यो वि-
स्तरो निरूपित इदानीं तस्यैव प्रति-
पत्तिकर्तव्यं नामरूपकर्मत्वेनोपसहा-
रस्य प्रतिपादनं, तत्र च क्रमेण देव-
दत्तवृद्धत्तप्रभृतीनां नामविशेषाणां-
सितान्नितप्रभृतीनां रूपाणां-मन-
दर्शनचलनप्रभृतीनां सर्वकर्मविशेषाणां
सोपपत्तिक विवरणम्, एव नामरूपकर्म-

त्वेन मन्त्रिसस्यापि जातः पुनः सन्धे-
पान्पक्तयन, एकस्मिन्नपि मघाने
कार्यकारणरूपेणावान्तरविभागाफथन-
त-प्रतिपादकवाच्यस्य श्रुतिकर्तृक व्या-
ख्यान चेति.

१४-१९

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ अज्ञातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यङ्गविद्या-
ब्राह्मणम्-तत्र प्रथमेऽध्याये मूर्तिवो-
र्विद्याविद्ययोर्मध्येऽविद्याया प्रपञ्चे
निरूपितः, सम्प्रत्यम्बिलप्याये विद्याया
परब्रह्म निरूपणम् । तत्रादौ बन्धुश्रोतृ-
रूपाख्यायिकयाऽविद्याविषयमेव ब्रह्म-
त्वेनोपदिष्य त-प्रत्याख्यान, तत्रापि
प्रथमं गार्भ्येण हस्तबालाकिनाऽज्ञात-
शत्रो राह. श्रवणायाभिमुखीकरणप्रका-
रकथन, ततः मवादेन पर्यायशः आदि-
न्यचन्द्रविमुदाकाशवाचन्यावादर्शादिभ्यु-
स्थिन पुरष तथा गच्छत. पृष्ठदेशे
समुत्पन्न शब्द छायामय पुरुष तत्तद्गु-
णविशिष्टतयाऽऽ ब्रह्मोपास इति ह-
बालाकिनोक्तेऽज्ञातशत्रोस्तत्तद्गुणानु-
रोधेन प्रतिपर्यायमुपासनफलनिरूपणम्,
एव व्यस्तानि ब्रह्माण्डुपन्यस्यात्मन्विगु-
णविशिष्टमात्मनिस्थिनपुण्यलक्षण सम-
स्त ब्रह्माटमुदान इति हस्तबालाकिना
पुनरर्के निरक्तगुणानुरोधेनाज्ञातशत्रो-
रस्मिन्नपि चरमे पर्याये उपासनफल-
निरूपण, ततस्तूष्णीम्भूते गार्भ्येऽज्ञात-
शत्रुस्त " किं त्वया एतावदेव ब्रह्म
विज्ञात ! नैतावता विदितं भवतीत्यु-
क्तवानित्यनिधान, ततो गार्भ्ये ब्रह्मजिज्ञासया

छात्रभावेन उपमगते त्वा ब्रह्म ज्ञप-
यिष्यामीत्यज्ञातशत्रो प्रतिज्ञाकरणा-
निधान, प्रतिज्ञातब्रह्मवबोधार्थमुपकम-
करणप्रतिपादन, तत्राज्ञानशत्रुर्वयोदा-
हरण व्यतिरिक्तात्नास्तित्व प्रतिपाद्या-
स्यात्मनः स्वामाधिकस्वरूप बोधयितु-
मधिकरणमपादान बोधय पृष्टवा-
नित्याद्यभिधान, ततो जागरिते
कर्तृबभोकृत्वादिक नात्मनः स्वामा-
विक क्तिन्तु बागाद्युपाधिसम्बन्ध-
हृतमेव स्वमे तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादे-
व्यतिरेकदर्शनादिनि दर्शयितु प्रशालु-
वादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरनिरूपण,
यदा शरीरेन्द्रियाण्यशतानुमुत्पन्नति
तदाऽमौ स्वात्मनि वर्तते इति कथम-
वागम्यत इत्यपेक्षाया नामप्रसिद्धया
इत्यादि सयुक्तिक निरूपण, दर्शनलक्ष-
णाया स्वभावस्थाया वागादिस्मन्बन्धा-
भावेऽपि कर्तृत्वादिसत्तारस्य दर्शना-
द्यतिरेकानिद्विरित्याशङ्क्य तत्रापि
जाग्रद्व्यसनायाः सत्त्वापरिकल्पितस्य
स्वप्नप्रपञ्चस्य मृगत्वान व्यतिरेका-
निद्विरित्यतोऽप्य स्वतः-शुद्धत्वमेवे-
त्यभिप्रेत्य समाधाननिरूपण, ततो वेद-
शब्दप्रयोगाद्ब्रह्मनिचारदर्शनावैने महा-
राजत्वादयो लोका मृषैव नास्या-
त्मभूता इत्येकमुक्तस्यार्थस्य दृष्टान्तपूर्वक
कथनं, दर्शनवृत्तौ स्वप्न वासनाराशे-
र्दश्यत्वादिसत्तारधर्मता-इत्यात्मनो विभु-
द्धताऽवगता-तत्र कामवशात्परिवर्तन-
मुक्तम्-इष्टदश्यसम्बन्धस्य स्वामा-
विक इति पुनरुद्धतापाराक्य तत्स-
म्बन्धस्य सुपूनी व्यतिरेकदर्शनात्वा-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया:

पृष्ठाङ्का:

भाविकत्वाच्च्युद्धत्वमेवास्य स्वाभाविक-
मिति पथायथमुपपादत्, तत्रोक्तशय-
नस्य दृष्टान्तपूर्वकं निरूपणम्, एव
प्रथमप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्त्वेदानीं
तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं द्वितीय-
प्रश्नस्य प्रतिवचननिरूपणं, प्राणोपनि-
षदो निरूपणं चेत्यादि.

१७-६६

२ सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम्-
तत्र पूर्वब्राह्मणान्ते उपक्रान्ता प्राणो-
पनिषद विशेषतया व्याख्यातुमादौ
तस्या. फलार्थेवाद्दक्षयनम्, एव फलश्र-
वणेनाभिमुखीभूताय जिज्ञासवे शरीर-
मध्यस्थ प्राग शिशुत्वेन-शरीरस्य
नदाधानत्वेन-शिरस प्रत्याधानत्वेन-
बलस्य स्थूणात्वेन-अन्नस्य दामत्वेन
चोषवर्णनं, ततस्तस्यैव शिशोः प्रवा-
धाने शिरस्याकृष्टस्य चक्षुषि काश्च-
नोपनिषद्स्तासां विवरणं, तत्राक्षिती-
नमुपपादनपूर्वकं तत्कट्टकप्राणोपस-
नस्य निरूपणम्, एवविशेषान्तेः फल-
निरूपणम्, उक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमि-
धाय तस्य मन्त्रस्य सोपपत्तिकं महेतुक
व्याख्यानं, " प्राणा वा ऋषयः "
इत्युक्तं के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायां
तेषामुपपादनं, प्रमद्गादद्विशब्दनिर्वे-
चनम्, अत्रिनामनिर्वचनविज्ञानस्य प्राण-
पायात्म्यवेदनस्य च फलप्रतिपादनं
चेत्यादि.

१७-७०

३ मूर्त्तपूर्वब्राह्मणम्-तत्र च कथमेवां
प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्या-
त्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्य-
कारणोपमकानां सत्यानां पञ्चमूतानां
स्वरूपस्यावधारणं, तत्र प्रथमं " देवि

नेति " अपोहद्वारा निर्दिष्टाविवितस्य
ब्रह्मणो मायामयस्य रूपरूपस्याभिधानं,
के ते मूर्त्तान्ते कानि वा कस्य वा
विशेषणानीत्यपेक्षायां तद्विशेषप्रति-
पक्षेर्निरूपणम्, उक्तविशेषणचतुष्टयवतो
भूतत्रयस्य यत्कारिष्ठं कार्यं तस्य विरो-
धगानुवादपूर्वकमभिधानं, तत्रामूर्त्तस्या-
प्रिद्वैविकस्य कारणोत्पत्तस्य इरुणो
रूपनिरूपणं, ततोऽप्यामतया मूर्त्त-
पूर्ववोर्विमापनिरूपणम् । एवमाध्यात्मि-
कस्य कार्योत्पत्तस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य
कारणोत्पत्तस्य यद्द्रूपं तस्य निरूपणं,
ततोऽस्य कारणोत्पत्तौ यद्वासनामय
रूपं तस्य निरूपणं, चामोक्तहिरण्य-
गर्भवासनारूपोत्पत्तस्य फलाभिधानम्,
एव सत्यस्येति षष्ठयन्मस्य स्थूलद्रुम-
प्रत्यक्षमकं हेयभूतं सत्यसन्दर्भस्यार्थं
व्याख्यायानन्तरेणुपादेशभूतप्रथमान्त-
सत्यसन्दर्भस्य सोपपत्तिकं व्याख्या-
नम्, प्रथमत्रयान्ते " तस्यो-
पनिषद् " इति प्रतिज्ञाताया उप-
निषद उपसंहारस्य निरूपणं चेति. ७१-७४

४ मैत्रेयीब्राह्मणम्-तत्र चैव ब्राह्मण-
त्रयेण निरूपिताया ब्रह्मविद्याया अङ्ग-
त्वेन सत्यानां विधातुमाख्यायिकाप्रति-
पादने, तस्य चादौ यादवत्स्यः
स्वस्य सत्यासमहणं प्रतिज्ञाय मैत्रेय्या.
काल्यायन्या सह दायं कर्त्वागीतिं प्रति
ज्ञातवानित्यभिधानं, तदा हे ममवत् !
मथामिदं सर्वां सत्तागतां विसृज्यां च
पृथिवी यदि दद्या तेन किमहममृता
स्याम् ! इति तथा मैत्रेय्या पृष्ठो याङ्-
वत्स्यस्येनेतरधनिकत्वे जीवितं स्याद-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मृतत्वस्य तु नाशा कर्तव्येति प्रति-
वचन ददावित्यभिधानं, येनाहममृता
न स्या किमहं तेन कुर्याम् ? येनाहम-
मृता स्या तन्मे ऋहीति मैत्रेय्याः प्रार्थना-
करणकथनम्, एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्य-
स्तस्य मैत्रेय्यं मोक्षसाधनमात्मज्ञान
व्याख्याम्यामि निदिध्यासस्तु तदिति
समाश्वास्य तदुक्तवानित्यभिधानं, ततो
याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपादि-
दिधुर्जायापतिपुगादिभ्यः सरलमुख-
साग्नेभ्यस्तात्सन्ध्यासविरागमुत्पादात्म-
दर्शनं कर्तव्यमिति विधाय च तत्र
ध्वजगमनननिदिध्यासनरूपोपायत्रय-
दर्शयामासेति निरूपणं, ततः कथम-
स्मिन्नात्मनि विदितेऽव्यक्तं विदितं
भवेदित्याशास्त्रात्मव्यतिरेकेण्यस्यामा-
वादिनि समाधिप्रदर्शनं, कथं पुनरिदं
सर्वमात्रैवेति प्रदर्शयितुं शक्यत इत्यागम्य
घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मा-
त्रानुगमात्सर्वत्र चित्त्वरूपत्वैवेति-यत्स्व-
रूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदा-
त्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तप्रयुक्तं
समाधिप्रदर्शनम्, एवं स्थितिकाले जगतो
नष्टैकवचनगमन्यात्पतिकालेऽपि तथा-
ऽवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राकारणा-
दभिन्नेषुप्रदर्शनं, तथा प्रलयकाले-
ऽपि अस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्म-
कत्वं प्रतिपद्यमिति दृष्टान्तद्वैकम-
भिधानम्, एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन
सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्रूपात्मत्वमद-
गमय्य “ इदं सर्वं यदयमारमा ” इति
प्रतिशतत्वादिदानीं ब्रह्मविषयाऽविषया-
ऽतिरोधद्वारेण योऽयमात्मनिक प्रलय-

स्तस्य दृष्टान्तसहितं प्रदर्शनम्, अस्यां
च निरूपितायां कवल्यावस्थाया
विशेषज्ञानं नास्तीत्यभिधानम्, उक्तेऽर्थे
मैत्रेय्याः सन्देहं प्रदर्श्य तस्य सप्रका-
रकं याज्ञवल्क्यकृतनिराकरणकथनं, तत
एवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दृष्टीकृत्य यत्र तु ब्रह्म-
विषयाऽविधानासामुपगमिता तत्रम-
व्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेक-
प्रदर्शनम्, एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कवल्या-
वस्थायां विशेषविज्ञानाभाव प्रतिपाद्य
तत्रैव कैमुतिकन्याय दर्शयितुमविषया-
वस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्व-
प्रतिपादनं, पुनर्विद्याऽवश्यस्यासमा-
रिणं आत्मनो ज्ञानविषयत्वप्रतिपादन
चेत्यादि.

७४-८२

५ मधुब्राह्मणम्-तत्र च पूर्वं मैत्रेया-
ब्राह्मणे “ इदं सर्वं यदयमारमा ” इति
प्रतिज्ञानस्यात्मन उत्पत्तिश्चित्तवहेतु-
त्वमुक्त्वा प्रतिज्ञानस्यार्थस्य निगम-
नार्थं मधुविद्यायां निरूपणं, तत्र सर्वेषां
शरीरिणां प्रत्येकं पृथिव्यादयः स्तन-
यिन्वन्ता भूतगणा देवगणाश्च कार्य-
कारणसत्तात्मनोपकुर्वन्तो मधु भव-
न्तीति परोपदेश सोपपत्तिक निरूपणं,
निरुक्त्वा भूतगणा देवगणाश्च येन
प्रयुक्ता शरीरिणिः सम्बन्धमाना मधु-
स्वेनोपकुर्वन्तीति तन्निरूपणं, तत्र
पृथिव्यादिप्रयोनारि धर्मं सामान्यरूपेण
कार्यकारणसत्ताकर्तारि तु धर्मं विशेष-
रूपेण तदुदात्तमिहत्वंप्रतिपादनं, सत्य-
मपि धर्मवद्विशेषम्-तत्र सामान्यरूप
पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतम्, विशेष-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपं तु सत्यमघातत्रेणानुगतमित्या-
 यन्निधानं, धमसत्त्वाभ्यां प्रयुक्तोऽर्थं
 कार्यकारणसमानविशेषीयेन जातिविशे-
 षेण सयुक्तो भवति तस्य बाह्याभ्यन्त-
 रविभागपुरःसरं प्रदर्शनं, यः पुनर्मनु-
 षादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसमस्त-
 स्तस्य मधुत्वोपपादनम्, अस्यान्तिम-
 पर्यायेनेत्यामन् स्वरूपस्य सद्यस्त-
 निरूपणम्, एव साकल्येन निरूपिताया
 ब्रह्मविद्यायां सत्यार्थं प्रवर्तमानकरण-
 श्रियताख्यायिकामध्येपकवोर्मन्त्रवो धुनि-
 कर्तृक प्रस्तावपूर्वकमकरण, ततो
 ब्रह्मविद्यार्थयैस्तु तृतीयचतुर्थोपपादयो-
 र्थं प्रकाशयितुं श्रुतेर्बोर्मन्त्रपोस्तद-
 निप्रत्यप्रतिपादकब्राह्मणसहितप्रवना-
 रण, ततोऽप्यामन. पारमार्थिकभ-
 र्त्वन्योनसोऽनन्तम्, अयमेव सर्ववेदान्तान-
 नामर्थ इत्युपसंहारस्य निरूपणं, ततो
 ब्रह्मविद्याप्रसाराय मधुराडम्य य एष
 स्तात्यापार्या जपार्थं ब्रह्मविद्याया
 वशास्तस्य विन्मरशोऽनिधान
 येत्यादि

इति द्वितीयोऽधार ।
 इत्याद्यं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये उपपनिमथाने
 याज्ञवल्क्यकाण्डे

नृतीथोऽध्यायः ।

अथ तत्रोऽध्यायम्-तत्र ४ प्रश्न
 प्रश्नायं कर्तुं ब्रह्मविद्याप्रत्युपायप्रदर्श-
 नार्थमा विज्ञानस्तुत्यर्थोपाध्यायानि-
 काया निरूपणं, तस्मात् च जपवद
 ब्रह्मविद्याप्रदर्शनो-त्तमित्यत्रे कुर्व-

८३-९४

पञ्चाशाना विदुषानुपसंगमन-उपनीगतेषु
 ब्राह्मणेषु जनकभ्यान्नुचानननत्राद्यविष-
 यिणी जिह्वासा जिह्वासादूर्ध्वं गवां
 सहस्रमवरोच्य मो ब्राह्मणाः । युष्माकं
 मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजता
 इत्युपायचिन्तने तत्करणं च यदाऽप्ये
 सर्वे ब्राह्मणा न ददुमुत्तदा याइवत्स्यः
 इतिस्मिन्ना एता गा उदावकार तेन
 ने ब्राह्मणाधुक्तुः कथं त्वमेवैकोऽस्माक
 मये ब्रह्मिष्ठोऽन्यायापराय्य प्रतिपादन,
 एव कुन्देयु वाप्येसु जनकभ्य होत्राऽध्वरेण
 “ नोऽप्ये त्वमेव खलु मो याइवत्स्य ।
 ब्रह्मिष्ठोऽस्योति किनिवि ” इत्ये
 याइवत्स्यो “ वर ब्रह्मिष्ठाय नमःकुर्मः
 गोतामा वदमनो गोभिरण कृ.वत्स.”
 इति प्रयुत्तर ददावित्यनिधानं, पूर्वत्र
 मधुकाण्डे व्याख्याते उद्गीयप्रकरणे
 कामज्ञपाननो मृत्योरत्ययः समुचितेन
 कर्मणा सधेदतो न्यास्यात इदानीं
 तर्थावेद्गीयदर्शनस्य योऽय परिष्ठाविषय-
 सस्त्य वचनप्रतिवचनरूपमित्यास्त्य कथनं,
 तत्र स्वामाविकादृशानाम्प्रयुक्ताकर्म-
 तद्गाम्मृत्योरितिमुने. मोदपत्तिक
 विवरणं, इदानीं तस्य कर्मणः सात-
 शून्य दृष्योत्तधरभूताना दर्शपूर्णमासा-
 टिकमेतान्माता विज्ञानेश्वरैः काला-
 त्रिपलुडानन्वर्थिकेनापि कियायाः
 प्रापूर्ध्वं च सचनविपरीतगमनेतुक्तेन
 कालस्य न्यायप्रदर्शनस्यसादृश काला-
 वातिमुनेः पूषकृष्टस्योत्तविकं विवर-
 रणं, तथा त्रिप्यादिलभ्याकालादति-
 मुनेः मोदपत्तिक विवरणं, स च
 अग्निमुष्यमनः केतावत्स्येन परिच्छेद-
 विषय मृत्युर्जात्य क्त प्रामोतीति

क्र० विषया	पृष्ठाङ्कः	क्र० विषयाः	पृष्ठाङ्कः
<p>प्रथमं निरूप्य तस्योत्तरनिरूपणं, तत्र संप्रदायारम्भमुपस्थाप्य प्रभोत्तराभ्या- मृत्नातिष्ठ अव्युत्कृताद्विधु मनसि स्तोत्रियासु च कल्पसम्पादनप्रकारनिरू- पणं तत्र स्तोत्रियागामधिदेवतायास्य- स्वरूपेण प्रतिपादनं चेति. ९९-१०२</p>		<p>मोक्षारम्भकत्वमम्भज्ञानं मोक्षार्थानि कर्माणीयत कर्मकरानां सत्सारत्वप्रद- र्शनं, तत्र भुञ्चो. स्वविद्यायां गुरुप- देशपूर्वकत्वज्ञानेन, गन्धर्वैर्भुञ्जयं य. प्रथमं कृतं स एव प्रश्नो भुञ्जुमा- याज्ञवल्क्याय कृत " क पारिशिता अभवन्ति " प्रदर्शनं, कृत्प्रथमस्य याज्ञवल्क्यप्रदत्तोत्तरकथनं, प्रसङ्गाद्भु- वनकोशपरिमाणनिरूपणम्, एतद्विज्ञान- फलनिरूपणं चेत्यादि. १०८-११०</p>	
<p>२ आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारव- ब्राह्मणम्-तत्र प्रथमं बन्धज्ञानं विना ततो विशेषाभोगमुमुक्षो सप्रयो- जकबन्धज्ञानार्थत्वेन प्रह्लादिप्रह्लक्षणो- द्वन्धान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिका- कथनं, तत्रादौ तेषामष्टानां प्रह्लाणामति- प्रह्लाणा च स्वरूपस्योपपादनं, यस्या देव- ताया मृत्युरत्यन्तं भवेत्सा देवता केन्मु- पपादनं तन्ज्ञानफलकथनं च, परमाण्व- दर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनायन्ते उत तन्मरणेन सर्वमपी- त्याशक्यातिमरणाश्रयणेन तसमा गान- निरूपणं साक्षात्कारज्ञाने जाते विज्ञानं त्रियने-न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किन्तु जीवन्मुक्तत्वेन न सर्वदा निष्ठतीषाशाङ्क्य तन्निराकरणं, प्रह्लादिप्रह्लक्षणं वग्नं कंन प्रयुक्तमिति प्रश्नपूर्वकं तन्निर्दोषेण, निर्णोत्तरार्थस्य श्रुतिमुत्पेन प्रदर्शनं, कर्षेव प्रथमं कारणमिति प्रशस्तारदोषादित्यस्य प्राधान्यस्योपसंहारणं चेति. १०२-१०३</p>		<p>४ कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्या- ब्राह्मणम्-तत्र च कौपीनकेयस्य कहोडस्य याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादा- मिकयाऽऽख्यायिकया सत्सारवतो बन्धस्य यन्मोक्षसाधनं सत्सन्धास- मान्यज्ञानं तस्य सोपपत्तिकं निरूपणम्, एतद्विज्ञानफलनिरूपणं चेति. १११-११२</p>	
<p>३ भुञ्जुब्राह्मणम्-तत्र चादौ सत्यापने- मुंभोर्भाष्यवल्क्यस्य च तत्वादात्मिकाया आख्यायिकानां कथनं, तस्यां च मोक्ष- स्यापि पुरषार्थवात्रिशेषादुत्तमेन पुण्यो- त्कर्षेण मोक्षो मत्रिभ्यर्तव्यादाङ्क्य तन्निर्णोत्तरार्थं विद्यासुत्तरस्यैव कर्मणो</p>		<p>५ उपमन्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्या- ब्राह्मणम्-तत्र च चाक्रायण्योष- स्तस्य याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादात्मिका- याऽऽख्यायिकया यो वद सत्सरति सोऽस्मि नास्मि वेति अस्ति-वे च कि- ल्लक्षणो देहादीनामन्यतममत्मेभ्यो विल- क्षणो वा-इति श्मृत्त्येव आत्मनो देहा- दिभ्यो विभेदेनाभिगमायोपायप्रदर्शनं चेत्यादि. ११३-११४</p>	
<p>६ गार्गीब्राह्मणम्-तत्र च वाचस्नव्या गार्गीया याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादात्मिका- याऽऽख्यायिकया पूर्वब्राह्मणयोर्निरूपि- तस्य सर्वान्तरस्यात्मनः स्वरूपाधिगमात् तदुपायभूतत्वेनानामभूतान्तसर्वान्तर- स्यानुत्त्वात् तद्वारा सूत्रादन्तर्गतस्य व्याप- कस्य निरूपणं चेति. ११९-१२१</p>		<p>६ गार्गीब्राह्मणम्-तत्र च वाचस्नव्या गार्गीया याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादात्मिका- याऽऽख्यायिकया पूर्वब्राह्मणयोर्निरूपि- तस्य सर्वान्तरस्यात्मनः स्वरूपाधिगमात् तदुपायभूतत्वेनानामभूतान्तसर्वान्तर- स्यानुत्त्वात् तद्वारा सूत्रादन्तर्गतस्य व्याप- कस्य निरूपणं चेति. ११९-१२१</p>	

सुदगम्य, तत्र शङ्कामुद्राव्य तस्या निरा-
करण चेत्वादि. ११२-१४८

१० पदाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्गब्राह्म-
णम्—तत्र च पूर्वं शाक्यब्राह्मणे
निर्द्धारितस्य सञ्चिदानन्दलक्षणस्य कथन
एव प्राणाद्यभिहारीषु वाय्वादिदेवतासु
ब्रह्मरुद्रादिसा निर्णयस्य उदङ्गादिपडा-
चार्याणां याज्ञवल्क्यस्य च सञ्च-
रूपाया आहूयानिष्ठाया निरूपणम्,
तस्या च पर्यायपट्टेन क्रमाप्राणवा-
कवसु थोरमतोद्देश्यानां ब्रह्मवन्द्यमोप-
पत्तिक निर्धारणम्, प्रतिपर्यायं प्रागादि-
तत्तद्भूषोपासितु. फलकथनम्, तथा
प्रतिपर्याय जनकस्य राज्ञो विद्यानिष्क-
यार्थं प्रतिज्ञाकरणवर्जानं चेत्वादि १४९-१९९

११ कूर्वब्राह्मणम्—तत्र च पूर्वं पदाचार्य-
ब्राह्मणे निरुक्तैर्ज्ञातमार्थैः प्राणाद्युपायने-
र्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थ
जनकरोद्भवञ्जययोः नशदस्य निरू-
णम्, तत्रापि प्रथम वैश्वनैजमप्राज्ञानु-
वादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञानं तुरीय
ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानरानिजस्य
अप्यदभिमानिनो वैश्वस्य प्रदर्शनम्,
एकस्यैव वैश्वानरस्योपायनार्थं प्राप्तहि-
कस्येन्द्रचेन्द्राग्नी चेति त्रिभुवस्य प्रक-
ल्पनम्, ततस्तयो स्वप्नाज्ञागारि-
गमनमार्गस्य कथनम्, ततो वैश्वनैज-
सरोरुजविवेको मौक्त्य सूत्रमहा इत्ये-
तद्देशितुमिन्द्रियाश्रितानां नाशवन्तराणां
परिभाषस्य सद्गुणत मोक्षयोगे तत्र-
योगनमनिधानं, ततो वैश्वनैजमर्मेव
श्रुत्वा साक्षात्निर्दिष्टजातैजसप्राज्ञद्वारा
तुरीयब्रह्मत्वनिर्णय. साञ्चारेव निर्दिष्टस्य

इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य
छायाप्रागवस्थानस्य परिच्छेदहेतुभूता ये
अप्यत्यन्तमार्गसिनीं लयानन्तरं सद्गु-
त्वाद्युपन्यासनात्तत्र तैजसस्य प्राज्ञद्वारा
तुरीये लयप्रदर्शनं, तत्र एव सरोरुजहार
श्रुत्वाऽत्रयियस्य पुष्यस्य विदुषः किं
स्वरूपमित्यपेक्षासामविद्यानकार्यभावा-
भावशाश्रित्वेन तद्विलक्षणं निःप्रपञ्च स्व-
रूपमिति प्रदर्शनं, यद्विदानीं प्रपगा-
त्मस्वरूपज्ञापनार्थत्वेन ज्ञानमभिरित
तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभवरूपस्य फल-
निरूपणं, तत्र शिष्य कृतार्थमहत्वा ततो
दक्षिणा न ग्राप्तेति मुनिमत्र स्मरन्नाजा
दक्षिणा दिन्मुर्ममानुभवपर्यन्त ज्ञान
कृतार्थताहेतुभूतं ज्ञातमिति ज्ञापितशानि-
त्यार्थप्रदर्शनं, महादीना दक्षिणादीने-
तदुपदिष्टज्ञानानुभवरूपमभिप्रेत्य जन-
कस्य राज्ञो दक्षिणान्तरदानप्रवृत्ते. सप्र-
कां निरूपणं चेत्वादि १९९-१९९

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ ज्योतिर्ब्राह्मणम्—तत्र च जलकृपाव-
रूपयोः नवादासिभक्त्याऽऽख्यायिष्यया
प्राङ्निरुक्तिं जागराधरस्थानमुत्पद्य
महता तर्कान्तेकविप्रतिरक्षितिरामद्वार-
रेण देहादिदतिरिक्तशुद्धस्वप्नकाशान-
तिरायानन्दस्वभावलक्षणं प्राग्निहित-
मेवाज्ञानमस्तिगमयितुमुपायनिरूपणं,
तत्रादौ प्रनृत्वात्कर्मकाण्डनिर्हृताया आ-
ख्यायिकाया सम्बूचने, तत्र प्रप्रप्रतिव-
चनान्तरमादि आदिज्योति पर्यायैः कार्य-
कारणसत्तातानुमहकना मन्त्रोति मुधा-
ताभिरिक तद्विजनीयं चेत् न्यायतो

निर्द्धारण, ततो ' विज्ञानमयः ' इत्यादि-
 विशेषणैरामञ्चोति स्वरूपस्य निर्द्धारण,
 ततो नियमुक्तशामनोऽद्विषयो बुद्ध्या-
 दितादात्म्यान्वासादेव तस्मात्प्रति
 दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिभ्यतिरिक्तत्वाऽऽ-
 त्मनः शुद्धवप्रदर्शनाय वा स्वप्नस्वरूपो-
 पपादन, तत्र पर्यवेकमिन्द्रदेह स्वप्नजाग-
 रिते सन्नरत आत्मनो देहाद्वयतिरेकस्तयैह-
 परलोकयोः सञ्चारेकपाऽपि तस्य
 तद्वयतिरेक इयमिज्ञान, प्रथममुपोद्घात
 त्वेन स्थानभेदप्रतिपादनपुरःसरं पर-
 लोके प्रयत्नमिद्वोऽस्तीति प्रतिपादन,
 स्वप्नस्थार गत आत्मा विमाश्रितः
 सन्केत विविता परलोक पर्यवर्तयणे-
 क्षायां संप्रसारितरूपण, तदाऽऽदित्या-
 दिभ्योविभिन्नमृष्टशिवाना यथा सा-
 क्षादेव प्रत्याभावेन स्वप्नकास इव शान्तु
 शक्येत तद्वत्प्रकाशप्रदर्शन, आत्मा
 स्वय ज्योतिरि-युक्तप्रपञ्चस्य फलितभिये-
 तप्रदर्शन, ततः स्वप्नेऽपि सर्वव्यादि-
 त्यादेर्दममानवाक्त्रय परिशेषास्वय-
 ज्योतिष्ट्वनिश्चिरिवाशङ्क्य तत्समाधानाय
 तस्य सर्वस्य वासनानामिर्मिन्वास्त-
 श्रामा विविक्तः स्वयज्योतिरिति निष्ठा-
 यकस्य स्वप्ने वावाच्योपमास्वय प्रतिपा-
 दन, लोकेऽयं स्वप्नप्रपञ्चोऽदकमन्त्रागा
 तपाऽऽना विविक्तः स्वयज्योतिरित्यायो-
 दकमन्त्रशेषस्य सवाऽप्रदर्शन, ततो-
 ऽन्वदोष मत स्वयज्योतिष्ट्वविरतक
 दुष्टमिति बोधयितुं स्वयज्योतिष्ट्वद्वये च
 तदुपपन्न, ततो मोक्षतत्त्वभाष्यप्र-
 दर्शनपुर एव तत्कारणभूतः पर्यवेकयो-
 द्युर्नामन, स्वयज्य इति दर्शयितुं स्वप्न-
 स्थानाजागर्भित्वात्प्राप्त्य करितुं

सोपपत्तिः प्रतिपादन, लोकेऽयं
 महामत्यादिदृष्टान्तदर्शान्तिकर्मापेक्षित,
 इयेनादिदृष्टान्तदर्शान्तिकाभ्यां सुषुप्तौ
 तद्विलक्षणत्वस्य प्रतिपादन, ततो जाग-
 रत्वप्रोपात्त्यपनमेन सुषुप्तिगतव्याप्या-
 त्मनो न शक्यते तत्रापि भेदहेतोरवि-
 द्यायाः सत्त्वादिप्राशङ्क्य न तावदवि-
 द्याऽऽत्मन स्वभावः- तथा सति चैत-
 न्यवतदनिवृत्तेर्मोक्षापत्ते -अस्वप्नस्थार
 तु कायकर्मादिवत्तन्निवृत्तमोक्षेऽप्यतः
 इत्यादिविशेषपुर मरमस्वप्नत्व वक्यन-
 द्वारा विद्याकामकर्मादेहीयतया निरूदि-
 तत्त्वस्वरूपस्य प्रपञ्चेण प्रदर्शन, तत्र
 विरोधतो भ्रमसहकारितात्प्राप्त्याः
 पुनश्चासनाभिकाया अनात्मभूताया
 अविद्यावास्तवतार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपण,
 सत्य एवामिति विशेषार्थवशादविद्याया
 विनश्यमानत्वादि तस्या अनात्मत्व-
 भावनेत्यभिप्रेत्यामविद्योऽर्थावता सार्वा-
 त्मन्यवच्छेदण मोक्षकत्वात्तदवस्थापति
 स्वप्ने प्रपञ्चत अनुभूयत इत्यादिभावेन,
 ततो व्यक्ताविद्याविहीनत्वाः सुषुप्त्यव-
 स्थाया दृष्टान्तदर्शान्तपुर सर विद्यादी-
 करण, ततः सुषुप्तिमुपेयुषः पुण्यस्य
 विशेषविज्ञानाभावे स्वामाविकारोक्त-
 नेव हेतु - न स्वयज्योतिष्ट्वाभाव इति
 दृष्टान्तहेतौपादानात्प्राप्तमनः कायादिव-
 त्त्वज्योतिष्ट्वमन्त्रभाव इति प्रायत्निक
 परिसमाप्त्यापुना प्रकृतिरूपस्य स्पष्टी-
 करण, तत्र एवमविद्यककागादिरहित-
 मात्मस्वरूप प्रपञ्चन. प्रदर्शयितुं
 तद्वेत्तुभूतकर्मान्प्राप्तिसाम्बन्धमद्वित्य-
 मानामनः सुषुप्तौ प्रयत्नविद्याप-
 दिशन, इत्यर्थं यावत्वास्तवैरमने.

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

पम "रवि" इत्यदिभित्तरेणोक्त-
 रूपं प्रादेना मना सम्परिष्वक्तस्यात्मन
 उपसङ्गकरण, यथा लोके लवणायवै-
 र्लवणादि मोहो बोधयति तथा
 मातुःकन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्त-
 मुत्तरोत्तरज्ञानगुणितानि शयशास्त्रिणा पर-
 मकान्तदावयवानां प्रातपादनशरणाव-
 द्दिनो निवृत्तगुणितमेतस्याननिशयस्य
 ब्रह्मानन्दस्य सोपानिक सविशेष
 विवरण, विवृताया आनन्दमीमासाया
 उग्रहासकरण, एव सुश्रुतिविषय आ मा
 निरूपित सुश्रुत्या च दार्ष्टान्तिक
 सम्बन्धमायन एतदपितुमशक्यत्वाद्य-
 दमिप्रदान्मन सुश्रुतिस्थानाजागरित-
 म्याने प्राप्तिर्भवतीति तस्य दार्ष्टान्तिक-
 कल्पयित्वा एतद्विवरण, तत्र स्वप्राज्ञा-
 मरणप्राप्तिवृत्तिकान्तरगच्छ्या मा इत्य-
 सार्थस्य यथा सुखेन प्रतिपत्तिः स्वा-
 त्त्वा सोरोद्भवण सोपानिक सप्रयोजन
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसहितमभिमान, एवमा-
 त्पनो वर्तमानदेह शिवा देहान्तर जिग-
 मिषतत्त्वनिर्माणे सहायस्य श्रुतिमुक्त्वादी
 गच्छन्त सत्तारिण केऽनुगच्छन्ति-अनु-
 गच्छन्त सत्तारिण केऽनुगच्छन्ति अनु-
 गच्छन्तोऽपि हि स्वात्प्रयणोक्तसत्तारि-
 कप्रयुक्त्याऽनुगच्छन्तीति जिज्ञासाया
 सत्तारिण्येरेला एव वागाद्रोऽनुग-
 च्छन्तीति निर्णयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 सहित सप्रयोजन सोपानिकमभिमान
 चेत्यादि.

१११-१८८

शारीर आभा सम्प्रेक्ष्यन्म नन्प्रमु र
 पुन " इत्यादिना सान्ख्येन सम्प्रमोक्ष-
 णादि सूचित तदिदानीं कथिम्काले
 कथ वेति त्रिशसाया ससरण्योप-
 पत्तिमन्त्रि वर्णन, तत्रादौ हृदि करणो-
 पनहणैर्न स्वाभोपमहणम् अभिवाय
 तेष करणानुग्रहकनिवृत्तिनिमित्तक
 रूपान्दर्शन स्वादि वाच्यस्य प्रतिश-
 दन, तत्र करणैर्गुणमहेतु ननु
 निष्कमणसाधनीभूतो योऽन्तर्वादारो
 भवति तस्मान्निदानम्, उक्तप्रयोजन
 कर्माञ्जित लोके परपञ्चामा मरणकाले
 इत्यारकेन मागोण निर्गच्छतीति जिज्ञा-
 साया तस्य मार्गमभिधानम्, निर्ग-
 च्छता प्राणाना मये कश्च प्राणाय-
 मित्यपेक्षाना तस्मान्निदानम्, श्रियमा-
 णस्य यदर्थमिह तस्याभिधानम्, पर-
 लोकाय प्रस्थितत्वात्मान. पाथेष पुन -
 शरीराधारम्भक च किमिष्येक्षाया
 तस्य निरूपणम्, एव सम्भूतसम्भारो
 देहान्तरे प्रतिप्रयमान कथ त-प्रति-
 पत्त इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 योर्निधानम्, योऽनमा मव सत्तार-
 सावन्धः स वात्मनो न भवति-सिद्धौ-
 पाधिक एवेति सद्गुणार्थम् दर्शयितु-
 मात्मनो बालवस्वरूपस्य निदानम्,
 तत्र विज्ञानमयादिकाकार्यस्य सद्गुण-
 याभिधान च, पुण्यपापयोरेव समारा-
 सान्तरणकारणवैभित्त्यु पञ्च पूर्वप-
 षीकृत्य कामधैर्यामा मरणकारणव-
 दिति निद्वल्लतरोरवदितमिदमभि-
 धानम्, उक्तेषु मन्त्रवैदिकानिष्ठाणम्,
 तत्रोद्धानकारणक काल एव यथासा-

२ शारीरकब्राह्मणम्- तत्र च पूर्वत्र
 भास्ये प्रस्तुते संसारोत्कर्षणे " अत्र

साधारणकारगमित्युक्तमुपसङ्गस्य योवि-
 दात्तिङ्गनेनेव पुन सुपुतिप्राप्तम्यात्मनः
 कामादिर्हीन रूप मोक्षदृष्टान्तभूत यद-
 निरुपदोवाक्येनोक्त तस्य दार्ष्टान्तिक-
 भूतस्य मोषापम्य मोक्षस्वरूपस्य सोप-
 पत्तिक निरूपणम्, अप्राप्त्युक्तेऽर्थे
 मन्त्रमवादस्य निरूपण, तन्नो विदुष
 सर्वात्मविद्यायाऽऽममाश्रयेन प्राणादिषु
 बाधितेष्वपि-भक्तौ देहे वर्तते चेतनो-
 ऽस्य पूर्ववदेह हिता द्विधा वैधर्म्यमेवे-
 त्प्राप्त्युक्त्वा तस्या निराकरणाय दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकत्वो. प्रतिपादनम्, " अथा-
 कामममान " इत्यादिनाङ्गणेन
 " यदा सर्वं प्रमुच्यते " इति मन्त्रेण
 च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः मन्त्रितोऽर्थो-
 ऽन्वयापि तस्यैव विवरणार्थं लोकाता-
 मुदाहरण, तेषु विप्रतिपत्तिविराकरण-
 पुर सर मोक्षार्थं निश्चिद तन्निग-
 मन, प्रस्तुतज्ञानमार्गस्य स्तु यर्थं मार्गी-
 न्तरस्य निन्दाकरण, न केवलं ब्रह्मविदो
 विद्या कृतकृत्यत्वे गुणिस-प्रतिपत्ति-
 रेव किन्तु स्वानुभववादीऽपस्तीय-
 निवान, उक्तात्मज्ञानमार्गनिष्ठस्य याप-
 केणशक्तिप दृढकृत्यता चान्ते इव-
 निवान, विदुषी विदिताकृत्यादि-
 प्रयुक्त मय कास्तीनि विद्याया. प्रगमन,
 तस्य तस्यामनोऽमृतत्व सर्वाधिष्ठान-
 स्वेन निष्पत्तीपाद्यर्थस्य निरूपण,
 रंधरोऽपि कालाविरुद्धोऽनो न काल-
 त्रय प्रत्यभ्येधरवसम्भव इत्याशङ्कानो
 तस्या निराकरणम्, पूर्वप्रयोगेक
 यदायत्रवप्रतिष्ठभूतत्रयविद्वृत्तौ मव-
 र्तापि-हकय पुनरेवविःत्रयविशो-
 दय. एगदिपरीक्षायां तदुदयदक्षरस्य

निरूपणम्, मेददर्शननिन्दया नाना-
 त्वामावस्य एहीकरणम्, अतुरर्शन-
 प्रहारस्योपवर्जनम्, उक्तस्य ध्रुवस्य
 सोपस्करमुपपादन, यथोक्तवस्तुदर्शनस्य
 निगमनम्, प्रसङ्गाद्बुद्धाज्जात्ययने
 दोषान्निधानं च, तन्नो विविदिषावाक्येन
 ब्रह्मामनि ईत्तनस्य वेदस्य काम्यराशि-
 वर्जितस्य विविनोगक्यनार्थमभिव्य-
 क्त्वाये उक्तस्य सकृदभ्यामज्ञातस्या-
 भ्यानुवादकरणम्, तत्र पूर्वं सशब्देन
 उपोनिर्वाहगोक्त विज्ञानलक्षणमय जीवे
 परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा
 तस्य " विरज. पर आकाशोदज
 आत्मा " इत्यभ्यवहितेनोक्तेन परमा-
 त्मना सदैक्यपेक्षितशब्देन युक्तिमुखतो
 निदर्शनम्, उक्तात्मज्ञानकडकरणेन च,
 यदर्थमेवा विहिता सकला ब्रह्मविद्या-
 दुस्मिन्नप्यायेऽनूदिता तस्य काम्यकदेश-
 वर्जितस्य छान्तस्य कर्मकाण्डस्याविद्यायां
 परम्परया विविनोगस्य प्रदर्शन, तन्नो-
 ऽर्थोक्तस्य सन्त्यास्तस्य मुनिप्राप्तमान-
 लोकाभिच्छता तत्सापत्नत्वेन विधान,
 तत्र कथमत्र सन्त्यामे विप्रतिपत्ति
 निश्चेतु शक्यते " प्रयजन्तीति " बर्त-
 मानोपदेशादिनि मशये-जननप्या-
 निद्वार्थवादवशाद्विधरेव निश्चय इत्य-
 निप्रायेण तस्य विप्रतिपत्तिनिर्गपहेतोर्त्य-
 वादस्यानिमानम्, एवमपि किमप्याम-
 लोक्षार्थिनो नियमेन पारिव्रज्य विरो-
 यते कर्मणापि तसापत्नत्वेनानुष्ठेय-
 स्वादित्याशङ्कयां तस्यप्रमदोक्तस्यो-
 द्यादादितिविच्छेदनेन कर्ममन्त्रधान
 कमे तदर्थिनमनुष्ठेयपियायर्थस्य सकृद-
 निरूपण, एवमुक्ते त्रयविद्याकले मन्त्र-

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

संवादस्य प्रदर्शनं, एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा तदुपासनाफलकथनं, एव निरुपाधिकवक्ष्यज्ञानार्कवलयफलमि-
धाय सम्प्रति सौपाधिकवक्ष्यज्ञानाद-
भ्युदयफलदर्शनद्वारा तात्स्वरूपस्वामि-
धानं, एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा
तदुपासनाफलकथनं, ततो मन्त्रत्रास-
णान्यामुपदिष्टायाः सफलाया विद्याया
उपमहुरस्य प्रतिपादनं, एवं राजा
जनको याज्ञवल्क्यादात्मज्ञानं प्राप्त्वा-
त्मीयमशेषविद्यालाम द्योतयितुं सर्व-
स्वदानं प्रतिजज्ञे इति प्रतिपादनं,
ततः " तिष्ठमानस्य तद्विद- परायण " इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योप-
सहाराभिधानं भवेत्वादि. १८९-२१२

३ याज्ञवल्क्यमंत्रैषीसंवादब्राह्मणम्-
तत्र च एतदूदयध्यायोक्त्यर्थस्य निगमन-
मयवा मधुकाण्डोक्तैर्भैत्रेयीब्राह्मणेनाग-
मबलान्मुक्तिमाचनभूता या सन्त्यास-
सहिताऽऽत्मविद्या प्रतिपादिता सेवा-
धुना न्यायप्रधाने मुक्तिकाण्डेऽपि मुक्ति-
हेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्यायर्थस्य
याज्ञवल्क्यमंत्रैष्योः संवादात्मिकयाऽऽ-
ख्यायिकया विवरणं, तत्रानेकैः पर्यायैः
सर्वमात्मनः कामाय प्रियं भवतीति
प्रतिपादनं, तत आत्मदर्शनं कर्तव्य-
तयाऽभिधाय तत्ताधनत्वेन श्रवणमनन-
निदिष्याद्वान्ता सफलमभिधानं, ततो-
ऽनेकैर्दृष्टान्तेरात्मतत्त्वस्य सोपपत्तिकं
निरूपणं, ततोऽविद्योपद्वैते सत्यं
विशेषविज्ञानमात्मनस्तदाभावेतुं तदभाव
इत्यम्बयन्त्यतिरेकान्यामौपाधिकमा मनो
विशेषविज्ञानमिति प्रदर्शनं, ततः
" महद्भूतमनन्तमपार " इत्यादिना

सूचितस्य मद्दर्शनस्य व्याचिह्न्यासवा
भूतोपाय्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षण-
ससाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकस्याभि-
धानं, ततो याज्ञवल्क्यकाण्डप्रवर्तक-
गुरुशिष्यपरम्परत्वेदकवक्ष्यस्य प्रतिपादनं
चेत्यादि. २१३-२२१

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्दि मध्यमं याज्ञ-
वल्क्यकाण्डं मुक्तिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं
अध्यायं खिलकाण्डम् ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ शान्तिब्राह्मणम्-तत्र च तदेव यद्वि-
ज्ञानं केवलमभूत्त्वसाधनेन स आत्मा
निरुपाधिक अशान्तापारतातो यदेव
साक्षादपरोऽष्टाब्रह्म य आत्मा स सर्वो-
न्तरो नेतिनेत्यादिलक्षणं काण्डद्वयेन
निर्द्धारितोऽयुना तस्यैवोपाधिवेशिष्टय-
मापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषय-
तामुपास्यवाम्युदयफलानां क्रममुक्ति-
फलानां कर्मसमृद्धयर्थानां चेति त्रिवि-
धोपासनानां पूर्वत्रातुक्तानां प्रतिपादनं,
तत्र सर्वोपास्यज्ञभूतानां उँकारो
दमो दानं दयेति पदार्थानां विधित्तया
श्रुतिमुखेन पूर्वमाण्यपादात्म्यविज्ञान-
सिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसम्बन्धमा-
श्रित्य तत्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणो
पञ्चद्वैत स्वरूपं तस्य पूर्वोपास्यकार्य-
कारणसम्बन्धस्य हेतव्यं द्योतयितुमनुवाद-
करणं, तत्र लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा
लक्ष्यस्य तत्पदार्थस्य प्रदर्शनं, त्वम्-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

दार्ढ्यं पूर्णत्वे हेतुमभिव्यक्त्यज्ञान-
फलस्य निरूपणं, ततो ध्यानविधानार्थं
तन्मिन्विनियुक्तं मन्त्रमभिधाय तद्वया
एतानमुपेनोक्तारप्रतीकं कार्यकारणो-
भयत्रिव्रजं ध्येयमिति प्रतिपादनं,
तत्र प्रणवस्य यथोक्तप्रकारकव-
मस्तीयुत्पादनं चेत्पादि. २२१-२२६

२ दमदानद्वयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम्-
तत्र च ब्राह्मणमाधनस्य दमादिमाधन-
त्रयस्य विधानं, तत्र तेनापि विशिष्ट एव
बाह्यान्वन्तरद्युचि. सम्बन्धोपास्तिस्वभि-
क्षिरते-अतस्तद्विधानायात्पादिकास्त्य-
स्यार्थशादस्याभिधानं, निद्रदर्शनपूर्वकं
देवमनुष्यसुरेभ्यः प्रजापतिना दत्ताभ्या-
नुशासनस्य विधानं चेति. २२७-२२८

३ सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम्-तत्र च
दमादियुक्त्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं
आध्यात्मिकत्वात्वादिदेवताप्रतिबन्धक-
त्वादेशस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वावधारणद्वारा तस्य निराकरणं, तत्र
सूर्याग्न्योरुपस्थानस्य प्रतिपादनं चेति. २२९

४ हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र च
सोराधिकस्य ब्रह्मणो निर्यादिकस्य-
रूपेण विद्वत्तानां ध्यानवेदस्योपवर्जनं,
तत्र प्रजापतिर्देशदीनामनुशास्तेति
सामान्यतः श्रवणादक्षादिष्वपि प्रजा-
पतिव्यशङ्का मा भूदिति प्रजापतेर्विशेष्य-
त्वेन प्रतिपादनं, तत्रोक्तद्वयस्योप-
स्यार्थं श्रवणप्रतिपादनं, हृदयस्य सूक्ष्म-
त्वात्प्रजापतेश्च सर्वोपस्यकारणं हृद-
यस्य प्रजापतिना सहैक्यमित्याशङ्क्यां
हननमासनरूपेण, तत्र उपास्यत्वेन
निरूप्य हृदयस्य प्रशस्तार्थं तजामाश्री-

कदेशोपासनस्य निरूपणं, तत्र ब्रह्मेण
ब्रह्माण्डमक्षराणां नोत्पत्तिक विवरणं,
एतद्विज्ञानफलकथनं चेति. २३०

५ हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनावि-
धिब्राह्मणम्-तत्र चेतस्यैव हृदया-
रूपस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनान्तरस्य
मप्रकारक विधानं, तत्र तस्य स्वरूप-
कथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलस्याभिधानं,
केमुनिकल्पार्थेन फलान्तरस्याभिधानं,
कथनीदृशिव्यञ्जनादुपासकस्यैव फल-
मित्यपेक्षायास्तुकोपासकस्यनुवादापूर्वकं
हेतोरभिधानं चेत्पादि. २३१

६ सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम्-
तत्र चादौ सत्यस्य ब्रह्मणः प्रशस्तार्थं
प्रथमजन्म साधयित्वाऽऽन्तर्दोषनिदान-
न्यूलकारणात्सूक्ष्मोपधि चाभिधाय तस्य
महत्त्वप्रतिपादनं, ततस्तस्य यशस्व
निरूपयितुमुपजादिराजामनः सकाशा-
दिन्द्रादिदेवतासुष्टेः प्रतिपादनं, तत्र
यशस्व प्रशान्त्य हृदयब्रह्मणस्यैव
सत्यस्य ब्रह्मणः प्रशस्तार्थं वर्णयत्वा-
त् तत्र च प्रशान्त्य सकलमञ्जरयस्वरूप-
प्रदर्शनं, एव विशिष्टस्योपास्तिसुक्तवा-
ऽधुना तस्यैवाध्यात्मिकविद्वैतिकमस्या-
ननेद्वैशिश्ट्यं कथयित्वा तदुपासनेर-
भिधानं, तत्र कथं तादृशोऽन्यविभ्र-
न्निष्ठनावित्यपेक्षायां परस्परौपकार्यो-
पकारकत्वात्वेन्यभिधानं, ततो ब्रह्मा-
दिष्ट. पुमान्कथं नाम हिनगवरेदिसि-
प्रायेण धृतिमुत्तमधुुरादित्युत्तम-
प्रमद्भागत्वादिष्टदर्शनस्य प्रतिपादनं,
उक्तस्य प्रहृतयोः परस्परौपकार्यो-
पकारकत्वस्य निगमनं, एव स्थानद्वय-

श० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सम्बन्धि सत्यक्रमणो ध्यानमुक्त्वा-
ऽधुना तत्सैवाधिदैविकम्याह्वयवयवक-
त्वेन अर्ध्याह्निकम्याह्वयवयवकत्वेन च
ध्यानस्य सोपपत्तिकं नामविशेषानि-
धानसहितं सफलं निरूपणं चेति. २३२-२३५

७ विद्युद्ब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र
चैतन्यैव मायब्रह्मणोऽश्लेषापाञ्चसु-
फस्योपासनान्तरस्याभिधानं, तत्र विद्यु-
च्छब्दनिर्वचनं, एव विद्युद्ब्रह्मोपासितु-
र्यात्पानुगुण फलं भवतीति निरूपणं चेति. २३५

८ शाण्डिल्यविद्याग्रन्थो वा मनोमयपुरुषो-
पासनब्राह्मणम्-तत्र चोपाधीनामनेकत्वा-
द्यत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृ-
तस्य ब्रह्मणो मन्त्रउपाधिकस्योपासन-
विधानं, तस्य ध्यानार्थमौपाधिकस्वरूप-
कथनद्वारा ध्यायविशेषस्याभिधानम्,
तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेभिधानम्,
एवमुपानिषुः फलनिरूपणं चेति. २३६

९ वेदत्रयीवाग्धेनुपासनब्राह्मणम्-तत्र
च पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाक्मन्त्रधेनुसम्ब-
न्धेनोपासनस्य महाकलापर्यन्तेन विधा-
नम्, तत्रोपासने निमित्तभूतस्य धेनु-
सामान्यत्वस्य सार्वाभ्येतोरोपादनम्,
तत्र स्तनानां विनियोगकथनम्,
धम्मन्वसम्पादनं चेति. २३७

१० जठरस्यवैश्वानरोपासनब्राह्मणम्-
तत्र च प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कोशेयाहि-
त्वमापन्नस्यापरोऽध्वन्व दर्शयितुं पुनरु-
पासनान्तरस्य विधानम्, तत्राग्रे
स्वरूपकथनम्, तत्तत्राग्रे मानकथनं
च, ततः प्रासङ्गिकपरिदृष्टानं चेति.

११ ज्वरादिव्याघ्यादेस्तपस्त्वोपासना-
ब्राह्मणम्-तत्र धैवं ब्रह्मोपासनानां

केषाञ्चित्फलवत्ता कथनानन्तर-ध्वज-
क्षोपासनानां केषाञ्चित्फलवत्ता प्रदर्शनं,
तत्र व्याधौ-प्रेतस्वारूप्ये प्रत्याहरणे-
प्रेतस्वारात्रम्याधाने च परमतपोबुद्धि-
करणप्रतिपादनं, तसहैवोकोपासनानां
फलप्रतिपादनं चेति. २३९

१२ सर्वासासुपासनानां गतेः फलस्य
च विधायकं ब्राह्मणम्-तत्र चाग्नि-
ग्नकरणे उक्तानां सर्वासासनानां गते-
रनुकूलस्य च प्रदर्शनम्, तत्र छिद्र-
प्रमाणकथनम्, गन्तव्यस्थानकथनम्,
गन्तव्यो विराहःसमा विश्रामस्थाननिनि
कथनं चेति. २३९-२४०

१३ भन्नप्राणयोरैकब्रह्मोपासनाविधा-
यकं ब्राह्मणम्-तत्र च पुन प्रकृत-
ब्रह्मोपासनवैवागुनस्य श्रुतिमुत्वेन " वि-
रम् " इति गुणद्वयविशिष्टानप्राणो-
पाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं वि-
धातुमादौ तस्यैतस्यैवोपास्यत्वस्य निर्ण-
यायीया युक्तेरभिधानम्, ततोऽन्नप्रा-
णयोरैकत्वेन ब्रह्मदृष्टिं कार्येत्येतस्या-
र्थम्येतिहासकथनद्वारा दृढीकरणम्,
ततः कथं ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपे-
क्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोरैकत्व-
विज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरैकत्ववि-
ज्ञानादित्याशयेन तयोः शक्तिभूतस्य
गुणद्वयस्य ब्रह्मणोपदेशकारणकथनम्,
" विरम् " इत्येतयोर्गुणयोः सोप-
पत्तिकं स्वरूपप्रतिपादनम्, एवमुना-
सितुं फलनिरूपणं चेति. २४१-२४२

१४ प्राणोपासनब्राह्मणम्-तत्र च पुन-
स्तस्यैव ब्रह्मण उक्त्यादिगुणावशि-
ष्टत्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्रोक्तपस-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपकयनम्, एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टे च फल मवतीति प्रतिपादनम्, ततः प्राणस्य योक्तृतागुणत्रयेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणे यज्ञःशब्दप्रवृत्ते, प्रदर्शनम्, एवमुपासितुः पूर्ववत्कलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य सर्वप्राणितन्व्यगमनहेतुत्वगुणवैशिष्ट्येनोपासनस्य विधानम्, पूर्ववदानी प्राणे सामशान्द्रप्रवृत्तेः प्रदर्शनम्, पूर्ववदुपासनफलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य पालकगुणत्रयेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणस्य क्षत्रशब्दाभिधेयत्वप्रसारणम्, एतदेतदनफलनिरूपण चेत्यादि.

२४२-२४४

१५ गायत्र्यज्ञोपासनब्राह्मणम्-तत्र च हृदयापनेकोपासिविशिष्टम् ब्रह्मण उपपासनाभिधानानन्तरमुक्ता गायत्र्युपासिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपपासनस्य विधान, तस्या एतस्या गायत्र्या क्रमेण पादप्रथम्य सोपपत्तिकं स्वरूपनिरूपण, ततः शब्दलभ्यगामास्त्रिपदाया गायत्र्यास्तुरीयपादस्य स्वरूपोपादन, ततः खैलोक्यत्रैविधप्रणादादित्रयपलक्षणपादप्रवृत्ती गायत्री तुरीये दर्शने परे परीरेजनि प्रतिष्ठितेति सोपपत्तिकं प्रतिपादन, तत्तुरीय पर कृत्ये प्रतिष्ठितमित्यभिधान, सत्य च चक्षुर्वेद्युपपादन, तस्य च वृत्ते प्रतिष्ठितमित्यभिधान, यत्र च प्राण एवेत्युपादन, गायत्रीशान्द्रनिर्वचनं, प्रमद्भान्तान्तरदृशा वृत्ते उपदेस्या गायत्री इत्येव मविष्वातीति विक्रमो माऽभुदित्यभिर्येव क्तान्तरं इवनिष्ठं तस्योपासनम्,

एवमप्रातःशिकमुक्त्वा गायत्रीज्ञानफलकयनाभिप्रायेण गायत्रीविदः प्रशस्तं, तत एवमुक्तगायत्र्युपासनास्तत्प्रवृत्तविकस्यैव मन्त्रस्यैहिककलविशेषोपायकयनार्थमवतारण, तत्र प्रवृत्तवृत्तम्प्रति-उक्तोपरधानमन्त्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारैकस्योपस्थानान्तरस्याभिधान, कामिन्यप्रति पुनराभिचारैकस्योपस्थानान्तरस्याभिधान, ततो गायत्रीमुखविज्ञानमन्तरं तद्विज्ञान पूर्णं न भवति-अनस्तद्विधानार्थमर्थवादस्याभिधान, तत्र गायत्र्या मुखमग्निरिति बुदिलयैर्जनकराजस्य च सवारेन निरूपण, एतद्गायत्रीविज्ञानवेदनफलनिरूपण चेत्यादि.

२४५-२५१

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ षष्ठाप्रिविद्याब्राह्मणं का श्वेतकेतु-ब्राह्मणम्-तत्र च क्रमेणः फलविद्यास्य विवक्षितवाच्यदारेण च षष्ठाप्रिविद्यादर्शनस्योत्तरमार्गप्रतिपत्तिज्ञानस्योपासनाभिधान, तत्राथिदोषमकण्डुपसंहारः कर्मकाण्डविषया निष्ठा-इत्येवमस्य हृदयस्य दिदर्शयिष्याऽऽर्यादिकाया निरूपणं, तस्या च श्वेतकेतोः पाशालाना परिषदि गमनरूपण, श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य मोः पुमारपु-दिष्टोऽभि विवेति प्रथमरण, उक्तप्रथस्य श्वेतकेतोरुच्यप्रदानमोमिति, पुनः श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य षष्ठाप्रिविद्यासम्बन्धिप्रदर्शनमकस्य विचारणा, पञ्चस्य प्रतिनेतु न जाने इति श्वेतकेतोरुच्यप्रदानं, तत्र पञ्चमप्रदानमार्ग-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

द्वयसङ्गात्वे मन्त्रप्रथमतेरविधानं, ततो विद्याभिमानगर्वपरिहारेण क्रुद्धः श्वेत-केतुः पाञ्चालराजप्रतिधुनो वसन्तिमना-दस्य स्वपितरं प्रति प्रत्याजगामेत्याद्य-दस्य सप्रकारक वर्गेन, ततः त्रिधा पृष्टे पारिषये वृत्तान्ते तस्योपवर्गेन, ततः त्रिभुः पुत्रस्य क्रोरोपशमनकरण-प्रकारवर्गेन, ततः त्रिगुणीतमस्यानुपद-दार्शितप्रश्रयश्रवकासोत्तराणां जिज्ञासया प्रवाहय प्रति शिष्यभावेनोपनगमनप्रका-स्य वर्गेन, ततो राहो गौतमप्रापित-वमङ्गीकृत्य तदनुसारेण पूर्वं स्वयं श्वेत-केतु प्रति पृष्टस्य प्रश्नप्रश्नकोटरस्यव-कथन-भावेन हीपपठिक पञ्चाप्रिवि-द्याया निरूपणं कथ्यादि.

१९२-२९३

२ ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्या-ब्राह्मणम्-तत्र च पूर्व " प्राणो गायत्री " इत्यादिना गायत्र्याः प्राण-भावोऽभिहितो न पुनर्वर्गादिभावः इति यस्यान्येषु श्रेष्ठेषु प्राणो न वागादीनां श्रेष्ठपश्रेष्ठामात्रः-कथं प्राणैव ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं चेत्यपेक्षायां तस्योपपादनं, श्रेष्ठपश्रेष्ठवविज्ञानकल-निरूपणं च, ततः सत्क वाचचक्षुः-श्रोत्रमनोरिना क्रमेण विनिष्ठाप्रतिष्ठा-स्यदाननप्रवातिव्यवस्थाविज्ञानस्य पारिषद उपपादनं, ततो वागादयः प्राणा. ' अहं श्रेयानहं श्रेयान् " इति विवदमनाः सन्तो निर्गमार्थं ब्रह्म जन्मु-रिति निरूपणं, ब्रह्मगत्यो निर्गा-पक्षोपास्य कथनं, ततो ब्रह्मण आदे-रेण वागादीनां शरीरदुःखान्तवत्सत्वं श्रेष्ठं पुनरागत्य मां विना यूयं कथं

जीवितुं शक्नुथ इति पृच्छाकरणस्य पञ्चमिः पार्ष्विः प्रतिपादनं, प्रतिपर्याय-तस्य तस्य त्वद्वापारसते स्वस्वध्या-पात् कुर्वन्त एव वयमजीविभ्यस्तुतरं शुभा पुनः शरीरप्रवेशनस्य कथनं, ततो यदा च प्राण उत्क्रमणमैच्छत-दानोमेव वागादयः स्वस्वध्यानादिच-लिताः सन्तोऽप्युक्त हे भगवन्स्त्व मोक्ष-मोक्षवदते वयं जीवितुं नैव शक्याम-इति सदृशान्त प्रतिपादनं, ततः यथैव मवर्द्धिमम श्रेष्ठता विज्ञाता ताहं मे यदन्तः सर्वं कर् प्रपच्छेति प्राणस्या-ङ्काकरणकथनं, ततो मुख्यस्य प्राणस्या-ङ्कामनुसृत्य तस्मिन् वागादीनां स्वस्वनि-ष्ठत्वादेरुपस्य करणेषु प्रदानकर-णस्य कथनं, तत एव गुणविशिष्टस्य मे किमन् किं वासः इति प्राणस्य पुनरनुयोगकरणकथनं, ततो यद्विदे-हि च जगत्याश्चक्रिमिकोटपतत्रैस्त्वोऽल-तन्मर्षं तेऽजगताः मानश्च त्वादिति वागादीनां प्रतिवचनप्रदानकथनं, उक्तस्य प्राणान्तस्य प्रससार्थपर्यवादा-कथनं, ततः प्राणस्य यस्मादापार्ष्वं वास-स्वस्मादिशंस. श्रोत्रिणा ब्राह्मणा भोज-नस्यादावन्ते चाप आचामन्तीति सानि-प्राग्मनिवानं, एतद्विज्ञानवैदित्त्वनिर्दि-नीत्स्वैरपि भोजनस्यादावन्ते चाचामाच-मनं कार्यमिति पुरुषार्थनया विधानं, उक्तविशेषवाक्यकथनं कथ्यादि.

२९४-२९५

३ श्रीमन्मन्त्रब्राह्मणम्-तत्र च कर्मार्थमन्त्रत्रयकारिणोपायेन विच-सुरावैधितुं श्रीमन्मन्त्रस्य कर्मण उपा-यत्वेनानिधानं, तत्रापि विशेषतः प्रवृत्ति-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

निमित्तकालसाधनीतिकर्तव्यताप्रवृत्तिना क्रमेण प्रतिपादनं, ततः प्रथमे द्वे आहुती समन्त्रके अभिधाय तृतीयस्या आहुतेर्मन्त्रप्रतीकस्याभिधानं, ततो " ज्येष्ठाय स्वाहा " इत्यारभ्य " प्रजापतये स्वाहा " इत्यन्तानिवाहुतीनां सेविकर्तव्यताकमनुक्रमणं, ततो मन्थस्य समन्त्रकमभिर्माशनविधानं, ततो मन्थस्य समन्त्रक पात्रेण सह हस्ते प्रहृणविधानं, ततो मन्थस्य आहुतीभिर्मियुक्तीभिर्ऋग्भिश्च सप्रकारक मक्षणविधानं, ततोऽग्नेः पञ्चाङ्गागो प्राविशरस्कतपाशन्नम्य विधानं, ततः प्रनिरवायादित्यमुपनिष्ठेनेति समन्त्रक विधानं, ततो यथागलमागम्य जग्नेऽग्निमाशानः सन्वद्य जपेदिति विधानं, तत्र जपसाधनभूतस्य श्रीमन्पुत्रकर्मणो गुरुशिष्यपरम्पराद्योक्तकृत्य वंशस्याभिधानं, तत्राग्नि विद्याभिगमे षट् तीर्थानि तेषां मन्थेऽत्र प्राणदर्शनस्य द्वे एव तीर्थे पुत्रान्नेशान्तिनाक्वियुक्तापनं, ततः श्रीमन्पुत्रकर्मसाधनभूतानां वैशाखिप्रधानानां पात्राणामभिधानं, ततो मन्थस्य प्रहृणभूतानि दश भान्याग्नि भान्यान्वभिधाय तेषां मन्थमग्नाद्नेतिकर्तव्यतायाः सविशेष निरूपणं चेत्तादि.

२७१-२७८

४ पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणानु-त्तरं च प्रथम पाद्यजन्मा पयोऽपानिर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र भवत्यतः त्रिभुक् लोच्यो मवेत्तथा सप्तादन्नापेभ्यापानां प्रदर्शनं, तत्र मूलादीनां पृथिव्यादयो रसा इति प्रतिपादन-द्वारा रेतसः प्रतिष्ठापै प्रकाशनेः स्त्रीशृष्टि-

निर्माणकथनं, ततः प्रजापतिः स्त्रीसम्बन्धेन मैथुनाख्यं मान्यधर्मं सृष्टवानित्युपपादनं, ततो मैथुनाख्यस्य मान्यधर्मस्य श्रुतिमुखेन बाजपेयसामान्यात्वोपवर्णनं, मैथुनकर्मणः प्रशासार्थमर्पवादाकथनं, तत्र मैथुनकर्मणो बाजपेयसम्पत्तिविदुषोऽविदुषश्च किं फलं भवतीत्यपेक्षायां तस्य निरूपणं, तत्राप्यविदुःकले उदालकनाककुमारहारितानां सदैतुकं मतनिरूपणं, ततः सुभाषस्थायां जाप्रदवस्थायां बाबहु वाज्य वा यदि रेतः सन्वेत्तदा तदभिष्टोऽज्ञुसमन्त्रेण वेति समन्त्रकं सेतिकर्तव्यताक विधानं, ततो यदि कदाचिदात्मानमुदके पश्येत्तदाऽप्यभिमन्त्रयेतेति समन्त्रक विधानं, ऋतुमती खियमभिक्रम्योपमन्त्रयेतेति विधानं, आशुती सत्यपि सा चेदस्मै मैथुनं कर्तुं न दद्यात्तदा तां बहोर्कृत्युगुणप्रतिपादनं, तत्र मन्त्रस्य प्रदर्शनं, यदा च स्त्री मूलत एवानुभूता तदोक्तमन्त्रे अहप्रदर्शनं च, ततः स यामिच्छेदिय मां कामयेत् तदा तस्या उपत्यमभिष्टोदिति समन्त्रक सप्रकारकं विधानं, ततः स यामिच्छेदिय मे स्त्री गर्भिणी मा भूदिति तदाऽग्निप्राप्त्याप्त्यादिति समन्त्रक सप्रकारक विधानं, ततः स यदोच्छेदिय मे स्त्री गर्भिणी भवति तदाऽग्न्याग्निप्राप्त्यादिति समन्त्रक सप्रकारकं विधानं, ततो यस्य जायापै जारः स्यात् चेदप्येतदा तत्राप्यग्निचारिकीपापयोजनस्य समन्त्रक सेतिकर्तव्यताकं विधानमुक्तोनायकप्रदर्शनं च, ततः

क्र० दिवसः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रसङ्गाद्रजस्वलायाः स्त्रियो वर्तनधर्माणां
 िरूपण, तत क्रमेण गौरवविशि-
 टस्य पुत्रस्य-कपिलवपिङ्गकृत्रविही-
 टस्य पुत्रस्य-श्यामकर्णत्वलोहिताश्व-
 विशिष्टस्य पुत्रस्य-पाण्डित्यविशिष्टाया
 दुहितुः-पाण्डित्यप्ररपातिप्रागल्भ्यैक-
 पाठित्वादिविशेषगुणविशिष्टस्य पुत्रस्य
 चोत्पादनेच्छायां तत्तदर्थं सेतिकर्तव्यता-
 कस्योपासनस्य पर्यायशोऽभिधान, तत्रा-
 न्निमे पर्यायस्थोऽर्थे होमादिविशेषेति-
 कर्तव्यताया अभिधान, तत्रापि मन्त्रि-
 वेदाकांठे “ अमोऽमममि ” इत्यादि-
 मन्त्रेणामिपद्येनेति विशेषस्याभिधान,
 ततः सप्रकारक समन्त्रक गर्भधान-
 कर्मणो विधान, ततः सप्रकारक सम-
 न्त्रक सोमन्त्राकर्मणो विधान, ततः
 सप्रकारक समन्त्रक जातस्य कर्मणो
 विधान, ततो जतस्य कुमारस्य सप्र-
 कारक समन्त्रकमायुष्यकरणनामकरण-
 योर्विज्ञानं, तत्र कुमारस्य समन्त्रकम-
 भिमर्शदविज्ञान, तन्मातुश्च समन्त्रकमि-
 मन्त्रणविधान, ततो जातस्य कुमारस्य
 मात्रे प्रदान विधाय माता च तन्मे-
 स्तन प्रयच्छतीति समन्त्रक स्तन्यप्रदान-
 विधान, ततोऽनेन विभिन्ना मन्त्रवद-
 मांधानजानकर्मदिता जात समन्त्रक
 पुत्रः पितर पितामह वाऽविशेते इति

तस्य पुत्रस्य प्रशासार्थमर्थवादकथन,
 ततः समन्तकर्मज्ञानोभयकाण्डात्मकस्य
 वेदविज्ञानस्य य आचारद्विस्यपरम्परा-
 धोनक. स्त्रीप्रधानत्वाद्गुणविशेषाभि-
 व्यञ्जको विद्यावशस्तस्य निरूपण, वाजस-
 नेयेन याज्ञवल्क्येन प्रवचनविषयी-
 कृतानामेषा यदुषा वैशिष्ट्याभियान
 चेत्यादि. २७८-२९१

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति खिलकाण्डं समाप्तम् ।

इति षडध्याय्या बृहदारण्यकोपनिषदो
 विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

इति चतुर्दशकाण्डात्मकस्य माघपन्दिन-
 शतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका
 परिममाप्ता ।

अथ परिशिष्टसूची ।

- १ अथान्य बृहदारण्यकोपनिषद स्वाध्याय-
 प्रवचनादौ-आद्यन्तयोः षडध्यायानां
 शान्तेरभिवानम् २९३
- २ स्वाध्यायप्रवचनान्ते षडध्यायस्य
 स्वाध्यायान्तिराकृण्यस्याभिधानम् २९४
- ३ स्वाध्यायोच्चारणपरिभाषावेदक व्याख्या-
 सहित प्रतिज्ञामूलम् २९५-२९९
- ४ स्वाध्यायस्वरपरिभाषावेदक व्याख्या-
 सहित माषिकमूलं चेति. ३००-३१०

इति परिशिष्टसूची ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना ज्योति-
 र्विजयरामप्रर्षात्रभट्टारपाजीसुरिपौत्रैर्दिकतिलकप्रदर्भभूषिताण्णाशास्त्रिसुनुना “ काव्य-
 तीर्थमीमांसकविद्यारमण ” इत्युपाधिप्रयवता श्रीवरदशर्मणा प्रायो भाष्यस्या-
 वतरणिकाद्यनुसारेण कश्चित्स्वमतिविवेकेन च सम्पादिता चतुर्दश-
 काण्डात्मकमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका

परिसमाप्ता ।

॥ इति ॥

अथ चतुर्दशकाण्डान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषदि अकाराद्य-
नुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची.

नामानि.	अ. नं. क.	नामानि.	अ. नं. क.
अग्नि	१।४।१९, २।२।२	आरणिः (उदालकः)	३।७।१, २३
	३।९।२४, ६।३।४		६।३।७, ६।४।४
	६।४।१९, ६।४।२४	आरण्य (श्वेतकेतुः)	६।२।१
अग्निर्विश्वानरः	१।१।१, १।९	इन्द्रः	१।४।११, २।२।२
अज्ञातशत्रुः (राजा)	२।१		२।९।१९, ३।९।३, ६
अग्नि.	२।२।४		४।२।२, ६।४।२३
अथर्ववेदः	२।४।१०, ४।१।२	इन्द्रगोप.	२।३।६
	४।९।११	इन्द्रलोक	३।६
अग्निः	१।२।९	इन्द्रः	४।२।२, ३
अथर्वस्यु.	३।१।४	इला (डा)	६।४।२८
अन्तर्यामिः	३।७	उग्रङ्क (शौत्वापन.)	४।१।३
अनुमतिः	६।४।१९	उदालक (आरणिः)	३।७।१, २३
अनुष्टुप्	१।१।४।९		६।३।७, ६।४।४
अयाम्ना (आङ्गिरसः)	१।३।८, १९।२४	उद्गाता	१।३।२८, १।१।९, १०
अश्वमेधः	१।१।१, १।२।७	उद्गीथ	१।३।१-७-२४।६।३।४
	३।४।२ इत्यादिषु	उपनिषद्	२।४।१०, ३।९।२६
अधलः (होना)	३।१।२, ९		४।१।२, ४।९।११
अधिनौ	२।९।१६-१९	उषसः (वाकाश्याः)	३।४।१, २
	६।४।२२	क्रमेः (क्रम्)	१।२।९,
अमुरः	१।३।९।२।१		१।९।९, २।४।१०, ४।१।२,
अशरम्	३।८।८, ४।९।१४		४।९।११, ९।१।४।२
	इत्यादिषु	क्षत्रियः	२।१।१९, १।४।११, १४
आङ्गिरसः (अयासः)	३।३।१	कवन्त्र. (आर्यवर्ग.)	३।७।१
	१।३।८, १९।२४	करपयः	२।२।४
आर्यवर्ग. (दम्पद्)	२।९।१६-१९	कङ्क्रेल (डः) (कौशितकेयः)	३।९।३.
आर्यवर्गः (कवन्त्र.)	३।७।१	कान्वापनार्थ	२।४।१
आत्मा	प्रायः सर्वत्र.	काप्य. (पतञ्जलः)	३।३।१, ३।७।१
आदित्याः	१।४।१२, ३।९।९	कुरपञ्जलाः	३।९।१९, ४
आपस्पृग्. (जानकिः)	६।२।१०, ११		४।९।१, २, ३।१।९
आर्षभागः (अमलकारः)	२।२।१, ११	कुमारहोतृ	६।४।४

विशिष्टनाम्ना सूची ।

(२३)

नामानि.	अ. श. क.	नामानि.	अ. श. क.
हौरव्यापणीपुत्रः	१११	दूषा	११४१२, १११५६.
अथर्वः	१११२, ३१३१	पैङ्गवः (मनुकः)	६१३८, ९
गन्धवलीकः	६१६, ४१३१३३	पोल्कसः	४१३१२२
दर्दमीविपतिः (भारद्वाजः)	४१११९	प्रजापतिः	११३११, ११९११४-२१
गायत्री (छन्दः)	१११४१४-८		३१९१२, ६, ११२११, ११३,
गार्गी (वाचकनवी)	३१६, ३१८		११९११, ६१३१३, ६१४१२, २१
गार्ग्यः (द्रुतवालाकिः)	२११३.	प्रजापतिलोकः	४१३१२२, ३१६
गौतम.	२१२१४, ३१७११, २	प्रवाहणः (जैबलिः) (पञ्चालानां	
	६१२१४ इत्यादिभू.	रत्ना)	६१२११
घान्द्रायण. (उषसः)	३१४११, २	प्रस्तोता	११३१२८
चाण्डालः	४१३१२२	प्रातुदः	१११३१२
चूलः (ड.) (भागविति)	६१३१९१०	वर्कुः (वार्णः)	४१११४
चैकितानेयः (ब्रह्मदत्तः)	११३१२४	मल	प्रायः सर्वत्र
जनक. (वैदेहः)	३११११, २, ४११, ४१२, ४१३, ४१४०	गङ्गा	३१११६
जमदग्निः	२१२१४	ब्रह्मदत्त. (चैकितानेयः)	११३१२४
जानकिः (आयस्थूणः)	६१३११०, ११	ब्रह्मगस्पति.	११३१२१
जाबालः (सन्धकामः)	४१११६, ६१३१११	ब्रह्मशोकः	६१२११९, ४१३१३३,
जातकारव (बार्थभागः)	३१२११, १३		३१६, ४१४१२३
जित्वा (शैलितिः)	४१११२	ब्रह्मविद्	२१७११, ४१४१८, ९
जैबलिः (प्रवाहणः पञ्चालाना राजा)	६११११	ब्राह्मण.	२११११९, ११४११९,
त्वष्टा	६१४१२१		३१९, ४१४१२३, ६१२१८
त्वम्	३१९१८	बृहस्पति	११३१२०
दध्यङ् (आयर्वणः)	२१९११६-१९	भरद्वाज	२१२१४
दूर	११३१९	भागवितिः (चूलः) (ड.)	६१३१९, १०
द्रुतवालाकिः	२११३.	भारद्वाजः (गर्दभीविपतिः)	४१११६
घान्द्रा	६१४१२१	मुज्युः (लाक्षायनिः)	३१३११, २
नाकः (मौर्यः)	६१४१४	मद्राः	३१३११, ३१७११
पञ्चालाः (कुरपञ्चालाः)	६१२११३.	मधुकः (पैङ्गवः)	६१३१८, ९
पतञ्जलः (काण्यः)	३१३११, ३१७११	मनु	११४११०
पर्वण्यः	११४१११, २१२१२	मरुतः	११४११२
पारश्विक्ताः	३१३११	मृशुः	११२, ११४१११
पुरवः	११४११, ११९१२,	मैत्रेयी	२१४११-२, ४१९
	२१३१३-६, २१९, १११९६.	मौर्यः (नाकः)	६१४१४

नामानि.	अ. भा. क.	नामानि.	अ. भा. क.
यजुर्वेदः (यजुः)	१।२।५, १।५।५,	विश्वः	१।४।२१
	२।४।५, ४।१।२, ४।५।११,	वेदाः	४।२।२२, ४।५।७
	५।१३।२, ५।१४।२, ६।५।३	शाकल्यः (विदग्धः)	३।९, ४।१।१७
यमः	१।४।११, ३।९।२१, ५।१५	शूद्रः	१।४।१२, १५
याज्ञवल्क्यः	१।४।३, २।४,	श्वेतकेतुः (कारुण्यः)	६।२।१
	६।३।७, ८	शैलिनिः (जित्वा)	४।१।२
	इत्यादिषु-श्रयः सर्वत्र	शौत्वायनः (उदङ्गः)	४।१।३
राजसूयः	१।४।११	सत्यकामः (जाबालः)	४।१।६, ६।३।११
रदः	१।४।११, २।१।२	सरस्वती	६।४।२७
रुद्राः	१।४।१२, ३।९।२, ४	सविता	६।३।६, ६।४।१९
ठापायनिः (उम्यु)	३।२।१, २	साम	१।३।२२, १।६।१, ३,
बल्लः	१।४।११, ३।९।२२		५।१३।३
बसवः	१।४।१२, ३।९।२, ३	सामवेदः	६।२।५, १।३।२२
वसिष्ठ	२।२।४		१।५।५, २।४।१०, ४।१।२,
वाजपेय	६।४।३		४।५।११, ५।१४।२
वाज्रमेधः (याज्ञवल्क्यः)	६।४।३२ इ.	सामधवा	३।१।२
वामदेवः	१।४।१०	सावित्री (गायत्री)	५।१४।५, ६।३।६
वायुः	१।५।२२, ३।७।२, ६।४।२२	सुधन्वा	३।३।१
वार्ष्णाः (बर्कुः)	४।१।४	सूर्य	१।४।१०
विदग्धः (शाकल्यः)	३।९, ४।१।७	सोम (सोमराजा)	१।३।२४, १।४।११,
विराट्	४।२।३		२।१।१५, ३।९।२३,
विद्	१।४।१२, १४		६।२।९, १०, १६, २।३।३
विश्वामित्रः	२।२।४	होना	३।१।३
विश्वामसु	६।४।१९		
विश्वेदेवाः	१।४।१२	इति बृहदारण्यकोपनिषत्कारणमुक्तेण	
		विशिष्टनाम्नां सूची समाप्ता ।	

इति श्रीगोदावरीतीर्थनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाशेखरात्मना “ चारे ” इत्युपनाम्ना
 ज्योतिर्विजयगमप्रवीणभट्टात्मजीसुरिपीत्रवीरदिकतिलकपदसंभूषिताणांशास्त्रि-
 सुनुना “ वाच्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण ” इत्युपाधित्रयवता श्रीधरशर्मणा
 संकलिता माधवन्दिनशतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डान्तर्गता
 अकाराद्यनुक्रमविशिष्टा विशिष्टनाम्नां सूची परिणमता ॥

श्रावण शरणम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्स्थिताऽष्टाध्याय-
प्रपाठकब्राह्मणकण्डिकाणां सूची ।

क्रमांकः	वृत्तान्तः	अनुक्रमः	नामानि, कण्डिकाः	पृष्ठाङ्कः
१-प्रथम उतिष्यामः इति आद्यः प्रपाठकम् ।		११-	अथ	१ ११५-११६
२-हृत्वा अग्नि-स्यसिद्धिदानं ह्य आद्यः पाठः- अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम् ।	१५	१०-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २२८
३-सायन-स्यसिद्धिदानम् ।	७२५	१३-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २२८-२२९
४-प्रथमोऽध्यायः	१-प्रथमः प्रपाठकः	१४-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१५ २१४-२३१
५-द्वितीयोऽध्यायः	२-द्वितीयः प्रपाठकः	१५-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	४४ ११२-१८८
६-तृतीयोऽध्यायः	३-तृतीयः प्रपाठकः	१६-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३ ५४-५६
७-चतुर्थोऽध्यायः	४-चतुर्थः प्रपाठकः	१७-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३ २२७-२२८
८-पञ्चमोऽध्यायः	५-पञ्चमः प्रपाठकः	१८-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१९ २५२-२६३
९-षष्ठोऽध्यायः		१९-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	४ २४२-२४४
		२०-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३३ २०८-२९२
		२१-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३१ ११-२५
		२२-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२ २०८-२१०
		२३-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२२ ८१-९४
		२४-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१४ २२१-२१७
		२५-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	११ ७१-७४
		२६-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१६ ७४-८२
		२७-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२८ २१३-२२४
		२८-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१३ ११५-११९
		२९-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २२९
		३०-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २३७
		३१-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३४ १२२-१४८
		३२-	अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २२५-२२६

तत्र बृहदारण्यकोपनिषत्स्थिताऽष्टाध्याय-
प्रपाठकब्राह्मणकण्डिकाणां सूची ।

अनुक्रमः अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम् ।

१-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२३ ५७-६६
२-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३ २४०-२४२
३-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१२ ९५-१०२
४-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१४ १०२-१०७
५-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३१ ११७-१२५
६-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३३ १-१६
७-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ ११३-११४
८-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ १११-११२
९-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ १५९-१६१
१०-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१२ २४५-२५१

११-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१५ २५२-२६३
१२-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	४ २४२-२४४
१३-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३३ २०८-२९२
१४-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३१ ११-२५
१५-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२ २०८-२१०
१६-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२२ ८१-९४
१७-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१४ २२१-२१७
१८-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	११ ७१-७४
१९-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१६ ७४-८२
२०-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	२८ २१३-२२४
२१-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१३ ११५-११९
२२-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २२९
२३-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २३७
२४-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	३४ १२२-१४८
२५-अथ अग्नि-स्यसिद्धिदानम्	१ २२५-२२६

अनुक्रमणिका, ब्राह्मणनामानि, कण्डिकाङ्क, पृष्ठाङ्क	अनुक्रमणिका, ब्राह्मणनामानि, कण्डिकाङ्क, पृष्ठाङ्क
३३-शारीरकब्राह्मणम् ३१ २३२-१४८	३-अश्वत्थब्राह्मणम् १२ १२६-१३२
३४-श्रीमन्मन्त्रब्राह्मणम् ०२ २०१-२०८	४-आत्मब्राह्मणम् ३१ १६-२१
३५-षडाक्षरब्राह्मणम् वा उदङ्कब्राह्मणम् १९ १४९-१५६	५-उदङ्कब्राह्मणम् १९ १४९-१५६
३६-सत्यम् ब्रह्मण्यं स्तुतिब्राह्मणम् २३२-२३५	६-उपमहारब्राह्मणम् ३ ५४-५६
३७-सनातनब्राह्मणम् वा सवर्गादिशा- ब्राह्मणम् ३४ ३६-५३	७-आरम्भब्राह्मणम् १४ १०२-१०७
३८-सर्वान्नशासनम् वा शिशुब्राह्मणम् ६०-७०	८-निगुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् १ १११-११२
३९-सर्वासाधुपासनानां गते फलम् ष विधायक ब्राह्मणम् १ २३९-२४०	९-निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् १ ११२-११४
४०-सूर्यमन्त्रोपस्थातब्राह्मणम् १ २२९	१०-परब्रह्मविद्याब्राह्मणम् २३ १७-६६
४१-इदमब्रह्मोपसनम् १ २३०	११-प्राणविद्याब्राह्मणम् १५ २६४-२७१
४२-इदमब्रह्मण्यं सत्यमित्युपासना- विधायकब्राह्मणम् १ २३१	१२-धैराजब्राह्मणम् ३७ १-६६
तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य त्रैके पर्याया- स्तेषामभ्युत्थानानुक्रमेण सूची-	१३-शाकल्यमन्त्रम् ३४ १३२-१४८
१-अन्तर्धामिब्राह्मणम् ३१ ११०-१२५	१४-शाण्डिल्यविद्यामन्त्रः ५२६-२५१
२-अविद्यामन्त्रान्वयब्रह्मदर्शक- ब्राह्मणम् ३ ५४-५६	१५-शिशुब्राह्मणम् १ १७-७०
	१६-श्वेतकेतुब्राह्मणम् १९ २५२-२६१
	१७-सर्वगविद्याब्राह्मणम् ३४ ३६-५३
	१८-सृष्टिब्राह्मणम् ३१ १६-२१
	१९-सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ३१ १०७-१२५
	२०-सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् १२ १२५-१३२

इति बृहदारण्यकोपनिषत्स्यब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

इति श्रीगोदातटिनीनटनिकटवर्दिश्रीमन्नामिकमहाभेववासिना " वारे " इत्युपनाम्ना

श्रीमद्वैदिकतिलरूपभगवण्णाशास्त्रिभूतना " काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरणा "

इत्युपाधिवयभाजा श्रीधरदर्शणा संकलिता बृहदारण्यकोपनिषत्स्य-

ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

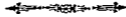

श्रीः।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

वासुदेवप्रकाशिकाख्यभाष्यसमेता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत् ।

तत्रादिमं ब्रह्मार्थं मधुकाण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमोऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वया ह प्राजापत्याः । (०) देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाऽएव देशा
ज्यायसा ऽअसुरास्तुऽ एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु
लोकेष्वस्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्ममगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकारण्यं भाष्यम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वराधिभ्यो नमो गुह्यम् ॥

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयत्राहणोपनिषद् । तस्या इयमल्पप्रया वृत्ति
प्रारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्यता । उप समीपस्थ प्रत्यगामिकत्व नीति निश्चित सत्
तत्प्राप्ता सहेतु ससार सादयनीयुपनिषदिनि व्युत्पत्ते । प्रथमस्तु विद्यासमर्पकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते
शृहृत्वब्रह्मस्य ब्रह्मविद्याहेतुतामन्तरङ्गदहिरङ्गभूताना ब्रह्मनामिहोपदेशात् अर्धतो प्रथपरिमाणतश्च बह्वत्वात् । अर
ण्यकवशास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूपमानत्वान् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतयोर्वापर्ये सवन्धोऽभिधीयते
विद्योपपत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वमग्नतिहेतुमन्वञ्जुद्विसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तत्र-
नितशुद्धपक्षेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावि वमिःसुपायोरेयमान काण्डयोः सवन्ध

१-अथ " वसतःकाण्डम् " इत्यपि नमान्तरम् । " तत् बहिरण्य इत्तल सरहस्य ससमहम् । चक्रे तदपरेतेषु च सोत्तरं
च प्रहसितं " ॥ इति (स. भा. शा. प. मो. च. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२-इयमुपनिषन्माध्यन्दिनब्राह्मणोपनिषदिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धा ।

३-अनयोर्द्वयोरन्वययोर्भेदुविद्याप्रतिपादकत्वान्मनुष्याणामिति सज्ञा स्व्यवहारार्था ।

४-अस्या बृहदारण्यकोपनिषद्. श्रीमन्वायणाचार्यैश्चैव भाष्य विद्युत इति " वशा वा अथर्वणम् " " नैवेह किञ्चिदापि " ॥
(स. प. १० । १६ । ४ । ११) इत्येव ब्राह्मणसूत्रमपि इत्य- " अथर्वणस्तु-वन्वय बृहदारण्यके " तथा प्रथमं-पर्यन्तमन्वयैर्कृतं
महत्त्वम्- " एतन्नोत्तरमिहप्रश्नाने इत्यहविष्यने " (स. प. १४ (१) ३ । ३११६) इति श्रीमायणाचार्यैरेतत्सङ्गतुल्यत्वात्वाक्ये ।
परं तत्रान्वयैरपि नोत्तरमन्वये स्व । यदि कैशवन मद्राभागत्या सविरेऽन्वितं, तद्विद्येन चैपुनर्मुद्रितारतौऽप्यस्य सव्योक्तयि-
१११ । इति ॥

ते ह देवाऽऊचुः । (हँ) हन्तासुरान्यजुऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तयेति तेभ्यो वागुदगाय-
शो वाचि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्बुदति तदात्मने तेऽविदु-

ते ह देवा ऊचुः । इंत । असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तयेति । तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगः । तं देवेभ्य

इति ब्रूमः ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाप्तवान्धमेवाग्निब्राह्मणाम्यां (श. प. १० । १ । ४ । ५ ।) समुच्चिनयोः
केवलपूर्वा ज्ञानकर्मणोर्भूत्वान्मभावः पर फलमित्युक्तम् । अयेदानीम्भूत्वान्मभावसाप्तनभूतयो. कर्मज्ञानयो-
र्धत उद्भवः तस्योद्भावकस्योपायस्य प्राणम्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथेनाङ्गणमारभ्यते । प्राणोपासिर्हि ज्ञान-
कर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धीभूतरागायत्पत्तिरनुः । तस्याः पाममृत्वतिक्रमगावान्तरफलवात् । कोऽसौ पाप्मा
भूत्सु, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमण कथं वेति वीक्षयामेत सर्वं स्पष्टमितुमाख्यायिकाममुच्छ्र-
य्या हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र ह्रस्वः पूर्ववृत्तावधोतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यदृत्तिमात्रिण यजमानविषयकः
तथा च ' इया ' द्विप्रकारः ' ह ' फिल ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्मनि यजमानाव-
स्थस्य अपत्यभूता गोलकावस्था वागादय प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह-देवाश्चासुराश्चेति ।
शास्त्रीयज्ञानकर्मज्ञाननावाप्तिताः योनामया देवाः । प्रत्यञ्जानुमानजनितदृष्टप्रयोजकत्वानाविकृद्धानकर्म-
ज्ञाननावाप्तिता असुराः । स्वैरेवासुपु रमणान् देवेभ्योऽन्य बाह्या असुराः । नेन्द्रविरिचोनादयः प्राजापिकाण-
देवस्य । ' यो ' समुच्चये । मिथ. यस्माद्गागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला । ननस्तस्मान् ' देवाः कानीयता एव '
मर्त्याशाम एव कानीयता एव । कानीयता. । स्वार्थेऽङि वृद्धिः । अस्या एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यत यज-
नान्वात् । ' जयायता. ' ज्यायानो बद्धनरा ' असुरा ' शास्त्रज्ञानोपस्वामाविकृष्टत्वेर्बहुल वात् । ' ते '
तेवासुराः ' एष लोकेषु ' ब्रह्मादिभ्यश्चात्तांषु शास्त्रीयागास्त्रीयज्ञानकर्मनायेषु निमित्तभूतेषु सन्तु 'असदंत '
इति कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्त्विकतायमवातुकारेण शमकामादिशुद्धवामिभ्यो स्वर्गः । कदाचि-
प्राणानां शास्त्रजनितवृत्तुद्भवद्वानावये सति धर्मवृद्धेर्मानुषदत्तस्य यजमानस्य धर्मप्राप्त्यादामानुषादा-
जानन्तेधो कर्षं । नदिरनिनृद्युद्भववाचासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेर्मानुषादाश्यापोषापरुषं । नामये च
तुष्यत्वप्रतिरित्यथ ॥ १ ॥

असुराणां वाङ्मन्यन्तैरभिभूयमाना यथा देवा इति कृतवन्त इत्यत आह-ते ह देवा ऊचुरित्यादिना ।
ते देवा ' असुरैरभिभूयमाना ' ह ' फिल ' ऊचुः ' उक्तवन्त । हन्तदानीमस्मिन्ने ज्योतिष्टोमाद्ये
उद्गीथेनोद्गीथकर्मपरिधायकं प्राणम्यस्वराङ्गणानुगमनश्यामाविगच्छामः । असुरानभिभूय स्वे देववाच प्रति-
रिवाक्रे इत्यन्वेष्यमुक्तवन्त इत्यथ । उद्गीथकर्मपरिधायकं प्राणम्यस्वराङ्गणानुगमनश्यामाविगच्छामः । शान तु श्वा-
एपायिकया परीक्ष्यमाणममुद्भवामादिप्रत्यापयानेन प्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

इदं शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विविक्षितवात् तस्य स्वस्वनिर्दोषाण्य परीक्षाप्रकार आरभ्यते-
ते ह वाचमित्यादिनिर्दोषावदनेन । तत्र प्रथमं वादेकपारीक्षामह-ते ह वाचमूचुरिति । ' ते ' पूर्वोना

स्नेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस यः सु
पाप्मा बुदेवेदमप्रतिरूपम्बुदति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्माऽथ) अथ ह प्राणमूत्रुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
प्राणऽउद्गायद्युः प्राणे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्युक्तल्याणञ्चिभ्रति तुदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविद्रुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तम-
भिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
अथ ह प्राणमूत्रुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उद्गायत् । यः प्राणे भोगः । स

देवा. 'ह' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य 'वाच' वागभिमानिनीमन्याख्यामेवोद्गानकर्त्री 'असतो मा सद्गमय'
(श. प. वृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाराया च देवता मत्वा 'त्व' नोऽमव्य 'उद्गाय'
औद्गात्र कर्म कुरु 'इत्युत्' उक्तान्त । एव देशेनियुक्ता वादेवता 'तथेति' तथाऽस्त्विति तास्त्रियोकृन्
प्रति उक्त्वा स्वनामार्थमविचार्य उद्गानकर्तृत्व मन्त्रप्रकारस्य च चापनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उद्गा-
यद्गानं कृतवती । क पुनस्नेन कर्मणा कार्यविशेषं कृत इत्यपेक्षाया-यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रा-
त्मके उद्गात्रा त्रिषु पञ्चमानाह्वयेषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते । अवशिष्टेषु नवषु स्तोत्रेषु वायनिका-
न्वित्यफलक स्वार्थं नदृष्ट्वापि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं तत् कार्यविशेषमाह-यो वाचि भोग इति । 'यो
वाचि' निमित्तभूतायां सत्या वागादिसमुदायस्य 'भोग' सुखविशेषः । 'त' 'देवेभ्यः, आर्थिभ्योऽर्थाय
'आगायन्' उद्गानेन प्रादितवती । यत्पुन 'कल्याण' शोभन 'वदति' यथाशक्य वर्णानभिनिर्वर्त्तयति
'तदात्मने' स्वार्थमेव । तद्वि अन्वधायाण बहिःशरदेवताया कर्म-यत्सम्प्रावर्णाचारणम् । एव वगदेवतायाः
कल्याणवदनरुद्रासाधारणविषयामङ्गलक्षणं ग्राम्याविसर प्रतिलभ्यासुरा. स्वकार्योपुक्ता जाता इत्याह-तेऽविद्रु-
रिति । 'ते' अमुरा कामादिप्रकृतेः देवै शमादिना कृत्वा प्रच्यान्यमाना देवहृद्गतमविद्रुर्विदितवन्तः ।
किन्तदित्यत्र आह-अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । 'अनेन वै उद्गात्रा' शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण
नोऽप्रमानं स्वाभाविककर्मज्ञानामकान् देवा. 'अत्येष्यति' अतिगमिष्यन्ति इत्येव विदित्वा तमुद्गात्रार वाप्य
'अभिद्रुत्य' वेगेनाभिगम्य स्वनामङ्गलक्षणेन 'पाप्मना अविध्यन्' ताडितवन्तः सयोर्ज्ञातवन्त इति यावत् ।
एवमसुरैः प्रजापतेर्वोचि पाप्मा क्लिप्त इति कुतो गम्यते ? तत्राह-स यः स पाप्मेति । 'य स पाप्मा'
सावकावस्यस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्त । 'स' एष अनुमानेन प्रयत्नोक्तिरिति । कोऽपि 'यदेव' येनैव
प्रयुक्ता सती इयं वाग् इदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं अमन्यस्त्रीवर्णनप्रेमादिवर्णनादृतादि 'वदति'-
'स एव' । य एव प्रजासु प्रतिबुद्धवदन्हेतुत्वेनानुमितं 'स एव पाप्मा' । स कारणभूतप्रजापतिवाचि
गत् । तथा च-श्रीयसःकाराभ्यां कारणस्य पाप्म नमरूपं तस्मै च कार्यस्यत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्य
पाप्मानमनस्य तस्मै च कारणस्यत्वमुच्यते इति भावः । कारणानुविधापि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

'अथ ह प्राण' -प्राणदेवता- 'ऊचुः' इत्यारभ्य (क. ४) 'एवमु खड्' (क. ७) इत्यतः
प्राक्तनी प्रथे. समानार्थकः ॥ ३ ॥

त्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽ-
विध्यन्त्स यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्माऽथ) अथ ह चक्षुरुचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्च-
क्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदा-
त्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽवि-
ध्यन्त्स यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्माऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तुन्देवेभ्यऽ आगायद्यत्कल्याणं शृणोति
तदात्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽ-
विध्यन्त्स यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ६ ॥

(प्माऽथ) अथ ह मनऽउचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मनऽ उदगायद्यो मनसि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्प-

देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-
तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति । स एव
स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरुचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-
तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स
पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्ये-
ष्यन्तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स
एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽ उचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगः ।
तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरुचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽ उचुः । एता- कर्मिकाः । ह्यर्थाः । कल्याणकल्याणकार्यदर्शनात् । अनुक्तं । त्वगादिष्वपि

यति तुदात्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तुमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्तस थः सु पाप्मा युदेवेदमप्रतिरूपथं सङ्कल्पयति सुऽ
एव सु पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(अथ) अथ हेममासन्मप्राणमृचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति
तेभ्यऽ एष प्राणऽउद्गायतेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तुम-
भिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस यथाऽइमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत-
वृष्टं हैव विध्वंसेतमाना विध्वंशो विध्वंशुस्ततो देवाऽअभवन्परा-
ऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विपन्धातृव्यो भवति सुऽएवमेव ॥ ८ ॥

अत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । युदेवेदमप्रतिरूपं संकल्प-
यति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेना देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ इ हेममासन्मप्राणमृचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उद्गायत् । ते
अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस । स यथा
अइमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं हैव विध्वंसेतमाना विध्वंशो विध्वंशुः । ततो देवा अभवन् ।
पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विपन्धातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

अमुत्वेनोऽनुमिषते, इत्याह-एवमु खल्वेना देवताः पाप्मभिरुपासृजन्ति । ' एव ' वागादिवदेव
' खड्ग ' अनुक्ता अपि ' एता ' त्वागादिदेवता कर्मभूताः ' पाप्मनि. ' स्तै. श्रीरिन्द्रियासङ्गैश्चरासृजन्
समर्णहृतवन्त असुरा इति शेष । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्यर्दावधात् । भेदप्रमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे-
एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्ति । एनास्त्वगादिदेवता. कर्मभूता. ' एव ' वागादिवत्पाप्मना ' अविध्यन् '
विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थ ॥ ७ ॥

एव वागादयो मृत्योरतिक्रमणे असमर्था इति निश्चिन्य असारण्य. सन्तो देवा. मृत्यवनिगमनाय मुख्य
प्राण प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासन्मप्राणमृचुरिति । ' अथ ' वागादिषु नैराश्यान्तर ' ह इम '
इयमित्यभेददर्शनायम् । ' आसन्त्य ' आसिन् आस्ये मममासन्त्य सुवान्तर्विक्रथ मुत्पप्राणान्मृचुः इत्यादि
समानन् । ततस्तं अनुत्प. इत्यन्त्याभवत्कारणं सुखेन प्राणमभिद्रुत्य ' शम्भवा ' उक्तलक्षणैः ' अविध्यन् '
व्यथन भवुमिष्टवन् । ते च दोषात्सामेण सन्त मुत्पप्राण स्वैनासृजन्तदोषेण मनिमृक्षमाणाः सन्तः
' विश्वत्र. ' नानागतयो विनेशुर्विनष्ट विध्वंसा इत्यन्वय । तत्र कथमिवेति- ' म. ' प्रसिद्धो दृष्टान्त. ।
' यथा ' लोके पाषाणचूर्णनाय प्रदित्त ' लोष्ट ' पासुभिः. ' अइमान ' पाषाण- ' कृत्वा ' गत्वा प्राप्य
स्व ' विश्वसेत ' तिचूर्णमिवेन् एव हैव ' एवमेव खड्ग ' विध्वंसयान्. ' तिसीर्षिमाणाः ' असुरा. '

ते होतुः । क नु सोऽभूद्यो नऽइत्यमुसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽ
आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्ध्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वाऽ अस्मा-
न्मृत्युर्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

ते होतुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्यमुसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगि-
रसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्ध्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अपि विनष्टाः । अमुर्विनाशे सति यत् क्वच तदाह—ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा इति । तत्रस्तस्मादसुर-
विनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपापस्यो विभोगात् मुख्यप्राणाश्रयवलात् ' देवा ' वागादयो वक्ष्यमाणत्वस्वरूपेणा-
भ्यायात्पक्षेण ' अभवन् ' । ' असुरा ' । ' परा ' अभवन् इत्यनुवगम् । पराभूता विनष्टाः न पुनः
प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावप्यप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (कं. १७)
धुनिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्य प्राणमात्मत्वेनोपगम्य " अहमस्मि प्राणः " इत्यापासीतीति सकलामुपासनां
विश्रान्ति—भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति । ' एव ' यप्येक वक्ष्यमाणदूर्ध्वं
मादिगुण च प्राण ' यो वेद ' उपान्ते । स ' आत्मता ' प्रजापतिस्वरूपेण ' भवति ' । अस्त्योपानकस्य
प्रजापतिव्यतिरिक्तभूतः पान्ता ' द्विषन् भ्रातृव्यः ' द्वेषा सञ्च स च परामवति लोष्टवत् विश्रियेति
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एव वक्ष्यमाणत्वेन स्थिते. अयाम्याङ्गिरसदूर्ध्वमिर्गुणैर्विशिष्ट प्राणहर्मकमुपासन विधानपूर्वक " भवत्या
त्मना " (क. ८) इत्यादिनेक्तम् । अयाख्यायिकाभेदानुसृत्य विविध फलं सूटयति—ते होतुः इत्यारम्भ
(क. ९) अयात्मनेऽप्राणम् (क. १८) इत्यतः प्राक्तनेन मथेन । तत्र देवताभावकलासाधारण्युक्त्य-
नार्यमाह—ने इति । ' ते ' देवा वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवत्वरूपा. फलावरयाः
सन्त. ' ह ' इत्येव ऊचुकवन्त । किमित्याह—क न्विति । ' तु ' इति वितर्के, ' यः ' नोऽस्मानिष असक्त
सयोजितवान देवभाववादात्त्वेनोपगमितवान् । ' स क ' कश्मिन् अमुदित्येवं लोकवदेवोपकारिण इत्यस्ती विचार-
यमाणा सन्त ' अत्र ' प्राण ' आस्ये ' मुखे य आकाश तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रयञ्जो वर्तते इति अल्पवदन्ति
स्म । अनया आख्यायिका न गुणइय भिन्नमित्याह—सोऽयास्य इति । यग्मादेवं वागादयः प्राण ' आस्ये '
अन्तरालस्य अपयमास्येऽन्तरिति न्याजहु । तस्मात् अयास्य । अत एवाङ्गिरस. कार्यकारणानामात्मा ।
तत्र हेतु—' हि ' यामात्र ' अङ्गानां ' कार्यकारणानां ' रस ' सारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य भवन गुदन्वेऽपि अशुद्धवागारिसवदादगुदत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पापशान्तिरुत्साहाधारण्युक्तं
मिथिष्टोपासनमाह—सेति । या प्राय्यावुत विनष्टा. । वै इति " अपयमास्येऽन्तरिति " (क. ९) निर्धारिता

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्य
यत्रास्रान्दिशामन्तस्तुद्रमयाश्चकार तुदासाम्पाप्मनो विव्यन्वधात्तुम्मात्र
जनमियाह्रान्तमियाह्रेतपाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्या-
थेना मृत्युमुत्पवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । (त्सा) सा यदा मृत्युमत्य
मुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामन्तः, तद्रमया-
श्चकार । तदासां पाप्मनो विव्यन्वधात् । तस्मात्त्र जनमियात् । नोतमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम
न्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथेना मृत्युमत्पवहत् ॥ १२ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः
परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

‘ सा वै एषा ’ वर्तमानोऽगमकजररिस्था प्राणरूपा ‘ देवता ’ ‘ दुर्नाम ’—दूरित्येव ख्याता । अतः शुद्धा ।
कथं दुर्नामचिह्नित आह—दूरं हीति । ‘ ङि ’ यस्यत्, ‘ अस्या ’ प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युमपहत्यः
पाप्मा ‘ दूर ’ दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविद् फलमाह—दूरं हेति । ‘ य. ’ एवमुक्तकारणे विद्यु-
शुण प्राण वेदोपार्त्तं । अस्माद्गुणसकात् ‘ मृत्युः ’ दूर ह वै दूरे एव किञ्च भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ‘ एतासां ’ वागादीनां देवतानां पाप्मानं ‘ मृत्यु-
मपहत्य ’ अपच्छिद्य यत्रासान्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसङ्कलनजनाविष्टिनो देशोमत्पदेश तस्मादतिरिक्तो देशो
‘ दिशां ’ प्राचपादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्रत्र दिशामन्ते तदन्त्ये जने च ‘ गमयाश्चकार ’ गमनं कृतवन्ती ।
तत्रत्र दिग्गन्तस्थेऽन्यजने च ‘ आसां ’ वागादीनां ‘ पाप्मानं ’ कर्मभूतान् ‘ विव्यन्वधान् ’ विविधं न्यग्भावेनादयात्
स्थापितवती । तस्मात्तन्व्यजनं ‘ न इयात् ’ दर्शनसमाध्यादिभिर्न समुच्येत । तथा ‘ अत ’ तत्रननिवास्त-
स्थानं नेयात् गच्छेत् । ‘ नेदिति ’ परिस्यार्थो निवास्तः । यदि अह गच्छेयम् तदा ‘ पाप्मानं मृत्यु ’ ‘ अन्व-
वायानि ’ अनुगच्छेयम् इति मतिः जनमन्त वा ‘ नेयात् ’ न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सप्रति देवताभावफलमाह—सा वा एषेति कणिकया । ‘ अथ ’ पापविमोक्षानन्तर ‘ एना ’ वागादि
देवता कर्मभूता । ‘ मृत्यु ’ पूर्वोक्तमर्त्यान् अवहत्प्रापयन् स्वस्वमरारिच्छिद्यमन्यादिदेवताऽऽमरुपं
प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एव सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । ‘ स ’ प्राणं ‘ वाचमेव ’ वाग्देवतामेव ‘ प्रथमः ’
उद्गारान्तसन्निहितत्वात्प्राधान्यभूतामत्यवहत् प्रापयत् बहनं कृतवान् । ‘ सा ’ वाक् ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ मृत्यु ’

(तेऽथ) अथ प्राणमृत्यवहत् । (त्सु) सु यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
वायुरभवत्सोऽयम्बायुः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (त्तु) तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सुऽआदि-
त्योऽभवत्सोऽसावादित्यः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । (तु) तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत ता
दिशोऽभवत्सोऽइमा दिशः पुरेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽञ्ज) अथ मनोऽत्यवहत् । (तु) तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
चन्द्रमाऽभवत्सोऽसौ चन्द्रः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवुर्षु इ वाऽ
एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति युऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमृत्यवहत् । स यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः पुरेण मृत्युमति-
क्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स चंद्रमा अभवत् । सोमो चंद्रः पुरेण मृत्यु-
मतिक्रान्तो भाति । एव इ वा एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पाम्ना अनीयामुच्यत मोचिता स्वय तदा वागेव पूर्वमन्त्रिरेव सती ' स. ' प्रसिद्ध. ' अशिरभवत् ' । तर्हि
पूर्वमात्को विशेष इत्यत्र आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाम्नाऽतिक्रान्तोऽग्नि ' पुरेण ' धृत्योः परस्तात्
' दीप्यते ' राजने प्राङ्मोऽरुध्यम वागात्मना मृत्युमतिवहो नेदानमीव दीप्तिमानातीदित्यर्थ ॥ १५ ॥

अपीनन्तर ' प्राण ' नातिक्रान्त मध्यादिण प्राणम् । ' स ' वायुरभवत् ' । स तु मृत्यो परस्तात् ' पवते '
तिर्पण्ण्यतीत्यर्थ. । अन्यत्सर्वमुत्तार्यम् ॥ १४ ॥

चक्षुरदिलोऽभवत् । स तु ' तपति ' बोधने ॥ १५ ॥

तथा ' श्रोत्र ' ' दिशः ' ' अभवन् ' दिश प्राच्यादिभिर्भोगोत्पत्तयः ॥ १६ ॥

तदा मनश्चन्द्रमा ' भाति ' । वागादीनामग्न्यादिदेवतावप्राणावनि उपामकस्य किमावातमित्यत्र आह—
एवमिति । ' य ' उरामक एवमन्वायामकवागादिब्रह्मविशिष्ट प्राण आमन्वेन ' वेद ' प्राणोऽहमित्युक्तं
तमेनमुपासक ' एव ह वै ' यत्रमानवदेव ' एषा ' प्राणदेवता मृत्युमतीव ' वरति ' वैराज पद प्राण्यतीति
पाठः । " स यथायथोपासने तदेव भवति " (श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(डाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (द्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतेऽहं पृथितितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (त्रे) एतावद्वाऽइदं सुर्वं यदुन्नन्तुदात्मनऽ आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसुम्विशन्ति तथेति त्रुं समन्तुम्पारिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तुनेतास्तृप्यन्त्येबुं ह वाऽएनं स्वाऽअभिसुम्विशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्ध्वऽएवम्बुद ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽभिमन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशन्तेति । तथेति । तं समंतं परिण्यविशंत । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति - तेनेतास्तृप्यन्ति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यन् प्राणस्य कार्यकारणतवातविचारकत्व नामगुणान्तर वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरान्मार्थ-माणानकृतम् । तथा मुखोऽपि प्राण त्रिषु पत्रमानेषु सर्वप्राणसधारणमाणानकृत्वा अयानन्तर शिष्टेषु नवसु श्रोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं 'अन्नाद्य आगायत्' आगीतवान् । अन्नञ्च तन् आद्यब्रह्मण्य अयमानमन्नमित्यर्थः । कथं पुनस्तदन्नाद्य प्राणनात्मार्थमागीतमिति गम्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—यद्दीनि । किञ्चेति सामान्पात्रमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । 'हि' यस्मान् लोके प्राणिभिर्व्यक्तिक्रम सामान्यता अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणे-नैवायने तस्मा स्वार्थमेतदागानम् । अन्न इति प्राणस्याभ्या प्रसिद्धा । अन्न शब्दः सान्त. शब्दवाची । यस्त्वन्मः स्वरांत स प्राणपर्यायः । अनितेर्धालोभ्युत्पन्नत्वान् । एनेन इदशब्दशब्दाऽयमास्ता । ननु—ताहि एतस्यापि वागादिवस्वार्थमागानादासङ्गपामवेन स्वादि-त्यत्र आह—इहेति । इहात्र देहाकारणार्णने प्राण. 'प्रतितिष्ठति' तदनुमतिरिणञ्च वागाद्य. स्थितिमात्र. अतस्तत्प्रत्ययार्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पात्रवेग्नस्मिन्नस्तीत्यर्थं ॥ १८ ॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वात्मन्येवाग्नकृतोपकारोऽपि च वागादीनां तु तद्वारक इति कथं निश्चेतुं शक्यते ? यन्निधयारनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्व स्यादिति अनन्तत्रिण्यपार्यमाह—ते देवा इति । 'ते' वागाद्य स्वविषय-धोतनाः 'देवाः' 'अब्रुवन्' उक्तवन्तः मुख्य प्राणम् । 'तद सर्वं वै' प्रसिद्ध 'पदञ्च' प्राणिभ्यतिकर तदेतावत् । नातोऽनुक्तिरिति । यन्पुनस्त्व 'आत्मने' आत्मार्थं आगासीरगितवानमि आगानेनामसत्पृ-वानसीत्यर्थ । वदन्नान्नमन्तरेण स्यात् नोऽसहामहे । अत 'अनु' पश्चात् नोऽस्मान् 'अने' आमाथं तत्राने 'अभजन्व' अभजयन्व । णिचो लोपश्चान्दस । अस्माश्चान्नमागिन् कुह इति निरुक्तः प्राण 'ते' य्य यदि अन्नार्थिनो वै ताहि 'मा' मा 'अभिसंविशन्त' अभिसुखेन समन्ततो निविशन्त इति अन्नवीदिति शेषः । एवमुक्तवति प्राणे ते देवान्पाऽस्तिव्यगीहृत्वा 'त' प्राण 'समन्त' समन्तान् परिवेष्य 'न्यविशन्त' निश्चयेनाविशन्त । त प्राणं परिवेष्य निविष्टवन्तो यस्मान् नग्माऽऽक्तो यदन्नमेनेन प्राणनासि मक्षयति तेनैव

बुड उ ह्वैवम्बुदथँ स्वेषु प्रति प्रतिबुम्भूपति । नु ह्वैवालम्भास्वैभ्यो भवत्यथ बुड पुवैतमनु भवति यो वैतमनु भास्वाँबुम्भूपति सु ह्वैवालं भास्वैभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽप्यास्यऽ आङ्गिरसः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाथँ हि रसः प्राणो वाऽ अङ्गानाथँ रसः प्राणो हि वाऽअङ्गानाथँ रसस्तुस्माद्युस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्प्राणऽ उक्तामति तुदेव तुच्छुप्यत्येषु हि वाऽअङ्गानाथँ रसः ॥ २१ ॥

य उ ह्वैविदं स्वेषु प्रति प्रतिबुम्भूपति । न ह्वैवालं भास्वैभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु भवति । यो वै तमनु भास्वाँव बुम्भूपति । स ह्वैवालं भास्वैभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽप्यास्य आंगिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां रसः । तस्माद्यस्मात्कुस्माच्चांगत्प्राण उक्तामति । तुदेव तुच्छुप्यति । एष हि वा अंगानां रसः २१ ॥

प्राणान्नेवैना वागादयो देवनास्तुप्यन्ति । न स्वातंत्र्येण वागादीनामन्नसंबन्धः । अतः अनेनैवैत्यत्रवारणं (कं. १८) सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफल दर्शयन्ती क्षुतिः सरल गुणजातमुपदिशति—एवमिति । 'यः' उपासको वागादयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासक 'एव ह वै' यथा प्राण वागादयः एमेव खलु 'स्वा' ज्ञातवोऽभिसविरशिना आश्रयन्ति ज्ञानीनामाश्रयणीयो भवतोभ्यभिप्रायः । तथैवमभिसविर-विष्टानां ज्ञातीनां प्राणवदेव वागादीनां स्वाश्रये 'मता' 'भवति' । 'श्रेष्ठ' 'पूज्यः' । 'पुरस्ता' अग्रतो गन्ता 'अवाद' व्यापिरहितः दीमाशिः अपिपतिरविष्टाय पालयिता स्वतन्त्र पतिर्भवतीति प्राणवदेव वागा-दीनामिति च प्रत्येक बोध्यम् ॥ १९ ॥

संप्रति प्राणविद्यो स्तोत्रु तद्विद्याविद्विद्वेषिणो दोषमाह—यऽ उ हेति । 'उ' आक्षेपे । 'ह' निश्चयेन 'यः' 'एवविदं' प्राणविद 'प्रति' 'स्वेषु' ज्ञातिषु मध्ये 'प्रतिः' प्रतिबुलः 'बुम्भूपति' प्रतिस्पर्द्धामितिमुच्छ्रिति । 'सः' प्राणप्रतिस्पर्द्धिनोऽप्यु एव 'भास्वैभ्यः' मर्त्याभ्येभ्यः आत्मन्येभ्यः 'न ह्वैवाल' समर्थो भवति, मर्त्यानाम् मर्तुं नैव पयसि भवतीत्यर्थः । अथ प्राणविदनुपेक्षस्य कामन्दर्शयति—अथेति । 'अथ' पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये 'एत' प्राणविद वागादय इव प्राणमनुगतः अनुरक्तः 'भवति' 'यो वा' अपि एतमेवैविदमनु एवा-नुवर्णयन्नेव आत्मीयान् 'भास्वान्' 'बुम्भूपति' मर्तुमिच्छति । यथैव प्राणानुहत्या वागादय आमनुपूर्वव आसन् । 'सः' एवं 'ह' निश्चयेन 'भास्वैभ्यः' मर्तुमल पयसि भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वोक्ताप्यास्येन प्रतिज्ञानं यदाङ्गिरसत्वं तुदेव " सोऽप्यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः " इत्यनेनानुव 'प्राणो वै' प्रतिज्ञः 'अङ्गानां रसः' इति प्रतिक्रियते । उक्तपमिति ह्वैवेषध्यानां प्राणो ह्वैवादि वाच्यम् । अत्रैव-मन्वपः । 'यस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्' यतः कुतश्चित् अनिर्दिष्टाच्छ्रियववात् 'प्राण उक्तामति' अपसरति । 'तदेव' तत्रैव तदङ्ग 'शुश्रूषति' शोभनुवैति नीरस भवति । नाप्यन् । इत्यन्वप्यन्तिरेकाभ्यां 'हि' यस्मात् प्राणो वै एव अंगानां रसः प्रतिज्ञः । तस्मात् 'एव वै' प्राणोऽङ्गानां कार्यं स्थूलशरीरे प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूप्यमकं काण्डं ज्ञानक्रियाशक्तिन् कर्मभूतम् । तयोस्ताव प्राणः इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

(सऽए) एऽउऽ एव बृहस्पतिः । (व्वाँ) व्वाग्वै बृहती तुस्याऽएष पतिस्त्वस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

(तिरे) एऽउऽ एव ब्रह्मणस्पतिः । (तिर्वाँ) व्वाग्वै ब्रह्म तुस्याऽएष पतिस्त्वस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एऽउऽ एव साम । व्वाग्वै सामैषु सा सामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं युद्रेषु समः पृथुषिणा समो मशुकेन समो नागेन समऽ एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तुस्माद्रेव सामाऽश्रुते साम्नः साम्युज्यत् सलोकतां युऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

एऽ उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

एऽ उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

एऽ उ एव साम । वाग्वै सा । अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद् उ एव समः पृथुषिणा । समो मशुकेन । समो नागेन । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । समोऽनेन सर्वेण । तस्माद् उ एव साम । अश्रुते साम्नः साम्युज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिचर्मक प्राणधामन वक्तुं “ एऽ उ एव ” इत्यादि कण्विकाचतुष्टयम् २२-२९ । तत्र न केवलं रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ! नामभूतानामुपयुक्त-सामाधानेति सर्वा मकतया प्राणं सुवन्तय तावन् अजातमव प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यावाहाह-एष उऽ एव इति । उरपर्ययः । ‘ एषः ’ प्रकृत आक्षिप्तसः । “ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् ” (तै. स. ६।४।१०) इति श्रुतिप्रसिद्ध देव-पुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह-व्वाग्वै बृहतीति । सत हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दानि । तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रतिदा । “ वाग्वाऽभ्युपुषु ”- (श. प. ७।१।२।१८)-इति चयनप्रकरणे उक्तत्वात् अभ्युपुषोऽपि वाक्यत्वं प्रसिद्धम् । सा द्वात्रिंशदक्षरा अष्टाधरैश्चतुर्भिः पदैः (८-४) षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अत्रान्तरमस्यायाः महावख्यायामन्तर्भावात् । इत्येव वागनुद्बृहत्याधिक्येन वागा-मिसा बृहती । “ स ऋचो व्यैहृदादश बृहतीमहमाण्येतावन्वो हवीं या प्रजापतिमुदा. ”- (श. प. १०।४।२।२३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । ‘ तस्या ’ बृहत्या वागुपाया ‘ एषः ’ प्राणः, ‘ पतिः ’ मियुगुपादनहेतुत्वात् । तस्माद् बृहस्पतिरित्युपसहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकवमाह-एष उ एवेति । ‘ ब्रह्मणः ’ यजुर्वेदस्य ‘ पतिः ’ । कथं ‘ व्याग्वै ’ वाग्वितोप-रूपं यजुरेव ‘ ब्रह्म ’ वेदः । वेदाधिकारात्-तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अथाप्य सामवेदात्मकवमाह-एष उ एव सामेति । कथं ‘ वाग्वै ’ ‘ सा ’ सर्वस्त्रीलिङ्गदाब्दाभिधेय-वस्तुविषयो हि सर्वनामसादाब्दः । ‘ सा वै वाक् सर्वपुच्छिद्राग्नाभिधेयवस्तुविषयोऽमशब्दः । ‘ अम एषः ’ प्राणः । “ केन मे पौत्रानि नामान्यामोषीति प्राणं ते ब्रूयान् मे स्त्रीनामानि वाचा ” () इति श्रुत्यन्तरात् वाक्प्राणानिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा सति प्राणानेर्वयं-

वा युजमानाय वा कामङ्कामयते तस्मागायति तुद्धैतुल्लोकजिदेव नु ह्रैवा-
लोकयुतायाऽआशाऽस्ति युऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १११ ॥ (४) १-१ ॥

आत्मैवेदमुग्रऽआसीत् । (त्पु) पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्युग्रे व्युहहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्मादप्येतद्द्व्या-
मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यज्ञाम पृब्रूते युदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधवाहणम् ।

आत्मैवेदमुग्र आसीत् । पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्युग्रे
व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अथान्य-
ज्ञाम पृब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

ष तदाय चान्नायमागायेत् आगानेन सपादयेत् । अस्योद्गातु सर्वफलसावकत्वमाह—तस्मादिति । यस्माद्
' स एष. ' ' उद्गाता ' ' एववित् ' यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेवात्मने आत्मायं वा ' यजमानाय वा ' य ' काम ' ।
' कामयते ' इच्छति ' तस्मागायति ' आगानेन साययति । ' तस्माद् ' तस्मादेव यजमान. ' तेषु ' नवपु
स्त्रोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु ' ५ काम कामयेत् ' इच्छेत् । त काम ' वर शृणीत ' प्रार्ययेदित्यन्वयार्थ. । एवमेव
समुच्चितादुपासनात् फलमिदं आशकासमवामारेऽपि केवलादुपासनात्तिसिद्धिराका स्यात् ता निरस्यति—तर्ह्येत-
दिति । ' य. ' ' एतन्नाम ' प्राण यथोक्त निर्द्धारितमस्मिन् आ एव अनिमानाभिन्यक्ते. " रमन्मि प्राण " इति
' वेद ' उगास्ते । तस्य कर्मव्यतिष्ठतस्यापि ' तद् एतत् ' प्राणदर्शनं केवलमपि ' लोकजिदेव ' लोकमाधनमेव ।
' न ह एवालोऽदताते ' अलोकवाय ' आशाऽस्ति ' आशसनं प्रथंता मैवादि । तथा चोपासनासहितं कर्त्तुं सत्-
देवानुष्ठितं सन् अदृष्टद्वारा फलसाजनम् । केवलोपासनं तु नैरतर्पणं असहृदनुष्ठितं तस्मान्नमित्यर्थ. ॥ ३३ ॥

इति श्रीद्विपरितोत्रप्रथमब्रह्मवृत्तपदादशित्यस्य श्रीमातृगानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीमत्पुरुषदेवप्रथमवत्त- कृतो माध्यन्दिनीपदात्पयब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रोप-
निषद्बृहदारण्यकटीकायां बामुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये
प्रथममुनीयब्राह्मण परिमत्तमम् ॥ (४) (४) १ । (१)

एव ज्ञानकर्म्मन्त्यां समुच्चितायां प्रजापत्न्यन्यामित्यारुह्याता । इदानीं अयं प्रजापतेः फलभूतस्य जग-
त्सर्वजननिधिमहारेण स्वानुभवादिभिर्भूयुःपवर्गेणैव त स्तोत्रं ज्ञानकर्म्मणोर्भेदिकयोः फलोक्तयोः वर्णयित्वा
इत्येवमर्थं आत्मैवेदमुग्रऽ आसीदिति पुरुषविराजकारणमारभ्यते—वश्यमागमनविद्याऽधिकारहेतुभूतवैराग्यो-

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्व्यस्मात् । (रसु) सुर्वान्पाप्सुनऽओपत्सुस्मात्पुरुष-
ऽओपति इ वै स तुं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति सुऽएवम्बुद् ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । (तु) तस्मादेकाकी विभेति सु हायमीक्षाञ्चके यन्मुद्व्य-
ञ्चास्ति कुस्माद्बु विभेतीति तुतऽएवास्य भयम्भीयाय कुस्माद्धचभेप्यु-
द्वितीयाद्धे भयम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्व्वन्मात्मर्वात्पाप्मन औपत् । तस्मात्पुरुषः । ओपति इ वै सनम् । योऽस्मा-
त्पूर्वो बुभूषति । य एवं वेद् ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाञ्चके । यन्मुद्व्यञ्चास्ति । कुस्माद्बु विभेतीति ।
तत एवास्य भयं भीयाय । कुस्माद्धि अभेप्यत् । द्वितीयाद्धे भयं भवति ॥ ३ ॥

पादान् । अस्मिन्वेति । तत्रात्मशाब्देन प्रजापति प्रथमोऽप्यत्र शरीरी वैदिकज्ञानसमकालबुद्धिनिवीने ।
' इदं दृश्यमानं शरीरमेदञ्चान्तेन प्रकारेणशरीराणांविभक्तं ' अत्रे ' शरीरान्तरोपने प्राक् ' आर्षीवर्मान् ' ।
कथामनोऽत्र यद्गमिष्यत आह-पुरुषविधः । ' पुरुषविधः ' पुरुषाकार शिर पायादिलक्षणो मन्वादीनां
स्रष्टा विष्ट- ' स ' प्रथम सभूत ' अनुवीक्ष्य ' कोऽत्र चिन्तयति वाऽमीति अन्वाकोपे ' आत्मनः '
स्वशरीरात् ' सत्यत् ' वक्ष्यन्तः ' मापश्यन् ' न दर्श ' इत्यत्र तु आपानपत्रे यत्रा मापमपश्यन् । आलो-
चनार्थमाह-सोऽइमिति । पूर्वजन्मधीनविज्ञानवस्तुतयाऽस्मात्प्रजापतिवत् कालव्योऽपि विराड्मा ' सः '
अहमस्मि ' सर्व्वमा ' इत्यपे ' प्रथम ' व्याहृन् ' व्याहृतवान् यस्मात् ' तन्मन्मान् ' अहन्माऽभवन् ' ।
यस्मात्कारणा प्रजापतयेव ह्यत्र तस्मान्कार्यभूतोऽपि लोक ' एतर्दि ' एतन्पिपति काले ' आत्मनिव ।
यन्मिति पृष्ट- ' अहमस्मिन्वेवात्रे ' प्रथमपुरुषा कारण-साभिधानेतामानमस्मिन्मान-अपानपर अन्यद्विदोष-
विशभिधान- ' यदस्य ' पुरुषस्य माताऽभूत्कृत् देवदत्तो यद्दत्त इति वा नाम भवति तद्वान् ' प्रदो '
कथयति ॥ १ ॥

पञ्चमुपासनाय प्रजापतेरह नामोक्त्वा इदानीं पुनस्तामनिर्वचनमाह-३ यदिति । स ' प्रजापतिं पूर्व-
स्मिन् जन्मनि साधरावस्थायां सम्प्रक्रमन्मनावनाऽनुशान्तिहृत्प्रतिस्था य स प्रजापतिपतिस्मिन्मुद्रामा-
स्मर्ष्वमान् ' पूर्व ' प्रथम मन् सम्प्रश्मामपुत्रार्थं इति अन्त्याज्ञानलक्षणान् नवान् पाप्मन ' प्रजा-
पतिवप्रतिवन्प्रकारेणभूतान् यस्मान् यौषददत्त तस्मात्पुरुषः । एतदनुगविशान्प्रचम-ओपनीति ।
प्रजापतिवद् अन्योऽपि ' य ' कश्चित् ' एव वेद ' पुरुषस्य प्रजापतिस्त्वामीति उपपत्तेः । ' स वै ' सोऽपि
' ओपति हन् ' दहयेव अभिमवयेत् । त क ' ' य ' अन्मादेवभूतोऽस्मान् ' पूर्व ' प्रथम मन् प्रजापत्या-
त्वाननः ' बुभूषति ' भवितुमिच्छति तन्निर्घर्थ ॥ २ ॥

यदिदे स्तोत्रमभिरेत प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानरुमकालं नदति नैव समारविषयमप्यकान्त् इतीमनयं प्रदर्श-
निष्यतह-सोऽविभेदिति । योऽत्र प्रथम शरीरी पुनर्विरो व्यापारान् - ' स ' प्रजापति अविभेदीवन् ।
अहमेवाहो कोऽपि सा इतिवन्तीति आत्मनाशविषयविपरीतहन्वत्त्वान् मय प्रानवान् इति अत्र कार्यतेन

वृद्धवेतुग्राऽभवत् । (द) अश्ववृषऽइतरो गर्हभीतरा गर्हभऽइतर-
स्ताथ् सुमेवाभवत्ततऽपुकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतग्राऽभवत् । (द्व) वस्तऽइतरोऽविरितरा मेपऽइतरस्ताथ्
सुमेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव युदिदं किञ्च मिधुनमा पिपीलि-
काभ्यस्तत्सुर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (द) अहम्बाव सृष्टिरस्म्यद्दृष्टुं हीदथ् सुर्वमसृष्टीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्याथ् हास्यैतस्याम्भवति युऽएवमेद् ॥ १० ॥

वृद्धवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्हभीतरा । गर्हभ इतरः । तां सुमेवाभवत् । तत एक-
शफमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । वस्त इतरः । अविरितरा । मेप इतरः । तां सुमेवाभवत् । ततोऽजावयो-
ऽजायत । एवमेव यदिदं किञ्च मिधुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं बाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृष्टीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यै-
तस्यां भवति । ए एवं वेद् ॥ १० ॥

‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ वडवा ’ अथा अपवत् । ‘ इतर. ’ मनु अश्ववृषोऽभवत् । अश्वधानो वृषश्च अश्व-
वृष प्रजननमर्थोऽश्व इत्यर्थः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ गर्हभी ’—‘ इतर ’ मनु—‘ गर्हभ ’ ‘ अभवदिति
प्रत्येक संबन्ध । ‘ तामेव ’ वडवां गर्हभी च ‘ समभवत् ’ ततो वडवाऽश्वसयोगात् गर्हभीगर्हभसयोगात् गर्हभा-
श्वजानीपयोऽपिप्याश्च एकशफमेकतुर अश्वोश्चतरगर्हभाश्च त्रयमजायत ॥ ८ ॥

‘ इतरा ’ शतरूपाऽजाऽभवत् ‘ इतर. ’ मनुः बलश्लोकाः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ अवि. ’—‘ इतर. ’ मनु-
मेव. तामेवाजायति च ‘ समभवत् ’ । ततस्तस्मात्समवनादजायत. अजाश्च अवयवश्च अजावयः जातिविशेषाः
‘ अजावन्त ’ । विशेषाणामान्वयात् प्रत्येकमुपदेशात्समव मन्वान्तित्यर्थसृष्टि सृष्टिप्रयोगमहरति—एवमेवेति ।
‘ यदिद किञ्च ’—यत्किञ्चेद ‘ मिधुन ’ खीणुनलक्षणं द्व ‘ आ पिपीलिकाभ्यः ’ पिपीलिका अभिव्याप्य
‘ तत्सर्व ’ जगत् ‘ एवमेव ’ पशुन्यायेनैव ‘ असृजत ’ सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणानिमेन्द्रादिसृष्टि निद्वन्द्वत्वात् सर्वां सृष्टिमुपसहति—सोऽवेदिति । ‘ स. ’ प्रजापतिरिदं सर्वं जगत्
सृष्ट्वा अवेदवगतवान् । कथं ? ‘ अहं वाव सृष्टिरस्मि ’ । सृजत इति सृष्टिः । यन्मया सृष्टजगत् मन्वेदवाद्दह-
मेवास्मि—न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरेषेदोषकारादिति भावः । इदं सृष्ट जगदहमेव कुत इत्यत आह—अहं
हीति । ‘ हि ’ परस्मात् ‘ इदं ’ सर्वं जगत् ‘ अहमेवास्मि ’—इति सृष्टिशब्देनामानमेवाभ्यां प्रजापतिः ।
ततस्मात्प्रजापतिः ‘ सृष्टिरभवत् ’ सृष्टिनामा बभूव । स्रष्टुरेतद्गुणविदं फलमह—सृष्ट्यां हीति । एव
प्रजापतिवत् अन्वोऽपि ‘ य. ’ कश्चिन् साध्यानामाऽभिभूत् । ईदं जगदहमेवास्मिन् म्वात्मनोऽजन्त्येव वेदो-
पासो । अन्वोऽसत्कस्य ‘ एतस्यां सृष्ट्यां ’ एतस्मिन् जगति ‘ ह ’ सृष्टुं सृष्टृत्वं मन्वीत्यर्थः ॥ १० ॥

(दा) अथेत्यभ्यमन्थत् । (स्त) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमृजत
तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्यदिदमाहुः । (र) अमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतुस्यैव
सा विष्टिः पृष्टिः पृष्टु ह्येव सुर्वे देवाः ॥ १२ ॥

(ऽ) अथ यत्किञ्चेदमार्षम् । (न्त) तद्रेतसोऽमृजत तद्दु सोमऽएता-
वद्वाऽहदर्थं सुर्वमृजन्त्रैवात्रादुश्च सोमऽएवात्रमग्नित्रादुः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः ।
अलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विष्टिः । एष उ ह्येव
सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किञ्चेदमार्षम् । तद्रेतसोऽमृजत । तद्दु सोमः । एतावदा इदं सर्वम् । अत्रं चैवात्रादुश्च ।
सोम एवात्रम् । अग्नित्रादुः ॥ १३ ॥

एतन्मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमृजत इति—
शब्दो मथनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः । मुञ्जे हस्तौ निक्षिप्य ' अग्न्यमन्थन् ' आभिमुख्यन्त मन्थनमकरोन् । एव
मुष हस्ताभ्या मथित्वा स प्रजापतिः । ' मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्या च ' योनिभ्यां ' अग्नि ' ब्राह्मणजातेरमुषहकर्तार
' अमृजत ' मृष्टवान् । मुखारे अग्निं प्रति योनिवत्वे गमकमाह—तस्मादेतदुभयमपि । यन्मादाहकन्याप्रोहन्ती मुञ्ज च
एतदुमप योनिः । तस्मादेतदुभयमपि ' अन्तरतोऽभ्यन्तर ' अलोमक ' लोमयजितम् । अलोमकेति । या हि खीणा
' योनिः ' सा ' हि अन्तरतोऽलोमका '—रथेतस्मान्माभ्यादुभयस्यास्याग्नियोनिवत् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखारेव
जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनिवत् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्णते अग्निना ब्राह्मण । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवयो मुख-
वीर्यं इति श्रुतिस्त्विति सिद्धम् ॥ ११ ॥

शुक्रादिदेवतासामिहानुक्त वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसंहारति सृष्टिमाकल्पानुकीर्ये । सृष्टस्य मधुसूक्तत्वात्
सृष्ट प्रजापतिरेव इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यपि प्रायेण अविदन्मन विदित्मुपन्यस्यति—तद्यदिदमिति । नतत्र कर्मप्रकरणे
केवलप्राहिका, यागकाले यदिद वच ' आहुः ' ' अमुं अग्नि यज—अमुमिन् ' ' यज '—रत्यादि । नामशक्त्वोक्त-
कर्मादिभिन्नत्वात् निजनेयान्यादिरेवैकैकभ्यम्यमाना आहुतिरपि प्रायेण । तत्र तथा विधादिति वाच्यशेषः ।
एतत्प्राजापतिरेव हेतु वदन् अनुग्राहकसृष्टिमुपसंहारति—एतस्यैवेति । यन्मात्त, सर्वे देवभेद, एतस्यैव
प्रजापतेरेव ' सा विष्टिः ' । ' उ ' पुन । हीयन्प्रकरणे । ' एष, ' प्रजापति, प्राण एव ' सर्वे देवाः ' ।
नान्यदेवताऽन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतस्यैव प्रजापतेः द्विषोपस्यत्वाय अग्निर्गमुक्त्वा अजसर्गमाह—अथ यत्किञ्चेदमिति । अथाग्निर्गर्ग-
न्तर यत्किञ्चेद लोके ' आर्द्र ' इवाऽमरु तप्रजापती रेतस आगमनो बीजादसृजत सृष्टवान् । इवाऽमरु

सैषा ब्रह्मणोऽतिमृष्टिः । (व्यं) वच्छ्रेयसो देवानुसृजताथ यन्मर्त्यः
सुभ्रमृतानुसृजत तस्माडतिमृष्टिगुतिमृष्ट्याथ हास्यैतस्यां भवति सु
एवम्बुद् ॥ १४ ॥

तुद्रेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (जु) तुन्नामरूपाम्यामेव व्याक्रियतासौ-
नामाऽयमिदुर्ध्रूरूपऽडति तदिदमुप्येतर्हि नामरूपाम्यामेव व्याक्रियते-
ऽसौनामाऽयमिदुर्ध्रूरूपऽडति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिमृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानुसृजत । अय यन्मर्त्यः सुभ्रमृतानुसृजत । वत्साद्-
तिमृष्टिः । अतिमृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद् ॥ १४ ॥

तत् इ इदं तर्हि अस्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाम्यामेव व्याक्रियत । असीनामाऽयम् इदंरूप
इति । तदिदमुप्येतर्हि नामरूपाम्यामेव व्याक्रियते । असीनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोम । तस्माद्यदाद्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्ट तनु सोम एव । कष्टव्यातरशकां वारयति-एतावद्वा इदं सर्वमिति ।
' इदं सर्वं ' इदममान जगत्-एतावद्दे ' एतावदेव । नियत् । ' अल वैवाजादृष ' नामोऽधिकम् । कस्य
सोमचमशिव चेष्यपेक्षायामाह-सोम एवान्नमिति । यद्यतेऽन तदेव सोमः । य एवाजादः सोऽशिवे ।
अर्पवन्नादि अवधारणम् अमेरणि चकोरेपक्षिण प्रति अलवदर्शनात्-अद्विरयमानवदर्शनात् । सोमस्यापि क्विद्
इदममानतया कष्टव्यावामाच्च अशिरपि सहायधेनु-सोम एव । सोमोऽपि महर्ता चेदशिवेव्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुपाहकदेवमृष्टिं सृष्ट्वा तदुपात्मकस्य फलोक्त्यर्थे आदौ देवमृष्टिं स्तौति-संप्रति । ' मा एषा ' मृष्टिः
' ब्रह्मण ' प्रजापतेः । ' अतिमृष्टिः ' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह-वच्छ्रेयसो देवानुसृज-
तेति । ' यत् ' यस्मात् ' श्रेयस ' प्रशस्यतरान् आत्मनः सकाशात् ' देवानुसृजत ' । नम्यर्ह्येवा देवमृष्टि-
रतिमृष्टि । ननु-अग्निर्मुदंत्यादि (वा. स. अ. ३. क. १२) धुनेः अन्यादयोऽस्यावयवा-तन्कस्य त मृष्टिस्त्वनोऽप्य-
निशयवती पाशाङ्कस्य प्रजापतेर्वेजमानावत्पापेक्षया देवमृष्टेरुष्टवचनमकिञ्चिन्मिषासपेन परिहर्तुनाह-अय
यन्मर्त्यः मनुसृतानुसृजतेति । ' अथ ' यस्मात् यजमानावस्य प्रजगदितिर्मर्त्यो मरणवर्मा सन् अन्यात-
मरणवर्मानो देवान् कमश्चानवदिना सर्वान् स्वस्य पापिनः ओषित्वा ' अनुजत ' । तस्मादिष देवमृष्टिरति-
मृष्टि उष्टृष्टश्चानरुर्मनो फलमित्यर्थः । एतादृशः प्रजगदुपात्मकस्य फलमह-अतिमृष्ट्यां हेति । य एव
मृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेदः । अस्योपात्मकस्य ' एतस्यामतिमृष्ट्या ' देवादिप्रपञ्चे- ' ह ' इति भवति ।
प्रजापतिवत् मृष्टृव इति शेषः ॥ १४ ॥

एतावन्नेत्य व्याहृतस्य जगत अस्याहृतावस्था धीजपूता-सर्वजनमारोहरणायह-तदेदं तर्हि ।
तदिदं व्याहृतं जगत् ' तर्हि ' तदा उपरतेः प्राक्ताने अस्याहृतमननिव्यक्ततादृश्ये- ' ह ' इति-आर्मादृष्टृव ।
तद्व्याहृतं जगत् ' नामरूपान्यां ' नशा रूपेण च स्वयमेव ' व्याक्रियत ' । व्याक्रियत-रति कर्त्तव्युः
प्रपञ्चेनात् आत्मनैव विमृष्ट नामरूपविशेषावधारणमसौदं व्यक्तित्वावकाशयत । तदेव इष्टवति-अर्थात्तमेति ।

सुऽएषुऽइह प्रविष्टः। (एऽआ) आ नखाग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
हितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तत्र पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सुः॥ १६॥

(सु) प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्र-
मन्वानो मुनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽतऽपुकैकमुपास्ते न
सु वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽतऽपुकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्व-
भरकुलाये । तं न पश्यति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः ।
तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकै-
केन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यददत्त इति वा नामान्येत्यसौनामा । इदं शुक्रं कृष्णं वा त्वपमान्य-
साविदेकरूप इत्येव-व्याक्रियतेति मन्ववः । जमौशब्दं श्रौतौजोऽव्यय-त्वेन ज्ञेयः । अन्वाहनमेव व्याहृतामना
व्यक्त इत्येतन्मुमप्रबुद्धदृष्टान्तं सृष्टयति-तदिदमप्येतर्हिति । ' तदिदं ' सुनमव्याहृतं वत्तु ' एतर्हि ' एतद्विष-
यसि काले नामरूपाव्यामेव व्याक्रियते । ' असौनामाऽव्यविरूप ' इति उक्तार्थम् ॥ १६ ॥

तदेदमि (क. १९) तत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाव्याप्ति (क. १९) रथादिना तन्कार्कमुक्तम् । इदानीं
तस्मिन् कार्यक्षष्टुः प्रवेशमाह-स एष इह प्रविष्ट इति । ' स एष ' मन्वा एतन्मन्वैव ' इह ' इन्द्रादिभ्यः प्रवेष्टु-
देहेषु अन्वाहृतं नामरूपे व्याकुर्वन् ' प्रविष्टः ' । यथा जलादौ मूर्खादेः प्रतिविम्बवत्प्रग प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि
मृष्टे कार्ये कान्थनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशङ्क्याह-आ नखाग्नेभ्य इति ।
' आ नखाग्नेभ्यः ' नखाप मर्यादादृश्य प्रविष्टः । नखापमर्यादा हि आमनश्चैतन्वमुपलभ्यते । तत्र कथमेव
प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तमुपाश्रयति-यथेति । यथा लोके ' क्षुत्मानं ' क्षुरो मीयतेऽभिक्रिषि क्षुरान्त
तस्मिन् नाशितोपस्कराधाने क्षुरः एकदेशे ' अवहित ' प्रवेशितोऽभिम्यत स्यात् (१) ' यथा वा जाठरत्वेन
विश्वस्य मरणान् ' विश्वभरोऽसि ' ' विश्वभरकुलाये ' अन्वाहारभूतकोटादिलक्षणं नीते सर्वतो व्यापार-
स्थितः (२) तथाऽऽमा सामान्यतो विशेषतश्च मुमुक्षुव्यादौ देहव्याप अवस्थिते इत्यर्थः । इदानीं व्याहृता-
जगतः आत्मानं पृथक्कर्तुं-तत्र पश्यन्तीति वाक्यम् । ' न ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्ट
स न पश्यतीति केवलं पूर्णमात्मानं ' न पश्यति ' नोऽदभजे । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादभानं हेतुमूढ-
अकृत्स्नो हीति । ' हि ' यथा- ' न ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टं कामा ' अकृत्स्न ' अमपक्ष अमूर्ण इति
वाक्यं ॥ १६ ॥

अतः पुनस्तस्याह स्तत्रमियत् आह-प्राणनेवेति । ' प्राणनेव ' प्राणनक्रियामेव इत्यत्र मा ' प्राणो नाम ' प्राणाभिमानो भवति । नान्या क्रिया सुर्वन्, प्राणित्तीति वृत्तये । ' वदन् ' वदनक्रियां कुर्वन्-मा ' वाक् ' वर्तन्ति

(त्या) आत्मेत्येवोपासीत । (ता) अत्र ह्येते सुर्वेऽपुकम्भुवन्ति
तदेतत्पदनीयमस्य सुर्वस्य युदयमात्मानुनेन ह्येतत्सुर्वम्बुद युथा ह वै
पदेनानुविन्देदुद्धीति ॥ १८ ॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य । पदयमात्मा ।
अनेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देत् । एवं कीदृि श्लोकं विन्दते । य एवं वेद ॥ १८ ॥

व्युत्पत्तेः । प्राणान्वदनाभ्यामनूतकर्मैन्द्रियव्यापार उपपद्यन्ते । 'पश्यन्' दर्शनमिवा बुवंत् आत्मा 'क्षुः'—
क्षुष्टे इति व्युत्पत्ते । 'शृण्वन्नामा' 'श्रोत्र' शृणोति इति व्युत्पत्ते । दृष्टिभ्रुतिभ्यां अदृक्कालेन्द्रियव्यापार
उपपद्यन्ते । 'मन्वान' मन्तवमिवा कुर्वन्नामा 'मन' मनुव इति व्युत्पत्ते । तान्येतानि प्राणादिनामानि—
अस्यामन 'वर्मन्नामा'येव' कर्मजानि नामान्येव पादकण्ठावकादिवत् न वस्तुविषयाणि । अनौ न
हृत्तन्त्रमन्त्रयोनिकानि । अहृत्तन्त्रदर्शो नामदर्शभाह—त योऽन इति । 'स य' अतोऽन्नात् प्राणनादिक्रिया
समुदायान् 'पृक्' प्राणमिति वा चक्षुर्गो वा विशिष्ट अनुपपद्यन्तेतद्विशिष्टक्रियामरुमागत मन्वा
अपमानवेति 'उपान्त' वित्तयति—'स न वेद' न जानाति हृत्तन्त्रमात्मनम् । कुल इत्यत्र आद्-अहृत्तन्त्रो
हीति । 'हि' दम्नात् एष-आत्मा अतोऽन्नात् प्राणनादिसन्तुरायान् प्रतिभक्त । 'एते सर्वे' प्राणादिविशेषेण
विशिष्टो 'भवति' । तस्मादहृत्तन्त्रोऽन्मस्य इत्यर्थमातुरसहस्रान् । अहृत्तन्त्रदर्शो तु न हृत्तन्त्रव-
दर्शोत्यर्थ ॥ १७ ॥

कथ पुनर्वक्त्रा मन्त्रवदशांश्याकाङ्क्षापूर्वक विद्याभूजमवतारयति—आत्मेत्येवोपासीतेति । यस्त प्राणार्द्रनि-
विशेषानि याजुकाणि स तानि सर्वभ्यान्तुवन् आनेतुच्यन्ते । न 'आमा इत्येवोपासीत' । न केरुचि-
द्विशेषणं विशिष्टमात्रान वित्तयेदित्यर्थ । एव हि अनौ स्वेन वस्तुरूपेण गृहमाण हृत्तन्त्रो भवति । हृत्तन्त्रे
हेतुमाह—अत्र हीति । 'हि' दम्नात् अत्राम्बिक्रियाधिके आमनि 'एते सर्वे' प्राणनादिकर्मजानामभिषेपा
प्राणादुपासिष्टा विशेषा 'एक भवन्ति' अभिन्ना प्रतिपद्यन्ते । जन्तुप्रतिबिम्बेऽह इत्यर्थे । तस्मा-
दानेयेवोपासीत । ननु—अनामतोऽपि विद्यमानवान् कथमात्मन एवोपासन्ते दिग्मविशद क्रियते इत्यत्र
काह—नदेतादिति । अन्म सर्वेभ्य' अनामनाशयन्त्य तदेत प्रमाणम वदन् 'पदनीय' गमनीय अन्वेवोपास-
निति यावत् । नाहन् । अन्म सर्वेभ्येति निर्द्धारणार्था वशी । अभिन्नुत्तरमितिपर्यं । किं नत् ? 'पद नाम'
पदेतशामन वत् । अन्वेव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेन ह्येतदिति । अनेनेतीपनि धनये वृदीना । अनेनात्म-
ज्ञानेन 'हि' दम्नात् सर्वेभ्योऽन्मन्त्रान् 'एत सर्वे' मन्त्रेभ्य' 'वेद' जानति । कथं । पुनरेतत्पदनीय-
दित्यत्र आह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' श्लोकं पदवित्तुपक्रितो देशः पदमि तुच्यते । तेन पदनाम्बिक्र-
माणो नष्ट विभक्तिः गोसुवर्गादिवस्तु अन्वविन्देत् । अन्मनेन प्रकरणेन श्रुत्यादिना आमनि रूपे सर्वमनु-
त्तन्ते इत्यर्थ । इदानीं विद्वानस्य युगसत्त्वाह—वीति क्षीकिति । 'य एवं' दयोक नमत्कानुदवेरेन
हृत्तन्त्रे गत आनेत्यादिनापदनाम्ना प्राणनादिनाति श्लोकं च प्राणवत्तन्त्रमात्मन 'वेद' । न तद्वेद
'हीति' प्रपद्यति । श्लोकं च विवि नष्ट सत्त्वा 'दित्ते' ऊनये इत्यर्थ ॥ १८ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (त्प्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सुर्व्वस्मादुन्तर-
तरं बुद्धयमात्मा सु योऽन्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणम्ब्रूयात्प्रियधुं रोत्स्य-
तीतीश्वरो ह तुथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स बुद्ध्यात्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियम्प्रसायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (अर्थ) बुद्ध्याविद्यया सुर्व्वम्भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
तद्ब्रह्माविद्यस्मात्तत्सुर्व्वम्भवदिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सर्व्वस्मात् । अंतरतरम्—यद्दयमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यत् ब्रह्मविद्यया सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मवेत् ? यस्मात्त-
त्सर्व्वम्भवदिति ॥ २० ॥

कुनोऽन्यत्सर्व्वमनाद्यथात्मनस्त्वमेव विज्ञेयमित्याशकाया लोकादष्टिमवष्टय्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मनश्च
'पुत्रात्' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'प्रेय' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रिय प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति
निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा 'वित्तात्' दैवमानुषादपरोऽक्षज्ञानहिरण्यरत्नान्दरे 'प्रेय' प्रियतरम् । तथा
पुनरे अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'सर्व्वस्मान्' प्रेय' प्रियतरम् । तस्मादात्मनस्त्वमेव प्रियतरं न प्राणा-
दीति । उच्यते—'अतरतरम्' बाह्यात् पुत्रवित्तान्दरे प्राणपितृसमुदायो हि, अतरोऽन्तर आत्मन सन्निरुद्धः,
तस्मात्प्रतरानिशापेनातरमन्तरत्वं 'यद्दयमात्मा' यदेतदात्मनस्त्वम् । यो हि लोकं निरतिशयप्रियं स सर्व्व-
प्रयनेनोपलब्धयो भवति । तथा अप्यस्मात् सर्व्वलौकिकप्रियेभ्य प्रियतम । तस्मात्तदापि महान् यत्र
आस्थेय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तान्दरे प्रियत्वं मनुष्येण इति । कस्मात्पुनरात्मप्रियो-
पादानेनैव इत्यहम् कियत् इत्यत्र आह—स योऽन्यमिति । 'य' कश्चिदात्मप्रियवारी 'स' 'अन्य'
अनात्मविषय पुत्रादिक 'आत्मन' सत्कृशात् 'प्रियं ब्रुवाणं' प्रणि 'ब्रूयात्' वदेत् । किं 'तत्र पुत्रादिकभूय
प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽपि । यतस्तत्प्रिय रोत्स्यति' आचार्य प्राणनरोय प्राप्तमिति विनश्यतीति वाच्यम् ।
स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेवं वक्तुं अमी 'ईश्वरो ह' समर्थं पर्याप्त एव ।
तस्मादेवं वदेत् । कुनोऽन्येभ्यश्चरत्त्वमवगम्यते इत्याशकाया यथार्थवादित्वादिभ्याह—तदेवेति । यस्मात्प्रिय-
कथितमनात्मवस्तु विनश्यतीति यत्सेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अक्षितवादेन भवेत् । यथाभूतार्थवारी हि स-
तस्मादेवैश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुक्या प्रीतिरिति स्थिये कथितमह—आत्मानमेवेति । तस्मादेव-
प्रियमुग्निश्चा 'आत्मानमेव प्रियमुपासीत' वितयेत् । तत्रत्वमाह—स य आत्मानमेवेति । अन्योऽनात्म-
'प्रिय' प्राणादिक 'प्रमायुकं' प्रमरणातीत 'ह' किल 'न भवति' एतेनप्रियगुणकलविप्रकार्यं सुखस्य
फलस्य सर्व्वमावापतेर्देयमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

"आमेयेवोपासीत" (क. १८) इति सूत्रिता वदविद्या । यदर्था इत्यादौऽन्युपनिषत् तन्मैत्रस्य सूत्रस्य

ब्रह्म वाऽइदमग्र आसीत् । (छ) तदात्मानमेवावेदइम्ब्रह्मास्मिन्नि
 तुस्मात्तत्सुर्वमभवत्तद्यो यो देवानाम्प्रत्यबुध्यत सु सऽएव तदुभवत्तद्युषो
 णान्तुया मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत्—“ अहं ब्रह्मास्मि ”—इति । तस्मात् तत्सर्वम-
 भवत् । तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत । स स एव तदभवत् । तथा ऋषीणाम् । तथा
 मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

आविष्ट्यासुः श्रुतिः प्रयोजनाभिहितयोगोद्गतवृत्तेति—तदाहुरिति । ‘ तदिति ’ अन्तरवाक्ये । अवदित्य-
 वक्ष्यमाण वस्तु । कस्य विविदिषवो नित्यत्रिदृश्याश्चैव प्रतिपित्तवो ब्राह्मणा ‘ आहुः ’ । किमाहुरित्याह—पद्म-
 विद्या इति । यद्ब्रह्म परमत्मा तस्यैवेति सा ब्रह्मविद्या तथा ब्रह्मविद्या ‘ सर्वे ’ निरवशेषं—‘ भविष्यन्ते ।
 सर्वात्मिका भविष्याम इत्येव ‘ मनुष्याः ’ यन्मन्यन्ते समावपन्ति । मनुष्यग्रहण विशेषतोऽविकारिणापनार्थम् ।
 मनुष्या एव हि विशेषतः, अम्युदयनि प्रेयससाधने अधिकृता इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रनिषिद्ध वस्तु सद्दयते
 अतः पृथगम्—किमु ब्रह्मेति । ‘ उ ’ इति प्रश्ने । ‘ तद्ब्रह्म ’ किं ! यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तः
 ‘ मनुष्या मन्यन्ते ’ । तद्ब्रह्म किमयेत् किमज्ञानीत् यस्माद्ब्रह्मणात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत् इति त्रयः प्रश्नाः ।
 तद्ब्रह्म किमगम्यस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथम (१) । किं वा अवेत् इति स्वरूप तदनिरिक्तं वा अज्ञातीदिति
 द्वितीय (२) । यस्मात्सर्वमभवदिति सर्वमावापत्तिरिति किं विद्यमानैवाऽभिष्यज्यते नूतना बोध्यते इति
 तृतीय (३) इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानामन्वितां प्रविचनमाह—अग्र वा इदमिति । ‘ अग्रे ’ प्राक् प्रतिबोधा-
 दिति ‘ इदं ’ शरित्यत्र प्रमाणात्प्रतिबोधि तत्त्वपदलक्ष्यं ‘ अग्र वे ’ ब्रह्मज्ञानीत् । पेशब्दः अवधारणार्थः ।
 तद् ब्रह्मविद्याविशिष्टतया अविद्याभेदेन व्यवस्थितम् । नानि एव मन्तव्यम् । किन्तु सकलधर्मरहितं चिदानन्दैकरतं
 ब्रह्मज्ञानम् । इति द्यास्तुता आचार्येण कथयित्वाप्रतिबोधिना ‘ आत्मानमेव ’—‘ अहं ब्रह्म ’ प्रमाणादिसाधि
 अज्ञानावग्रहीतं तं तं तं अस्ति लक्षणं ‘ अस्मि ’ मयागम इत्येवमेव, अज्ञासीत् । ‘ तस्मात् ’ एव
 विज्ञानात् तद्ब्रह्म ‘ सर्वमभवत् ’ । अत्रकारोपगमाविद्यापगमात्तत्कारिण्यस्यैवस्य निर्वैक्या स्वामाविक सर्वैव
 प्राप्तवदित्यर्थः । “ यद्ब्रह्मविद्या सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ” इति यद्वृष्टं “ किमु तद्ब्रह्मवावेपस्मात्-
 सर्वमभवदिति ” इति च तन्निर्णायकम् । ब्रह्मविद्यायां अज्ञितोवादादिव मनुष्यवापथित्कारिविशेषणनिर्णयो नास्ति,
 एवाह—तद्यो यो देवानामिति । तत्र ‘ देवानां ’ मध्ये ‘ यो य ’ देव ‘ प्रयबुध्यत ’ प्रतियुद्धवात्
 आत्मानं दयतेने विधिना आसवोऽनाद्व ‘ स स एव ’ तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । न नान्यत्तदेति ।
 ‘ तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां ’ मये यो य प्रयबुध्यत स एव तद्ब्रह्म अभवदिति पूर्वैण तत्र ॥ २१ ॥

तस्य ह नु देवाश्चतुर्भूत्याऽईशतऽआत्मा ह्येषाथँ स भुवत्युथु योऽन्या-
न्देवतामुपास्तेऽन्याऽसावुन्याऽहमस्मीति न सु व्वेद यथा पशुरेवथँ सु
देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवा-
भ्युनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियम्भुवति किमु बहुषु तुस्मादे-
षान्तन्न प्रियं बुदेत्तन्मनुष्या विवद्युः ॥ २२ ॥

तद्वैतत्पश्यन्प्रतिर्वापदेवः प्रतिपेदे—“अहं मत्तुरभवं सूर्यश्च”—(ऋ. सं. ४।१६।१) इति ।
तदिदमप्येतेर्हि प एवं वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चतुर्भूत्या
ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽस्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽपी । अन्योऽहमस्मीति । न
स वैद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो
देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम् ।
पेशन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कृपमित्येतस्यार्थस्य दाहर्षाय छुतिमत्रमुदाहरति—तद्वैतत्पश्यन्प्रति ।
तद्ब्रह्म ‘एतात्’ आत्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इति ‘पश्यन्’ एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादभिर्वापदे-
वाद्यः “अहंमत्तुरभवं सूर्यश्च” (ऋ. सं. ४।१६।१) इति मन्त्रे ‘प्रतिपेदे’ प्रतिवक्तव्यं ‘ह’
विद्म । स एतास्मिन् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या पराध्वर्यते,
सर्वविद्यामवलोक्य च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु—महतां देवादीनां वीर्षातिशयत्वात् ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिर्युक्ते ।
एषां पुनरिदानीं कालिकालवार्तिना मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यात्वात् सर्वभावापत्ति इत्यत आह—तदिदमप्ये-
तर्हि । ‘तदिदं’ प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं त्रयं ‘एताहं’ एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले य कश्चित् व्यावृत्त-
वापत्तिरुच्यतेः आत्मानमेव उपाधिनित्तन्नातिविज्ञानाध्यायेषितविशेषवर्जितं सन्नतसम्भारधर्मतीतं ब्रह्मैवास्मि-
एति ‘वेद’ मनुसंघते । स एतादृक् ब्रह्मविज्ञानान् अविद्याकृतममर्षं वीर्यव्या ‘इदं सर्वं मवति’ । ननु—
ब्रह्मविद्यायाः कारिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मस्यो व्युत्थानमिच्छन्तो देवहृन्विप्रममववत् विद्यावतोऽपि वर्तमा-
न्किन्पु पुनरस्वयं देवहृतविन्नसमवाज्जं पालयान्तिरित्यत आह—तस्य ह ज्ञेय । ‘तस्य’ यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मा-
त्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—‘अभून्ती’ सर्वात्मकत्वं गवस्याभवनात् ‘नेशते’ ‘ह’ किल
न पराणां । किमुनान्ये । ब्रह्मविद्याफलप्राप्ती विप्रकरणे देवादय ईराः इति का शक्येत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
‘हि’ याम्बुत्तन्विन्’ एषां देव- ३ ग’ शास्त्रप्रकाशितवदभक्त्यः ‘भवति’ । एव सोपपत्तिक-
विषयमनुभवान्नेर्प्रति जविद्यासूत्रमह—अथ याऽऽध्यामिति । ‘अथ’ उपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं ‘व’
एतद्देव- ३ ग’ स्वपति कर्तृवमहोक्तव्यं अन्यामानो ब्रह्मिणस्तं देवता’ अन्योऽनुमानार्थदेवतायाः
परादासि अन्योऽतो मत्त उपासनीयो देव इत्येव भेददृष्ट्योपात्तिं सुनिमस्कारप्राग्वन्पुरातननिधान-

(वृत्रं) वृत्रं वाऽइदमग्रऽआसीत् । (द्वे) एकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्-
 तच्छ्रेयोरूपमत्यमृजत क्षत्रं यान्येतानि देव्याऽक्षत्राणीन्द्रो वुरुणः सोमो
 रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युर्ग्रीशानऽइति तस्मात्क्षत्रात्परव्रास्ति तस्मा-
 द्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र्यऽएव तद्यज्ञो दधाति सैषा
 क्षत्र्यस्य योनिर्ध्वङ्गस्तस्माद्यद्यपि राजा परमताद्गच्छति च्छ्रेयान्तत्तुऽ
 उपनिश्रयति स्वां योनिं युऽउऽएनथं हिनुस्ति स्वाथं स योनिमृच्छति
 स पापीयान्भवति यथा श्रेयाथं स थं हिथंसित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यमृजत क्षत्रम् । यान्येतानि
 देवना क्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युर्ग्रीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं
 नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति । सैषा क्षत्रस्य
 योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवान्त उपनिश्रयति स्वां योनिम् ।
 य उ एनं हिनुस्ति । स्वा स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांस्तं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

ध्वानादिना, ' स ' उपासीत्. ' न वेद ' उपाम्योयामकरोस्ताव न विजानाति । न केवल एवभूतोपमकः
 अविद्यादोषवानेव-किं तां पशुमदृशोऽपि भवती पाह-यथा पशुनिनि । ' यथा ' पशुर्वाधादिः दोहनवाह-
 नाद्युपकारिण्यनु-पन्ते एवमेव मोऽविद्यात् ' देवाना ' मय्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकरिण्युपमोऽप्यो
 भवति । लोकाशोभन्त्युपमो ययोः विशेष वक्तु श्रुति स्वप्नवाह-यथा ह वा इति । ' यथा ह वै '
 लोके ' बहव ' पशुवाद्यय ' पशव ' मनुष्यमात्मनोऽभिज्ञातार स्वामिन् दोहनवाहनादिना ' भुञ्ज्यु '
 पालयन्तु । ' एव ' बहुपशुम्यातीयोऽप्येकैर्मां पुंस्य. ' एकैकः ' एव ' देवान् ' इन्द्रादीन् मृत्विनममृतादि-
 क्रियया ' भुनक्ति ' पात्रवति । देवपशुमृत्विजनादीनामनुपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात्
 व्युत्थान देवा दिवनीत्याह-एकस्मिन्नेवेति । यथा लोकं बहुपशुमतोऽपि एवस्मिन्नपि ' पशौ ' व्याप्तादिना
 आर्दावमाने ' अपक्षिप्राणे ' अत्रिय भवति ' ' किमु बहु ' तथा बहु बहु पशुम्यातीये एकैकस्मिन्पुत्रे
 पशुभावात् व्युत्तिष्ठति देवानामपि भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यात्वात् पशुभावात् व्युत्थान-
 तायेन न-वज्ञानमपि देवा दिवनीत्याह-तस्मादेवामिति । यस्मान् मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थान देवानामपि
 ' तस्मान् ' कारणान् यदंतस्मान्भव ' मनुष्या. ' कथंचन विपुर्वजानीयुः । तदेवं देवाना न अपि
 नेष्टमिथर्थ ॥ २२ ॥

“ अथेयमग्रमथम् ” (ब्रा. १ क. ११) इत्यत्रानुपाह-देवनात्मनं प्रकृत्यामेव मृष्टिन्का । नेन्द्रादी-
 नाम् । अत्र तु-अविद्या मनुष्य तथा लुष्टिपन्ते-ब्रह्म वा इदमग्रऽ आसीदेकमेव इत्यादिना । अविद्यात्
 वै कर्मणि वेधा देवाना मोघ इति-“ अथोऽमय वाऽआमा ” (ब्रा. १ क. २९) इत्यादिना विशेषतो
 दर्शयितु “ आमेवेदमग्र आसीत् ” (ब्रा. १ क. १) इत्यत्र यदात्मदन्देनोक्तं सृष्टं ब्रह्म तदपि
 सृष्टं-अविद्यात्वात् ब्राह्मणव-रतिमानवन् अमिन् वाचये ब्रह्मदन्देनाभिधीयते । ' वै ' निधिर्न ' अवे '

सु नैव व्यभवत् । (तस) स विवृशममृजत ग्रान्येतानि देवजातानि
गणशऽआख्यायन्ते व्युमवां रुद्राऽआदित्या विवृशं देवु मरुतऽडुति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विवृशममृजत । ग्रान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वगवो रुद्रा
आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्रादिमार्गं पूर्व— ' इड ' क्षत्रादिभेदज्ञान प्रक्षेपकमभिज्ञानार्थम्, नार्थान् क्षत्रादिभेद । ' तन् ' गण-
जात्यभिमानि अस्या मरु इत्येव ' एक ' कवचं यास्यादिति क्षत्रादिभेदस्य सन्- ' त व्यभवत् ' न विभूतवत् ।
कवचं जालमार्गैः स्पर्शः) ' तन् ' प्रथमं क्षत्रं अभिज्ञेयते । कवचं इति मरुतो वायुगणानि निष्किलकमरुत-
विभूते ' श्रेयोत्प ' प्रशम्भन्त । न प्रवृत्तं भविष्यति मरुतम् । किं तन् इत् मरुतवत् ? ' क्षत्र ' इति
क्षत्रिजातिम् । तदेव क्षत्रं प्रकृतिभेदेन प्रदर्शयति । अन्वयानि ' प्रविजानि ' देवजा इत्यु ' क्षत्राणांति ' इति
जात्यादयोक्त्या बहुवचनमपगतम् । अन्विष्यु वाडा भेदोऽवधिं बहुवचनम् । इति पुनन्वयार्थोक्त्या वा
मिात्ता एव विवेचनी नित्यवन्ते—इन्द्रो बहुषः सोम इत्यादिना । ' इन्द्र ' देवाना राजा । ' वरुण ' यादमात् ।
' सोम ' ब्राह्मणानाम् । ' इन्द्र ' पशूनाम् । ' वरुण ' विदुषादीनाम् । ' सोम ' प्रवृत्तं विदुषाम् ।
' वरुण ' यमदूतो रोमादीनाम् । ' इन्द्र ' इन्द्रो भामा राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु इन्द्रादि-
क्षत्रदेवताऽभिष्टितानि मनुष्यजातानि सोमसंपर्कजातानि पुरुष प्रथनीति मृशान्यत्र द्रष्टव्यानि । तस्य एव हि देव-
क्षत्रमार्गं प्रवृत्तं । यस्मात् इन्द्राणां वायुगणयोऽपनिशयेन क्षत्रमप्युत्पन्नकारणात् क्षत्राणामुत्पत्तिं नास्ति ।
क्षत्रस्य निवृत्तत्वं कर्षे देवकारणात्—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मान् क्षत्रं ब्राह्मणवत्तरपि निवृत्तं । तस्मान्
' ब्राह्मण ' क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि ' जन्मान् ' व्यवस्थितं सन् ' राजसूय ' यज्ञे उपविष्टितं क्षत्रियमुपाप्ते ।
ब्राह्मणस्यैव कारणभूतोऽपि ' यज्ञ ' स्यादित्युक्तं ' क्षत्रे ' एव ' इत्यादि ' स्थापयति । राजसूयाभिष्टितेन
आसन्त्या स्थितेन राजा—' स ब्रह्मणियेव प्रथममाग्रयत'—इत्यादिना आप्रितं कश्चित् " राजसूयं ब्रह्मण-
इतिवत् प्रयाह"—(श. १. ९। ८। ८। १। इति । यन् तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यज्ञोऽर्थात् ।
तन्वैव क्षत्रे स्वरूपं यज्ञं समर्पयती ब्राह्मण्यप्युत्पन्नं स्यात् इत्यत आह—संपेति । ' यन् तत्र ' ब्राह्मणानि—
' संधा ' ' अत्रत्य योनि ' इति प्रतिकारणम् । अत उच्यते एव त्रायं ' तस्मान् यन्पि राजा ' राजसूया-
भिष्टेकराले ' अस्मात् ' राजसूयाभिष्टेकराले प्रथमं ' तदुच्यते ' प्राप्नोति तथापि ' अतत ' अत कर्ममत्तौ
' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिमेव ' स्या योनि ' पुरोहित उपनिश्रयसाश्रयति । पुर एत दगतांति पुरोहित इति
व्युत्पत्तेः । ' य इ ' ' य ' पुन वन्वामिमानान् प्रमादात् । एत ' स्वयोनियुत ब्राह्मण ' इति ' निर्योभोवेन
पश्यति । ' स ' स्वामात्मिासमेत ' योनि कश्चिदति स्व प्रसन्नं चिठितंति किंशयति । स एतस्मै-
कृत्वा ' पापिभान् ' पापतर ' भवति ' पूर्वमपि क्षत्रियं नृगणत्वात् एव आसन्नमवहिंसया तु सुता पाप
इति तत्रवर्धस्य इत्यमुत् प्रक्षेपः सायक । यथा लोके ' श्रयान ' प्रशम्भन्त ' इति वा ' वरुण्य पापतरो
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मण्युत्पत्त्यर्थोक्त्यायं वैश्वस्येति—स नैवेति । ' स ' ब्राह्मणमिमानो अत्रिपुत्रः । क्षत्रमर्गान् पूर्ववत्
कर्मण्ये मययो ' नैव व्यभवत् ' वित्तोपासनेतिपुराणम् । तदर्थं ' स ' ब्राह्मणमिमानो

सु नैव व्यभवत् । (तत्) स शौद्रम्बुर्णमसृजत पूषणमियम्बु पूषेयथुं
हीदथुं सुर्वम्पुष्यति यदिदक्ञिञ्च ॥ २५ ॥

सु नैव व्यभवत् । (तत्) तच्छ्रेयोरूपमुत्पसृजत धर्मन्तुदेतत्सत्त्वस्य
क्षत्रं बद्धर्मस्तुस्माद्धर्मात्पुरात्प्रयोऽनुवलीयान्वलीयाथुंसमाशुंसते
धुर्मण सुधा शुश्रुवथो वै स धुर्मः सत्यम्बै तत्तुस्मात्सत्यम्बुदन्तामाहुद्धर्म-
म्बदतीति धुर्मम्बा वुदन्तथुं सत्यम्बदतीत्येतद्भुवैतदुभयम्भवति ॥ २६ ॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति ।
यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमुत्पसृजत धर्मम् । तदेतत् सत्त्वस्य सत्त्वम् । यदधर्मः । तस्मा-
द्धर्मात्परं नास्ति । अयो अवलीयान् वलीयांममाशुंमते धर्मण । यथा राह्वीरम् । यो वै स धर्मः ।
सत्यं वै तत् । तस्मान्तसत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदंतं सत्यं वदतीति । एतदप्येवैतदुभयं
भवति ॥ २६ ॥

पुनरसौ विद् । ' यान्येतानि देवजातानि '—ये एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वार्थे निष्ठा । य
एते ' गणदाः ' गर्गं गणं कृत्वा ' आख्यायन्ते ' कथयन्ते । गणप्राया हि विरा प्रोषेण संज्ञा हि विदोर्नाम्ने
समर्था । नैकैकशः । ' वनव. '—अष्टसस्यो गगः ८ । एकादश ' रद्रा. ' ११ । शददा ' आदित्याः ' १२ ।
ददा ' विश्वे देवा ' १० । विश्वया अदद्यानि सर्वे वा देवा । ' भव. ' सन्ततमदद्यात् । सत गगा ७—४९ ॥ २४ ॥

परिवारकमृष्टिमह—स नैव व्यभवदिति । पूषन् परिवारकामावात् ' स शौद्रं वर्णमसृजत ' । इद् एव
शौद्र । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । क. पुनरसौ शौद्रवर्णः सृष्ट । त देवशुद्रमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा त
पूषणम् । क. पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तद्विर्षयति—इयमिति । ' इय वै ' इयिषी ' पूषा ' । कदमित्येवार्था
एवमेव निर्वचनमाह—इयं हीति । ' इय ' इयिषी ' हि ' खड्ड ' इद सर्वं ' ' यदिदं किञ्च ' यत्किञ्चेदं प्राणि-
जातं ' तपुष्यति ' पुष्यातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षत्रमियवात् नित्यन्तुर्धर्मसंग्रह—स नैवेति । स पदुरो वर्णम् मृष्टवानिति ' नैव व्यभवत् ' । तत्
सत्त्वं क्षत्रं क्षत्रस्य उत्पन्नत् अनिर्गतरक्षया ' श्रेयोक्षत्र ' धर्ममयमुत्पन्नं अतिशयेन मृष्टवत् । ' तदेतन् '
मृष्टं श्रेयोक्षत्रं ' क्षत्रस्य क्षत्रं ' क्षत्रस्यापि निरन्तु उत्पन्नमुत्पन्नं ' यदधर्मः ' यो धर्मश्चेत्तन्मूर्तो देवामकः ' तस्मात् '
क्षत्रस्यापि निरन्तुत्पन्नमात् ' पर ' निरन्तुम्बु किञ्चिदस्ति । ' अयं हि निरन्त्यन्ते सर्वे । तत्कल्पमित्यत्र आह—
अयो अवलीयानिति । ' अयो ' अवि ' अवलीयान् ' दुबन्तर. बलीयान्ममामनो बळवत्त्वमिति ' धर्मण '
बलेन जेदुमाशुमे कामने । एतदानीति दावत् । तथैवेतादृशित्—यथा राह्वीरमिति । ' यथा ' लोके ' एता '
सर्ववत्त्वत्वेनापि सत्त्वमनः कुटुरिक—एव तस्यादम्यं सर्ववत्त्वत्वात् सिद्धं सर्वनिरन्तुवत् । धर्मणोऽह-
त्वेन निरन्तुवै मयात् अनिक्व हेन्तत्त्वात्—यो वै स धर्म इति । ' यो वै स धर्मः ' शास्त्रार्थत्वेन दुर्दमपानः

तुदेतद्ब्रह्म क्षत्रं चिद्ब्रह्मः । (स्तु) तुदग्निनेषु देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्रावेषु देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याम् हि रूपाभ्याम्ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं चिद् ब्रह्मः । तदग्निनेषु देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः । मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः । वैश्येन वैश्यः । शूद्रेण शूद्रः । तस्माद्ग्रावेषु देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तदप्रतिदं 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रतिदिं प्रमाणयति-तस्मात्सत्यामिति । यस्माद्ब्रह्मसत्ययोरभेदः तस्मात् व्यवहारकाले 'सत्यं' यथाशास्त्रं 'वदन्तं' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रतिदं लौकिकं स्यात् वदति इत्याहुः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपस्थाः । तथा पूर्वोक्तवदनयैवपीयन् धर्म लौकिकं व्यवहारं वदन्तं 'सत्यं वदन्ति' शास्त्रादनयेत् वदतीत्याहुः । उक्तमभेदमुपलहरति-एतद्वीति । 'हि' यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सम्यक्वाच्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतद्धर्म एव भवति । तस्मान्त धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः ॥ २९ ॥

मनु-पुनरुक्तिर्न्येयैत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्गविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वकं देवसंगमुपसंहरति-तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्म क्षत्रं चिद् ब्रह्म इति । तदेतच्चतुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवतारविभागमभिधातुमारभते-तदग्निनेवैति । तदग्निरूपान्तं सष्टु 'ब्रह्म' 'अग्निनेव' नान्यदेवतानस्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरुत्पन्नम् । तदेवाग्निरुपायन सष्टु ब्रह्म तेनेव रूपेण 'मनुष्येषु ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुभव्यते । एतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणा विहाय एतत् प्राय सष्टु ब्रह्मभवदिति दर्शयति-क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना । 'क्षत्रियेण' इंद्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रिणोऽनुगृह्यैतश्च 'क्षत्रियः' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसुर्वेदस्य पुरुषवद्देवाकुप्रभृतिर्को देवमातृपञ्चमग्निरूपेण विष्ठात् सष्टुत्रक्षणः सकाराद्भवत् । तथा 'वैश्येन' वस्वादिवैश्येनाभिहितो 'वैश्यः' मनुष्यवैश्यः अभवत् । एवं 'शूद्रेण' देवशूद्रेण पूज्या अभिठित 'शूद्रः' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारायन सष्टु ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविष्टम् 'तस्मादेवेषु' देवानां मध्ये 'ब्रह्ममेव' अग्निवद कर्म कृत्वैव 'लोकं' कर्मकर्म-इच्छन्ते' प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्वत् कर्मभिरुत्पन्नेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्तस्मिन्कर्मो कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयते इत्युपपन्नम् । मनुष्याणां मध्ये कर्मणि मनुष्यमनस्य कर्मफलमप्राप्त्यर्थं आन्यादिनिमित्तक्रियार्थं भ्रामणेणाग्निं 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणजानो ब्रह्मस्यप्रयुक्तजन्त्यादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छते इति सबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छति इत्यत्र हेतुमाह-एताभ्यां हीति । 'हि' यस्मात्-यत् सष्टु ब्रह्म तत् 'एताभ्यां' अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां 'रूपाभ्यां' साक्षात् रूपवदभवत् ॥ २७ ॥

(इ) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमुदृष्ट्वा प्रैति । सुऽएनमु-
विदितो नु भुनक्ति यथा वेदो वाऽनभूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदु ह वाऽ
अप्युनेवम्विन्महत्पुण्यदकुर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स सुऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते नु हास्य कुर्म क्षीयते-
ऽस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(तेऽथो) अथोऽअयम्व्याऽआत्मा । सुर्वेषामभूतानां लोकः स यज्जु-
होति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽय यदनुब्रूते तेनुऽऋषीणामुय यत्प्रजा-

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमुदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो
वा अनभूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यदु ह वा अपि । अनेवंशित् महत् पुण्यं कर्म करोति ।
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य
कर्म क्षीयते । अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः ।
अथ यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अथ यत्प्रजामिच्छते । यतिवृष्यो निपुणाति । तेन विपुणाम् ।

केचिन् अस्यादिसाव्यकर्मणा मोक्षमच्छन्ति, तात्पर्याह—अथ यो ह वा इति । अथयन्दः पूर्वप्रश्न-
व्याख्यार्थं । ' यो ह वे ' ' य ' कश्चिन् ' स्व लोक ' परमात्मार्थं " अहं ब्रह्ममि " इति ' अदृष्ट्वा '
अस्माल्लोका नास्तारिकान् निग्दग्दहगलक्षणात् ' प्रैति ' वियते । तमेन ' स. ' स्वो लोकः परमात्मा ' अवि-
दित ' अविद्या व्यवहितं सन् शोकमोहव्यादिदोषावनयनेन ' न भुनक्ति ' न पालयति । अत्र दृष्टांतमह-
यथा वेद इति । ' यथा ' लोके ' वेद ' ' अनभूक्त ' अनधीनः कर्मायवबोधकत्वेन न भुनक्ति ' अन्यद्वा '
कृष्यादि कर्म ' अहृत ' स्वामना अनभिव्यजित आभीयफलप्रदानेन न भुनक्ति । तददत्ता स्वो लोकः
स्वनेव निपातस्वरूपेणानभिव्यजितोऽविद्यादिग्रहणेन न भुनक्तयेव । तथापि अधमेवदरेहृत. कर्मणोऽनु-
दान्त्वोद्दो मविष्यतमित्य आह—यदु ह वा अर्षीति । ' उ ' पुनः ' ह ' किल ' वे ' निश्चितं समात्मगुणे
य. कश्चिन्महामाऽपि ' अनेवंशित् ' यथोक्तेन विगतनेन एव लोकमविदितान् यन् महद्दह अधमेवादि ' पुण्यं कर्म '
ग्रहष्टकत्वेन नैतरेण ' करोति ' । अनेनैवावश्यं मम मविष्यतीति सत्कर्म अस्याविदुषः ' ह ' निश्चितं
' अथन ' फलयोग्यत्वात्माने ' क्षीयत एव ' कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादायानमेव ' लोक '—
प्रयत्नैकत्वलक्षणं ' उपामीन ' । अशेषानामदृष्टिपरिहारेण निरंतरमनुब्रूवति । तत्रलनाह—स य आत्मा-
नमेवैति । ' स य. ' कश्चिन् उत्तमत्या ' आमानमेव ' लोक ' उपास्ते ' । अन्वोपासकस्य ' ह ' निश्चित
' कर्म न क्षीयते ' कर्माभावश्चैव । किंच स आ मोषानको यद्यदितं ' कामयते '—' तत्तत् ' ' अस्मात् इति एव '
अथनः सत्पश्यान्वृत्तेन न साधनीयस्मेश्चेन इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्राविदितान् ब्रह्मज्ञानादिमानो कर्मणो निवन्धमानो देवादि कर्मकर्तव्यतया पशुवन्तरव इत्युक्तम् । कानि
पुनश्चापि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परत्रो भवन्ति । के वा ते देवाद्यः येषां कर्मणिः पशुवदुपकरोतीति । तदुप

मिच्छते अत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामुष यन्मनुष्यान्वासुयते युदेभ्यो-
ऽज्ञानन्ददाति तेन मनुष्याणामुष यत्पशुभ्यस्तृणोदकुम्बिन्दति तेन पशूनां
युदस्य गृहेषु श्रापदा व्युयाध्स्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां
लोको युया ह वै स्वाय लोकापारिष्टिमिच्छेदेषु हेवमिदे सर्वदा
सर्वाणि भूतान्पारिष्टिमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितमीमांसितम् ॥ २९ ॥

अयं यन्मनुष्यान् वामयते । युदेभ्योऽज्ञानं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अयं यत्पशुभ्यस्तृणो-
दकं विंदति । तेन पशूनाम् । युदस्य गृहेषु श्रापदा वपाति आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन
तेषां लोकः । युया ह वै स्वाय लोकापारिष्टिमिच्छेत् । एवं हेवमिदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्पारिष्टि-
मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रश्नपति-अयो अयं वा आत्मेति । 'अयो' इति अयं वाक्योऽन्यात्तार्थः । 'अयं'-यः प्रकृतौ
गृही कर्मान्वितोऽविद्वान् शरतेन्द्रियमयातविशिष्टः पिण्ड आमेत्युच्यते । अयं वै 'सर्वेषां' देवादीनां
पिपीलिकाभ्यानां 'भूतानां' प्राणिनां 'लोक' मोक्ष आमेत्यर्थः । सर्वेषां वर्गाभ्यादिविहितैः कर्मभिः
उपकारित्वान् । कैः पुनः कर्मविशेषैश्चकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह-स यज्जुहोतीति । 'सः'
गृही 'यज्जुहोति' 'यज्जते' शर्गा देवतामुष्टिस्य इत्यपरिव्यागः । स एवाऽज्ञानेवनादिको होमः । 'तेन'
होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धं सन् पशुवपरतत्रो देवानामिन्द्रादीनां 'लोकः' मोक्षः ।
अपारि- 'यदनुभूते' -स्वाप्यायमर्धमेऽग्रह- 'तेन ऋषीणां' लोकः । लोक इति प्रत्येक संवत्सरे । 'अयं
यत्प्रजामिच्छते' -प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोपपत्तुपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयन्तित्यर्थः । 'यत्पितृभ्यो
निपृणाति' पिण्डेदकादि प्रवच्छति तेनोभयविधकर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन 'पितृणां' मोक्षत्वेन परतत्र ।
'अयं यन्मनुष्यान्'-गृहे भूम्युदकादिदानेन 'वामयते' । यत्र 'एभ्यः' वसद्भ्योऽर्थिभ्यो वा 'हरान'
मोजनं 'ददाति' । तेनोभयविधकर्मणा 'मनुष्याणाम्' । 'अयं यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति' लंभयति
'तेन पराणाम्' । 'युदस्य' कर्मणः 'गृहेषु' 'आ पिपीलिकाभ्यः' पिपीलिकाभिः सह 'श्रापदाः'
मार्जारादयः 'वपाति' पक्षिणश्च कणवन्निभान्प्रभालनादिकं 'उपजीवन्ति' । 'तेन तेषां लोकः'
उपभोगः । एवमुपकारेण देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह-यया ह वा इति । 'यया ह वै' लोके 'स्वाय
लोकाय' स्वस्य देहाय 'अरिष्टि' अविनाश 'इच्छेत्' पोषणरक्षणगादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । 'एवे
ह' एवमेव 'एवमिदे' सर्वभूतभोगोऽह अनेन प्रकारेण मया अवदानमृगिवत् प्रतिकर्तव्य इत्येवमात्मानं
परिकल्पितवन्तं 'सर्वाणि भूतानि' देवादीनि यथोजानि 'अरिष्टि' अविनाशमिच्छन्ति सर्वतः सरभन्ति
कुटुंबिनः पद्मनिव । ननु-तथापि नास्य होमादेरवदानकर्तव्यत्वमित्यत्र आह-तद्वा एतदिति । 'तदे एतन्'
तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणां ऋगवदवश्यकर्तव्यत्वम् " भूतपशु मनुष्यश्च पितृपशु देवपशु ब्रह्मपशुः "
(श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहापशुऋतुरग्रे 'विदितं' विदितम् । ननु-श्रुतमपि अविचारितं
नानुभूयमित्यत्र आह-मीमांसितमिति । " ऋण ह वै जायते योऽग्निं स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः " (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्पवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदान-
प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(मु) आत्मैवेदमग्रऽभासीत् । (डे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ पुत्रायेयाय वित्तुम्मे स्यादथ कूर्मं कुर्वीयेत्येतावान्ने कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतद्द्वैकाक्षी कामयते जाया मे स्यादथ पुत्रायेयाय वित्तुम्मे स्यादथ कूर्मं कुर्वीयेति स एवावदप्येतेषामेकैकं प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नुता ॥ ३० ॥

आत्मैवेदमग्रऽभासीदेक एव । सोऽकामयत । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्ने कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतावन्ने एकाक्षी कामयते । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । स एवावदप्येतेषामेकैकं नामोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नुता ॥ ३० ॥

ननु-येन प्रयुक्तो मनुष्यो महस्त इवावशः स्वात्मलोकवर्हिर्मुषीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षया काम एव इति निर्गमार्थमाह-आत्मैवेदमग्रऽभासीदिति । अत्रह्रस्वन्नेन स्वाभाविक्या अविषया युक्तः कार्यकारणसंबन्धतद्भगो ब्रह्मकार्यनिधीयते । तथा चाप्ये दारसंबन्धप्राक् इदं प्रसिद्धं जायादिभेदरूपं ब्रह्मकार्यमा 'एक एवासीत्' । नारीभूषणमूलात् । 'मः' ब्रह्मकार्यमा स्वानाविक्या अविद्या-वत्स्वया वासितः 'अकामयत' कामितवान् । कपमित्यत आह-जाया मे स्यादिति । 'जाया' कर्माधिकारोऽयं मूला 'मे' मन कर्तुः 'स्यात्' तत्रा विना अहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंप्रत्यये जाया मे मवेत् । 'अथ' पुत्रसाधनमूलायासंप्रत्यन्तरं 'प्रजायेय' प्रजास्तेनाहमेवेत्येव । 'अथ' कर्माधिकारसाधनमूला गद्यादिलक्ष्यं 'वित्तं मे' मन 'स्यात्' । 'अथ' पुत्रावादिदृष्टान्तानुवर्तितसंप्रत्यन्तरं निरवनेनितिक्रमाभ्यास्यं त्रिविधमिति कर्माह 'कुर्वीये' । 'एतावन्ने मे' प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्माभ्येव हि 'कामः' कामवित्तयो विषयः । यद्यपि फलेषणाऽप्यस्ति तथाप्येव साधनैवेव मनुष्यलोकेनित्तुल्लेखेवलोकरूपपक्षविवयादपि भवति । साधनेऽपि कामानालानत्यान् कर्मवशादणमित्यत आह-नेच्छंश्च मेति । यस्मादिच्छ-श्चनेच्छन्ति 'अतः' तत्कालं तत्साधनतद्भगान् 'भूयो' अधिकतरं न विन्देत् लभेत् । अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एषणाप्रारणार्थः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चितेऽप्ये आधुनिकमपि कामपूर्वक-प्रवृत्तिं प्रमाणयति-तस्मादप्येतेर्द्वैति । यस्मादेवमविदुषः प्रजायेयेष " स मे नैव रेने " ----- " स द्वितीयमैच्छन् " (श. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना कपारिविषयेष्ठा आनीत्-तस्मादप्ये-तेर्हि 'एतन्मिति काये स्वानाविक्या अविषया युक्तः प्राक् दारकियातः 'एकाक्षी' सन् 'कामयते' 'जाया मे स्यादथ प्रजायेयाय वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीये' इति । उक्तार्थं वाक्यम् । 'सः' एव काम-पदान्तः संसदपथ जायादिन् 'जायेयेष्यं' यद्योक्त्यां जायादीनां मन्ये एकैकमपि 'न प्राप्नोति' तावद-कृत्स्नोऽसंगुणः अहमिनेवमानानं 'मन्यते' । दारिद्र्यात्कामान्ने एतन् ददा संसादयति तदा 'तस्य कृत्स्नुता' । यदा तु कृत्स्नं संसादयति न कृत्स्नुति-तदा तस्य कृत्स्नवमारादतोऽप्यमह-तस्यो कृत्स्नुतेति । 'उ' पुनः तस्याहृत्स्नान्निमित्तः कृत्स्नैवं भवति ॥ ३० ॥

मुनऽपुवास्यात्मा । व्याजाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं चित्तञ्चक्षुषा हि
तुद्दिन्द्रति श्रोत्रन्दैवश्च श्रोत्रेण हि तुच्छृणोत्यात्मैवास्य कुर्मार्त्तुना हि कुर्म
करोति स एष प्राङ्को यज्ञः प्राङ्कः पशुः प्राङ्कः पुरुषः प्राङ्कमिदं सर्वं
यदिदं किञ्च तदिदं सर्वंमाप्नोति यदिदं किञ्च सुऽएवमुद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १।२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं चित्तम् । चक्षुषा हि तद्दिन्द्रति ।
श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष
पांक्तो यज्ञः । पांक्तः पशुः । पांक्तः पुरुषः । पांक्तमिदं सर्वम् । यदिदं किञ्च । तदिदं सर्वंमाप्नोति ।
यदिदं किञ्च । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

कथमित्यत आह-मन इति । अस्याऽऽत्माभिमानिनः । 'मन एव' आत्मैवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि एतत्तत्
सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामात्मा एव जायादिचतुष्टयस्य तद-
नुकारित्वात् । एवमिहापि 'मन एवात्मा' परिकल्प्यते कृच्छतापै । तथा 'वाक् जाया' वाचो मनोऽनुवृत्तित्व-
नामान्यात् । वागिति बोधनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्णते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति
मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । बद्धमनसाभ्यां जायापतित्पानीयान्धा प्रसूयते प्राणः कर्मार्थ इति 'प्राणः'
चक्षुर्दर्शनक्रियान्त- 'मानुष' मनुष्यसवधि 'चित्तम्' । कुलः । 'हि' यस्मात् 'चक्षुषा' तत्पृक्तं गवादि-
लक्षणं मानुष वित्त- 'विन्दति' लभते । 'श्रोत्र' श्रवणक्रियावन्- 'दैव' देवसंबधि 'चित्तम्' कुतः । 'हि'
यस्मात् 'तत्' दैव वित्त देवतादिबिषयविज्ञानलक्षणं 'श्रोत्रेण शृणोति' । विज्ञानस्य श्रोत्रार्थित्वान्न श्रोत्र-
मेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अऽऽत्माभिमानिनः 'आत्मैव' शरीरमेव आत्मादिविस्तारि-
निर्गृह्य 'कर्म' । 'हि' यस्मात् 'आत्मना' शरीरेण 'कर्म करोति' । एवं कृत्स्ना सपत्न्या । तस्मात्
'स एष प्राङ्क्तः' एवमिनिर्गृह्यो दर्शनात्मकः 'यज्ञः' । कथं पुनरस्य पंचत्वमपत्तिमात्रेणैव यज्ञव इत्या-
शकायां ब्राह्मयज्ञस्यापि प्राङ्क्तत्वाद्-प्राङ्क्तः पशुरिति । 'पशु' पशुतायो यज्ञः 'प्राङ्क्तः' ।
'प्राङ्क्तः पुरुषः' । पुरुषमाप्यो यज्ञः प्राङ्क्त एव । पशुर्गवादिपशुवेऽप्यधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथगग्रह-
णम् । यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगान् उभाभवि प्राङ्क्ती । किं बहुना पंचभूतात्मक ईरूप्यगर्भं जगदपि प्राङ्क्तमेवे-
त्याह-प्राङ्क्तमिदं सर्वमिति । 'इद सर्वं' कर्मफलताधनात्मक 'यदिदं किञ्च' यत्किंचिदिति तत्तत्र
प्राङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह-सदिदं सर्वमिति । 'यः' एवमुक्तप्रकारेण प्राङ्क्त यज्ञम् आत्मानं 'वेद'
संपादयति-सः 'तदिदं' सर्वं जगत् आत्मन्वेन 'आप्नोति' सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशात्रहमभवत्सूयपादशाष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मवगतः कृतौ माष्यदिनीयशतापथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यन्दिनशाखोनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आर्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय-
ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (४) १।१।२ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणन्दे
 देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकमप्रायच्छत् । तस्मिन्सु-
 र्व्वम्भृतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ कस्मान्नानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि
 सर्वदा । यो वै ताम्रक्षितिम्बेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । सु देवानुपिगच्छति
 सऽऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसा-

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

“ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान-
 भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्,
 यच्च प्राणिति, यच्च न ॥ कस्मान्नानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै
 ताम्रक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानुपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवति ॥ ”-
 इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्न-
 भूतस्य जगत उपासनायै विभागेन ततया निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संश्लेषतः सविनियोगान्न-
 प्रकाशकान् सूक्ष्मभूतान् मन्त्रान् उदाहरति-यत्सप्तान्नानीति । ‘पिता’ क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी
 ‘मेधया’ प्रज्ञया पाङ्क्तोपासनाया ‘तपसा’ जायादिसाधनयाऽङ्क्तकर्मणा ‘सप्तान्नानि’ ‘यत्’ प्रणिदं
 ‘अजनयत्’ । यदिनि पद अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दाभ्यां ।
 तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुब्धोक्तिर सर्वेष्वेते-तदेकमत्र ‘अस्य’ सर्वस्यानुवर्गस्य साधारणम् ।
 ‘द्वे’ अने वक्ष्यमाणे द्रुतप्रदृतास्वै हविःप्रक्षेपबलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासास्वै वा ‘देवानभाजयत्’ देव-
 सात्कृतवान् । ‘त्रीणि’ मनोवाक्प्राणलक्षणाणि अन्नानि ‘आत्मने’ स्वार्पणेवाकुरुत । ‘एक’ पयोमृत-
 रूपमत्र ‘पशुभ्य’ चतुष्पाद्विषादात्मकेभ्यः ‘प्रायच्छत्’ दत्तवान् । पयसोऽङ्क्ते हेतुमाह-तस्मिन् सर्वमिति ।
 ‘यच्च प्राणिति’ प्राणनपेष्टां करोति । ‘यच्च न’ प्राणनपेष्टां न करोति । तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम्
 अग्निहोत्रादौ ह्यमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । ‘तानि’ सर्वैः ‘सर्वदा’ ‘अद्यमानानि’ अन्नानि
 ‘कस्मान्न क्षीयन्ते’ इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणान्वरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नधयो न भवति रयुत्त-
 मनिमेव अन्नाशयहेतुत्वेन पुरुषस्यादिति त्वगुणविज्ञाने फलमाह-यो वै तामिति । ‘यः’ ‘वै’ निश्चितं ताम-
 शितिं अन्नाशयकारणं ‘वेद’ । ‘सः प्रनश्नेन’ मुनेन मुख्यया वृत्त्या ‘अन्नमत्ति’ । ‘सः’ विज्ञाता
 ‘देवानुपिगच्छति’ देवत्वं प्राप्नोति । ‘सः’ ऊर्जममृतं चोपजीवति । अमृतमोक्ता भवतीति । ‘इति
 श्लोकाः’ मन्त्रा उक्तार्था रत्नस्य ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां विरोधितार्पत्वेन प्रतीकपहगूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते-यत्सप्तान्नानि मेधया

ऽजुनयत्पितृकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं बुद्धिदमद्यते
स बुऽएतदुपास्ते न सु पाप्मनो व्युवर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥

(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतुश्च पृहुतश्च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र
च जुहत्यथोऽआहुर्दृशंपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स
पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । इतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहति । अथो आहुः ।
दृशंपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजुनयदिति । तत्र भागः ' मेधया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजुनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धाव'
पोतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्थयोर्भेदात्तपोमोक्षाकारणत्वम् । उक्तसत्ताविविनियोजक
मन्त्रभाग प्रतीकार्थं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणमिति । मन्त्रे ' अम्य ' भोक्तृसमुदायस्य ' तन् ' साधारण-
मन्न ' इदमेव ' । किं ! ' यद्विदे ' मयं प्राणिमिहहन्त्यहनि ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारण-
स्यात्मस्य असाधारणान्कुरंतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । ' स य ' कश्चित् एतन्साधारण सर्व-
प्राणभूत्स्थितिकर मुञ्जमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परत्वं । इष्ट हि लोके
" गुरुनुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादी । तस्मान् शरीरस्थित्यर्थोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । ' स. ' एवमूतः ' पाप्मनः ' अधर्मान्नि व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः " नात्मार्यं
पावयेदन्न न क्षया घातयेत्परशरम् ॥ न चैकः स्वयमश्रित्यादिधिर्वजं न निर्वपन् " इति । " इष्टान् भोगान् हि
वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविताः । तैर्दत्तानप्रदाथिम्यो यो मुक्ते स्तन एव स " (म. गी. ३ । १२) इति ।
" अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं मुक्तेऽविचक्षणः । स भुजानो न जानाति श्वगृधैर्नैन्धिमात्मनः " (म. सू.
३ । १ । १५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते इत्याह—मिश्रं हीनि । ' हि ' यस्मादेतदन्न मिश्रं
सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम् । ' ये द्वे ' अन्ने सूक्ष्मा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—
' इत च ' इतमित्यग्नौ हवन ' प्रहुत च ' इत्या बलिहणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने इतप्रहुते
' पिता देवानभाजयत् ' । तस्मादेतदपि काले गृह्णिणः ' देवेभ्यो जुहति '—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्हीणमानमिति
मन्वादाः जुहति । प्रहुहति च इत्या बलिहणं च कुर्वन् इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षे च सूचयितुं पशानर-
साह—अथो इति । ' अथो ' अपि अन्ये ' आहुः '—ये द्वे अन्ने पिता देवेभ्यः प्रचे न ते ' हुनप्रहुते ' ।
किं ताहि दर्शपूर्णमासा श्रोतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नाव प्रसिद्धतरम् । यस्मान् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थ-
मेते दर्शपूर्णमासास्व्ये अन्ने पिता प्रचे तस्मात्तयोर्देवार्थं बलिघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनर्त्तालो न स्यात्
न भवेत् । इष्टिशब्देन किल कल्प्या इष्टयः । ताच्छौत्ये प्रययस्यात्र प्रयोगान् । काम्येष्टियजनप्रधानो न
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्प) पशुभ्यऽप्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्ने मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारुजातुर्पृतुम्वेवाग्ने प्रतिलेहयन्ति स्तन-
म्याऽनुषापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ व्वत्सुजातुमाहुः । (३) अतृणादऽइति तस्मिन्सुर्वम्प्रति-
ष्ठितं युञ्च प्याणिति युञ्च नेति पयसि हीदर्थं सुर्वम्प्रतिष्ठितं युञ्च
प्याणिति युञ्च न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एः प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो होवाग्ने मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात्कुमारु
जातं घृतं वैवाग्ने प्रतिलेहयन्ति । स्तनं वाऽनुषापयन्ति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुर्नृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पञ्चत्रयस्य मन्त्रपदमादाय तदर्थं कथयति—“ पशुभ्यः इति । ‘ पशुभ्यः ’ द्विपात्तुष्पाद्रपः यदेकमनं
पिता ‘ प्रायच्छदिनि ’ मन्त्रे उक्तं तदत्र ‘ पयः ’ । कुत एतदवगम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । ‘ हि ’ यस्मात्
‘ अग्ने ’ प्रयनं ‘ मनुष्याः पशवश्च ’ ‘ पय एवोपजीवति ’ । यस्मात्तैर्वाग्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनि-
योगः कृतः । ‘ तस्मात् ’ इदानीं तना अपि त्रैवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं ‘ कुमारं ’ बालं ‘ अग्ने ’ ‘ घृतं वैव ’
घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अंगुल्या ‘ प्रतिलेहयति ’ प्राशयति ‘ स्तनं वा ’ स्तनं च ‘ अनुषापयति ’
पश्चात्पययति । अत्रैवर्णिकानां तु पयासमयं स्तनमेवाग्ने उपपतीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पशुना पशोऽत्र इत्यत्र लोकाप्रतिदिं प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विपात्तुष्पाद्रपः यदेकमनं
दान्द । ‘ जातं वत्समाहुः ’ कियत्प्रमाणो वत्सः इत्येव श्रुताः सतः ‘ अतृणादः ’ ‘ इत्याहुः ’ । तुगमचीति
तृणादः न तृणादोऽतृणादः नावापि तुगमति पयसैवावापि वर्तन इत्यर्थः । यच्चाग्ने जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति
यश्च इतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वात् । तस्मात्पुनः स्तनम यत् पञ्चनं चतुर्थत्वेन
न्यास्यापयते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयःसाधनाप्रयमिति पयसः साधनं वाविवेशात् पञ्चनं चतुर्थत्वेन न्यास्यात्
तस्मिन् ‘ सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ । “ यच्च प्राणिति यच्च न ” इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पञ्चने ‘ पयसि ’
‘ सर्वं ’ अथवाभिधीयते तद्विलक्षणं कृत्स्नं जगत् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ । ‘ यच्च प्राणिति ’ प्राणनवेष्टवत् मनुष्य-
पश्चादि । ‘ यच्च न ’ यच्च न प्राणिति स्थावरं शीलादि । तच्च द्विशब्देनैव प्रतिहावपोतकेन न्यास्यात्तम् ।
अग्निहोत्रादिति परिणामान्नक्तं च जगत् कृत्स्नमिति “ ते काऽ एतेऽ आहुती इतेऽ उक्तामतस्तेऽ अंतरिक्षमा-
विशतः ” (श. प.) इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्राद्व्योर्गर्भाकारप्रसिं दर्शयन्ति । “ अग्नी
प्रास्ताऽऽइति सन्ध्यादित्यनुनित्तने । आदित्याजायते इष्टिरष्टैस्त्र ततः प्रजाः ” (म. सू. १ । ७९)
इत्यादयः श्रुतिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगदापीत्येव श्रुतिस्मृतिप्रविद्धम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । सम्वत्सरं पयसा जुह्वदपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमुपजयत्येवम्विद्वान्तसुर्व्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यमप्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमुन्नमुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षिति-
म्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमुन्नन्धिया धिया जनयते कुर्मभिर्भ्य-
द्धेतन्न कुर्भ्यात्क्षीयत ह सोऽन्नमत्ति पृथीकेनेति मुखमृतीकम्मुखेनेत्ये-
तत्स देवानुपिगच्छति सऽऽर्जमुपजीवतीति प्रशशंसा ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति ।
तदहः पुनर्मृत्युमुपजयति । एवं विद्वान् सर्व्व हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
क्षीयन्ते अयमानानि सर्व्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्वाभिः । यद्धेतन्न कुर्वात् । क्षीयति ह । सोऽन्न-
मत्ति प्रवीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानुपिगच्छति । ऊर्जमुपजीवति ।
इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीद सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति विप्रित्तिदशनस्तुतये मनातर निदित्तुद्वावयति—तद्यदिदमिति । 'सवस्व'
वर्ष्वयन्त—'पयसा जुह्वन्' अग्निद्वेष कुर्वन् 'पुनः' 'मृत्यु' 'अपजयति' पुनर्मरणाय न जायते इति
यदिदं बाह्यत्वादा 'आहु' । 'तत्र तथा धियात्' नत्र तथा दृष्टव्यम् । मन्वसरेण किल षट्पुनरुपनिषत्तानि
(३६०) आहुर्वैना समसानि विशान्धे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसपयमानाः सवस्वस्य वा-
ज्योत्सवाणि संवत्सरसि प्रदत्तानिमाहुवन्ति । एव कृत्वा 'सवस्व' जुह्वन् अपजयति पुनर्मृत्यु' इतः प्रेष
देवेषु संभूतः पुनर्न त्रियम इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदहरेवेति । यदुक्त—'पयसि हीद सर्व्वं
प्रतिष्ठित' पयसाहृतिनिपातात्प्रकृत्यात् सर्व्वस्य जगत् इति । 'एवं विद्वान्' सन् 'यदहरेव' यस्मिन्नेव
दिवसे 'जुहोति' आहुतिप्रक्षेप करोति । 'तदहः' तस्मिन्नेव दिवसे 'पुनर्मृत्युं' पुनर्मरण 'अपजयति' ।
सहन्मृत्वा शरीरेण विद्युव्यमान पुनर्मरणाय परिच्छिन्न शरीरं न मृद्धान्तर्यर्थः । न मन्वसराभ्यास्तपोक्षते ।
'एव विद्वान्' एकैवाहा जगदात्मन् प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—सर्व्वं हीति । 'हि' यस्मात् 'सर्व्वं'
समत् 'देवेभ्यः' सर्व्वेभ्यः 'अन्नाद्य' अन्न च तत् आद्य पान्नाय सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण 'प्रयच्छति'
ददाति । तस्माद्युक्त सर्व्वमाहुतिमयमाप्तान कृत्वा सर्व्वदेवानुरूपेण सर्व्वदेवैकात्म्यभाव गत्वा सर्व्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न
त्रियत इति भावः । 'कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा' इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा
सम पृथक् पृथक् मोक्षुः प्रदानि । तदाप्रभृत्पेव सैर्भोक्तृभिः 'सर्व्वदा' नैरुत्प्रेण 'अद्यमानानि'
कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते इति प्रश्ने कृते बाह्यमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । 'पुरुषो वै' योजनानां भोक्ता स एव 'अक्षितिः' अन्नाद्यवहेतुः । ननु—प्रयुज्य स्यवहेतुर्भोक्ता
रूपमस्याद्यपे हेतुत्वं इत्यत आह—स हीदमिति । 'हि' यत्नात्स पुरुषो भोक्ता इति 'इद' मुख्यमार्त्तं सतत्त्वं

ब्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौपमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पः । (लपो) विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभी-
रित्येतत्सर्व्वम्मुनः एव तस्मादपि पृष्ठतः स्रुपस्पृष्टो मुनसा विवृजानाति ॥ ९ ॥

ब्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौपमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाः भीः इत्येतत्सर्व्वं मन एव । तस्मादपि
पृष्ठतः उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमत्र ' पुनः पुन ' श्रुयोभूयः ' जनयते ' उत्पारयति । यथा पूर्व्वे पिता मेजया
प्रज्ञया जायादिनवधेन च पानेन वर्त्मणा च अन्नानां स्रष्टा मोक्षा दासतेत् तथा येषो दत्तानि अन्नानि तेषां
तेषामन्नानां मोक्षारोऽपि सतः पितर एव मेजया तपया च तानि अन्नानि यतो जनयति । तस्मात्पितरिव पुत्रवक्ष्य
जनकत्वसमवात् भक्त्येव पुरुषोऽध्वये हेतुः । " यो वै तामशितिं वेदेति " मन्त्रमणे पुरुषो वै
मोक्षं वाशितिरक्षयहेतुरुच्यते । ' हि ' यस्मात्स पुरुषो मोक्षाऽपि ' इदमन्नं ' ससन्निव ' धिया धिया ' तत्तत्काल-
माविन्या तथा तथा प्रज्ञया ' कर्मभिश्च ' वाङ्मन कायचेष्टितैः ' जनयते ' । यद्वैतदिति । ' यत् ' यदि
' ह ' यदेतासामविचमन्मुक्त सन्नक्षया कर्मभिश्च क्षणमात्रमपि ' न कुर्वात् ' न संपादयेत् । ताहि सात्त्वेन
भुज्यमानवान् ' धीयेत ह ' विच्छिद्येत किञ्च यस्माद्यथैवाऽयं पुरुषो नैस्त्वर्षेणात्मानं मोक्षा यथाप्रहं यथाकर्म
शाल करोष्यति ततः सात्त्वेन कर्तृत्वापुरुषोऽक्षितिः । सत्त्वात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयत इति भावः ।
" सोऽन्नमसि प्रतीकेन " इति मन्त्रे ' प्रतीक ' मुखं मुख्यात्वं प्राधान्य इति प्राधान्येनवात्माना
वित्तु-पुरुषस्याशितिं च यो वेद स ' मुखेन ' मुख्यात्वेन प्राधान्येनात्नमसि । नात्र प्रति गुणभूतः स मोक्ष
मवति । न मोक्षतामपयते । " स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवति " इति मन्त्रे देवतामभाव प्रतिपदते
" ऊर्जममृतं चोपजीवति " इति पदुक्त सोपासनप्रशसा प्रशान्तिमात्रं नपूर्व्वोऽर्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठक्रममुक्तं पार्थक्यवशात् सात्त्विकमन्नचतुष्टयं व्याख्याय इदानीं पाठुत्स्य कर्मणः फलभूतमन्नस्य
कार्यत्वात् विस्तीर्णविवक्षत्वात् पूर्व्वस्य एतेभ्यः शृणुगुह्यं तद्वाक्यान्नाय उत्तरं मय्य आवाङ्मन्यमित्येतेः
" ब्रीण्यात्मनेऽकुरुत " इति मन्त्रेण ' मनो वाचं प्राण ' इत्येव ' तानि ' ब्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा अन्ना-
न्नामन्त्रे आमार्यमकुरुत कृतवान् । तेषां मध्ये मनसः अस्तित्वं प्रति सशयं प्रमाणमाह-अन्यत्रमना इति ।
" पुरोऽवस्थिनं गजं त्वं दृष्टवानसि " इति केतवित्पृष्टो वदति । अन्यत्र विषयान्तरे गतं मे मनो यस्य स
आहमन्यत्रमना, अभूवमापम् । अतो नादर्शं न दृष्टवानसि । " तयेऽं मदीयं इव, श्रुतवानसीति " पृष्टः
आह- ' अन्यत्रमनाः अभूवम् ' । अतो ' नाश्रौप ' न श्रुतवानसीति । ' हि ' यस्मान्मर्षो लोकेः आमसाशिकं
मनसैव ' पश्यति ' मनसैव ' शृणोति ' । तद्वधत्वे दर्शनाद्यभावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यशादिप्रमाणिकं
मनसोऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वस्वमि पतत्सद्वाह-काम इति । ' कामः ' ह्रीव्यतिकरऽभिलाषादिः । ' संकल्पः ' प्रत्यु-

यः कुश्च शुब्दो वृगोवु सा । (सै) एषा ह्यन्तमायतैषा हि नु प्र्याणी-
 ऽपानो क्यामुऽलदानः समानोऽनऽद्वयेतःसुर्व्वम्प्राणऽपुवैतन्मयो व्राऽ-
 वधुमात्मा ब्वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

यः कुश्च शब्दः । वागोवु सा । एषा हि अंतमायता । एषा हि न प्राणोऽपानो न्यात उदानः
 सपानः । अन इति एतत्सर्वे प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । ब्वाङ्मयो मनोमयः प्राण-
 मयः ॥ १० ॥

परितविवेकविकल्पनं शुक्लीकारिपेदेन । ' विचित्रिस्ता ' संशयज्ञानम् । ' अद्रा ' अदृशयेत् कर्मसु देवता-
 दिवु च आत्मिकशुद्धिः । ' अश्रवा ' तद्विपरोता बुद्धिः । वृत्तिधारणं देहाद्यवसादे सति उत्तमन्तम् । अदृष्टि-
 क्षतिपर्ययः । हीर्षज्ज्ञा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीर्षयम् इत्येतदेवमादिक ' सर्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य
 रूपभेदेनास्ति वृत्तिवृत्तिमशौर्येदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह-तस्मादूर्ध्वीति । यस्मात् चक्षुषो हि
 भगोवो ' वृष्टवोऽनि ' केनचिदुपपृष्टः कश्चिन् हस्तस्याय स्वर्शः जानुनोऽय स्वर्श इति ' मनसा विजानानं '
 विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्मि विवेकप्रतिपत्तिकारण मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्मणां फलभूतानि त्रीष्यवानि मनोमाक्प्राणाद्यवानि अध्यात्ममधिभूतमधिदेव च व्याधिख्यासितानि ।
 तेषामधिकारो वाङ्मनःप्राणानो मनो व्याप्तराजम् । अथेदानीं अध्यात्मिकाया वाच स्वरूपमाह-यः कुश्च
 शुब्द इति । लोके ' यः कुश्च शब्दः ' प्राग्विभक्ताऽत्रादिव्यङ्मय- वर्णाश्लेषणः इतरो वादित्रमेवादिनिर्मिताः
 सर्वे वर्णाश्लेषणो घनि । ' सा ' प्रकृता ' वागोवु ' । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते-
 सैषा इति । ' हि ' यस्मात् ' एषा ' प्रकाशताजस्वच्छया वाक् ' अने ' अभिव्येयवसान अभिव्येयनिर्णय ' जायता '
 कतुप्या । अन एव पुनः स्वयं न अभिव्येयवन् प्रकाश्या कित् प्रदीपदिवत् प्रकाशामकत्वात् प्रकाशिकैव ।
 एषा प्रदीपदिवत्प्रकाशः प्रकाशोत्तरेण न प्रकाशयते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या न्यनवस्यां श्रुतिः
 पराहस्ति- एषा हि नेति । प्रकाश्यामकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषय वाक्यमवतारयितुं
 प्राणस्थिते प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह-प्राण इति । ' प्राणः ' मुखनासिकाऽन्यन्तराचारी इत्यवृत्तिः
 अणवनाप्राणः । । । मुखसुतोषादेरेणयन्तान् नामिमर्शदोऽवोऽतिरपावः । १ । इदंवादात्प्य नामिपरैत वर्त-
 मानो न्यान-इत्युक्त्यां वीर्यवाकर्महेतुषु ' न्यानः ' । प्राणापानयोर्निवसनकर्मेत्यर्थः । २ । उत्कर्षोर्वागमनादि-
 हेतुः आगदत्कमस्तकल्पानः ऊर्ध्ववृत्तिरदानः । ४ । भुक्तस्य पक्षित्य च सने मपनात्ममानः कोष्ठस्थानः
 अरत्कः । १ । ' अनः ' । १ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहेच्छाऽभिर्भवविनी वृत्ति-
 रूपेण । ' एतन्मयः ' प्राणादिवृत्तिजातं आध्यात्मिकं साधारणतासात्प्राणवृत्तिमात् ' प्राण एव ' । इतिवृत्ति-
 मशौर्येदात् । न्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोमाक्प्राणाद्यवानि अज्ञानि । अतस्तेषां वागदानीं समुच्चिने
 स्वरूप दर्शयति-एतन्मय इति । ' अयमात्मा ' आज्ञापन्दीवाङ्मन प्राग्वितारब्धः कार्यकारणसत्यतः पिण्डः
 ' एतन्मयः ' एतदिकारः । विकारे मयद् । एतदेव विद्यमानि-वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । ' एतन्मयः '
 इत्यस्य सुटीकालम् ॥ १० ॥

(ब्र) त्रयो लोकाऽएतऽएव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः
प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(ब्र) त्रयो वेदाऽएतऽएव । वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः
सामवेदः ॥ १२ ॥

(दो) देवाः पितरो मनुष्याऽएतऽएव । वागेव देवा मनः पितरः
प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैतुऽएव । मनऽएव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
विज्ञातम्विज्ञास्यमविज्ञातमेतुऽएव । यत्किञ्च विज्ञातम्वच-
स्तद्रूपमवापि विज्ञाता वागेनन्तुद्रुत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्किञ्च विज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तद्रूपम्मनो हि विज्ञास्य-
म्मनऽएनन्तुद्रुत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकाः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥

विज्ञातं विज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता ।
वागेन तद्रुत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत् किञ्च विज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विज्ञास्यम् । मन एनं तद्रुत्वाऽवति ॥ १६ ॥

एव वागादीनामाभ्यामिक्ती विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकी विस्तृतिमाह—त्रयो लोका इति । ' त्रयो लोकाः '
भूर्भुव स्वर्त्स्वाख्याः—' एत एव ' वाङ्मनः प्राणा एव । एतदेव विशेषतो विद्मोति—वागेवायं लोक इति ।

' वागेवाय ' भूर्लोकः । ' मनोऽन्तरिक्षलोकः ' । ' प्राणः असौ ' परोऽक्षः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥

एषामेव वागादीनां ' त्रयो वेदाः ' इति वेदत्रय्यामकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

' देवाः पितरो मनुष्याः ' इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

' पिता माता प्रजा ' इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥

विज्ञानविनिश्चयविज्ञानवम्वात्मकत्व चाह—विज्ञानं विनिश्चयमविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । ' यत्किञ्च
विज्ञातं विस्तृष्टं ज्ञानं ' वाचस्तद्रूपम् ' । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । ' हि ' यस्मात् ' वाङ्-विज्ञाता '
प्रकारात्मकत्वात् । या अस्यानपि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविद-
फल्गमाह—वागेनमिति । ' एनं ' वाग्विभूतिविदं ' वाक् ' तद्विशयं ' भूत्वा अवति ' प्रनिपालयति । विज्ञान-
रूपैवाभ्याञ्च भोग्यत्वं प्रतिपद्यते त्वर्थः ॥ १५ ॥

तथा ' यत्किञ्च विज्ञास्यम् ' विस्तृष्टं ज्ञानविष्टं ' तत् ' सर्वं—' मनसो रूपम् ' । ' हि ' यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (म्ना) प्राणस्य तद्रूपप्राणो ह्युविज्ञातः प्राण-
ऽएनन्तुद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्याव-
त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(२) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसावा-
दित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनर्थं समै-
तान्तुतः प्राणोऽजायत सऽइन्द्रः सुऽपुपोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति सुऽएवम्बेद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी ।
तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

‘ मनः ’ सद्विद्यमानाकारत्वात् ‘ विजिज्ञास्यम् ’ । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलम्बह—‘ मन एनं तत् ’ विजि-
ज्ञास्य ‘ भूत्वा अवति ’ । विजिज्ञास्यरूपेणैवास्त्वभाष्यते ॥ १९ ॥

तथा ‘ यत्किञ्चाविज्ञातं ’ विज्ञानागोचरं न च संदिग्धमानं—‘ प्राणस्य तद्रूपं ’ ‘ हि ’ यस्मान् ‘ प्राणः
अविज्ञातः ’ अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलम्बह—प्राण एनं तद्भूत्वाऽवतीति । अविज्ञात-
रूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविज्ञेयैः संदिग्धमानोपकारा अग्निं गुरुः पुत्रादिभिश्चाति-
थार्थैः अविज्ञातोपकाराः शिष्यादयः तेषां भोग्यत्वमावच्छेत्ते । तथा मनःप्राणयोरेपि सद्विद्यमानाविज्ञातयोरे-
त्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकं पितृणामाह—तस्यै वाच इति । ‘ तस्यै ’
तस्याः प्रजापतेरेकत्रेण प्रस्तुतायाः ‘ वाचः ’ ‘ पृथिवी शरीरं ’ वाच्य आचारः । ‘ ज्योतीरूपं ’ प्रकाशमकं
करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आभारधेयभूतमुमयं पृथिव्यग्नीं प्रजापतेर्वर्णिव । अध्यात्ममभिभूतं च या
वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकत्वागंशत्वात् अशांशिनोश्च तादात्म्यात् तथा सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—
तद्यावतीति । तत्रच अध्यात्माभिभूतमेदमित्या सती ‘ वाक् ’ ‘ यावत्येव ’ यावत्परिमाणैव भवति । तत्र
सर्वत्राधारत्वेन व्यक्तिसत्ता कार्यभूता ‘ पृथिवी ’—‘ तावत्येव ’ तादात्म्यमग्नौ भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः
आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममभिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणयोरन्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वात्—
अथैतस्य मनस इति । अपाधिदैविकत्वात्तद्भूतिव्याख्यानांतर ‘ एतस्य ’ प्राजापत्यात्मवेनोक्तस्य

(द्राघ्ये) अयैतुस्य प्राणस्यापः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राणस्तावत्यऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्तु) तुऽएते सुर्वेऽएव समाः । सुर्वेऽनन्ताः स यो हैतानुन्तवत्तऽउपास्तेऽन्तवन्तथ सु लोकजयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तथ सु लोकजयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसृपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अयैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तथावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वे अनन्ताः । स यो हैतानंतवत् उपास्ते । अंतवत् स लोकं जयति । अथ यो हैताननंतानुपास्ते । अनंतं स लोकं जयति ॥ २१ ॥

'मनस' 'सौः' सुलोकः 'शरीर' कार्यमाधारः । 'असावादित्यो ज्योतीरूप' कारणमाधेयः । 'तत्' तत्र यावत्परिमाणमेव अन्वयमभिभूतं वा 'मनः'—'तावती' तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य कारणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता 'सौः' । 'असावादित्यः' ज्योतीरूप कारणमाधेय 'तावान्' तावत्परिमाण एव । तत्र "मन एवास्यात्मा वाग् आपा प्राणः प्रजा"—इत्यपवादम् । "मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा"—इत्यधिदैवत च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्व वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—'तौ मिथुनमिति । तावन्त्यादित्यौ आपिद्विविकौ बाह्मनमे मातापितरौ—'मिथुन' मिथुन इतरेतत्सर्गा—'समैता' समगच्छताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनसः—प्राणं प्रति चिदृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ? उच्यते । सावित्रं पाकं आग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धिं दर्शनात् । तयोर्जनकत्व सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सहृग्मनात् 'प्राणः' वायुर्जायत परिस्रदनाय कर्मणे जातः । वायो इद्रत्वात्पनन्त्वगुणविशिष्टम्येरासन्नमभिश्रेय्याह—सऽ इन्द्र इति । 'सः' प्राणः 'इद्र' परमेश्वरः । तथा 'स एव' प्राणः 'असृपत्नः'—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावनपत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपश्चात्वेनोपगतः । 'द्वितीयो वै सपत्नः'—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वे सति बाह्मनमे न सपत्नत्व भजेते । अस्पृशत्प्राणकप्राणोयामने फलवत्त्वं प्रमाणवति—नाह्येति । 'य एवं' अन्तपत्नं दपोक्त 'प्राण वेद' अस्त्योशक्तस्य 'सपत्नः' प्रतिपक्षो 'न भवति' ॥ १९ ॥

अथाधिदैविकयोर्बाह्मनसयोर्विभूतिनिर्दिष्टानतर—'एतत्' प्रकृतस्य प्रादानस्यान्वय 'प्राणस्य' आरः शरीर' आसारः । एवंत् 'असौ चन्द्रः' 'ज्योतीरूपं' कारणमाधेयः । तत्तथाप्यन्मादिभेदेऽपि 'प्राणो यावानेव' यावत्परिमाणः तावत्यः तावद्व्याप्तिमन्वस्तावत्परिमाणाः 'आपः' । तावन्सु अनुदन्विष्टः कारणभूतः 'असौ चन्द्रः' आग्नेयः अन्वयमभिभूतं च 'तावान्' तावद्व्याप्तमानेव ॥ २० ॥

इदानीमेवाम्प्राणिकाविभोक्तिकारिदेविकानां बाह्मन-प्राणानां प्वानार्थं समन्वादिगुणमाह—तऽपत् इति ।

सुऽएषु सम्ब्रतसुः प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव
पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्व्वेतेऽप च
क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सुर्व्वमिदम्प्राणभृद्-
नुप्रविश्य ततः प्रातुर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणत्र
विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्याऽएव देवतायाऽअपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी
कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्व्वेते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्व्वमिदं प्राणभृद्नुप्रविश्य, ततः प्रातुर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यात् ।
अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

‘ ते एते ’ वाङ्मन प्राणाः ‘ सर्वे एव ’ समाहृत्याः सर्वे व्यातिमंती यावत्प्राणिगोचर साध्यात्माविभूतं
भ्याव्यावस्थिताः अतः एवानन्ता. यावत्समारम्भाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोष-
माह-स इति । ‘ म य. ’ कश्चित् ‘ ह एतान् ’ प्रजापतेः पितृरामभूतान् ‘ अतवतः ’ परिच्छिन्नान् अप्यात्म-
रूपेण वा अधिभूतरूपेण वा ‘ लपास्ते ’ । स च तदुपासतानुरूपमेव फल ‘ अतवत लोकं जपति ’ परि-
च्छिन्न एव जायते । नैनेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । ‘ अय ’ पुनः-‘ यो ह ’ ‘ एतान् ’ वागादीन् ‘ अनंतान् ’
सर्व्वामिकान् सर्व्वप्राण्यामभूतान् अपरिच्छिन्नानुपासते । ‘ सः ’ ‘ अनंतमेव लोकं जपति ’ अनतो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु-कलवद्वचनविषये अत्रयै व्याख्याने वक्तव्याभावात् हिमुत्तरण्येन श्याशकायामुच्यते ‘ पिता
पाङ्क्तन कर्मणा समाजानि सृष्ट्वा शीष्यजानि आभार्षमकरोत् ’ इत्युक्तम् । तान्येनानि पाङ्क्तकर्मकलभूतानि
स्थास्यात्तानि । तेषु शिष्यत्वेण पाङ्क्तवाङ्मनये आत्मा जाया प्रजा वितं कर्म चेति पचकं सङ्ग्रहीतव्यम् ।
तत्र श्रियश्चर्या माना । दिवादियौ पिता । योऽयमनयोस्तरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र विद्य-
कर्मणी समावधित्तये इत्येवदर्थ उतरो ग्रन्थ आस्पन्दे-सु एष संब्रतसर इति । यः अयं त्र्यशामा ‘ प्रजा-
पतिः ’ प्रकृतः ‘ स एव सवसर. ’ सवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । ‘ षोडशकल. ’ । षोडश कला अव-
यवा यस्य स षोडशकल. संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह-तस्य रात्रय एवेति । ‘ तस्य ’
कालात्मनः प्रजापते. ‘ रात्रय एव ’ अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः ‘ पञ्चदश कलाः ’ । ‘ ध्रुवैव ’
नित्यैव व्यवस्थिता ‘ अय ’ प्रजापतेः-‘ षोडशी ’ षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां विच्छेदं वक्तुं
तत्तापर्य्यमाह-स रात्रिभिरेवेति । ‘ स. ’ चद्रात्मा प्रजापतिः ‘ रात्रिभिरेव ’ प्रतिपदाद्याभिहित्तिथिभिः उक्त-
कलारूपामि. उपवीर्यमानाभिः शुद्धपक्षे ‘ आर्य्यते ’ वर्द्धते । कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभि. कलाभिः ‘ अप-
क्षयते ’ । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ‘ स. ’ कालात्मा प्रजापतिः ‘ अमावास्यां ’ ‘ रात्रि ’ रात्रौ या शुक्रा
कला व्यवस्थितेति । ‘ एतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृत् ’ प्राणिवानं श्यावरजामामकं ‘ अनु-
प्रविश्य ’ यद्यः पितृति यवौषधीरभ्रानि-रुत्सर्व्वमेषिभ्यामना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ‘ ततः ’

यो वै सुसम्बत्सुः प्रजापतिः षोडशकलः । (लोऽयु) अयमेव सु षोऽयु-
मेवम्वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाऽऽत्मीवास्य षोडशी कला
सु विच्छेनेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं बुदयमात्मा प्राधिवित्त-
न्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिर्जीयतऽआत्मना चेजीवति प्राधिना ऽऽगा-
दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेववित्पुरुषः । तस्य वित्तमेव पंच-
दश कलाः । आत्मीवास्य षोडशी कला । स विच्छेनेवा च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यम् ।
बुदयमात्मा । प्राधिवित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते । आत्मना चेजीवति प्राधिनाऽऽगात्
इत्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेषु. 'प्रातर्जायते' दिव्यिया कलया सयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाह्सात्मकः सृष्टः । एवं
प्रजापतेः पाह्सात् कर्मफलवमुक्त्वा प्रातर्जिकर्मणमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतौ रात्रिं सर्व-
प्राणिजातं अनुमन्विष्टो भुवया कलया वर्धते । तस्माद्देतोरैतामवावास्यां रात्रिं 'प्राणघृतः' प्राणितः 'प्राण'
'न विच्छिद्यात्' प्राणितं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कृकलासत्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिद्यात् । स हि
पापात्मा इष्टोऽयमंगलः इति कृत्वा स्वभावैर्नैव प्राणिमिहित्यते । निषेधप्रयोजनमाह—'एतस्या एव देवताया'
सोमदेवतायाः—'अपचित्सी पूजापमित्यर्थः' ॥ २२ ॥

यस्यैवमाधिरैविकल्पनात्मकप्रजापत्युपासकमुक्त, तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंप्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा
इति । 'यो वै' परोऽङ्गः अभिहितः 'संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः'—'सः' नैवात्यंतं परोऽङ्गो
मन्तव्यः । यस्मात् 'अयमेव सः' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽती 'यः अयं' पुरुषः—'एववित्' यो
यथोक्तं त्र्यजस्रमके प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत
आह—तस्मैति । 'तस्य' एवविदः पुरुषस्य गवादि 'वित्तमेव पंचदश कलाः' कलावन् उप-
चयापचयधर्मिवात् । 'अस्य' विदुषः 'आत्मीव' पिण्ड एव 'षोडशी कला' भुवास्यानीया ।
'सः' सिद्धान् चद्रवत् 'वित्तैव' 'आरूपैते' अपक्षीयते च । आत्मीव भुवा कला इयुक्तम् । तदेव
एषचक्रट्टातेन स्रष्टयति—तदेतन्नभ्यमिति । नाभिश्चक्रपिण्डका नाम्ने द्विव नाभिर्नर्हतीति वा 'नभ्यम्' ।
तदेतदङ्गे प्रसिद्धं चक्रपिण्डिकास्यानीयम् । किं तन् ? 'बुदयमात्मा' योऽयं पिण्डः शरीरम् । 'प्राधिः'
परिवारस्यानीयं बाह्यं 'वित्त' चक्रत्येकारनेत्यादि । एव सति कलितमाह—तस्माद्यद्यपीति । यस्मात्परीर
एषचक्रपिण्डिकास्यानीयं 'तस्माद्यद्यपि' 'सर्वज्यानि' सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते म्लानिं प्राप्नोति ।
तथाऽपि 'धेन्' यदि 'आमना' शरीरेण नाभिर्यानीयेन 'जीवति' तदा 'प्रयिना' बाह्येन परिवारेण
अप 'आगात्' क्षीगोऽप यथा चक्रमनेनिसिमुक्त एवमाहुर्लौकिकाः । जमिधेन् तर्हि अनेनिर्यानीयेन
विद्येन पुनश्चरन्तीति इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

(२) अथ त्रयो वावु लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक-
ऽइति सोऽयमनुष्यलोकः पुत्रेष्वैव जुष्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाथुं श्रेष्ठस्तुस्माद्विद्याम्प्र-
शशंसन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रतिः । (र्व्य) यद्वा प्रैष्यन्मुन्यतेऽथ पुत्रमाह
त्वम्ब्रह्म त्वं वज्ञस्तुं लोकऽइति तु पुत्रः प्रत्याहाहृम्ब्रह्माहं वज्ञोऽहं
लोकऽइति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वावु लोकाः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेष्वैव
जय्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः ।
तस्माद्विद्यां प्रशंसति ॥ २४ ॥

अथातः सम्प्रतिः । यद्वा प्रैष्यन्मुन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स
पुत्रः मत्पाह । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अत्र त्रयो मणि प्रसादगौ अहमहोपाननकलभ्योऽत्र वातु वक्तव्याऽगत्वा उत्तरप्रथमैः पश्चिमिवाहः काया
मुच्यते—एव पाङ्केन देवविद्यावैद्यामयुक्तेन कर्मणा अत्रात्मक प्रत्यागिमात्रो व्याख्यान । अनन्तर च
जायादि विन परिवारस्थानीयानि-युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मपरिविद्याना लोकागतिव्यापनमात्र साम-पेनवगतम् ।
न पुन पुत्रादीना लोकप्राप्तिकल प्रति विशेषनवर-विषय भवति । स वक्-त्र इति तत्रदर्शनार्थं अथ
त्रयो वावु इति कश्चिदा प्रशंसति । अधस्तन्त्रो वाक्पयो-व्यामार्थ । वाक्पेवव-वाराण्यं । शास्त्रोक्तमात्रेणाहं
लोकान्त्रय एव । न न्यूना नाभिरा वा । क ते इत्यत्र आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन
क साय इत्यपेक्षायामाह—सोऽयमिति । तथा मन्वे ' सोऽय मनुष्यलोकः ' ' पुत्रेष्वैव ' मानेन ' जयः '
जेतव्यः साय । ' नान्येन कर्मणा ' विद्यया इति वाक्पदेशः । ' कर्मणा ' अज्ञातोपदिहभूतेन केवलेन
' पितृलोक ' जेतव्य । न पुत्रेण नापि विद्यया । ' विद्यया ' अपरविद्यया ' देवलोक ' जेतव्य । न पुत्रेण
नापि विद्यया न कर्मण्येयुष-पर्व । ' देवलोको वै ' प्रसिद्ध - ' लोकाना ' तत्राग्या मन्वे ' श्रेष्ठ ' प्रशस्यतम् ।
' तस्मात् ' देवलोकसाधनत्वात् ' विद्या प्रशसन्ति ' श्रुवन्ति ॥ २४ ॥

एव सायणलोकत्रयकल्पेदेव विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽद्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्र मर्त्येणानु
न वृषकृ साधनम् इति वृषकृ नापिदिता । विन च कर्मव्यापनत्वात् न वृषकृ साधनम् । विद्याकर्मयोर्लोक-
जपहेतुषु स्वा मन्त्रिलिखितैव मन्त्रीति प्रसिद्धम् । पुत्रवन्ध शिष्यात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजपहेतुषु-वन्ति न
ज्ञापते । अतस्तदकृत्यनियथाव-रत्वात्—अथाह इति । ' अथ ' पुत्रकर्मविद्याऽऽद्याना साधनाना साय-
विद्येवमव-रूपनात्वर पत्त पुत्र्य एतन्नोक्तानात्तत्र च कर्मवर्ति न ज्ञापते । अस्मिन् कर्मवित्तु 'सम्प्रति' न प्रदान-
मास्वते । पुत्रैर्हि विना वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वा मन्त्राणां प्रदान करोति । तत्र सप्रतिवक्तृकविद्वद्कर्म । मन्-प्र-

यद्दे किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
 स्तेपाथं सर्वेषां यज्ञाऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेपाथं सर्वेषां लोकऽ
 इत्येकतेतावद्वाऽइदथं सर्वमेतन्मा सर्वथं सन्नयमितोऽभुनजडिति
 तस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमुनुशासति स युदेवाभ्यिदस्मा-
 लोकात्प्रत्ययैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स युदेनेन किञ्चिदक्ष-
 याऽकृतम्भवति तस्मादेनथं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
 पुत्रुणैवास्मिँल्लोके पृथितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणाऽअमृताऽआवि-
 शन्ति ॥ २६ ॥

यद्दे किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ।
 ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-
 मितोऽभुनजडिति । तस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमुनुशासति । स यदा एवंविद-
 स्मात्पुत्रोऽभूत् । अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्षण्या अकृतं
 भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतिनिष्ठति ।
 अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

१ पुनमगदवृत्तनादाशो - "अथवा चिन्" - (पा. म. ३।२।९४) इति चिन्ति "अथ उपनर्गल" (वा. मू. ७।४।
 ४७) "निमूरेण आत प्रतमिनिवन् सप्रतिमिनि रोगेऽयम् । नमम कश्मिन् काले कर्त्तव्यमित्येतेषामप-
 यदा प्रवृत्तिनि । स निना 'यदा' यमिन् काले 'श्रयन्' प्रवृत्तिव्याप्ति मर्यादापीति वा अस्मिन् प्र-
 सादिदशनेन 'मन्वते' । 'अथ' तदा पुनमाह्वयत् - त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । 'म.' 'व्यमुक्तः
 'पुत्र' पूर्वमेवानुशिष्टवान् - 'प्रत्यक्त' प्रतिवचनमाह - 'अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोकः' 'इति' ॥ २६ ॥

एतद्वाक्यत्रयम्प्राग्भिनोक्ति इति मन्वादा अग्नि-वाग्वाताप प्रवर्तते-यद्दे किञ्चेति । यकिञ्चानूक्तमत्र
 निष्टमग्निमतपीति च । 'तस्य सर्वस्यैव' 'स्य' इत्येतिभ्यन्दे 'एस्ता' एकवचनार्थः । य अत्ययतस्यापारो
 मम कर्त्तव्य आगन्ति एतावत् काले वेदविषयः । स इत ऊर्ध्वं च त्रय त्वकर्त्तृकोऽभिविदि वाक्यार्थः । तथा
 'ये वै के च यज्ञाः' अनुश्रेया मनो मया अनुशिष्टा अननुशिष्टाथ 'तेषां' 'सर्वेषां' यह इत्येतन्मिन्
 वेदे 'एस्ता' एकवचनमनुशास यज्ञा ये आगन्ते इत ऊर्ध्वं च यज्ञ त्वकर्त्तृका भवितव्यार्थः ।
 तथा 'ये वै के च लोकाः' मया जेतव्या मनो जिता अजिताथ । 'तेषां सर्वेषां लोकः' इत्येतन्मिन्दे
 'एकता' । ते इत ऊर्ध्वं-च लोक तेषां जेतव्या व्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मया कर्त्तव्याप्यदशयज्ञमेकवचनेतुभूत-
 कियमङ्गलत्ववै मपारिद । अहं तु कर्त्तव्यताप्यदशयज्ञान् संकस्याम्युक्तोऽमीति वदितुः । पितृभिरपि
 धुनिराह-एतावद्वा इति । यदग्न्या कर्त्तव्य यदुत वेदा अथैनव्या-यज्ञा यद्यथा लोकाथ जेतव्याः 'इदं
 सर्वमेतार्थः' एतन्मात्रमागमव । 'एतत्' सर्वं 'सन्नय' पुत्र- 'सर्वं' हीन मारं मदतिन मनोऽच्छिद्य
 आभविनि यव 'एत.' अस्याइ यन्नेतुभूता-कोशान्- 'मा' 'म.'- 'अभुनजड' पाठविश्वतीति । "इन्द्रदि

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वाग्निविशति । सा वै देवी वाग्निव्याप्यया बुद्धदेव
बुद्धति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवुश्चैनमादित्याच्च देवम्मनुऽप्युविशति । तद्वै देवम्मनो येनानुच्येव
भुवत्युथो न शोचति ॥ २८ ॥

101578

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वाग्निविशति । सा वै देवी वाक् । यया ययदेव वदति । तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवुश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति । तद्वै देवं मनः । येनानुच्येव भवति । अथो न
शोचति ॥ २८ ॥

उद्भृङ्गलिः " (वा सू. ३।४।६) इति उदमि कालनियमाभावात् उद्भृङ्गं लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फल-
वचनमाह—तस्मात्पुत्रमिति । यस्मादेव सपुत्र, पुत्र पितरमस्मात्कृत्तव्यत्वात्पुत्रानो विभोचयिष्यति । तस्मा-
त्पुत्रमनुशिष्ट लोच्य ' विनुर्नेकहितमाहुर्नास्त्रिणा । ' तस्मान् ' उक्तकृतोरेव इदानीं तना अत्र पितर ' एन ' पुत्र
' अनुशासति ' शिञ्जति लोकतोऽयमस्माकं स्थान् इति मन्वाता । कृतसंपत्तिक पितर कि करोतीत्योक्षाया-
माह—स यदेति । ' स ' पुत्रमवाप्यैलकृतंन्यत्वात् पिता अहमस्मि अन्ताः आध्यात्मादिमेद्रविन्तरा वाङ्मनः-
प्राणा इत्येवंचिन् एवभावन ' यदा ' यमिन् कानं ' अस्मात्कृत्तव्यमिति ' नियते ' नय ' तदा ' एमिरेव
प्रागे ' प्रकृतैर्वाङ्मन प्राणैरेव ' सह ' सार्द्धं ' पुत्र ' आविशति ' व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रा-
त्मना अभिनेत्र लोकं वर्तते । नाम्नाद्व्यय व्याहृत । फलप्रयोगे च परत्र वर्तत इति भाव । इदानीं पुत्रविब-
चनमाह—न ययदेवेति । ' स ' पुत्र ' यदि ' कृत्तव्यिन्- ' अनेन ' त्रिषा ' अङ्गया ' कौण्डिकइतः
अतए कर्तव्य सिद्धिदहन कर्मिष्विन् कर्मकरोरे कर्तव्य सन् विस्मृत ' अहने भवति ' तस्माद्कृतात् कर्तव्यना-
स्त्वान् ' सर्वस्मान् ' सर्वलोकपानिग्रहणान् ' एन ' पितर- ' मुञ्चति ' मोचयति । त सर्व स्वयमनुतिष्ठन्
वितुषि उत्र पूरति वा पितर वायते । ' तस्मात्पुत्रो नाम ' । इद तत्पुत्रस्य पुत्रवच । इदानीं वितु पुत्रतादात्म्येन
एतत्कृत्तव्यथानमुक्त निगमयति—स पुत्रेणैवेति । ' स. ' पिता मृतोऽपि सन् एवविनेन पुत्रेण अमृतोऽभिन्नु
लोकः ' प्रतिनिधिति ' वर्तते । एव प्राथमिक निरूप्य प्रकृत पितरमेवाधिकृत्याह—अयैमिति । पुत्रप्रकरय-
विऽेदार्थं अप्यशब्द । ' एन ' कृतसंपत्तिक पितर एते वाग्नादय ' प्रागा ' ' देवा ' दीप्यगर्भा ' अमृता. '
अमरराजयोग ' आविशति ' ॥ २९ ॥

कथमित्येक्षाया तेषामावेशानप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । ' पृथिव्यै ' पृथिव्या ' अग्नेश्च ' सक्तावान्
' देवी ' आधिदैवामिन् ' वाक् ' ' एन ' कृतसंपत्तिक पितर ' आविशति ' । सा हि देवी वाक् पृथिव्य-
मिच्छुणाऽऽध्यात्मस्वप्नादिदोषैर्निरुद्धा विदुग्मत्तदोत्रागमे आकर्षणमङ्गले सति उदकमेव प्रदीपे प्रकाशयव
व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुन. कोटमिभेत्यत आह—सा वै देवी वाग्निविशति । ' सा ' च देवी वाक् अनुतादिदोष-
रहिता शुद्धा ' यया ' देव्या वाचा ' यन् यदेव ' आम्नं वरुषे वा ' वदति ' । ' तत्तद्भवति ' । अयोग
अप्रतिबद्धा अप्य वाचयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथा ' दिव ' मृतोऽपि ' आविशति ' ' देव मन ' ' एन ' पितर ' आविशति ' । किलदिव्यन

(त्य) अद्भ्यश्चैनश्चन्द्रमसश्च देवः प्राणऽआविशति । स वै देवः प्राणो ब्रुः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न च्युथत्तेऽथो न रिप्यति सुऽएषुऽएवमित्सु-
र्व्वेषाम्भूतानामात्मा भवति युथेषा देवतेवथुँ स युथेतान्देवताथुँ
सुर्व्वीणि भूतान्युवन्त्येवथुँ हेवम्बिदथुँ सुर्व्वीणि भूतान्यवन्ति बुदु-
किश्चेमाः प्रजाः शोचन्त्युमेवासान्तद्भवति पुण्यमेवासुङ्गच्छति न ह वै
देवान्पापुङ्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्य) अथातो व्रतमीमाथुँसा । प्रजापतिर्ह कूर्माणि समृजे तानि

अद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च देवः प्राण आविशति । स वै देवः प्राणः । सः संचरंश्चासंचरंश्च न
च्युथते । अथो न रिप्यति । स एष एवमित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथेषा देवता । एवं सः ।
यथेतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवंति । एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतानि अवंति । यद्दु किंच ।
इमाः प्रजाः शोचन्ति । अमेवासां तद्भवति । पुण्यमेवासुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं
गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमाणा । प्रजापतिर्ह कर्माणि समृजे । तानि सृष्टानि अण्योऽन्येनत्पद्वेत ।

आह-तर्ह नः मन ऽति । ' तव देव मन ' स्वभावनिर्मलत्वात् ' येन ' मनसा ' जानन्त्येव ' सुख्यं
' भवति ' । ' अथो ' अति ' न 'ोचन्ति ' शोकादिनिमित्तवशयोगात् ॥ २९ ॥

तथा ' अद्भ्यश्च चंद्रमसश्च ' सञ्चरान्- ' देवः प्राणः ' ' एनः शिरः ' ' आविशति ' । ' स वै देवः
प्राणः ' । स ' ब्रह्मणो इत्यत्र आह- ' य ' जहमेतु ' सञ्चरन् ' श्यावरेष्वमभरन् ' ' न च्युथते ' न दुःख-
निमित्तेन भवेत् युज्यते । ' अथो ' अ ' न रिप्यति ' न विन्दति न हिमासापण्ये । ' एवंविदः ' पलमाह-
स एष इति । य एव यथोक्त श्यावमदर्शनं वा वेति । ' स एष ' ' सर्वेषां भूतानामात्मा भवति ' । सर्वेषां
भूताना मनो भवति वाक भवति 'य । सर्वभूतानामनया सर्वज्ञ भवतीत्यर्थः । ' यथेषा ' पूर्वविद्धा विरप्य-
गामदेवता एवमेव ' स ' नास्य मन् ' । स-हृन्त्ये वा कति-रतिशयः । किंच स इति दृष्टानतिर्देता । यथा
' एतां ' दिव्यम-मदेवन अ-दिधि स-तां ' भूतानि अवंति ' पालयति पूजयति । ' एव ह ' - एवमेव ' एव-
पिद सवाणि भूतान्यवन्ति ' इत्यादिलक्षणं पूजा भवन प्रयुञ्जत इत्यर्थः । ननु-अस्य विदुरः सर्वप्रणितानामनेन
सर्वप्रणितानामनेन सर्वप्रणितानामनेन सर्वप्रणितानामनेन इत्यादिलक्षणं आह-एतु किञ्चि । ' इ ' पुन ' य-दिह ' ' इमाः प्रजा ' ' शोचन्ति ' अवनोदन्ति- ' अमेव ' सर्व प्रजानिन्त-शोकादिनिमित्तं दुःख संयुक्त ' आमा ' प्रजानां ' भवति ' परिणित्तानुद्विज-नित्तवान् । ' अमु ' प्राजापत्ये एदे वर्तमान एवविदं ' पुण्यमेव ' सुममेव
कल्पविद्वेत ' गच्छति ' प्राणोति । पुण्यविनि निरन्तरां पुण्य नेन अस्तन तं कल्पमेव गच्छति । ' न ह वै ' नैव-
' ह ' श्रुत- ' देवान् ' - ' वाप ' पाप-पल दू-त ' गच्छति ' । पार-हलभ्य अन्नमतावात् ॥ २९ ॥

" न एते सर्वे ममाः सर्वेजन्ताः " - (यु. उ. १।१-२१) इत्यवितोषेण वाहसन-प्राणानामुपामनयुक्तम् ।

सृष्ट्यान्यन्योऽन्येनास्पृष्टन्त वद्विष्याम्बुवामृषिति स्वाग्दद्धे द्रक्ष्याम्बहमिति
चक्षुः श्रोष्याम्बहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि सृष्ट्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्या सृष्ट्युवारुद्ध
तुरुमान्छाम्यन्ते वाक्छाम्यति चक्षुः श्राम्यन्ति श्रोत्रमुधेमुमेव नाप्नोद्यो-
ऽद्युम्भयसुः प्राणः ॥ ३१ ॥

वद्विष्याम्बेवाहमिति वाक् दधे । द्रक्ष्याम्बहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्बहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि
कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि सृष्ट्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आत्वा सृष्ट्युवारुद्ध । तत्प्राप्त्या श्राम्य-
त्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नाप्नोत् । यः अपं मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

वाच्यतमगतो विशेष उक्तः । क्रियेव प्रतिपत्त्यम् । किं वा विचार्यमाणे प्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रति-
पत्तुं शक्यत इति विशिष्टाशामाह-अयात इति । 'अथ' उपासनोक्तवन्तर एतो विशिष्टा अग्नि अत एषां
वागादीनां प्राणानामप्ये कस्य कर्म जनेत्येव वारितित्यमिति 'मीमासा' उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते ।
मन्वमिति अत्रैवानुष्ठेय कर्मोच्यते । प्रहृताया मन्माताया द्वापन्नत अथप्र वत भार्यापयिति निर्हासणांमत्प्रा-
यिका प्रणयति-प्रजापतिर्हिति । इत्यन्व हिलार्थे । 'प्रजापति' कर्मणि 'वागादीनि' करणानि
'सृष्ट्यु' सृष्टवान् । कर्मोच्येति द्वि तानि इति कर्माण्युपपत्तेः । 'तानि' पुन 'सृष्टानि' अन्योऽन्येनेतर-
मस्तद्वैत एतद्गो मन्त्रे चतु । कथमित्यपेक्षाया स्पर्धाप्रकारमेवाह-वद्विष्याम्बेवाहमिति । 'वद्विष्याम्बेव'
स्वव्यापारादनात् अनुपगतैवाह स्यामिति वाच्यत 'दधे' धृतवती । एवमन्योऽपि मन्मोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-
दनुपगत इति । नोऽपि दर्शयत्कर्मनो वीर्यमिति । तथा 'द्रक्ष्याम्बहमिति चक्षुः' इति दधे । 'श्रोष्याम्बहमिति
श्रोत्र' इति दधे । एव अमुना प्रकारेण वागादिषु 'अन्यानि कर्माणि' त्वगादीनि करणानि 'यथाकर्म'
यद्यस्य कर्मैति स्वैव स्वोऽप्युपासनस्य इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतर्वागादिषु श्रमशत स्वकर्मप्रत्युत्तिरार्थादिष्याह-तानि सृष्ट्युरिति । सृष्ट्युमात्रक 'श्रम' श्रम
रूपी भूत्वा 'तानि' वागादीनि करणानि 'उपयेमे' मन्त्रमाह । कथमित्यपेक्षायाह तानीति । स्वव्य-
पारे प्रहृतानि तानि करणानि सृष्ट्युमात्रेण श्रमरूपेणानां दासितवान् । 'आत्वा' प्राय व 'तानि'
करणानि 'सृष्ट्युवारुद्ध' अत्रतो कृतवान् स्वकर्मव्य प्रत्याशित्तानियर्थे । अत्र कर्मगतप्रवृत्ति-
प्रमाणमाह-तस्मात्प्राणान्येवेति । यस्मात्प्रजापतर्वागादीनि श्रमशितानि तस्मादादि वदने स्वकर्मणि 'सृष्ट्यु'
'वाक् श्राम्यन्ते' श्रमकर्मणि सृष्ट्युना सृष्ट्या स्वकर्मणा प्रत्यवत् । तथा 'श्राम्यति चक्षुः' । 'श्रोत्रम्'
श्रोत्रम् । 'अथ' वागादीनां मन्त्रवचननिर्हासणानन्तर 'व' अथ मन्त्रम् प्राणः । इत्येवमुक्तं
कर्माणि सृष्ट्यु 'नान्ये' न प्रपन्नानि । तेषां च अथ एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्त्रा) ज्ञानि ज्ञानुद्दक्षिरे । (रेऽयं) अयम्वै नः श्रेष्ठो युः सञ्चरंश्चा-
सञ्चरंश्च न ऋयुथतेऽधो न रिष्यति हुन्तास्यैव सुर्वे रूपम्भुवामेति तुऽ
एतस्यैव सुर्वे रूपमभवैस्तुस्मादेतुऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽऽडिति तेन ह
वाय तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति सुऽएवम्बुद् सुऽऽ ह वैष्विदा
स्पृद्धंतेऽनुशुष्य ह्वान्ततो म्प्रियतऽडुत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(सु) अयाधिदेवतम् । (ञ्ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दद्धे तपस्या-
म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमग्न्या देवता यथादेवतार्थे

ज्ञानि ज्ञानुं दक्षिरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अयो न रिष्यति ।
हंत । अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा
इति । तेन ह वाय तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ ह वैष्विदा स्पृद्धंते ।
अनुशुष्य ह्वान्ततो म्प्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अयाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दद्धे । तपस्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्राणस्यैव ब्रह्म चयमित्यपेक्षायामाह—तानीति । ' तानि ' कर्णादीनि करणानि त प्राण
' शानुं दक्षिरे ' इत्यन्ति मत । कथं ' ' अयं वै ' प्राण नोऽजाक मये ' श्रेष्ठ ' प्रजापतशोऽन्यधिकः ।
यस्मान् ' य सचरंश्चासचरंश्च न व्यथते ' अयाधिच ' न रिष्यति ' न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठ्ये कलितमाह—
हुन्तेति । हुन्तदानीं ' सर्वे ' वयं ' अस्मैव ' प्राणस्य ' रूपं ' भवाम ' आत्मनेन प्रतिपन्नेमहमित्येव
विनिश्चित्य ' ते ' सर्वे षागादयः ' एतस्यैव ' प्राणस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवमङ्गवेन प्रतिपन्न प्राण-
व्रतमेव दक्षिरे । अम्यहमतानि न मयोर्योरणाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणैव करणानां प्राणरूपत्वमुक्तं वा सज्जमव-
माह—तस्मादेत इति । यस्माप्राणैः चलनामना प्रजाशात्मना च स्वेन रूपेण रूपवन्ति इतराणि करणानि ।
न हि प्राणान्तरं चलनामनत्रमुपपद्यते । चलनप्रजागारपूर्वकाण्येव हि करणानि सर्वदा स्वश्रयान्तेऽप्यु-
त्स्यन्ते । तस्मादेते षागादयः ' एतेन ' प्राणाभिप्रायेणाप्यायन्ते प्राणा इत्येवमभिधीयन्ते । सप्रति विद्याकलमाह—तेन ह
वाय इति । ' य एव ' सर्वेऽश्नात् प्राणात्मना प्राणदाह्याभिप्रेत्येव च वेत्ति स विद्वान् ' यस्मिन् कुले '
जातः ' भवति ' । ' तदुक्तं तेन ह वाय ' तेनैव विदुषा ' आख्यायते ' लौकिकेऽनुस्येद कुलमिति विद-
धामिच प्रथितं भवति । शिब—' यः ' कश्चिद् ' ह ' ' एवविदा ' प्राणामदर्शिता सह प्रतिपत्ती सन्
' स्पृद्धंते ' । ' स ' अस्मिन्नेव शरीरे ' अनुशुष्य ' दीर्घकालं शोषद्भूत्वेव ' ह ' किल अन्तर्नोऽन्ते ' म्रियते ' ।
न महत्या अनुशुष्यते म्रियते इति भावः । एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपनररति—इत्यध्यात्ममिति । एतेवमग्न्याम
प्राणादिदर्शनमुत्तम् । उक्तोपमहृषोऽधिदेवतप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अयाधिदेवतमिति । अपानन्तरं ' अधिदेवत ' देवताविषय दर्शनमुच्यते—कथं देवताविशेषस्य व्रतधारण
श्रेय इति शक्यं सते । अग्न्यामरसर्वं ज्ञेयम् । ' ज्वलिष्याम्येवमहमित्यग्निर्दद्धे ' इत्यादि ' यथादेवत '

स यथैषाम्प्राणानाम्मध्यस्थः प्राणोऽएवमेतान्सान्देवतानाम्वायुर्मूर्च्छोचन्ति
ह्यन्या देवता नु वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(२) अथैष श्लोको भवति । यत्तश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छ-
तीति प्राणाद्वाऽएवोऽउदेति प्राणोऽस्तमेति तुन्देवाश्चकिरे धर्ममथ सुऽ
एवाद्य सुऽउ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुह्युद्धियन्त तुदेवाप्यद्य कुर्वन्ति
तस्मादेकमेव व्रतश्चरेत्प्राण्याञ्जेवापान्याञ्च तेन्मा पाप्मा मृत्युराप्रावदिति
यद्यु चरेत्समापिपिपेत्तेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यथ सलोकताजयति
सुऽएथम्वेद ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १-३ ॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां
वायुः । मूर्च्छोचन्ति इति अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति—“ यत्तश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति ”—इति । प्राणाद्वा
एव उदेति । प्राणे अस्तमेति । “ तं देवाश्चकिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः ” इति । यद्वा
एते अमुह्युद्धियन्त । तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याञ्जेवापान्याञ्च । तेन्मा
पाप्मा मृत्युराप्रावदिति । यद्यु चरेत्समापिपिपेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयति । य एवं वेद ॥ ३४ ॥

स्वदेवतायापारमर्तविक्रम्य अन्या देवता विदुश्या व्रत दधिरे इत्यर्थे । स इति दृष्टान् । अन्तःस्येनान् ।
वापादीनां ' एषा प्राणानां ' मये ' मध्यम प्राण ' मृत्युना जनात् स्वस्वमगो न प्रत्यावित् इति प्राण-
मर्त्यानामप्रवचनं । एवमेतानामन्वदादीनां देवतानां ' मये वायुरपि मृत्युना जनात् स्वदेव वायुवनेन अयमवचन
एव । तदेव प्रकृत्यति—' हि ' यस्मान् आत्वादित्राणादिक्त्वं अन्या अन्याया देवता मूर्च्छोचन्ति ' अन्त-
यन्ति स्वस्वमन्व उदयमन्ते । न वायुरपि यानि यथा मध्यम प्राण । अन् ' मीना अन्तमनितानां अविनाशि-
व्रता ' देवता ' । ' यद्वायु ' योऽन वायुः । एवमन्वाममपरिदेव च मीनाणां वा वापदेवतयनप्रवृत्ति
निर्दिष्टम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्येन मन्त्रमवतारयति अर्थय इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकं ' एष म्योः ' मन्त्रो
भवति । ' यत्तश्च ' यस्माद्वापि प्राणाच्च कोणेन अपिदेवत ' सूर्ये ' अध्याम चयु प्राण कान्ते पुत्रस्य प्रतोऽवकान्ते
च यथाक्रम उदेत्युद्धेति । ' यत्र ' कापी प्राणे च अपरस्वमन्वतमये पुत्रस्य स्वान्तमये च यथाक्रम मृगंथ
चयुध ' अन्त गच्छति ' इति मन्त्रप्रथमार्द्धमप्यच्छब्दाय धृतिराह—प्राणादिति । ' प्राणात् ' अर्धेदेव-
त्यामन्वरादेव सूर्योऽपिदेव । अन्वामन्वुद्धेति । ' प्राणे ' एवस्वमेति । यत्तश्चोदेति मीने दूर्गावावतार्थं

इयमन्त्राऽइदंश्राम रूपद्वयम् । तेषाम्नाम्नाग्निन्येतदेवामुत्थयसतो हि

इयमन्त्राङ्गणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा
उपसंहाराब्राह्मणम् ।

इयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषा नाम्नां वागित्येतदेवामुत्थयम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्रणोदित्वादि त्रायण्यवदिति श्रीरूपवतिगमदमह-ते देवा इति । ' देवा ' ब्रह्मादेव अन्त्यादयथ ' तं धर्म ' वायुत्रय प्राणमत्र चक्षुष्यानुष्ठपतिभि = इति ' इत्यन्त । ' म एव ' प्राणवायुमनस एषो उर्म एव ' अय ' इदानी अनुवचन । ' म उ ' म एव म ओष्ठि भक्ति त्रि कांके अनुवचनाने च देव इति । मन्त्रोत्तरादे मन्त्रेण श्रुतिव्यासगोति-यद्वाऽएतमिति । ' अमुदि ' अमुपिमत कांके ' एन ' वागादयथ ' यो ' यदेव वायुत्रय प्राणमत्र वाग्निरेव ' तदेव ' व्रतमादायि ' इति ' अनुवचन । तन्मन्त्रेण देवेर्मातामिति अनु- गोष्ठनीयर्थ । अग्निरेवमे इदमेवोक्त- ' यदा व पुण्य स्वयिति प्राण-वाग्नि-वागायति प्राणायजु प्राणमत्र- प्राण- श्रोत्र यदा प्रयुज्यते प्राणदेवाधिपुत्रकीमन्त इत्याय ममयाग्निदेवत " तथा " यदा वाऽअग्निमुत्थाति तस्यायु तद्देवमनुष्ठानि तन्मादेनमुदवानीष्टिन्याहृत्वायु-एवमुठानि यदाऽऽदित्योऽननेति व्यायुत्वादि प्रविशति त्रायुत्तरमा व्याधी दिश प्रतिष्ठिता व्याधौर्वाग्निनुत्तरान् " (श. प. १. ०. ३। ३। १८) इति । ' अनुगोष्ठि ' दास्यति वायुमनु तदानीं एव ' उदाति ' अन्तमिति उद्वानीदस्व मन् इति अग्निरेवमग्निदेवतायश्चाद्याय । प्रहरणायमुत्तरहति-तन्मादेकमेवेति । यन्मादेणदयोऽन्त्यादयो वा वाग्निदेवविरिणि न स्थानुमेति । तेन मे. सर्वेदेवैरान प्राणमत्रमेव तन्मादेन्तोऽन्त्येवमेव जनयन्ते । अयाम प्राणमत्रमग्निदेवत वायुमत्रमिति एवमेव तन् धारं र-यथ । त्रिन्दिग्-प्राणयज्ञेवेति । ' प्राण्यान् ' प्राणमत्रप्राण कुर्वाणु । ' अपान्यान् ' अपान- न दादारदुष्ट्यान् । न हि प्राणनाशनमन्त्र-प्राण-वागाग्निरेवोत्थिते । तन्मादिद्विपान्त-वागाग्निरेव तदेवैक मन्त्रमेदित्यथ । एत-प्राणव्रतारूपे वाग्नि-देवमेति । नेऽन्त्य. परिभयं । ' तेषु ' (नि. १. ३। ०) ' मा ' मा ' वासा ' धवत्वात् घृशु ' त-प्रवत् ' प्राणुनात् । ' यदि ' अन्त्यादयः प्राणान् स्यान् । तर्हि घृशुता मन्त्र एवात् इयेव मन्तो अन्त्याप्राणमत्रमित्यदिप्राय । प्राणमत्रमे मद्दुष्टानामशान्तुय सर्वेदित्य- वागाग्निरेवित्यस्य मन्त्यानकृत्य प्राणमत्रमामन्त्रमनुव-च्येदित्याह-यसु चर्गेदिति । ' उ ' पुन ' यदि ' कदा- चिद् यदे प्रयमेव ' प्राणमत्र ' तदा ' समाधिप्रायिन् ' समाधिपुत्रिभेऽन् । यदि हि जन्मान्तितात् उदवमन् प्राण- प्राणमत् स्वादेव तन्मात्तमापदद । मन्त्रेणुत् वागादयोऽन्त्यादयथ मन्त्रमका एव अदद सुप्रस्यप्राणमा सर्व- प्राणमन्त्रेणु इत्यवमुत्तरमन्त्रेणु तन्माह-तेतो इति । ' तेन उ ' तेन अनेन प्राणमत्रमपि-या ' एतन्ध देव- तादे ' एतन्मा एव प्राणमत्रताया ' सायुष्य ' मयुध्यात् एता-मन्त्रे विद्वान् प्रस्मरणेन ' सकीरती ' वा एव- स्थानेन विशान्तित्वात् ' जपति ' प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥

इति श्रीरश्मिदेवतयमन्त्र-वाग्निदेवस्य श्रीवाग्नित्वादिपुण्य परमत्तान्तितादनायस्य
श्रीवाग्निदेवतयमन्त्रे कृती मायदिनीपदानप्रकाशगालतिसाध्यदित्तदावेरतिवत्-
कृतदात्पुस्तकीयाया वासुदेवकाशिकाया आवे यत्पुस्तके प्रथमेऽध्याये तृतीये
मन्त्रब्राह्मणे वाग्नि-ब्राह्मणे परिमन्त्रम् ॥ १४ । (४) ? । ३ ॥

" अथ वाग्निदेवतानुत्तरम् " (श. प. १. ०. ३। ३। २२) इत्य मूर्तिना अत्रिणया सायनाय-
३३४

सुवर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतुदेपाथं सुमैतद्धि सुर्वैर्ध्रामभिः सममेतुदेपा-
म्बुद्धैतद्धि सुवर्वाणि नामानि विभक्तिं ॥ १ ॥

(र्यु) अथ रूपाणाम् । (झ) चुक्षुरित्येतुदेपामुक्थयसुतो हि सुवर्वाणि
ह्रस्वपुत्तिष्ठन्त्येतुदेपाथं सुमैतद्धि सुर्वै रूपाः सममेतुदेपाम्बुद्धैतद्धि
सुवर्वाणि रूपाणि विभक्तिं ॥ २ ॥

(र्यु) अथ कर्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतुदेपामुक्थयसुतो हि सुवर्वाणि
कुर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतुदेपाथं सुमैतद्धि सुर्वैः कूर्माभिः सममेतुदेपाम्बुद्धै-

विभक्तिं । एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
नामानि विभक्तिं ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चुक्षुरित्येतुदेपामुक्थयम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम ।
एतद्धि सर्वै रूपाः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभक्तिं ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतुदेपामुक्थयम् । अतो हि सर्वाणि कर्मण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम ।
एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेपा ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभक्तिं । तदेतन्नयं मदेकप-

लक्षणे व्याहृतायाह्रस्वो विभक्त दत्ता प्रत्येन निवृत्ति । इदानीं प्रतिपत्तिमौक्त्यायं सर्वैव नामकप्रत्यय-
त्वेनोरमहार वस्तुमुपनहमत्रास्य प्रवर्तते-त्रयमवाऽऽदमिति । ' इ ' यथोक्त व्याहृतायाह्रस्वो जगन्
' अथ वै ' व्याहृतरूपेण । कित्तन्वु अयमित्याह-नाम रूपं कर्मणि । मन्व्य जगतो नामादिमात्रं कथमत्रायते
इत्याह-तेषामिति । ' तेषा ' यथोक्तमन्वाता नामकप्रत्ययगाम्ये ' एषां नामा ' नामविशेषायां षड्दन्तो
देवदत्त इत्येवमादीनां हाणि-पेतस्य शब्दस्य य अर्थः शब्दसामान्यमात्रं ' एतदुक्थय ' कारणमुपादानम् ।
सैष्वलवगक्रगाना मैत्रावन्त इव य कथं शब्दो वागेव स इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुपादाने ।
उक्थयत्वमुपादानितु हेतुमाह-अतो हीति । ' हि ' यस्मात् ' अत्र ' अस्मात् वाक्शब्दाभिधेयान् नाम-
सामान्यात् ' सर्वाणि नामानि ' यदन्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ' उत्तिष्ठन्ति ' उत्पद्यन्ते प्रविनश्यन्ते
लवणाचलादवगक्रगा इव । कावण्या कारणेऽन्तर्भावविशेषायां सामान्येऽन्तर्भावान् कथं सामान्यविशेषभाव इति
साम्ब सायणिति-एतद्धिति । ' एतन् ' शब्दसामान्यं ' एषा ' नामविशेषायां ' साम ' समवाचनस्य सामान्य-
विवरणं । सामत्रेण सामरिति-एतद्धिति । ' हि ' यस्मादेतन् वाक्शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभिर्नामविशेषे
' साम ' तुल्यम् । नामविशेषेणा नामशब्दमात्रं सामान्यात् । सामादिविशेषात्प्रवृत्तत्वात् इत्यर्थः । तदेव
सायणिति-एतद्धिति । हि यस्मादेतन् वाक्शब्दसामान्यं ' सर्वाणि ' ' नामानि ' स्वस्वरप्रदानेन ' विभक्तिं
धरति । एव कारणकारणत्वेनपत्तिनामविशेषोत्पत्तेरप्यमत्रानोरमत्रस्य नामविशेषायां शब्दमात्रा निष्ठा ।
एतन्नररोति यथोक्त सर्वं योऽयम् ॥ १ ॥

' अथ ' नामान्यापानात्मकं ' रूपाणां ' निवृत्तिप्रवृत्त्यात् ' चुक्षुरिति ' तत्र ' अथयन्त्य तद्धि
शकाद्यमात्र एतदेव रूपविशेषागतुक्थयमित्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

' अथ ' स्वस्वाम्यापानात्मकम् ' कर्मणां ' सर्वैर्कर्मविशेषायां मन्वदन्तर्भवन्तमन्वतां ' अन्व '

तद्धि सुर्वाणि कुर्माणि विभृतिं तदेतत्त्रयम् सडेकमयुमात्माऽऽत्मोऽ
एकः सुत्रेत्तत्त्रयन्तदेतदमृतम् सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतनामरूपे
सत्यन्ताभ्यामयुम्प्राणुश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४ ॥ (४) १-४ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सुत्रेत्तत्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नाम-
रूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वन्धकर्मसामान्यमित्येतदेष मुख्यमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति
शरीरे च सर्वकर्म अभिव्यज्यते । अतस्तस्य च्छन्नत्वात् कर्ममा रयुच्यते । एव नामरूपकर्मात्मकेन
सक्षिम्यापि जगत् पुन मन्त्रेपातरमाह-तदेतत्त्रयमिति । तदेतद्यथोक्त नामरूपकर्माख्य 'त्रय'
त्रिदशविष्ट भवत् परम्पर महत् सन् 'एकम्' । केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेवाह-अयमिति । 'अय'
प्रत्यय आत्मा कार्यकारणमत्तत् पिण्ड एतन्मयो वाऽअवमान्मेवादिना अन्नत्रयत्वं व्याख्यातम् ।
एव नामादित्रयस्य देहमात्रेणैव व्यवहारस्य कर्मनिष्ठाशक्यवाह-आत्मो एक इति । 'उ' पुन-
'आत्मा' कार्यकारणमत्तत् पिण्ड 'एक सन्' अव्याप्ताधिभूतादिदेवभाजनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूप
कर्मेति 'त्रय' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारस्य कर्ममित्यर्थः । एकस्मिन्पि सत्ताने कार्य-
कारणत्वेणावातरविभागमाह-तदेतदमृतमिति । तदेतदमृतमग 'अमृत सत्यम्' । एतस्य वाक्यस्याप्ये
शुचि स्वयमेवाह-प्राणो वाऽअमृतमिति । 'प्राणो वा' विभागात् करणत्वेन अतत्पृथक्क आत्मभूत-
व्यतिनाशी अमृतममृतभूत शूलदेहे गच्छत्यपि यारम्भोभ्रम्यादिव्यान् 'नामरूपे' पश्चाद्भूतभूतानामके
शरीरावस्थे कार्यात्मके 'मन्य' मन्यशब्दवाच्ये सब ल्यञ 'मन्य' भूतपचक तद्वात्मके नामरूपे स्वयर्थः ।
'ताम्या' वाद्याभ्या शरीरा मन्त्राभ्या उपचन्नायाधिर्गम्य्या मर्याभ्या नामरूपाभ्या अप क्रियामरुत्स्योत्पट्टम्
'प्राणश्छन्नः' अत्रकाशीभूत । अत प्रत्यगात्मत्त्वं सुतथा दुर्विज्ञेयमिति तन्ज्ञाने अत्रहिर्नान्विमिति भावः ।
एतदेव समाप्तेनैवमविद्याविषय प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहरीशेन्द्रप्रभागात्पुण्यपादिसिष्यस्य श्रीपाठकानिरञ्जनुत्तम्य परमहंससंन्यासकाचार्यस्य धर्मामुदेव-
प्रथममवलः कृते माण्यदिनीपशातपत्र-वेगान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रनाशिकाया आये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थे जगत्स्वरूपप्रदर्शकं त्रयत्र-

ब्राह्मण परिमन्नासम् ॥ १४। (४) १। ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ पंचमोऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हसवालाकिर्हानूचानो गार्ग्योऽआस । सु होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्याम्वाप्ति दत्तो जनको जनकऽइति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) योऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्माँ मैतस्मिन्सुम्वादिष्ठाऽअतिष्ठाः सुर्वेषाम्भूतानाम्भूर्द्धाँ राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स योऽएतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सुर्वेषाम्भूतानाम्भूर्द्धाँ राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यकत्रिशाब्राह्मणम् ।

हसवालाकिर्हानूचानो गार्ग्ये आस । स होवाचाजातशत्रुः काश्यपु । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्या वाचि दत्तः । जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपाम इति । स होवाचाजात-

अथ प्रथमोऽध्याये सूत्रिनोर्वेदाऽत्रिपथो अत्रिषा प्रपठिता । सप्रति विद्या प्रपठतिषु अतिर्द्वितीयमन्वाय-
साग्यं । तत्र ब्रह्मोत्रोरुपासनादिषु अत्रिषात्रिपथेव तत्र प्रयोगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वना पूर्वपञ्चादी
उपरथा यत् । मुख्यतयाऽमर्शा राजा अजातशत्रु श्रेष्ठा मिदान्पञ्चादी चोपस्थायत् ध्रुवा । एव हि यत् ।
पूर्वपञ्चिदान्ताऽपि कार्त्तव्येण समर्थामानोऽर्थ श्रोतुश्चित्तवशमेतीति मुख्यप्रतिप पर्यं अजातशत्रुवाक्य प्रव-
र्तितं-हसवालाकिर्हानूचि । 'हस.' अमथ्यमु ब्रह्मिन्वादेव गर्हित । वनाकाया अपय वात्सकि । हसवासा
वालाकिश्चेति 'हसवालाकि' । 'ह' शब्द गेतिगर्थ आन्वायिकाया । 'अनूचान' अनुवचनसमर्थो
वाग्मी 'गार्ग्य' गर्ग्योत्राप्य ब्राह्मण 'आस' बभूव । 'स ह' पुन ब्रह्मिन्वाक्यविरोधि 'अजातशत्रु'
अजातशत्रुनामान राजान 'काश्य' काशिराज गार्ग्य हे राजन् 'ते' तुभ्य 'वच' वच 'मुख्य'
'ब्रवाणि' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । 'स' श्रद्धादिपत्रोऽजातशत्रु- 'एतस्या' ' ' ब्रह्म ते ब्रवाणि'
इत्यस्या 'वाचि' वचनमात्रे गवा 'सहस्र दत्त' इति त ब्राह्मण प्रयुवाच । ननु-म.शाब्दमन्वयनमेव गवा
सहस्रदाने निमित्त कर्मात्तेष्यते । श्रद्धाश्रद्धाया श्रद्धा गङ्गोऽभिप्रायमाह-जनको जनक इतीति । 'वै'
शब्द 'जनक' दाना 'जनक' श्रेष्ठा 'इति' प्रसिद्धपरयोगार्थ । जनको तिस्रु जनक. सुश्रुपरिष्ठी
वै ब्रह्म सुभूयसो विबुधव प्रतिजित्बुधरथ जना ब्राह्मण गवति' अत्रिषाऽइति । तस्मात् सर्वं मथ्यरि सभा-
वित्तवानिति इति मुख्यत्रयकथन विनेत्र तद्वचनमात्रेणैव (गवा) सस्य दत्त इति राहोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिसुहृतीभूत शुभ्रं रावन् प्रति 'स गार्ग्य' 'ह' किल 'उवाच' । 'य एव असौ आदित्ये'
चक्षुषि च एकोऽभिमाना 'पुन्यः' चक्षुःकरणे इह इति प्रविष्ट. अहर्द्धकनी अह भोक्ता वेत्यवस्थिन एतमेव-

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) वृष्टुवासी चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहमन्त्रो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा वृहन्पाण्डुरवासाः
सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स वृष्टुएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः
प्रमुतो भवति नास्यान्नक्षीयते ॥ ३ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) वृष्टुवायश्चिद्युति पुरुषऽएतमेवाहमन्त्रो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टास्तेजस्वीति वाऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मृदां राजा इति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मृदां राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासी चन्द्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपाम इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । वृहन् पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रमुतो भवति । नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं चिद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

पुरुष अस्मिन् कार्यकारणत्वात् 'अह ब्रह्म उवाच' निश्चर पद्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म सुम्ब ब्रह्मिणि ।
त्वमपि उपास्य इत्युक्ते 'स' अजातशत्रु 'ह' उवाच '—' मा मा ' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ।
'एतस्मिन्' विज्ञेयं ब्रह्मिणि 'मा मा संबदिष्टा' मा मवाद काशं । अहमिदं जानामि । मा मैति
" आवाचे च "—(पा सू ८ । १ । १०) इति द्विवचनम् । अथ वनमन्यसे जानाये स्व ब्रह्ममात्रं न तु
तद्विशेषैर्गोतामनत्रादीनि । तत्र मैव शक्तिष्ठा । यत् सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्ठा इति । अतीत्य
मर्त्यानि भूतानि निश्चरन्त्यतिष्ठा । 'सर्वेषां भूतानां' 'मृदां' शिर पूष । 'राजा' च राजते इत्येत
इति व्युत्पत्तिर्वाग्निगुरोरेतन्वात् राजा । एतेऽवशेषेणैवापि एतद्ब्रह्म 'अह' अस्मिन् कार्यकारणत्वात् इति कर्तुं
मोक्तं च इत्येतं पुत्र्य 'उपासे' अनवरतं पशामि । 'य' एकमुक्तगुणवर्तिताहमेतमुपास्ते 'स' ।
'अतिष्ठा' 'सर्वेषां भूतानां मृदां राजा' च भवतीति यथागुणोपासतमेव हि फल—'त यथा यथोपासते
सदेव भवति' (श. प १० । १ । २ । २० ।) इति श्रुते ॥ २ ॥

एवं सवादेन आदिचे ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याएवायं चन्द्रमपि ब्रह्म अनन्तरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवन्निराह—
स हेति । स होवाच गार्ग्यः । 'य एवासी चन्द्रे' मनमि देव 'पुरुषः' कार्त्ता मोका चेति पूर्वविशेषणम् ।
वृहन्महात् पाण्डुर शुक्र बालो दसर स 'पाण्डुरवाना' चन्द्रानिमाम्निः प्रागस्वाशरीरवात् । सोमो राजेति ।
चन्द्रमा लतामरुक्षं सोमं पश्ये य जन्मिष्यते न बुद्धिनिष्ठं च पुत्र्यमेवैवाहं 'अह' ब्रह्मोपासे । अन्तो-
पासकस्य ब्रह्मोपासके पश्ये 'ह' किल 'अहरह' प्रत्यद् भोम सुतोऽभियुत 'भवति' । विहृत्यासके च
पश्ये 'प्रमुत' । प्रहृष्टः सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रहृष्टिर्विहृष्टुः प्रहृष्टमपि लीलात्म्यं भवतीत्यर्थः ।
कत्याल्लभद उपासकस्यात् च 'न क्षीयते' । अन्तोपासकस्य उपासताऽस्तुतादिवात् उपासकत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सवादेनेन चन्द्रब्रह्मवति प्रत्याएवायं ब्रह्मणसेह—इत्यादि सर्वं प्रबोध्यन् । तथा 'चिद्युति त्वचि' इत्ये

अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी इ भवति तेजस्विनी
हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्रह्यो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मुमैतस्मिन्सुम्वादिष्टाः पूर्णमुप्रवर्तीति
युऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना-
स्यास्माच्छोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ५ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमवायौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मुमैतस्मिन्सुम्वादिष्टाऽइन्द्रो वैकुण्ठोऽपरा-
जिता सेनेति युऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-
जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥ ६ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी
इ भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । पूर्णमुप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते
प्रजया पशुभिः । नास्यास्माच्छोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । ' तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम् । ' तेजस्वी इ भवतीति ' ' तेजस्विनी हास्य प्रजा भव-
तीति ' च फलम् । विद्युत्वा बहुवचसाङ्कित्वात् आमनि प्रजाया चेति फलवाहुव्यम् ॥ ४ ॥

तथा ' आकाशे ' इत्ये च एकः ' पूर्णमुप्रवर्तते ' इति विशेषणम् । अप्रवर्तित्वे अप्रवर्त-
कत्वे अक्रियत्वाच्च वा । पूर्णत्वविशेषणफलमित्ये । ' पूर्यते प्रजया पशुभिः ' इति अप्रवर्तित्वविशेषणफलम् ।
' नास्यास्माच्छोकात्प्रजोद्धर्तते ' । ' उद्धर्तते ' विहित्यते । इति प्रजा सत्तावित्थितिः ॥ ५ ॥

तथा ' वायौ ' प्राण इति वैका । तस्या विशेषणं ' इन्द्र ' परमेश्वरः । वैकुण्ठोऽपराजिता
सेनेति । न परैर्जितपूर्वः प्रकृता मग्नत्प्रमिते । एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः समवर्तीति बोध्यम् ।
विशेषणत्वस्य विशेषणत्वव्य क्रमेण श्रुत्यादपत्ति-जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्वयसात् । ' अपराजिष्णुः ' न
परैर्वित्तत्वात् । अन्यतस्त्यजायौति । अन्यतस्त्यजा अन्यतस्त्यजा जानानां सरदाना जयशीको भवति ॥ ६ ॥

तथा ' अग्नौ ' वाचि इति च एका । विवासाहिरिति विशेषणम् । परावर्तित्वेने श्रियते तन्मत्तं नगरीकरणेन

इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा विपासहिरिति वाऽअह-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते विपासुद्दिह भवति विपासुद्दिहस्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायमप्सु पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टाः प्रतिरूपऽइति वाऽअह-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं द्वैतमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपाऽस्मान्जायते ॥ ८ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायमादर्शं पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा रोचिष्णुरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-
र्हास्य प्रजा भवत्यथो धैः सन्निगच्छति सर्वान्स्तान्तिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । विपासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । न य एतमेवमुपास्ते । विपासुद्दिह
भवति । विपासुद्दिहस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । न य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं
द्वैतमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्मान्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शं पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह
भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो धैः सन्निगच्छति । सर्वान् तान्तिरोचते ॥ ९ ॥

सहने इति विपासहिरिति । फलोन्नी विषामहि परेषां मर्यमिता । अर्षानां वाहुल्यानुपासन्स्यात्मनि प्रजायां च
दीताशिव तिष्ठति विमुक्तमिवेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

‘अप्सु’ रेतति इति च एका । तस्या विशेषणं ‘प्रतिरूप’ इति । ‘प्रतिरूपः’ अतुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-
प्रतिबुद्ध इत्यर्थः । फलं ‘प्रतिरूप’ श्रुतिस्मृतिशान्दनुस्यवेव एतमुपासकस्यम् । ज्ञानोति । ‘नाप्रति-
रूप’ न विपरीतम् । ‘अथो’ अन्यच्च फलं, अमादुर्गानितुः । ‘प्रति य’ श्रुतिस्मृत्यनुकूलः सत्पुत्रः
‘जायते’ । न विपरीत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

‘आदर्शो’ प्रमादम्बन्धवे च, अन्यत्र च खड्गादी, हारं सत्त्वदुदित्वाभाव्ये चैका । तस्या विशेषणं
‘रोचिष्णुरिति’ । रोचिष्णुर्दीप्तिम्बन्धवः । फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । ‘अथो’ अन्यच्च । ‘धैः’ सह
‘सन्निगच्छति’ सबन्धते । ‘तान् सर्वान्तिरोचते’ रोचना गारवाहुल्यात्फलवाहुल्यम् ॥ ९ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गम्यो) यऽपुवायुन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सुम्वादिष्टा द्वितीयोऽनपगऽइति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्मा-
द्गणच्छिद्यते ॥ १० ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गम्यो) यऽपुवायं युन्तम्पश्वाच्छुब्दोऽनूदैत्येतमेवा-
हम्ब्रह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सुम्वादिष्टाऽअसुरिति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सुर्वथै ह्येवास्मिन्नलोकऽ
आयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गम्यो) यऽपुवायुच्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्र-
ह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सुम्वादिष्टा मृत्युरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सुर्वथै ह्येवास्मिन्नलोकऽआयुरेति
नैनम्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । त होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणच्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं युन्तं पश्वाच्छुब्दः अनूदैति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-
जातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वे ह्येवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहानि ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

‘ दिक्षु ’ कर्णयोर्हृदि चैका । अधिनो देवो अत्रियुक्तस्वभावो । नम्य देवस्य गुण । द्वितीयवच अनपगत्य
चान्योऽन्यमत्रियुक्तता । दिशामधिनोर्ध्वकर्मभावत् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवच सायुस्यपरिवृत्तवचम् ।
अस्माद्गणच्छिद्यते ‘ गणः ’ समूहश्च ‘ न छिद्यते ’ विच्छेदे न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘ युन्तं ’ गच्छन्तं पश्वाच्छुब्दं ‘ य एवायं राष्ट्रः ’ ‘ अनूदैति ’ उत्पद्यते । अय्यात्मन्य जनिनहेतुः
प्राणः तमेतौहृत्स्य एतमेवोपासते । तस्य विशेषणं ‘ असुरिति ’ । ‘ अमु ’ जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फल
‘ सर्वं ’ संपूर्णं यावत्कर्मोपास ‘ ह ’ नित्यं ‘ आयुः ’ ‘ अस्मिन् लोके ’ ‘ एति ’ गच्छति । कर्मपरिच्छिन्न-
कालपर्यन्तं रोगादित्येव पीडयमानमपि ‘ एव प्राणो न जहाति ’ न त्यजति ॥ ११ ॥

‘ छायाया ’ बाह्ये तमनि अन्त्यात्मन्य आवरणामके लक्षणे इति च एका देवता । तथा विशेषण
‘ मृत्युः ’ । फल सर्वं पूर्ववत् । एतान्स्तु विनय । युन्तयोरपामनत् प्राक् रोगादिरिदानीं अपि भवति ॥ १२ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गयीं) यऽएवायुमात्मनि पुरुषऽएतमेवाहमत्रलो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टाऽआत्मन्वीति
घ्राऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्म-
न्विनी हास्य प्रजा भवति सु ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नूरे इत्येतावद्धीति नैतावता विदि-
तुम्भवतीति सु होवाच गार्ग्यऽह्युप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति व्येव त्वा जपयिष्यामीति तुष्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युमिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वे हेवास्मिन् लोके आयुरेति । नैने पुग कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमान्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रवीष्याम इति । स होवाचाजात-
शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीनि वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नूरे इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवा च
गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे वक्ष्यतीति ।
व्येव त्वा जपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुममाजग्मतुः । तमेतैर्नामभि-

व्यस्ताति ब्रह्मण्युपन्यस्य समन्त ब्रह्म उपदिशति । ' आननि ' प्रजापतौ बुद्धौ च इति वैता । तन्वा
विशेषण ' आत्मन्वी ' वक्ष्य आमा अम्यान्वीत्यात्मन्वी स्वतः । फल आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह '
किल ' अन्य प्रजा भवति ' । फलम्यामणावित्वात् प्रजाया तदभिमानमनुचितमिच्छाशङ्काया सुखिद्वेषाद्
प्रजाया भयादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वय परिज्ञानवैतैव क्रमेण प्रख्यायन्तु ब्रह्मणु ' स ' गार्ग्य ' ह '
किल क्षीयन्नविज्ञान अन्विमाममानौत्तर ' तूष्णी ' अवाक्शिरा ' आस ' यभूव ॥ १३ ॥

त तथाभूतमालस्य ' स अजातशत्रुः ह उवाच-एतावन्नूरे इति ' कि एतावदेव त्रय विदितं
आहोस्मिन् अधिकमप्यर्नानि विचारार्थां ष्टुतिः । गार्ग्ये आह-एतावद्धीति । ' एतावदेव ' नात्, पर विदित-
मस्मि । अजातशत्रुर्ब्रह्म- नैतावता ' विदितं त्रय ' विदितं भवति ' । किमर्थं ? गार्ग्योऽपि त्रय ते ब्रह्मणि
इति ? किमेतावद्धिदिन विदितमेव भवतीति नैतावता विदितं भवतीति बुवता राज्ञा अधिकं त्रय ज्ञातव्यमर्नानि
दर्शितं भवति । तत्रानुपमन्नाथ न वस्तुय इत्याचारविशिष्टं, ' गार्ग्यः, ' स्वयमेव ' ह ' किल ' उवाच ' तथा
अन्य ' शिष्यो गुह्यमुपेयात् तथा अहं ' त्वा ' त्वां ' उपायानि ' उपमाश्रान्तीत्यर्थं ॥ १४ ॥

एवमुक्त स अजातशत्रुः ह उवाच ' । ' प्रतिलोमं वै ' विपरीतमेव ' तत् यत् ' ' ब्राह्मणः ' उक्तमर्थः

पुरुषश्च सुतभाजगमत्सुस्तमैर्द्रामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम
राजन्निति स नोत्तस्थौ तुम्पाणिनाऽऽपेपम्बांधयाञ्चकार स द्योत्तस्थौ ॥ १५ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (स्य) सुत्रैप एतत्सुप्तोऽभूत्सु एप विज्ञानमयः
पुरुषः केष तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामत्रयांचक्रे । बृहन् पाण्डुरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेपं बोधयांचकार ।
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैप एतत्सुप्तः अभूत् । य एप विज्ञानमयः पुरुषः । केष तदा अभूत् ।
कुत एतदागादिति । तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽपि हतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभाव उपायादुपागच्छेत् शिष्यवृत्त्या ' तस्य मे वक्ष्यति ' इत्येवम् । एतत्
आचार्यविशिष्टत्वेऽपि निश्चितम् । " अनुब्रूया च शुश्रूषा यावदध्ययनं शुरो । वात्राक्षणे गुरो शिष्यो वास-
मात्यन्तिकं वसेत् " । " अत्राक्षणादध्ययनमाप्तकाले विधीयते " (म. सू. २ । २४१-२४२) इत्यादिना ।
तस्मादे गार्ग्ये । स्वमाचार्य एव सन् निष्ठ । अहं तु ' त्वा ' त्वा यस्मिन् विदिते न्न विदिते भवति-तन्मुख्य
वेद्य ' त्रय ' ' विद्वन्विश्वाम्येव ' विज्ञानमेव करिष्यामि । एव प्रतिज्ञातत्रयवोऽर्थमुपनमने इत्याह-तम्पाणा-
दिति । ' न ' गार्ग्ये सलज्जमात्ये विज्ञासजननाय ' पागी ' हन्ते ' आदार ' गृहीत्वा ' उत्तस्थौ '
उप्यितवान् । तन्तौ ' ह ' गार्ग्यजातशत्रु क्विद्राजगुरुप्रदेशे ' सुप्त पुरुष ' प्रति ' आजगमुन् । ' अगतौ ।
' न ' च सुप्त पुरुष प्राप्य ' बृहन् ' ' पाण्डुरवास ' ' सोम ' ' राजन् ' इत्येवामभिरामत्रयांचक्रे । राज्ञो एव-
मामत्रयमाणोऽपि ' स ' सुप्त पुरुषो ' नोत्तस्थौ ' नोप्यितवान् । तस्मात्सुप्तोऽपि ' पाणिना ' हन्तेन
' आपेप ' आपिष्यापिष्य ' बोधयांचकार ' प्रतिबोधितवान् । तन् ' सः ' पुरुष ' ह ' किल ' उत्तस्थौ '
उप्यितवान् । तथा च ' बृहन्पाण्डुरवास ' इत्यादिप्राणामचदादिनां च मनोमनेन गार्ग्यमितप्राणदेवता-
दतिरिक्त एवामा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राण इति निर्गतम् । अन्यथा उप्युवामनिश्वासस्वप्न
व्याप्रियमाणस्य सर्वोऽनाश्रयणमनुमान च न भवेत् । अपेपणेन च प्राणशरीरसंगतयाग्रे भोक्ता नेति निधि-
तम् । अन्यथा सवातमात्राविशेषान् स्वर्गमात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

' स ' ' ह ' किल ' अजातशत्रुः ' एव व्यवहृतात्मास्मिन् प्रतिप्राय अस्यामनं स्वाभाविकस्वरूप-
बोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ' उवाच ' । हे गार्ग्य ! ' य एवः ' प्रसिद्ध ' विज्ञानमयः पुरुष ' विज्ञा-
यते अनेनेति न्युपस्था सङ्कल्पविकल्प्याद्याममन्त-करणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मय, तप्राय, तस्मिन्प-
रुष्य तेन च उपलभ्य इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति ' पुरुष ' ' क ' कस्मिन् स्वभाव्ये कीदृशिवे
पत्स्वरूपे स्थितोऽभूत् । ' कुतः ' कीदृशिवान् स्वरूपान्प्रच्युत सन्-एतदागमनं यथा म्यान्तथा ' आगत '
आगत । पाणिनाश्चोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपदानं चोभय पृष्टौ गार्ग्ये किमुक्तवान् इति आह-
तद् हेति । य. पुन. यद्विज्ञानमन्त्रय पुरुषस्य स्वारे संदेशमयान, यन्तथा म्यानाजागमिन् कायंकारणमयाने
श्वेतविदुष्येनागमनं, तदुभय स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिमानरहितः ' गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' - ' - ' -
इति ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । (र्ध्वं) युत्रैपुऽएतत्सुप्तोऽभूद्युऽएषु विज्ञानमयः
 पुरुषस्तदेपाम्प्राणानाम्बिज्ञानेन विज्ञानमादाय बुऽएषुपोऽन्तर्हृदयेऽआका-
 शस्तुस्मिच्छेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । (त्पु) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृही-
 तुऽएषु प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतञ्जुगृहीतश्च श्रोत्रगृही-
 तम्मनः ॥ १८ ॥

स युत्रैतत्स्वप्न्यथा चरति । ते हास्य लोकास्तदुतेषु महाराजो
 भवत्युतेव महाब्राह्मणऽनुतेवोच्चावचश्चिगच्छति ॥ १९ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैप एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । तदेषां प्राणां
 विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् रोते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीत
 वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स युत्रैतत् स्वप्न्यथा चरति । ते हास्य लोकाः । तदुतेषु महाराजो भवति । उतेव महाब्राह्मणः
 उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥ १९ ॥

जागति कर्तृबोधवादिन नाम्न स्वप्नादिभ्यः । किंतु बाणाद्युपासितव्यस्तमेव । स्वापे तदव्यति
 केण कर्तृत्वोर्ध्वतिरेकदर्शनात् एव दर्शयितु प्रभानुवादपूर्वक प्रथमप्रश्नोत्तरमाहेति युतिर्शोचति-
 शिवाचाजातशत्रुति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' सुप्तोऽभूत् ' ' य एष विज्ञानमयः पुरुषः ' । तस्मि
 काले ' एषा प्राणानां ' बाणादिनां ' विगत ' स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनमाभ्यर्थ्य ' विज्ञानेन ' अन्त
 करणोपशान्तान्नामनिनाऽन्य परगताभिःप्रविष्टविज्ञानेन ' नैतन्नाशान्कथनेनादाय गृहीत्वा ' अतर्हृदये
 इत्ययमर्थे ' य आकाश ' । आकाशात्तस्मिन् अस्मिन् स्वप्नादिस्वरूपभूतः परमात्मा इत्यने । तस्मि
 स्वप्नादिकेऽप्राणादिके परमात्मनि ' आकाशे रोते ' । शिगोदाशिमवञ्चन विशेषामस्वरूपमुच्यते अत्रिगे
 त्प्राणादिके आत्मन्वेव केचन वनेन इत्यभिप्राय ॥ १७ ॥

यदा शरीरान्द्रियाध्यक्षतामुच्यति यदा अग्रे स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यर्थेऽप्या नामप्रतिदेश
 इत्यह-तानि यदेति । ' तानि ' बाणादीनि विज्ञानमाऽन्वयति ' यत्र ' यस्मिन् काले ' गृह्णाति ' आदरे
 ' अथ ' तदा ' ह ' किं ' पुरुष ' इति पुरुषव्ययत् ' स्वपितिनाम ' । अतः अथ ' ह ' प्रविष्ट
 गौणमेव स्वपितिव्ययनाम भवति । स्वप्नात्तदम् ' इति अस्मिन् उच्यते स्वपितिः इत्यने । स्वपिति
 नामप्रतिदेशात् आत्मनः स्मरणार्थमित्यर्थः सति अत्र ' नैऽति नार युक्तिरस्मिन्निवासेकादायामह-तद्गृहीत एवेति ।
 यत्तत्र स्वप्नात्काले ' गृह्णाति एव प्राणो भवति ' । प्राण इति प्राणोद्विषय बाणादिपरराणात् । ' गृहीता वाक् ' चक्षुः
 श्रोत्र मनश्च गृहीतं भवतीति । ' वाग्गृहीतञ्जुगृहीतश्च ' बाणादिनां च बाणादि-
 त्तत्तद्गत् कर्तृवादिभ्यः । अत्र ' ' ' ' ' इत्येवमिति बाणाद्युपासितं आत्मनः संसाधितं इति निश्चितम् ॥ १८ ॥

ननु-उतेवोच्चावचं चरति । तदा स्वप्नात्तदा शिगोदाशिमवञ्चन कर्तृवादिभ्यः इति उच्यते ।

स यथा महाराजो ज्ञानपदान्गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकामम्परिवर्त्तते-
तैवमेवैषुऽएतुत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्परिवर्त्तते ॥ २० ॥

(वेऽथ) अथ यदा सुपुत्रो भवति । यदा न कस्यचन वेदः हिता नाम
नाइयो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीतुतमभिष्यतिष्ठन्ते ताभिः
प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

स यथा महाराजो ज्ञानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते । एवमेवैष एतद्व्याणान्
गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुपुत्रो भवति । यदा न कस्यचन वेदः । हिता नाम नाइयो द्वासप्ततिः सहस्राणि
हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासानायाः सन्धान् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य घृष्टावात् न व्यतिरेकानिद्विदि-
स्यतोऽप्य स्वप्नः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—म यत्रेति । ' स ' प्रकृत आत्मा ' यत्र ' यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया
' स्वप्नया ' स्वप्नवृत्त्या ' चरति ' वर्त्तते । तदा ' ह ' - गिद्धी अस्यात्मनस्ते अनन्तरं बध्वाणा ' लोकाः ।
कर्मफलानि । के ते दयन् आह - द्युतवेति । तत्र ' शंके ' उतापि महाराज इव भवति । महाराजत्व-
निवास सोऽयं लोकः न तु जगत्परिचय इव साक्षात् महाराजत्वम् । तथा ' उत महाराज इव ' । उतापि
' उच्चैश्च ' उच्चैश्च देवत्वादि अवच्च निर्यक्त्वादि इत्युच्चैश्च निव ' निगच्छति ' नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदगन्तव्योऽप्यन्वयिचारदर्शनाच्च महाराजत्वादयो लोका मूर्धन्ये वास्यात्मभूता इत्युक्तमर्थं
दृष्टान्तपूर्वकमाह—म यत्रेति । ' म ' इति दृष्टान्तः । ' यथा महाराज ' सर्वमौम ' ज्ञानपदान् ' जनपदे
देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भूयान् अन्याश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वयमेव आत्मनि एव ' जनपदे '
जयादिनोपार्जिते ' यथाकाम ' य कानो यस्य त काममनतिक्रम्येति यथेच्छ ' परिवर्त्तते ' परिवर्त्तने इत्यर्थः ।
' एवमेव ' ' एष ' विज्ञानमथ आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा ' प्राणान् '
वागार्दन् ' गृहीत्वा ' जागरितस्वप्नस्य उपसंहृत्य ' स्वे शरीरे ' स्व एव देहे ' यथाकाम परिवर्त्तते ' । न
बहिर्निर्गम्य । कामरूपं यामुद्राभिन्ना पूर्वानुभूतवस्तुमदशा वामना अनुभवत इत्यर्थः । तस्मादनीं विज्ञानमयो
दृष्टादृश्यस्य स्वप्नजागरितलोकस्य अन्यो विद्युदः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वामनाद्यंशं दृश्यत्वात् अमसारवर्त्मना इत्यमनो विद्युदता अवगता । नर " यथाकाम
परिवर्त्तते " इति कामवशात् परिवर्त्तननुक्तम् । इष्टदृश्यसंबन्धाम्ब स्वानातिक इत्यनुदता इत्यादाह्वानं तस्य-
धम्य सुपुत्रो व्यतिरेकदर्शनेन अस्वप्नाविश्रान्तान् शुद्धत्वमेवात्र स्वापारिकल्पिते वक्तुमाह—अथ यत्रेति । ' यत्र '
पुन ' यदा ' यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्दृष्टा दर्शनवृत्तित्वात् हिवा ' सुपुत्र ' सुपुत्रः सुपुत्रः विशेषज्ञाना-
भावेन संप्रसाद स्वस्वरूपवर्द्धकं यत् ' भवति ' । सचित्तमित्यन्वयभक्त्यादाय हिवा स्वानाश्रये प्रवर्त्तनी-
त्यर्थः । कदा सुपुत्रो भवति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' न कस्यचन ' कंचन विचरं ' वेद ' विजानति ।
कस्यचन वा शम्भारः सर्वपि वचनं किंचन न वेद । अस्मिन्के किंचनेत्यव्याहारम् । केन पुन क्रमेण सुपुत्रो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (५) अतिष्ठीमानन्दस्य गत्वा
शुभ्रतेवमेवैषुऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णावाभिस्तुन्तुनोच्चरेत् । (६) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्णुलिङ्गा
व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः
सुर्वाणि भूतानि सुर्वेऽएतुऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य
सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।१।(५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिष्ठीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते ॥ २२ ॥

स यथा ऊर्णावाभिस्तुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेवास्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्
सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

मवनीयत आह—इति नामेति । 'हिता नाम' हितकलभानिभित्वात् 'रिताः' इत्येवमाप्त्यो ' नाडयः ' शिराः देहस्यान्तरसतिपरिणामभूता । ताश्च दाम्प्याभिका समति ' दासनतिः सहसाणि ' ' इदयापुरी-
ततममिप्रतिष्ठते ' । इदय नाम उदरवक्ष प्रदेशयोर्मध्यस्थिनः पुण्डरीकाकारो मांसशिण्डः । तत्परिवेष्टनं
पुरीतत् इत्युच्यते । इह पुनान्द्रुपलङ्घितं शरीरं पुरीविच्छन्देनाभिमेतत् । तथा च ' इदयात् ' ' पुरीतत् ' शरीरमिप्रतिष्ठन्ते इति वृद्ध शरीर व्यानुभ्यः अक्षयपर्यराजय इव बहिर्मुखा. प्रवृत्ता अभिनोऽमितः
सर्वाभ्यर्थ. । ततः किमियत आह—ताभिरिति । ताभिर्नोडीभिः कृत्वा जामदिवयाया बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यय-
सर्पणमनु विज्ञानमप आत्मा ' प्रत्ययवृत्त्य ' इदियाभ्युपलङ्घय ' पुरीतति ' शरीरे ' शेते ' अमिक्त लोहोर्द
अपिदोषेण सव्याप्य वर्तेत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो इदयाकारो मममि शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतति
शयनमाचक्षणमप्य कथं न पूर्वपरिवेष्टोच. स्यादिति चेत् सुत क्षामाधिके एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कामानु-
गबनुद्मनुद्मिचिवात् पुरीतति शेते इत्युपपाठोऽुच्यते । अतो नोक्तवितोचः ॥ २१ ॥

वक्त सत्यं दृष्टान्तद्वैकमाह—स ययेति । सर्वसत्तारदुःखवियुक्ता इयमवस्था इत्यत्र ' स. ' इति दृष्टान्त. ।
' यथा कुमार ' अत्यतवान. ' वा ' महाब्राह्मणो वा ' अत्यतपारंपरविद्याविनयमपनो यथोक्तत्वात् ' अतिष्ठी ' अतिशयेन दुःख हन्तीत्यतिष्ठी ' आनन्दस्य ' सुसुप्तावस्था लो ' गत्वा ' प्राप्य ' शयति ' दृ ष्टान्तद्विद्वानु-
स्वामाप्त्ये अरतिष्ठेत् । ' एवमेव ' ' एषः ' विद्वानियमः सर्वसंसारधर्मात्तः एतच्छयनं यथा स्यात्तथा ' शेते ' सुसुप्तो वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं वैष तदाऽशुदितस्य पूर्वप्रश्नश्च प्रतिबन्धमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्गमेन विज्ञानमनस्य स्वभावो
विद्वद्विस्तसंसारार्थं चोच्यते । इदानीं तस्यादितिविच शक्यदितिं क्त एतदागादिति विधीयप्रसक्त अरा-

यो ह वै त्रिभुव् । (१२) सावानर्षं सप्तत्यावानर्षं हस्त्युगर्षं हस्त्य-
 म्बेदं सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्याप्तवरुणादि ॥ १ ॥

सर्वान्निब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

यो ह वै त्रिभुं सावानं सप्तत्यावानं सस्त्युगं सदानं वेद । सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्याप्त-
 वरुणादि ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्बाव शिशुः । (व्यौ) योऽयुम्मध्यमः प्राणस्तुस्येदमेवा-
धानमिदम्प्रत्याधानम्प्राणं स्यूणाऽन्नन्दां तमेताः सप्ताक्षितयऽसुप-
तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षैल्लोहिन्यो राजयः । (स्त्रा) ताभिरेनर्धे रुहोऽन्वा-
यत्तोऽथ याऽअक्षज्ञापस्तुभिः पर्जन्यो या कर्नीनका तथाऽऽदित्यो
युच्छुक्लन्तेनामिद्व्युत्कृष्णन्तेनन्द्रोऽधर्यैनर्ध्वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरु-
त्तरया नास्यान्नं क्षीयते यऽएवमेव ॥ ३ ॥

अयं बाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः
स्यूणा । अन्नं दाम । तमेताः सप्ताक्षितयः प्रतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्या इमा अक्षैल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुहोऽन्वायत्तः । अयं वा अक्षज्ञापः ।
ताभिः पर्जन्यः । या कर्नीनका । तथा आदित्यः । यद् शुक्लं, तेनाग्निः । यद् कृष्णं, तेनेन्द्रः ।
अधर्यैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एव फलश्रवणेन अभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं बावेति । 'अयं बाव' अयमेव शिशुरिव 'शिशुः'
विषयेषु इतरकरणवत् अशुक्तवात् । कोऽग्नौ । 'योऽय' 'मध्यमः' शरीरमप्यस्यः 'प्राणः' डिङ्गरीणाना
पञ्चधा शरीरमाविष्ट. "बृहस्पण्डुरकासं सोमं राजन्" इत्युक्तः पृथ्वीशतङ्कुनिर्दानान् यस्मिन्बाह्वनः प्रभृ-
तीनि करणानि विषयानि । स एव शिशुर्मिद्वर्ध । 'तस्य' शिशोः प्राणस्य बलस्यानीयस्य करणान्वतः
'इदं' कर्त्तव्यमक शरीरमेव 'आधानं' आधीयतेऽस्मिन्निवाधानमधिष्ठानम् । 'तस्य' प्राणस्य 'इदं'
प्रसिद्धं शरीरं मस्तकं 'प्रत्याधानं' मदेराविशेषेषु प्रतिपत्त्याऽऽसीयत इति प्रत्याधानम् । 'प्राण' बलापरपर्यायात्र-
पानजनित्वा शक्तिः 'स्यूणा' अवष्टम्भः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन्प्रदारे अयतिष्ठत इत्यर्थः ।
'तस्य' प्राणस्य 'अन्नं' मुक्तमरानं 'दाम' उभयतः पारं, वसस्त्वेव बंधने बंधनरन्तु इत्यर्थः ।
इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरसि आरूढस्य षड्भुवि काश्चन उपनिषद उच्यन्ते—तमेता इति ।
'त' करणान्वतक शरीरे अन्नवचन षड्भुषुष्ट प्राणः 'एताः' वक्ष्यमाणाः 'सप्त' सतसहस्राकाः 'अक्षिपयः'
अक्षिपितहेतुवात् 'अक्षितयः' 'उपतिष्ठन्ते' उपस्थानं कुर्वन्ति । "उपान्वन्करणे" (पा. सु.
१-३-२५) इति "आदित्यज्ञापयोऽयतिष्ठते" इतिक्त्वा मन्त्रकरणे उपर्युक्तं तिष्ठतेऽतमेवद विहितं
इहापि सप्तदेवताभिधानानि मन्त्रध्यानीयानि करणानि । अनन्तिष्ठतेः अत्राद्यामनेवद न विद्वन् ॥ २ ॥

काला अक्षितय इत्यत आह—तद्याऽइमा इति । तत्परं 'याः' इयाः 'प्रसिद्धाः' 'अक्षन्' 'अक्षि-
पये' 'लोहित्य' 'लोहिताः' 'राजयः' 'रेताः' । 'ताभिः' 'रेताभिः' शरसूताभिः 'एत' मध्यमं प्राणं
'रुहोऽन्वायत्तः' अनुगतः उपतिष्ठते इत्यर्थः । अद्यान्तरं अक्षज्ञानि 'या आयः' पूषादिमयेषेनाभिग्न्य-
याना. तानिर्मिर्द्धारयूतानि. 'पर्जन्य' देवतामा अन्वायत्तः । 'या कर्नीनका' षड्भुवि उक्ताकिः । 'तया'
कर्नीनकाया शरभूत्या 'आदित्य' मध्यम प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्लंयुनि तेन एनमभिरातिष्ठते । पन्थण्य

तुदेष श्लोको भवति । (तस्मिन् प्रमाणेऽर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् यशो निहितं विश्व-
न्यशो निहितम्विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सत तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् इदन्तच्छिरःप्राण
ह्यर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् यशो निहितम्विश्वरूपमिति प्राणा
वै यशो निहितम्विश्वरूपप्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सत तीरेऽ
इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति
वागष्टमी ब्रह्मणा संविदे ॥ ५ ॥

तदेष श्लोको भवति—“ अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् यशो निहितं विश्व-
रूपम् । तस्यासत ऋषयः सत तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ”-इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्र इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रः । तस्मिन्
यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः
सत तीरे इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाह हि
अष्टमी ब्रह्मणा संविदे ॥ ५ ॥

यसुषि तनेन्द्रोऽन्वायत् । ' अथवा ' अधमन्वा ' वर्तन्वा ' पश्यन्वा ' एत ' मय्यन् प्राण ' पृथिवी '
' अन्वायत् ' अधरत्सामान्यात् । ' यौ ' स्वर्ग उत्तरोरारिभागस्यवा ' वर्तन्वा ' पश्यन्वा ' अन्वायत् '
' ऊर्ध्वत्सामान्यात् । एवविधोऽस्तिफलमाह-नास्यात्सामिति । ' स ' एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अजभूताः सप्त-
शित्वेति । अस्योपात्मकस्यात् ' न क्षीयते ' ॥ ३ ॥

उक्ता रद्रादिदेवताः प्राणोत्सनात् वागाद्यत्मिका एव सृष्टा इति वागाद्य एतान् रुद्रादिशब्दाभिधेयाः
इत्यभिप्रेत्येतेऽर्थे मन्त्रसम्पत्तिमाह-तदेष श्लोको भवतीति । तत्र एतस्मिन्नर्थे ' एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति ।
अर्वाग्विलक्ष्मसु इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तियौक्त इति शब्दः ॥ ४ ॥

तत्र प्रवक्ष्यमहणपूर्वकं व्याकरोति । " अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रः " इत्यस्मिन्मन्त्रनामे ' तन् ' प्राणस्य
प्रत्याधानवेनोक्तं ' इदं ' प्रतिदं ' शिरः ' एव ' एषः ' ' अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रः ' ऊर्ध्वबुध्रः ' ऊर्धा-
सन ' चमस ' चर्मवस्त्रिभित्तिं व्युत्पन्ना चमस पात्रविशेष उक्तः । कथं ? ' हि ' इत्यादेव शिरोऽङ्गण-
धमस ' अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् ' अर्वाग्विलक्ष्मसुऽर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् ' यशो निहितं ' स्थितम् ।
तस्याच्छिरः एव टक्ल्लङ्गधमसः । ' तस्मिन् ' शिरसि ' विश्वस्य ' नामकस्य ' यशो निहितं ' स्थितम् ।
यथा सोमधमसे इति मन्त्रनामः । किं पुनस्तदस्य ' प्राणा ' श्लोकादयः सप्त इति । तेषु प्रत्या-
वागाद्यस्य ' वै ' प्रसिद्धं ' विश्वरूपं ' विषवागात्मनेकत्वेन अनेकत्वं शब्दादिशान्तकत्वेन ' यशः ' शिरसि
' निहितम् ' । अतः प्राणानेत एतदस्य इति मन्त्रनाम आह । ' तस्य ' शिरोऽङ्गणस्य चमसस्य ' तीरे ' पार्श्वे
' सत ऋषयः ' ' आसने ' वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । ' प्राणा ' वरणात्प्रवा । परित्यज्यमाना मन वायव एव ' ऋषयः ' ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्च मूर्त्यश्चामूर्त्तश्च स्थितश्च युञ्ज
सुञ्ज त्पुञ्ज ॥ १ ॥

तुदेतन्मूर्त्तम् । (त्तु) युदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मूर्त्यमेतुत्स्थितुमे-
तत्सत् ॥ २ ॥

(तु) तुस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मूर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सतुऽएष उसां यऽएष तुपति सुतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्त्तान्मूर्त्तब्राह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च । मूर्त्यं चामूर्त्तं च । स्थितं च युञ्ज । मञ्ज त्पुञ्ज ॥ १ ॥

तुदेतन्मूर्त्तं यदन्यत् वायोश्चांतरिक्षाच्च । एतन्मूर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मूर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत् एष रसः । य एष तुपति ।
सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ ऊरुमेषां प्राणानां मन्त्रं व ऊरुं वा ततोऽपवात्मनः स यत्र इति त्रिहोत्रायाः कायशाखात्मना
मन्त्रानां पञ्चमूलानां स्वरूपाश्चाराण्यं मूलामूलब्राह्मणं प्रवर्त्तने—द्वे वावेति । यद्वापोऽद्वयं 'नेति नति'
इत्यादिना निदिधारादिभिर्न त्रयं तस्य त्रयणो माषामप 'इ वाव' 'दे त्व' 'सा' । मन्त्रेण तावत् अन्त्य
परं त्रयं वाच्यं अविदाऽपरोक्षगाम्ना त् रूपे । कृतं तत्रैव आह—मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्चेति । यतश्चैतदो प्रत्येक
अर्थप्रतिपादकानि त्रिदोषशास्त्राह—'मर्थे च' मरण इति । 'अमृतं च' तद्विपर्ययम् । 'निश्चय'—मन्त्रान्
परिच्छिन्नमिति वाच्यम् । 'प्रव'—प्रति व्याप्नोतीति यत् 'अपारंति उन्न' स्थितविपर्ययम् । 'सञ्ज' प्राय-
श्रेणोपलभ्यमानासां शारण्यमवत् । 'युञ्ज'—यत् तद्विद्यमानम् । 'त्पुञ्ज' रसोऽपरोक्षशास्त्रमि-
तार्थम् ॥ १ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्वा) वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतुदमृतमेतदु-
देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्ये) एतस्यामृतस्यैतस्य यतुऽएतस्य
स्युस्यैष रुसो बुऽएषुऽएतस्मिन्मुण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष उऽऽडुत्यधि-
देवतम् ॥ ५ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेतु मूर्त्तं बुदन्युत्प्राणाच्च बुश्चायुम-
न्तरात्मनाकाशुऽएतन्मूर्त्त्यमेतुत्स्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(जु) तुस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्ये) एतस्य मूर्त्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सतुऽएष रुसो यजुक्षुः सुतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्प्रा) प्राणश्च बुश्चायुमन्तराऽऽत्मुन्नाकाशुऽ
एतदमृतमेतदुदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अथामूर्त्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥

तस्यैतस्यामूर्त्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । य एष एतस्मिन्
मुण्डले पुरुषः । त्यस्म हि एष रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तम् । यदन्यत् प्राणाच्च । यश्चायमंतरात्मनाकाशः । एतत् मूर्त्तम् ।
एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मूर्त्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः । यत् यजुः ।
सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अथामूर्त्तम् । प्राणश्च । यश्चायमंतरात्मनाकाशः । एतदमृतम् । एतयत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अथेदानीमपूर्त्तमुच्यते—' वायुश्चान्तरिक्षं च ' वयन्तरिक्षेति सूत्रेण—' एतत् ' ' अमृतं ' मूर्त्तविपर्यते
ब्रह्मणो रूपम् । रोष पूर्वत ॥ ४ ॥

' एतस्य ' अर्त्तान्दिचनुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्रवस्य ' एष रसः ' । कोऽनी । ' य एष ' ' एत-
स्मिन् मुण्डले पुरुषः ' कारणान्नसो हित्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ' हि ' यस्मिन् तस्यामूर्त्तस्य ' एष-
' मुण्डलस्थः पुरुषः ' रसः ' पूर्वतु सातिष्ठ । एतच्चाधिदैविकस्य कारणामकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधि-
दैविक विभागमुपसंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अध्यात्मत्वं मूर्त्तान्तर्विपर्ययात् विभाग उच्यते । तत्र ' इदमेव ' ' मूर्त्तं ' किं ।
' यत् ' ' प्राणाच्च ' शरीरस्यैतत् उच्यतेऽस्माकम् वायो । ' यश्चायमंतरात्मन् ' अन्तरं आत्मनि ' आकाशः '
तस्माच्च ' अन्त्यत् ' शरीरारभक भूतत्रय । एतन्मूर्त्त्यमित्यादि पूर्वेषु समाप्तम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एष रस यत् यजुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीरारभकस्य कार्यपर ' एष रसः '
सातः । तेन हि सातेण समन्तदिग् शरीरं सातवत् । यथा अधिदेवतमादिपदमन्वयेन ॥ ७ ॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यपरकस्य ब्रह्मणो रूप निरूप्य कारणान्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथापूर्त्तमिति ।

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामूर्त्तस्यैतस्य चतुऽ
एतस्य त्यस्यैव रुत्तो योऽयुन्दाक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येव रुतः ॥ ९ ॥

(स्तु) तुस्य द्वैतस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँथु) बुधा माहारजनम्बातो बुधा-
ऽऽपाण्डवानिकं बुधेन्द्रगोपो बुधाऽग्न्यार्षिर्बुधा पुण्डरीकं बुधा सकृद्विद्यु-
त्तुष्टं सकृद्विद्युत्सेव इ वा ऽअस्य श्रीर्भवति बुऽएवम्बुदे ॥ १० ॥

(दा) अथात ऽआदेशः । (ज्ञो) नेति नेति नु ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-

तस्यैतस्यामूर्त्तस्य, एतस्यामूर्त्तस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एव रुतः । यः अयं
इतिनेऽक्षन्पुरुषः । त्यस्य ह्येव रुतः ॥ ९ ॥

तस्य द्वैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आधिकम् । यथेन्द्र-
गोपः । यथा अग्न्यार्षिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्सेव इ वा अस्य श्रीर्भ-
वति । य एवं वेद् ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अथ नामपेधं तत्पश्य
सत्यमिति । प्राणा वै सतम् । तेजामेव सतम् ॥ ११ ॥

अथायुना 'प्राणश्च यथायमन्तराऽऽमन्' शक्ति- ' अकारः ' पूर्वोक्तं । तत्र अमूर्त्तरूपं परिदेशेति न भूतस्य
अप्यत्र पूर्ववत् ॥ ८ ॥

' एतस्य त्यस्य ' ' एव रुतः ' -सार- ' योऽयं दक्षिणेऽयन् ' -दक्षिणेऽयि ' पुरुष ' विपर्ययात् वा
त्यर्थः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणामनो वासनास्य रूपं निरूपयितुमाह-तस्यै द्वैतस्येति । तत्रापिद्वैतस्य पुरुषस्य तद-
स्य लिङ्गमनः ' ह ' किल एतस्याप्यधिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनावापिद्वैतस्य । ' यथा ' लोके
माहारजनं हरीद्रा तथा इत्क 'माहारजनम्' ' नाम. ' कर्मम् । एवं कदादिविपर्ययात् तानि तत्रैव रत्नत्वात्
वित्तस्य वासनारूपं उत्पद्यते-येनामी पुरुषो रक्त इत्युच्यते इत्यादिभ्यः । ' यथा ' च लोके ' आपाण्डु आधिक. '
अथेन्द्रमात्रिकं ऊर्गोदि ' आपाण्डु ' भवति तथा अन्यज्ञानारूपम् । ' यथा ' च लोके- ' इन्द्रगोपो '
वर्षाकाले कीटविद्युत्- ' कौमुभक्त अन्तरको भवति । एतेषामेव वासनात्पत्त्वं । क्वचित् विपर्ययात्पेक्षया
सायण्ये नारतस्य क्वचित् पुरुषवित्तव्यपेक्षेति बोध्यम् । ' यथा ' लोके- ' अग्न्यार्षिः ' नामान् मन्त्रिणं तथा क्वचित्
कल्पविद्यासनात्पत्त्वं । ' यथा ' च- ' पुण्डरीकं ' गुह्य-तद्दक्षिणं क्वचित्प्राणानारूपम् । ' यथा ' च लोके-
' सकृद्विद्युत् ' सकृद्विद्युत्सर्वतः प्रकाशकं भवति । तथा प्राणवदावापिद्वैतस्यैवैव क्वचित्प्राणानारूपं तस्यैव
रूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । चामोरदित्यात्मनोऽप्यन्तरात् तेषामेव सत्त्वं-सकृद्विद्युत्सेवेति ।
एवं यथोक्तं यन्तु वासनात्पत्त्यने अभिहितं सकृद्विद्युत्सर्वतः तत्र त्रित्तमित्यात्मनोऽप्यन्तरात्पत्त्यर्थः
तद्विद्वत् सर्वत्रैव व्यक्तीभवतीति । तत्र तद्विद्वत् द्विरप्यन्तरात्पत्त्यर्थं यो वेत् । अतोऽप्यन्तरात् ' सकृद्विद्युत्सेव '
सकृद्विद्युत्सेव- ' श्री ' ह्ययाति- ' ह वै ' एवमेव भवतीत्यर्थः । ' ह वै ' इत्येव सायणोपि विवक्षी ॥ १० ॥

एव सत्यस्येति प्रथमस्य सूक्तस्य अन्तर्भावः हेतुभूतं वा वाच्यत्वात् अथायुना- ' प्राणैव-सत्यस्यैव-सत्यम् ।

त्परमस्त्यथ नामधेयत्वं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तुपामेषु सत्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयं प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २३ ॥ (५) २-३ ॥

मैत्रेयीति स हावाच याज्ञवल्क्यः । (५) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादास्मि हन्त तेषुया कात्यायन्याऽन्तङ्कुरुवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स हावाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादास्मि । हंत ते अनया कात्यायन्या अंतं कुरुवाणीति ॥ १ ॥

वाच्यार्थत्यागवालापदेशान्न-अयान् आदेश इति । 'अय' सत्यस्य स्वरूपनिर्देशालम्- 'यस' इत्य मय ' त्त्वं अवशिष्यत् यस्मान् अनन्तस्मानस्य सत्यस्य ब्रह्मणः । " नेति मैत्रेयव्यवदेशः । " निर्देश । तथाच-नेति नेतीति वाच्यया यत्तत्पुनश्चास्मिन्नि मन्वाविद्यात् कार्यनद्वयवदिमर्षनिर्देशव्यवशयेन च तन्वाश्लिष्यत् च माश्लान् मय निःश्रु अयति । ' तस्य ' निवचिष्यत् नि माश्लिष्यत् च निवचिष्यत् । तनु-कामादेवं तप निदिश्यते इत्यत आह-त ह्येनस्मादिनि । निवचिष्यत् या यावत् पदार्था ने सर्वे तकाद्वयस्य विषयाः सेतो विदि- इत्यत इति कृत्वा इति नर्त्वायेनमाद्वयत् अन्यतम् निर्देशत ' कि ' यस्मान् कान्ति । तन्वाद्यमेव निर्देशो वचन । यत्त प्राप्नो र्मर्गाय ऽयुके राशतिविष्टमर्गायमर्षप्राप्तवत् एव प्रहृष्टेऽपि नेति नेतीति वाच्यया प्वातस्यमवप्रकारेणप्रहृ इति भाव । " तस्योपनिषदिनि " प्रतिज्ञात उपसर्गनि-अय नामधेयमिति । यत् एकप्रमाण परमार्थस्य- ' यत् प्रमेव- ' अय ' अतः पुनमुक्त ब्रह्मण उपनिषदिनि नामधेयमिवातम् । नामैव नाम-यत् । इति तत् ' मयस्य मयमिति ' प्राणा वै सः तेषामेष मयम् ' इति व्याख्यानार्थम् ॥ (१) ॥

नि धाहृ शिष्यशब्दप्रयोगे प्रपाठनिषत्तु तस्य धीपाठमनिरुद्धपुत्रस्य परमस्मयपित्राब्रह्मचार्यस्य धीवामुदेव- अय-यत्त इती मावद्वितीयशब्दप्रयोगान्तरमावद्विप्रियायापोपनिषद्बृहदारण्यक- र्त्वाया कस्यैवप्रशिक्षिकाया आथ सतुमादे इतिविषयापे तृतीर म्वा- म्वाप्रापण परिममातम् ॥ १४ (५) २-३ ॥

' मयस्यमिति ' निर्देशोऽयायं ब्रह्मविद्याविषय प्रयोगमात्र " इत्यनेन उक्तम्, अथैवा उपनि- षदि " त्वे च प्रामुख्यं तदुक्तं ' तस्य ' मयविशेषण-त्वं विद्यायास्तद्व्यवहारम इवाप्यायंयत्तुतर्गमप्रविश- इत्यतः " नेति नेति " इति विद्वदिति । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सत्यानविनिमर्षेण अहंकारिणा- तस्य वैशेष्यप्रकारेण-मैत्रेयीति हीवनेति । ' याज्ञवल्क्य ' मय कति । ' इ ' इति ' मैत्रेः । इति ' स्या वायां भावः योऽयं । कि ' ' अत ' हे मैत्रेः ' ' अत ' ' अस्मान् ' गादस्मान् ' स्थानादास्मात् ' उद्यास्यन् वै ' उद्यं वाच्यवशः शब्दमाश्रयन्तर वाच्यत्वे ' अस्मि ' अयति । अत ' ' एव ' ' ने ' तव अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । युन्मऽइयुम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वताजीवितन्तुथैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याद्धिमहन्तेन कुर्यां यदेव भग-
वान्बेद तुदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारं नः सती प्रियुम्भापसऽएहया-
स्व वय्याख्यास्यामि ते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु
भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता
स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतं जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृत-
त्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव
मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वत अरे नः सती मियं भाषमे । एहि । आस्व । व्याख्यास्यामि
ते । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

मर्ति प्रार्थयामैत्यर्थः । किञ्च अन्वत् 'ते' तव 'अनया' द्वितीयया भार्यया 'कालान्या' सह 'अन्त'
विश्वे 'करवाणि' द्रव्यविभाग कृत्वा वित्तेन युवां मविभय गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी' ह उवाच । 'भगोः' भगवन् ! 'मे' मया 'यत्' यदि 'इयं' सर्व-
सागणपरिष्ठा 'पृथिवी' 'वित्तेन' धनेन 'पूर्णा' स्यात् । तदा 'कथं' 'किं' तेन पृथिवीपूर्णावित्तेनाभ्येनाग्नि-
होत्रादिकर्मणा अहं 'अमृता' 'अमरणार्थिणी' मुक्ता 'स्या' 'मवेदय' 'इति' प्रथे कृते 'नेति' 'नैव' अमृता
स्या इत्युत्तरं 'ह' 'किञ्च' 'याज्ञवल्क्य' उवाचोक्तवान् । किं लार्हे वित्तेन मवेदित्यत आह-यथैवेति ।
'यथैव' लोके 'उपकरणवता' 'साधनमपत्तिपुक्ताना' 'जीवितं' 'सुखोदभोगत्वस्या' कालक्रमेण 'तथैव'
तददेव 'ते' तव 'जीवितं' स्यात् । 'न तु' पुन 'वित्तेन' वित्तमाधेन कर्मणा 'अमृतत्वस्य' मोक्षस्य
'आशा' वृष्णा 'अग्नि' । आशाऽग्नि न कर्मण्येति भावः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी' ह 'प्रयुवाच' । यथैव 'येनाहममृता न स्यात्' 'तेन' वित्तेन 'अहं किं'
उपयि । किंतु 'यदेव' केवलममृतत्वसाधनं 'भगवान्' ज्ञानत्वज्ञो भवान् 'वेद' विद्वानिति । 'तदेव'
अमृतत्वसाधनं 'मे' मया 'ब्रूहि' इति उपदिशोत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव वित्तलाभे अमृतत्वसाधने प्रत्याह्वयाने स्वाभिप्रायस्यती तुष्ट. 'म.' 'ह दाइस्वन् उवाच' ।

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) न वाऽअरे पत्युः कामाय प्रतिः
 प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय प्रतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै
 कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न
 वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
 प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय वित्तप्रियुम्भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रप्रियुम्भवति न वाऽअरे
 लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न
 वाऽअरे सुर्वस्य कामाय सुर्वप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सुर्व-
 प्रियुम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितुव्यो
 मुँत्रव्यात्सुनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदथै सुर्व-
 म्विदितम् ॥ ९ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय प्रतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय
 प्रतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया
 प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न
 वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

' अरे ' मरेषि ! ' वत ' इत्यनुकृपाया ' न. ' अन्मात्रं पूर्वमपि ' प्रिया स्वर्गा ' एषा मन्ती त्व इदानीमपि
 ' प्रियमेव माधने ' । अन्तर ' ण्दि ' आगन्तुः । आत्म ' उपविश । यत् ते तव एष अमृतवमाधन भगव-
 नान तत् ' त्यादयास्यामि ' कथयिष्यामि । ' त्यादयागम्य ' तु त्यादयान कुर्वन्. ' मे ' मम वाक्यानि
 अर्थेन ' निदिध्यास्य ' विधयेन ध्यातुमिच्छेति । वाङ्मन्त्रैरेवमुक्ता मरेषी ' ब्रह्मि मगवान् ' इति
 प्रयुक्तवचनं ॥ ४ ॥

' म वाङ्मन्त्रैः ' अमृतवमाधने पीताम्बुमुपादिषु जायतेतिपुत्रादिभ्यः मरुद्भुगवमाधनेभ्यः लामन्त्रादिभिः।
 मगवान्पुत्राव । ' अरे ' मरेषि ! ' मे ' प्रसिद्धं ' अन्तरे. ' यत् ' पत्यु. ' मत्तु ' कामाय ' प्रयीज्जाय जायाया.

(म्बु)ब्रह्म तम्पुरादात् । (इति)
 योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्बुद
 देवास्तम्पुरादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मः
 भूतानि द्वेद सुवन्तम्पुरादायोऽन्यत्रात्मनः शुभं सुंशुभं ह्युपुद्धानिभिः
 लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीदृशं सर्वं यद्युमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वे प्रिये भवति । न वा यो लोकाणां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवति । न वा यो देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा यो भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा यो सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । यस्मात् न वा यो प्रथम्या श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्टवागितव्यः । मन्त्रेण । आत्मनो वा यो यदीनेन अङ्गणेन मन्त्रा विज्ञानेनेन सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं पुरादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म तद । इदं तं पुरादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म तद । लोकास्तं पुरादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकास्तं पुरादुः । देवान्तं पुरादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान्तं पुरादुः । भूतानि तं पुरादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि तं पुरादुः । सर्वं तं पुरादात् । योऽन्यत्रात्मनो सर्वं तद । इदं ब्रह्म । इदं क्षन्वम् । इमे लोकाः । इव देवाः इमानि भूतानि । इदं सर्वं तद यद्युमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्युमानस्य । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै व्याघ्रमानायै । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावाटस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायुमानस्य । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय
शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्युमानस्य न ब्राह्म्याञ्छब्दान् शकनुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै व्याघ्रमानायै न ब्राह्म्याञ्छब्दान् शकनुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावाटस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न ब्राह्म्याञ्छब्दान् शकनुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन
शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्त च । न तत पृथगन्वित्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्मन्य च स्थितिकाले
एवमात्मन्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति मात्र ॥ ६ ॥

कथं ? पुनरिदानीमिदं सर्वमग्रमेवेति प्रक्रीतुं शक्यते इत्याशयात्वा घटं स्युरतीत्यादिप्रत्ययमात्रिन्य विष्णु-
ब्रानुगमात् सर्वत्र चिक्त्वरूपमेवेति गम्यते । यत्त्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्यसौ
दृष्टानत्रयमाह-स यथा दुन्दुभेः इति । 'स' इति दृष्टत । यथा लोक 'दुन्दुभे' भेर्भेर्ह्युमानस्य
दृष्टादिना ताड्यमानस्य 'ब्राह्म्याञ्छब्दान्' बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दतामान्यान्निवृष्टान्
दुन्दुभिशब्दविशेषान् उच्यते । 'व्याघ्रमानायै' ग्रहणाय 'गृहीतः' न शकनुयात् न समर्थो भवेत् । कथं ? तर्हि दुन्दुभि-
शब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत्र आह-दुन्दुभेस्ति । 'दुन्दुभेस्तु' दुन्दुभिशब्दतामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दु-
भ्याघातस्य वा 'दुन्दुभेराहतनमागतः' तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दतामान्यस्य 'ग्रहणेन तु' दुन्दुभि-
शब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एव शब्दविशेषो शब्दतामान्यज्ञानतिरिच्यन्ते । तथा स्युरगणप्रव्रज्य
तामान्यान् शब्दविशेषाणां पदार्था नान्तिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा 'स यथा वीणायै व्याघ्रमानायै' इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । घटपथं चतुर्थोऽसमान-
मन्वत् ॥ ८ ॥

तथा 'स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य' शब्देन सरोज्यमनस्यापूर्वमागम्येत्यर्थः 'न ब्राह्म्याञ्छब्दान्'
शकनुयादित्येवमदि दूरेषु । अनेकदृष्टान्तोदाहरण इह सामान्यबहुत्वस्य गम्यते । अनेके हि विवृष्टाश्चेतनाचेतन-
रूपा सर्वेऽपि पदार्था स्थितिकाले प्रज्ञानवत्प्रत्ययान् भेदवत् गता इति दोषनार्थनित्यर्थः ॥ ९ ॥

न बुधाऽऽर्द्धेषाम्भ्याहितस्य । पृथग्धूना विविनिधुरन्त्येवन्त्वाऽअर-
ऽस्य महतो भूतस्य विश्वसितमेतद्यद्वेदो बहुर्वेदः सामवेदोऽय-
व्याङ्गिससङ्घतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
ख्यानानि व्याख्यानाल्पस्यैवानि सुर्वाणि विश्वसितानि ॥ १० ॥

स बुधा सुर्वासाम्प्रार्थुं समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवार्थं सुर्वेषां

स यथा आर्द्धेषाम्भ्याहितस्य पृथक् धूना विविनिधुरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य
विश्वसितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराण विद्याः उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्वैवैतानि सर्वाणि विश्वसितानि ॥ १० ॥
न यथा सर्वासाम्प्रार्थुं समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एव स्थितिकाले जगतो ब्रह्मकत्वमवगम्य उपपत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितुं कारणानामुपरो पाठ कारण
दधिक्रम दर्शयितुमाह—स यथेति । 'स' इति दृष्टान्तः । यथा आर्द्धेषां काण्डिदोऽग्नि 'आर्द्ध-
धात्रि' तस्मान् 'अन्याहितस्य' अमित प्रमत्तितान् पृथक् नानाप्रकारं धूना विविनिधुरन्ति विविनाऽपि ।
'अन्याहितस्य' इति पचम्यर्थे धृष्टी । धूमपहग विष्णुलिङ्गादीनाम्पुनःकथणपरम् । धूमविष्णुविहासयो
विनिर्गच्छन्पर्यय । तथा क्रमेदतिप्रपद्य इःपत्ते प्राङ् न ब्रह्मणः पृथगस्तौपयिधेयं दाष्टान्तिकमाह एवं
वा इति । यथा अयं दृष्टान्तः । 'एव वै' उक्तं 'अरे' मेरेति । 'अस्य' महतोऽयं परमात्मनः 'महत्' ।
अनवच्छिन्नस्य 'भूतस्य' परमार्थस्वभावस्य एतद्भयमण 'विश्वसित' अयनोपाहित विश्वसितमिति विश्वसि-
तम् । किमेतदित्यत आह—यद्वेद इति । 'यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस' इति पञ्च ।
मन्त्रज्ञानम् । अपूर्वजा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः । 'अथर्वाङ्गिरस' । 'रहितम' उच्यते ।
सवादादिरूपः । यथा—' उर्वशी हाम्परा'—(श. प. ११ । १ । १ । १) इत्यादि वागमये ।
'पुराण'—'अमद्राऽ हृदमद्रा आसीत्'—(श. प. ६ । १ । १ । १) इत्यादि । 'विद्या' ।
देवजनविद्या " वेद सोऽय" —(श. प. १३ । ४ । ३ । १०) इत्यादि । 'उपनिषद' " विष्णुये
नदुपायज" —(श. प. १४ । ६ । १० । ३) इत्यादि । 'श्लोका' वाच्यप्रमाण—' तदर्थे
श्लोकाः " (श. प. वृ. उ. ४ । २ । ११) इत्यादि । 'सूत्राणि' वस्तुमहत्प्रमाणानि वाच्यप्रमाणानि । यथा—
" नाम्नेवेदोऽगतीन" —(श. प. १४ । ४ । १ । २८) इत्येवमादीनि । 'अनुव्याख्यानानि' मन्त्रविश्वसितानि ।
व्याख्यानानि ' अर्थज्ञानाः । अथवा ' अनुव्याख्यानानि ' वस्तुमहत्प्रमाणानि विश्वसितानि । यथा—
" प्राणा वै स-य " —(श. प. १४ । १ । १ । २३—१४ । १ । २ । २) इति शिष्युणाम्प्राणानि ।
' व्याख्यानानि " मेयथा हि तस्मादजनपथिता " —(श. प. १४ । ४ । २ । २) इत्यादीनि
मन्त्रविश्वसितानि । ' एतानि ' उक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्राणामस्य ' अर्थ' ' ईश्वर' ' विश्वसितानि ' ।
तथा च पुरुषसुक्ते प्रथमब्रह्मकत्वमन्तरेण निपन्तरचनात्तन् पूर्वनिर्गच्छं यदयं भुवन्नुत्तरं गृह्यमाणं अ-
प्यक्तवैकेवैदः स्वार्थे निरोक्ष एव प्रमाणम् । अत एव—' एदं सर्वं यदस्यामेति " यदयं अत्राण्य
कारणनिरासार्थं वा अथवा ध्रुवे प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

अथ प्रत्ययकालेऽपि अन्यं प्राच्यं ब्रह्मकत्वं प्रतिपत्तयति । दृष्टान्तार्थमाह—न यथा सर्वासाम्प्रार्थुं

स्पृशानान्तुगेकायनुमेवथै सुर्वेषाङ्गन्धानां त्रासिकेऽएकायनुमेवथै
 सुर्वेषाथै उसानाञ्चिह्नैकायनुमेवथै सुर्वेषाथै रूपुणाञ्चुशुरैकायनुमेवथै
 सुर्वेषाथै शुब्दानाथै श्रोत्रमेकायनुमेवथै सुर्वेषाथै सङ्कल्पाना-
 म्मुनऽएकायनुमेवथै सुर्वेषाम्बुदानाथै हृदयमेकायनुमेवथै सुर्वेषाङ्कु-
 र्मणाथै हुस्तावेकायनुमेवथै सुर्वेषामधुनाम्पादावेकायनुमेवथै सुर्वेषा-
 मानन्डानामुपुस्थऽएकायनुमेवथै सुर्वेषाम्बिसर्गुणांम्प्रायुरैकायनुमेवथै-
 सुर्वेषाम्बिद्यानाम्भुगंकायनम् ॥ ११ ॥

(११) स यथा सन्धवसित्युः । (१) उदके प्प्रास्तऽउदकुमेवानुविलीयेत न
 हास्योद्ग्रहणाद्यैव स्याद्युनोयतुस्तदादुदीत लवणमुवैवम्वाऽअरुऽइदम्भ-
 हुतुमनन्तुमपागुम्बिज्ञानयनुऽ पुर्वैनेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्पुवानुविन-
 श्यति न प्पुन्यं सुंज्ञाऽस्तुत्यैरं व्रवीर्मुनि होवाच युञ्जवल्क्यः ॥ १२ ॥

गंधानां नामिके एकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरैकाय-
 नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं
 सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामधुना पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्डानामुपुस्थ
 एकायनम् । एवं सर्वेषां विमर्गुणां प्रायुरैकायनम् । एवं सर्वेषां विद्यानां भुगेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सन्धवसित्य उदके प्रास्त उदकुमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणाद्यैव स्यात् ।

मिात् । स ' सन्धवसित्य ' । यथा यत् प्रकल्प ' सर्वानां ' नदीवार्जलानादिगन्धाना ' अरुः '
 समुद्रादि उदकत्वान्तर प्रकारतमकल्पन- कल्पय अविभागप्राप्तित्तिर्दर्थ । यथाऽय दृष्टान्त । ' एव
 सर्वेषां स्वगन्धा ' -सूदकटिनादीनां वायव्यमन्तानां ' चोकायन ' तन्निति तद्विषय्य एषानामान्यमात्र-
 मात्रम् । तथा ' सर्वेषां गन्धानां जिह्वैकायनमात्रम् ' नामिके ' प्राये विषयमात्रम् । तथा ' सर्वेषां
 रूपाणां ' चक्षुरैकायनम् । तथा ' सर्वेषां शब्दानां श्रोत्र ' विषयमात्रम् । एतन्मिति विषयविशेषमात्रमात्रानि
 मनोविषये सङ्घने अन्तर्भवन्त- तथा ननु पशुवकायान् । ' सर्वेषां ' सङ्घनविशेषाणां ' मन ' विषयमात्रम्
 सङ्कल्पमात्रमेकायनम् । तस्य सङ्घन्य च अभ्यवसानात् ' उदकान् सुदिविषयविशेषेषु वेदान्दवाप्येषु विज्ञा-
 शब्दवाप्येषु च अप्यवसाये अतन्नात् । ' सर्वेषां वेदानामिति ' सर्वेषां विद्यानां ' हृदय ' बुद्धिनामन्त्र
 विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणेन प्रकल्पने तदपि लीयत इति बोध्यम् । तथा ' सर्वेषां कर्मणां
 हुस्तावेकायन ' इत्यादिनां कर्मण्येकायनानि ' विमर्गुणांम्प्रायुरैकायनानि ' अन्तर्गतानामानन्दविमर्गिदेवानां च तन्नामाम्प्येषु
 लव । तेषां च प्राये, प्राणस्वादि कारणानि, इत्यभिप्रायत ध्रुवा उच्यन्त इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राश्नितप्रत्ययदर्शनेन सर्वं मूलप्रवृत्तिमूलमद्वयमन्त्रव्यतिरिक्तमित्युक्तम् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" क(१)

सा होवाच मैत्रेयी । (अथ) अत्रैव मा भगवानममुद्दत्तं प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्तीति ॥ १३ ॥

यतोपतस्तन् आददीत् । लक्षणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनतमपां विज्ञानमन एव ।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे त्रीमि ।
इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

मा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमुद्दत्तं । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

एतं प्रतिज्ञानवान् इदानीं ब्रह्मस्य अन्वयइतिरोपदेशेण य एवमायविज् प्रेत्य न उदात्तु
दृष्टान्तुपादने-स यदेति । न ' इति दृष्टम् । ' यथा लोके ' मन्थरिणि २ ' म्यदनास्मिपुत्रा
नस्य विज्ञानं तत्र भवो वा नस्य, स चामी विज्ञो लक्षणमद्वलक्षति ' मेप्रविज्य ' । म्याय
यगप्रथय । ' उदके ' मिश्री स्वपोती ' प्राप्त्वा प्रथिन मन विष्ण्वारभ्य तत्र तदुपवभूत् ' उदके ' विज्ञी-
यमान ' अनु ' पश्चान् ' विज्ञीयतेव ' उदकमावसायेव । ' तत्र ' विज्ञीयते विज्ञयन् ' उदुपहृणय
उदुय ईवेव् प्रतीतु ' न ह ' मेव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समथ स्यात् ' । ' त्र ' इव ' दात्रीऽनवक ।
कामान् ' ' योपतन् ' ' यमान् यमान् देवान् तदुत्तमाददीत् गृणीवा वाखादुदेत् । तत्र तत्र ' लक्षणमेव
लक्षणम्वादमेव तदुदकम् । न तु विज्ञानत्र । यथा अत्र लक्षण । ' एव वै ' लक्षणम् ' अरे ' मैत्रेयि ! ' इदं
परमापाद्य विज्ञीयन्विद्यमानं ब्रह्मत्वं ' महद्भूत् ' ब्रह्म तत् भूत् च महद्भूत् सर्वगतत्वत्वात् आकाशादि-
कारणत्वात् नदन् प्रियेपि सान्द्रम्यत्वाद्यभिप्रायत् सर्वत्र परिनिपत्य । नूनमिति ईशानिको निष्ठा-
प्रथय । कथम् नूतनात् परमार्थवर्ती । महद्भूत् तन्मन्थरिण्येव । ' अन्वय ' न विद्यते परं, उत्तरावधिभूतं सर्वं इव तदपत् । विज्ञानमन
एव ' विज्ञानं विज्ञेयि विज्ञानत्र तन् प्रत्येति विज्ञानमन । प्रत्येति जात्यन्वयप्रतिपत्त्यर्थे । यथा
मुद्रांजन अथोपत इति । ' वसापोऽवधायणम् । न विज्ञानो विद्युदन्विमधिपत्यम् ' च आत्मा
' एतन्मो भूतेभ्य ' कार्यकारणविशेषात्प्रतिपत्त्यर्थे नान्यत्त्वमन्वय मयसाऽवसायेनो हेतुभूतेभ्य मन-
योऽहं ब्रह्मणेऽहं इत्यादिनिव्यमनेन ' मन्थर्य ' मन्थर्युद्यय उदकात्प्रवृत्तादिप्रतिविबन् ' नानि '
कार्यकारणविशेषात्प्रतिपत्त्यर्थे नूनमिति नामनो विज्ञानमन्विमन्वयेतुनूतानि साक्यकार्येऽदृष्टान् ब्रह्
विद्यया प्रविज्ञीयतानि विज्ञानेति ' मन्थर्य ' अनु ' पश्चान् उदकादिहेतवतरे च वन्दमुदादिप्रतिविबन्
एव विज्ञेयमन्विमन्वो विज्ञेयति । तथा च अविद्ययाऽस्मात्प्रित्यन्वयेकत्वे प्रज्ञानमन्वयप्रत्यय
-वतिप्रतीत्यर्थे । अन्वय इव ' राक्षसात् विज्ञेयत नस्तीत्यर्थ-न प्रेत्येति । ' अरे ' मैत्रेयि ' त्व
कारणत्वमन्वयेन विमुक्त्य वद्विद ' इव ' विद्युत् ' यथा ' अस्मदी अन्वय तु मन्थर्य इव
मुन्नी द्वीवीयेरमादिभ्यो विज्ञेयता विज्ञेयत नस्तीति ' अहं त्रीमि ' ' एव ' इ ' इति परमार्थ-
दर्शन ' दास्यन् ' मैत्रेयै नान्ये उवाचोत्तरम् ॥ १२ ॥

एव प्रविशति ' सा ' मैत्रेयी ' ह ' इति उवाचोत्तरम् । ' अहं ' अन्वयेन ' इति मन्थर्युत्तरं
ब्रह्मिदं ' विज्ञानमन एवेति ' प्रतिज्ञान तु " न प्रत्ये म्हाऽस्तीति " विज्ञानमन्वयप्रत्यय विद्य-

सु शोवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) न वाऽअरेऽहम्भोहम्त्रवीम्यलम्वा-
ऽअरुऽइडुम्विजानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरजिप्रति
तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरथ् शृणोति तदितरऽ इतरम्मनुते
तदितरऽइतरम्विजानाति ॥ १५ ॥

यत्र स्वस्य सुर्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कुम्पश्येत्तत्केन कुञ्जिष्ये-
त्तत्केन कुमभिवदेत्तत्केन कुथ् शृणुयात्तत्केन कुमन्वीत् तत्केन कुम्वि-
जानीयाद्येनेदथ् सुर्वम्विजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातास्मरे केन
विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २-४ ॥

८ होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरं इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिप्रति । तदितर इतरमभि-
वदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥
यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिप्रेत् । तत् केन कुमभिवदेत् ।

धर्मत्र आचक्षणः ' भगवान् ' ' ब्रह्मवान् ' ' मा ' ' मा ' ' अमुमुहन् ' मोहइहन्वान् । न हि उष्णं शान्तश्चाग्नि-
ः वैको भवति । अन्. मृदाऽग्म्यत्रेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' ' ए ' प्रतिवचन ' लवाच ' । ' अं ' भेदेति । ' अहं मोहं ' न हि
ब्रवीमि ' मोहनवाक्येनेव ब्रवीमिीत्यर्थः । ' न प्रव्य सहाऽग्नि ' इति तु विशेषविज्ञानात्प्रामाण्येर्बोक्तवान् ।
' अं ' भेदेति ! शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानयनमन्वयं यथा ज्ञायमानम् । ' इदमव विज्ञानाय '
विज्ञानं । ' अन् ' पदान्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

एव एवमुक्तः विशेषविज्ञानाभावेमन्वयव्यतिरेकाभ्यां इहोहोवेनाह-यत्र हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविद्या-
निति । कार्यकारणनयानौपाधिकमिति विशेषामर्त्तं विच्यमाने ' हि ' प्रसिद्ध ' ईतदिव ' परमार्थतोऽद्वैते
ऽद्वैतिं निश्चिते आत्मनो तन्वयनर भावमानं ' भवति ' । नन्व यस्मिन् काले ' इतरः ' अन्यो परमात्मनः
चित्त्यभूत् आत्मः परमार्थब्रह्मारेतिबोक्तवच्छादिप्रतिबिम्बइत्येतेषु चतुर्दशपर्यन्तं ' इतरं ' इत्यर्थं स्वसादि-
परार्थं ' पश्यति ' । एवंविधो ज्ञाना ' इतरम् ' प्राणोन्तरादिप्रति । तथा ' अन्विदति ' शृणोति ' ' मनुते '
' विजानाति ' इत्यन्विदावदवस्था ॥ १५ ॥

यत्र तु अर्थविद्यया अविद्या नाशमुक्तं भिन्ना, न समान्यनिरन्तरान्यभेदात् इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह-
यत्र स्वस्येति । ' यत्र ' यथा विदितवन्त्यः । ' स्वस्य ' स्वस्यः ' अहं ' अहम्भोहमविविदादिभ्यश्चि ' आत्मेव

इयुमृथिवी । सर्वेषामभूतानाम्पृथिव्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि अथु
 बुधायमस्यामृथिव्यन्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुधायमध्यात्सुथु
 शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमास्तेदममृतामिदमृद्धे-
 दथु सर्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनदं सर्वं विजानाति । य
 केन विजानीयात् । विज्ञातास्म अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चापमस्यां पृथिव्यां
 तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चापमध्यात्तं शारीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव तः ।
 यः अयमान्मा उदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रतिपाद्यि मन् ' आर्षैकान् ' आर्षेह सहस्रम् । ' मन् ' तस्यामवस्थाया ' केन ' कारणेन ' क ' द्रष्ट०
 विषय ' क ' ' यथेदु ' । तथा- ' त्रिदशदिग्दि विजानीयात् ' ' यन् ' व्याख्येयम् । न जोडि केनापि
 कस्यपि विजानीयात् । यथादिक्कामुत्पत्ते । एव केन शब्दमध्या विदेशविज्ञानात्पर ब्रह्मव्यतिरेकत्वात्
 प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिक्रियाय दशोपि तुमविज्ञानस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषय वमाह- ' येनेदमिति । यथाप्य-
 विज्ञानमध्या जन्योऽयं पश्यति । तत्रापि ' येन ' वृत्तयस्योरेन ' यानो लोके ' सर्वमिदं विजानाति ' ;
 ' न ' साक्षिण ' केन ' कारणेन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् ' । न क्त्वाविषय ' । येन चक्षुरादिना
 लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणैव उपसर्गव्याज् न साक्षिण प्रगर्भारति भावः । कि पुनर्वैकल्य, विद
 अवस्थयातमार्गण आमानो ज्ञानविषय-नमित्याह-विज्ञातामिति । ' अरे ' मैत्रेयि ' य पुन रेवक. अदयः
 विज्ञातव्य विजानीय वनत्वं ' विज्ञातार ' । ' केन ' कारणेन ' विजानीयात् ' । न क्तवारीणि भाव ॥ १६ ॥

इति श्रीवैश्वानरस्य-सायणव्याख्यायाम् श्रीसायणविरचितेऽयमर्थे परमहंसविरचितेऽयमर्थे

श्रीवामदेवब्रह्मण्यवत. इत्यौ भाष्यदिनोऽशतपथब्राह्मणान्तर्गत भाष्यदिनशाणोपनिष-

वृत्तरत्नकरिताया वासुदेवविरचिताया त्रिंशत्पिठ्याये वसुधं मैत्रेयोवाचय

परिममृतम् ॥ १४ । (१) ० । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयविरचिते "एत सर्वं यदममाना" इति प्रतिशालस्य आमान उपनिषदिभिल्लवरेणु इत्युक्त्वा प्रतिज्ञान-
 स्थापयन् निम्नतथं मयुतामगमात्पुनरे-इयं पृथिवीति । ' इयं ' प्रतिज्ञा ' पृथिवी ' ' सर्वेषां भूतानां '
 ब्रह्मदिग्गवर्धनात्ता प्राप्तिन ' मयु ' इत्ये मं ' वर मयु । तथा एतौ मन्वयुः अन्तरेमयुः इति कतिपय एवमित्य
 पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यर्थ । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्या पृथिव्या ' सर्वानि भूतानि मयु ' कार्यम् ।
 किंच- ' अस्या पृथिव्या ' ' यश्चा ' तेजोमयश्चिन्मात्रवसादात्तर अद्वयवसोऽनन्त्यात्ता ' पुरुष ' । ' यश्चा-
 पमध्यात्तं ' आमान इति मन्विरुच्यते इति अस्यामम् । ' शारीर ' शरीरे मन् । पूर्वम् ' तेजोमयो-
 ऽमृतमय पुरुष ' सर्वविद्वाग्भिमानो रथेव उपसर्गव्योडि पुरुष ' सर्वेषां भूतानां ' उपसर्गवत्त्वं कारणत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वात्सामपाथ्यं सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्वायमस्मिन्नसु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वायमध्यात्सु रैतसु- स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथ्यं सुर्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याग्नेः सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्वायमस्मिन्नसु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वायमध्यात्सु रैतसु- स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथ्यं सुर्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याकाशस्य सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्वायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वाय-

इमा आपः सर्वेषा भूताना मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । युश्वायमास्वप्सु तेजोमय अमृतमयः पुरुषः । युश्वायमध्यात्सु रैतसुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषा भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । युश्वायमस्मिन्नसु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । युश्वायमध्यात्सु रैतसुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूताना मधु । अस्याकाशास्य सर्वाणि भूतानि मधु । युश्वायमस्मिन्नाकाशे

' मधु ' । ' सर्वाणि भूतानि ' अथ कार्येण मधु इति चरान्तमामर्शान् व्याख्यायन् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवं पुरुषं शशीश्व इत्येवमेतच्चपुष्टय एव मधु सर्वभूतकारणम् । सर्वाणि च भूतानि अथ पृथिव्यादेः कारणम् । जतोऽथ पृथिव्यादेः परममधुपकार्योपनासकभावः । यस्मादेकस्मिन्-कारणान् एतज्जान तदेव एक परमायतो ब्रह्म । इतरकार्यं च आत्मैव विनाशो नामयेयमात्रम्, इत्याशयेनह-अथमेवेति । ' अयमेव स ' योऽयं सर्वं क्षेत्र्यं " इदं सर्वं पश्यमानम् " (४ ब्रा. क. ६) इति प्रतिज्ञात्, स आत्मा अयमुक्तश्चतुर्विंश- मन्वा मरु, नाथः । इदं चतुष्टयवत्पत्ताऽशिक्षितवचरिषय इति अभूतत्वमात्रं तद्वैशामन्यम् " अथ ते ब्रह्मणि ब्रह्मण इत्यथिप्यानि " इति अथानादी प्रष्टुन ब्रह्म वदित्वा विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । ' इदमेव सर्वं ' सर्वाणिनात्रन्, यस्माद्ब्रह्मणो विनाशान् सर्वं भवति । नाथन् निविदस्मिन्पर्यः । एवमन्येऽपि बहुपर्यायान् व्याख्यायन् ॥ १ ॥

तथा ' आतो मधु ' । ' आत्मानं रैतसु पुरुषः ' रैतसु मयो रैतसः । रैतस्यवा विज्ञेयतोऽमृतमयान् " आतो रैतो भूवा शिशु प्राविशान् " (छं. आ. २-४) इति श्रुत्यतरान् ॥ २ ॥

तथा ' अग्निर्भु ' । अग्निमदी वाग्निमदी पुरुषोऽग्निरप्यामन् । वाप्यग्नेविशोपनोऽमृतमयान् " अग्नि- र्भुमूना मुन प्राविशान् " (छं. ब्रा. २-४) इति श्रुते ॥ ३ ॥

तथा ' आकाशो मधु ' । ' अथान इत्याकाश ' इदमाकाशः । " य एवोक्तइदमऽ आकाश " - (श. प. १४-१-१-१) इत्यादिना पूर्व व्याख्यायन् ॥ ४ ॥

मध्यात्सु^१ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मे-
दममृतमिदमृतेद^२ सुर्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयुम्बायुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य व्वायोः सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्मेऽप्राण-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेदममृतमिदमृतेद^२
सुर्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयुमादित्यः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यादित्यस्य सुर्वाणि
भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायम-
ध्यात्सुश्चाक्षुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेदममृत-
मिदमृतेद^२ सुर्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयुञ्जन्द्रः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य चन्द्रस्य सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुमानसु-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्म्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे चाक्षुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे

तथा 'वायुर्मेतु' । 'अथायमप्राण' प्राणस्त्रियम् । "वातु प्राणो नृवा तानिक प्राविशत्" । (ऐ. आ. २-४)
इति ध्रुवतत्त्वात् । भूतानां शरीरान्तरात्तन्मोक्षकारणम्-पुत्र, तदन्तर्गतानां तेजोमयानां कारणेनेनेकात्म-
तुक्त्वात् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुप' 'पुरुष' 'अथायम' । 'आदि चक्षुर्नृवाऽक्षिणी प्राविशत्' -
(ऐ. आ. २-४) इति ध्रुव ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अथायमामनश्चन्द्रमा' । "चन्द्रमा मतो नृवा हृद्य प्राविशत्" । (ऐ.
आ. २ । ४) इति ध्रुव ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽममृतमिदम्ब्रह्मेदथँ
सुर्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वाज्ञान्दिशाथँ सुर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्सुथँ श्रीत्रः
प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽममृतमि-
दम्ब्रह्मेदथँ सुर्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयुष्विद्युत् । (त्सु) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यै विद्युतः सुर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्याभिविद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्सुन्तैजसुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽममृत-
मिदम्ब्रह्मेदथँ सुर्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयुथँ स्तनपित्तुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य स्तनपित्तोः
सुर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्मिन्स्तनपित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्सुथँ शाब्दः सोऽयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव सु योऽयमात्मेऽममृतमिदम्ब्रह्मेदथँ सुर्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेऽममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आमां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे श्रीत्रः प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव
सः । यः अयमात्मेऽममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इषं विद्युन्तवैवा भूतानां मधु । अस्म्य विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेऽममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनपित्तुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्म्य स्तनपित्तोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

तया ' दिशो मसु ' । ययनि दिशा भोग्मत्यामम् । तयाऽपि शब्दप्रतिश्रवणत्वात् तु विशेषणः सन्निहितौ
ययनि इयत्याम् प्रातिश्रुत् क रनि विशेषणम् । प्रतिश्रुत्त्वात् प्रातिश्रवणत्वात् अतः ' प्रातिश्रुत् ' । " दिश
भोग्म नृनां नदीं प्राविशन् " (वे. भा. २ । ४) इति श्रुतिः ॥ ८ ॥

तया ' विद्युत् ' लपिडिय ' मसु ' । तेषामि अतः ' तैजसः अस्यामम् ' ॥ ९ ॥

तया ' स्तनपित्तु ' पर्वन् ' मसु ' । शब्दे अतः ' शाब्दः ' । ययनि अस्याम् शब्दे अतः इति

(म) अयुधर्मः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्मस्य सुर्वाणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुधर्म-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदमृद्धेदथ
सुर्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदुथं सत्यम् । (थं) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य सत्यस्य
सुर्वाणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
युश्चायमध्यात्सुथं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मे-
दममृतमिदमृद्धेदथ सुर्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनवित्तौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः
अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयधर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मं
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्
सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अय-
मेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

न्युपत्वा शाब्दः पुरुषः । तयोऽपि स्वरे विशेषणो मवतीति ' सौवर, ' इति विशेषणम् । स्वरे मवः
सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरेणा प्रत्येक स्तनवित्तन्ताः पृथिव्यादयो भूतानां देवतागणाश्च कार्यकारणमात्मना उप-
कुर्वन्तो मधु मवतीत्युक्तम् । ते येन प्रयुताः शरीरेभिः सम्यग्माना मधुत्वोपकुर्वन्ति तद्वत्प्रवृत्तिद्वारात्प्रत्ये-
क्यं धर्मं इति । धर्मस्य शास्त्रैरुक्तत्वेन परोऽध्यात्मं अवमिति निर्देशानर्थत्वेऽपि पृथिव्यादेश्चर्मकार्यस्य
प्रयत्नत्वात् कारणव्यभिदमौपचारिकमादाव प्रयत्नप्रदादित्त्वं ' अय धर्म, ' इति व्यापदेशोपपत्तिरिति भावः ।
" तच्छ्रेयोस्त्वामव्यनुत्तव धर्मम् " । (श. प.) इत्यादी व्यापक्यातः धृतिवृत्तिवृत्तः शब्दादीनामपि
विवन्ता पृथिव्यादीनां पारिणामेऽनुत्तव जगतो र्थेऽनुत्तव धृतिवृत्तिवृत्तव्यापक्यं अवमिति प्रयत्नेन व्याप-
देश्यो धर्मं अनुत्तव्यं ' मधु ' । म न सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यकारणकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोजक
धर्मं सामान्यरूपेण तदात्मकत्वमाह-यश्चायमस्मिन् धर्मं इति । कार्यकारणकं सतकर्तृत्वं तु ' धर्म ' विशेष-
रूपेण कार्यकारणकत्वमाह-यश्चायमध्यात्मं धर्मं इति । कार्यकारणकत्वकर्तृत्वं धर्मं मयो धर्म ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवत् इति च् । एत गच्छत्यस्य पृथिव्यादिः पारिणामानुत्तव्याह-यश्चायमस्मिन्

(मि) इदुमानुपम् । (१५) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य मानुपस्य सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्मानुपे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यात्मनः सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १४ ॥

(१५) स वाऽअयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सुर्वेषाम्भूतानां सुर्वम्

इदं मानुपं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुपस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुपे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा ग्यनाभौ च रथ-

सत्ये इति । विशेषण्य तु सत्यमजायत्वेनानुपनमिवाह-यश्चायमध्यात्सुमानुपे सात्य इति । सत्वे सत्त्वः सात्यः ॥ १३ ॥

धर्मसत्त्वान्तां प्रवृत्तौऽप्य कार्यकारणसम्बन्धेन जातिविशेषेण सप्तको भवति न निर्दिशति-इदं मानुपमिति । मत्र मानुपादिजातिविशिष्टा एव सर्व प्राणिनिजातः परस्पररोषकार्येणकारणभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुपादिजातिरिति 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यद्यपि मानुपादिजातिरेकेव, तथाऽपि निर्दिष्टः स्वरागी-निविष्टा जातिरप्यामिह । शरीरतत्त्वविता तु वादा इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुत्र्य निर्दिशति-यश्चायमस्मिन्मानुपे इति । निर्दिष्टः स्वरागीरिति तु आख्यामकौ इति तद्विशिष्टं निर्दिशति-यश्चायमध्यात्सुमानुपे इति ॥ १३ ॥

५. पुनर्मानुपादिजातिविशिष्टं कार्यकारणसम्बन्धेन तस्य मत्सुत्वमाह-अयमात्मेति । 'अयमात्मा' एक-जातिविशिष्टो देहः न तु चेतनः । 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' । 'सः' अमृतमयः सत्त्वधर्मो निर्दिश्यते । यत्राख्यामविशेषाभावाद्ब्रह्मसत्त्वमिति निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह-यश्चायमात्मेति । यस्तु तद्विशिष्टो विज्ञानवरो यदयोऽप्य देहनिर्गम्यमान आत्मा । 'स यश्चायमात्मा' एतुच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अस्यात्सुमानुपेऽपि सत्त्वमाह-स वाऽअयमात्मेति । यस्मिन्नात्मनि तस्यैवैवतावदना प्रवेष्टितः,

शाना तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ ताराः सुर्वे सुमर्षिणाऽऽप्तुमेजा-
स्मिन्नात्सुनि सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकः सुर्वे देवाः सुर्वानि भूतानि
सुर्वेऽएतुऽआत्मानः सुमर्षिणाः ॥ १५ ॥

(5) इदम्वै तन्मधु । दध्यदृहायर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्य-
द्ववान् । नडात्तरा सनुये द्रुष्टुंऽऽग्नेमाविष्कृणोमि नन्यतुर्त्तं वृष्टिम् ।
दध्यदृ ह यन्मध्यायर्वणो वासुधस्य शीर्णां प्य बुद्धिसुवाञ्छेति ॥ १६ ॥

नेमौ च अगः सर्वे समर्षिणाः । एवमेव अस्मिन् आत्मानि सर्वे प्राणाः नर लोकः सर्वे देवाः
सर्वानि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्षिणाः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यदृहायर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यनवीचतु " नदी नरा
सनये दंस दग्नेमाविष्कृणोमि नन्यतुर्त्तं वृष्टिम् । दध्यदृ ह यन्मध्यायर्वणो वासुधस्य
शीर्णां प्य बुद्धिसुवाञ्छेति ॥ १६ ॥

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पुश्य-
द्युवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यथं शिरः प्युत्यैरयतम् । सु
व्याम्सधु प्यवोचदतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्त्रापि कुर्यम्वामिति ॥ १७ ॥

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पुश्यद्युवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपुदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा
पुरः पुरुषऽआविशदिति स याऽअयम्पुरुषः सुव्यासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन
किञ्चनानावृत्तत्रैनेन किञ्चनानाम्बृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत्—“ आथर्वणाया-
श्विना दधीचे अश्व्यथं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्त्रापि
कुर्यम्वाम् ”—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्—“ पुरश्चक्रे

मुदक प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति ' तदन् ' । अत्र नकार इत्यर्थः । “ नेति उपसर्गाय उपरिष्ठादुपचारमस्य
येनोपनिर्मले ” (निह० १।४।१०) इति यास्कोकेः । “ अथ न त्वा वारन्त ” (निह० १।४।१०)
इतिवत् शेषः । तत् किं कर्म ? ' ह ' इति प्रसिद्धौ । ' आथर्वणः ' अथर्वपुरः—' दध्यद् ' एतन्नामा मुनिः
' यत् ' यदा ' अश्वस्य ' ह्यस्य ' शीर्ष्णा ' शुभ्रन्तामर्ष्यप्रतिहितेन शिरसा ' वा ' सुव्यास्यो इदं मधु यमां
मधुविद्या ' यत्प्रोक्ताच ' प्रोक्त्वान् तदानीं आश्वस्य शिरसः स मानलक्षण पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षण
यत् पशुवदीप क्रूर कर्म ' तत् ' ' आविष्करोति ' इति सवनः ॥ १६ ॥

आविष्करोमीति प्रतिज्ञाने क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्येवशादा—' इदं वै ' तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव प्राप्य
स्वानुवादपूर्वकं मन्त्रान्तमेव—आथर्वणायेति । (ऋजू स. १।१।१७।२२।) हे अश्विनी ! युवां ' आथर्वणाय
अथर्वणः पुत्राय—' दधीचे ' दध्यद्नाम्ने महर्षये अश्व्यथं अश्वत्थवपि शिरो मस्तकं ' प्रत्यैरयत ' प्रत्ययत तदीय
मानुष शिरः प्रच्छिद्यन्त्यत्र निधाय अश्व्येन शिरसा तमृषिं समवोत्रपतित्यर्थः । ' स. ' महर्षिः, ' वा ' सुव्यास्यो
' मधुविद्या ' ' प्रवोचन् ' प्रवोचद्योक्तवान् । स किं इत्येव जीवितमद्रेहमात्म्य स्वशिरस्येदपूर्वकं अश्व्यशिरसा
मधु उक्तवान् इत्येव आह—ऋतायप्रिति । सुव्यास्या प्रवर्षविद्या मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुत्र इत्थं प्रतिज्ञां
सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीविनादपि हि सत्यधर्मपरिपालनां शुक्लरा एवेत्यस्य विद्वमेतत् । किं तन्मधु
इत्येव आह—स्त्राष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य सवमि त्वाष्ट्रं “ तद्वृद्धिति परान् तपनिवाऽन्यादिवो-
ऽनवन् ” (स० १।४।१।१०) इति । तत्प्रतिमथानार्थं प्राक्कर्म कर्म तत्र प्राक्कर्म कर्मांगभूतं परिज्ञानं तत्
' त्वाष्ट्रं ' मध्ये ' प्रवोचन् ' अथि तु यत्कस्य गोय्य ' रहस्य ' एतन्नामवपि विज्ञानं मधु मधुनासंगेनोदमहानं
अप्यस्वरूपप्रकाशितं तत्र ' वा ' सुव्यास्यो प्रवोचदित्यनुवर्तनं इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रवर्षेकर्मार्षयोः प्रथमद्वितीययोरेष्यापयोरेष्यः प्रवर्षेत्सवप्यास्यातिक्रोतहर्नुन्त्यां मंत्रास्यां प्रकृशिवः ।

(मि) इदमै तन्मुधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽङ्गिभ्यामुवाच तुदेतद्वपिः
 पुश्यन्नुवाचत् । रूपं रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तुदस्य रूपं प्रतिरूपेणाय ।
 इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशैत्ययमै
 हरयोऽयमै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तुदेतद्वृद्धापूर्वमन-
 परमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सुर्वानुभूतिस्त्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ”-इति । स वा अयं
 पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । न एनेन किञ्चन अनावृतम् । न एनेन किञ्चन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽङ्गिभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । “ रूपं रूपं
 प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिरूपेणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते युक्ता
 ह्यस्य हरयः शता दश ”-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
 चानन्तानि च । तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमन्तरमवाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूः । इत्य-
 नुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं ऋषिणाऽर्थोक्तौ तृतीयचतुर्थाध्यायपर्यन्तं उत्तराम्ना ऋग्या प्रकाशयितव्यं इत्यतः “ इदं वै तन् ”
 उन्नाथे माकणमन्त्र प्रवर्तते-पुरश्चक्रे इति । प्रकरणब्रह्म ईश्वरो अथ्यङ्ङे नामरूपं व्याकुर्वाणो भूतादिसो-
 पुरःतर पर्वीकृतम्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा-‘ पुरः ’ पुराणि शरीराणि-‘ द्विपदः ’ द्विपादुपल-
 क्षितानि मनुष्यशरीराणि ‘ चक्रे ’ कृतवान् । तथा ‘ चतुष्पदः ’ चतुष्पादुपलक्षितानि ‘ पुरः ’ पञ्चशरीराणि
 ‘ चक्रे ’ । एव शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ‘ सः ’ ईश्वरः ‘ पुरः ’ पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ‘ पश्यी ’
 छिद्रगशरीरी ‘ भूत्वा ’ ‘ पुरः ’ शरीराणि ‘ पुरुषः ’ पुलवरूपं सन् ‘ आविशत् ’ प्रविशत् । इतिहान्दो
 मत्रसमाप्तियोक्तकः । कथमात्मनः पुरत्वमित्यामाङ्गायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति-स वा अयमिति । ‘ स वै ’
 स एव ‘ अयमात्मा ’ सृष्ट्यादिकर्तृत्वा प्रवृत्तः ‘ सर्वासु पूर्णं ’ सर्वशरीरेषु पुरीशेते इति व्युत्पत्त्या ‘ पुरिशयः ’
 सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेव आघातधेयनिर्देशान् ईतापत्तिः न्यादित्यत आह-जैनेनेति । एनेनानेन परमात्मना
 ‘ किञ्चन ’ किञ्चिदपि अनाहृतमनाच्छ्रितं नास्ति । तथा ‘ एनेन ’ ‘ किञ्चन ’ असत्त्वं अतस्तेनुपवेशितं
 नास्ति । तथा च परमात्मैव अतर्वर्तिर्भवेन कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽप्यकिञ्चिदस्तीति ‘ पुरश्चक्रे ’
 इति श्रवः संश्लेषतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

“ इदं वै तन्मुधु ” इत्यादि पूर्ववत् । एव शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा निरूप्य इत्यन आह-रूपं रूपमिति ।
 (ऋक् सू. १६ । ४७ । १८) ‘ सः ’ ईश्वर-‘ रूपं रूपं ’ उपाधिभेदं देह देह प्रति-‘ प्रतिरूपः ’ रूपान-
 तर प्रतिविम्बं ‘ बभूव ’ । ननु-किमर्थमस्ती प्रतिविम्बमाव आपयते-तत्राह-तदस्येति । ‘ तन् ’ प्रतिविम्बत्वं
 अस्यात्मनो निरुपाधिकत्वं ‘ रूपं ’ स्वरूपं ‘ प्रतिरूपेणाय ’ आत्मनाप्यात्मप्रतिरूपेणानाय शब्दाचार्यादिभेदेन
 तत्रप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं प्रमाणमनाद्यै रूपं न प्रति-
 रूपायेत । यदा पुनः कार्यकारणमात्रा नामरूपे न्याहते मन्त्रः, तदा अस्य रूपं प्रतिरूपायते इति भावः ।

(मु) अथ वंशः । (स्तु) तुदिदुम्भयश्च श्रोत्रपर्णाश्चास्त्रोत्रपर्णाभ्यो
 गौतमाद्गौतमो व्यात्स्याद्वात्स्या व्यात्स्याच्च पाराशर्यश्च पाराशर्यः
 साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽभौदवाहुश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो
 वैजयापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजयापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
 शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रेभ्याच्च रेभ्यः
 कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौ-
 ण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाप्रिवेइयाच्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं श्रोत्रपर्णात् । २ श्रोत्रपर्णादगौ गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।
 ४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्यश्च । ५ पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज भौद-
 वाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजयापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजयापायनाच्च
 वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च आत्रेयाच्च
 रेभ्याच्च । ११ रेभ्यः रौहिणायनाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात् ।
 १३ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १४ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्च आप्रिवेइयाच्च ॥ २० ॥

' ष्ट ' परमेश्वर ' मायाभि ' नामरूपविषयमिथाऽभिमानाभेदा पण्डितानि ' पुस्तक ' वदरूपः
 ' ष्ट ' प्रतीकाने निधेय जलमृगवत् । मायाभिविति वदवचन विशयाणां वाद्व्यादादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो
 वदरूपत्वे किं मान इत्यत आह—युक्ता हीति । स्ये युक्ता वाचिन इव ' ति ' यस्मान् ' अय्य ' प्रतीको रथ-
 रजानीये शमरे ' युक्ता '—' हरय ' इद्रियाणि ' शला ' शतानि ' ददा ' च प्राणिभेदसङ्ख्यात् शतानि
 दत्त इ भवति । प्रत्येव स्वविषयान प्रतिदग्नीति इत्यादिद्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मन्ममादिशौतकः । ननु—
 अय्य हरय इति नवप्रतीके, परमेश्वर अन्ये हरय शब्दे दृतापत्तिः इत्यत आह—अयं वा इति ।
 ' अय वै ' अयमेवासा हरय ' इद्रियादिरूपेणैवाविद्यया मानात् । ' अय वै ' अयमेवासा ' ददा च सङ्-
 खानि ' ' वदति चानेतानि च ' इतिशब्दज्ञानोच्छ्रियाणि प्राणिभेदसङ्ख्यात् । इदानीं अप्यात्मन पारमार्थिक
 स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रूमि । न विद्यते पूर्वं कारणं यत्र तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यत्र तदन्तरम् । न
 विद्यते अन्तरालं जायन्तं वस्तु यत्र तदनन्तरम् । न विद्यते वायुं वद्विभूतं वस्तु यस्मान् तदसीमम् । यन् एतादृशं
 ' ब्रह्म ' तदेतन्नम् समस्तं ब्रह्म । न तदवधिरेकमस्ति । किं पुन तद्वय आत्मनोऽर्थांतर इत्याह्वया नेत्याह—
 अयमात्मेति । ' अय ' प्रत्यगात्मीयं ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्रह—सर्वानुभूतिरिति । यः सर्वमात्मा
 सर्वमनुभवति स ' सर्वानुभू ' । दृशा श्रोता मना विज्ञाता स एव प्रत्यगुत्तमैर्यथः । अयमेव सर्ववेदितानामर्थ
 इत्युपसंहारि—इत्यनुमानमिति । एवापि ' अनुमान ' सर्ववेदानोपरिदाः । एतदुत्तमरवेति अनर्थनिवृत्ति-
 दशा आनदाकान्तिरथ शास्त्रार्थं परिममत्तः ॥ १९ ॥

अपेक्षानीं स्वविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मनुजादथ स्वाध्यायार्थो जयार्थश्च जन्निदाया अय वरा भारत्यने—

(त्रा) आम्रिवेद्यः सैनवान् । (त्सै) सैनवः पुराशर्वाण्यपुराशर्वाणां ज्ञानू-
कण्यो ज्ञानूकण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाश्चासुरायणाच्च गीतमाच्च
गीतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनुद्वैजवापायनुः कौशिकायनुः
कौशिकायनुद्वैजवापायनुः कौशिकः पुराशर्वाण्यपुराशर्वा-
ण्यः पुराशर्वाण्यपुराशर्वाणां ज्ञानूकण्यो ज्ञानूकण्यो भारद्वाजाद्भार-
द्वाजो भारद्वाजाश्चासुरायणाच्च यास्काश्चासुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः
नैजवापायनिरासुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः ॥ २१ ॥

(द्रा) आत्रेयो माण्डेः । (र्मा) माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्यायानस्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुशोप्यास्काप्यास्काप्योः
काप्यः कुमारहारित्वाङ्कुमारहारित्वा गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्या-
द्विदर्भीकौण्डिन्यां वत्सनपातो वाभ्रवाद्दत्तसनपाद्वाभ्रवः पयः सौभ-
रात्पन्थाः सौभरोऽयान्यादाङ्गिरसादयान्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वग्धा-

१९ आम्रिवेद्यः सैनवान् । १६ सैनवः पुराशर्वाण्यः । १७ पुराशर्वाणां ज्ञानूकण्योः । १८ ज्ञानू-
कण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाश्चासुरायणाच्च गीतमाच्च । २० गीतमो भार-
द्वाजात् । २१ भारद्वाजो वैजवापायनान् । २२ वैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनि-
द्वैजवापायनः कौशिकः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः । २४ पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः । २५ पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः । २६ पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः । २७ पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः पुराशर्वाण्यः । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाश्चासुरायणाच्च यास्काश्चासुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः । २९ आसुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः । ३० नैजवापायनिरासुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः । ३१ आसुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः । ३२ आसुरायणेष्वुद्वैजवापायनुः । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो माण्डेः । ३५ माण्डिर्गौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्यायानस्यः । ३८ वात्स्यायानस्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः । ३९ शाण्डिल्यः कुशोप्यास्काप्यात् । ४० कुशोप्यः काप्यः कुमारहारित्वाङ्कुमारहारित्वा गालवात् । ४१ गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । ४२ विदर्भी-
कौण्डिन्यां वत्सनपातो वाभ्रवात् । ४३ वत्सनपात् वाभ्रवः पयः सौभरात् । ४४ पन्थाः सौभरात् । ४५ पन्थाः सौभरात् । ४६ पन्थाः सौभरात् । ४७ पन्थाः सौभरात् । ४८ पन्थाः सौभरात् । ४९ पन्थाः सौभरात् । ५० पन्थाः सौभरात् । ५१ पन्थाः सौभरात् । ५२ पन्थाः सौभरात् । ५३ पन्थाः सौभरात् । ५४ पन्थाः सौभरात् । ५५ पन्थाः सौभरात् । ५६ पन्थाः सौभरात् । ५७ पन्थाः सौभरात् । ५८ पन्थाः सौभरात् । ५९ पन्थाः सौभरात् । ६० पन्थाः सौभरात् । ६१ पन्थाः सौभरात् । ६२ पन्थाः सौभरात् । ६३ पन्थाः सौभरात् । ६४ पन्थाः सौभरात् । ६५ पन्थाः सौभरात् । ६६ पन्थाः सौभरात् । ६७ पन्थाः सौभरात् । ६८ पन्थाः सौभरात् । ६९ पन्थाः सौभरात् । ७० पन्थाः सौभरात् । ७१ पन्थाः सौभरात् । ७२ पन्थाः सौभरात् । ७३ पन्थाः सौभरात् । ७४ पन्थाः सौभरात् । ७५ पन्थाः सौभरात् । ७६ पन्थाः सौभरात् । ७७ पन्थाः सौभरात् । ७८ पन्थाः सौभरात् । ७९ पन्थाः सौभरात् । ८० पन्थाः सौभरात् । ८१ पन्थाः सौभरात् । ८२ पन्थाः सौभरात् । ८३ पन्थाः सौभरात् । ८४ पन्थाः सौभरात् । ८५ पन्थाः सौभरात् । ८६ पन्थाः सौभरात् । ८७ पन्थाः सौभरात् । ८८ पन्थाः सौभरात् । ८९ पन्थाः सौभरात् । ९० पन्थाः सौभरात् । ९१ पन्थाः सौभरात् । ९२ पन्थाः सौभरात् । ९३ पन्थाः सौभरात् । ९४ पन्थाः सौभरात् । ९५ पन्थाः सौभरात् । ९६ पन्थाः सौभरात् । ९७ पन्थाः सौभरात् । ९८ पन्थाः सौभरात् । ९९ पन्थाः सौभरात् । १०० पन्थाः सौभरात् ।

अनु वैश इति । वश इव ' वश ' । यथा वशुवश पश्य पश्यो भिद्यते । तद्वदमा प्रवृत्ति आनुलक्षणस्य
वशः । अन्वयद्वयस्य आकार्यपरपरक्रमो वश इत्युच्यते । तत्र प्रथमतः शिष्य पश्यन्त आचार्यो बोधयति ॥२०॥

'आम्रिवेद्यः' - 'सैनवान्' आसुरायण्य अर्थितवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

'आत्रेयः' माण्डेरितीतवान् । 'पन्थाः' विताडु 'वश' शिरस्यगर्भात् अर्थितवान् । 'शिष्यगर्भ' स्व-
१०१

डाभूतिस्तुत्रांशं विश्वरूपान्त्रांशं द्विश्वरूपस्तुत्रांशं ऽद्विश्वभ्यामद्विवृणो दधी-
च ऽ आथर्वणादध्यङ्ग्याथर्वणो ऽथर्वणो देवाद्यथर्वणा देवो मृत्योः प्राच्यु-
धुँसनान्मृत्युः प्राच्युधुँसनः प्राच्युधुँसनात्प्रच्युधुँसन ऽ एकपरेकपिर्विबिष्यु-
जितेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगा-
त्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ५ ॥ (५) २-५ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४-५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्वाद्यात् । ४८ विश्वरूपस्तुत्रांशं विश्वभ्याम् । ४९ अश्विनो दधीच आथर्वणात् ।
५० दध्यङ्गाथर्वणोऽथर्वणो देवात् । ५१ अथर्वो देवो मृत्योः प्राच्यसनात् । ५२ मृत्युः
प्राच्यसनः प्रच्यसनात् । ५३ मध्वंसन एकपरेः । ५४ एकपिर्विप्रजितेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टिः ।
५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमे-
ष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमात्वेद. इति तत् आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनश्च वेदाद्य तत्त्वयमु विष्य तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्व-
यंभुवे वेदरूपेणावस्थिताय ' नमः ' वाङ्मन-कावकनः प्रहमीभो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहोत्रिकेश्वरभगवत्सूक्त्यपवादशिष्यस्य श्रीशंकरानिबद्धपुराण परमहंसपरिव्रजजनकाचार्यस्य श्रीब्रह्मसुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृपेया माध्यन्दिनीपशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-५ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (५, ७, ८) १ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्य मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं
द्विध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।

आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितश्चतुर्थे वृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बृहदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-
ऽअभिसमेता बभूवुस्तुस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
कः स्विदेपाम्ब्राह्मणानामनुचानुतमऽडुति ॥ १ ॥

सु ह गवां सहस्रमुवरुष । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा
बभूवुस्तान्दोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः सुऽएता गाऽनुद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बृहदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः ।
तस्मै ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेपां ब्राह्मणानामनुचानुतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमुवरुष । दशदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः । तान् दोवाच ।
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गाऽनुदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

एव आगमप्रचानेन मनुकाभ्येनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्निरूपयितुं पाण्डित्यकीयं काण्टमारम्यते । तत्र प्रत्याह
कर्तुं विद्वानस्तुत्यर्थां विशाप्रानुपायप्रदर्शनाधी च आख्यायिका अश्वलब्राह्मणेनारम्यते—जनको ह वैदेह स्या-
दिति । विदेहेषु मव ' वैदेह ' ' जनक. ' जनकनामा राजा ' ह ' किल बभूव । स च ' बृहदक्षिणेन यज्ञेन '
शाखांतरप्रसिद्धेन बृहदक्षिणाविशिष्टेनाधमेधेन वा ' ईजे ' अयजत् । ' तत्र ' तस्मिन् यज्ञे ' ह ' विद्वद्ब्राह-
म्येन प्रसिद्धानां ' कुल्यानां ' पञ्चालानां ' च देशानां ' ब्राह्मणा. ' निमज्जिना दर्शनकामा वा ' अभिसमेता ' अमि-
जगता ' बभूवुः ' । तत्र महति विद्वत्समुदाये इत्या ' ह ' किल ' तस्य जनकस्य वैदेहस्य ' दत्तमनस्य ' क.
सेत् ' को नु खलु ' एषा ' ब्राह्मणानां मध्ये ' अनुचानुतम. ' सर्वे इमं अनुचाना क स्विदेपामभिसमेतानु-
चानोऽनुचने समर्थो ब्रह्मिष्ठ ' इति विजिज्ञासा ' विशेषेण शासुमिष्ठा ' बभूव ' ॥ १ ॥

एषाव ' सः ' जनकः ' ह ' अनुचानविशेषेण विद्वान् सन् तद्विद्वानोपायार्थं ' गवां ' प्रथमव्यतीं धेनुतां

(८) अथ ह ब्राह्मणवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवाश्चे इति ता होडाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः कथन्तु नां ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

अथ ह ब्राह्मणवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य । उदज सामश्रवाश्चे इति । ता होडाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः । कथं तु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

' ब्राह्मणवल्क्यः ' गी० चरसी० व्याख्यानम् । क्रिषिनिष्ठान्ना गावोऽनरुद्धा इत्यत आह-दुर्ज्ञेति । तन्ना-मेरुत्कथा गी० शृंगवोर्विनि० दशदश पादा ' पल्लवुर्मगा पाद एवभूवा' सुगर्णस्य दशदश पादाः ' आरुद्धा श्रुव ' । शृंगवोर्विति शिवनान् एरुत्कथाम् शृंगे पल्लव पादा आरुद्धा इत्यर्थः । एव गा अव-रुप्य अनरुद्धान् ब्राह्मणान् ' ह ' इति ' उवाच ' । हे ब्राह्मण! वेदाभ्यस्तनमश्नान्तर्यनिष्ठा ' भगवतः ' पूजार्ताः इति स्वतोऽयं वाच ' सुभाषक मन्वे ' ब्रह्मिष्ठ ' अनिशयेन ब्रह्म ' स. एताः ' अरुद्धा गाः ' उद-जना ' उ० श्रुवतु स्वैरु प्रणि नवतु । ' स ' भाहणा ' ह ' इति एवमुक्ता. ' न दधतु आमनो ब्रह्मिष्ठो प्रणिशतु न द्रग्वन्ता मवृत्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथानन्तर अग्रमन्त्रभूतदु ब्राह्मणदु ' ह ' इति ' ब्राह्मणवल्क्यः ' स्वनामनिर्देशेन ब्रह्मचारिणन्तेराभिन-मुवाच । इति ह मन्त्रो । सामश्रवाश्चे इति, एतन्निर्गुणाहातार्थाः । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः तस्य सनुदो वे सामश्रव । अथो यदुर्वेदविदो पाठवल्क्यान् सामविधिप्रवणमतुपपन्नमित्यर्थाधनुर्वेदो पाठवल्क्य इति निदयति । स सामश्रव ' एता गा ' उदजोऽमराम्भुहृत्प्रति । एव युरवचन श्रुवा ' ह ' इति ' ब्रह्म-चारी ' ना ' गा ' उडाचकार ' उक्ताभिनयान् आवाभिगृह् प्रणि नैजानित्यर्थः । एव ब्रह्मिष्ठाय विधि-प्रवणामग्रहणान् पाठवल्क्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठया प्रतिदत्तिति, अमराहमनि ब्रह्मिष्ठया प्रतिश्रावत इति मन्त्रानाम् ' ह ' ब्राह्मणाभुक्रुधु क्रुद्धवन्त । तेषा क्रोधाभिप्रायमाह-क्रुधमिति । कथमय नोऽस्मात् एकैकप्रमानात्मने ' ब्रह्मिष्ठोऽस्मैति ' ब्रुवीत ' कथयेन् ' इतिशब्दः अभिप्रायमेवातिशोक्तः ॥ ३ ॥

१-आयतुते-पञ्चमेऽश्वे । " इत्यादि बहुधा एका विनयिवा मनेतम् । कथयेन्नुपमानाना सह्य निदधी गवम् । कावरेताग्रहणानि निष्कणानि भूयति । १५५। अथे श्रुव गवा रजा निष्कणा विगतं द्विष । मन्त्रे द्विवद्वेपु शर्कवर्षे तस्योदरा " । १६ । इति । अन्तेर्देवा- ' इत्यार्षेति । इत्यदिक् विचल ह्वा गवा सहस्र तथा निष्कया रीत हण्य च वर्य-शान्महप्रणि एव विदुर्वा श्रुवितकामिति । " पले हने देवि च निष्कोऽश्वे " इति अमरे न.ता.पं. १३।१०। १५ । ईश-वर्णा कावर्गाः न.प.वे देवुमह । मृष्ट इति । इि यन् । सङ्ग्रहणकारानां गवा द्विमासमन्त्रकेषु शृंगे समु श्रवेत् श्रुवे श्रेते रीतवन्तु शृंगे चर्षेबहुतवन्महस्य एतस्य पादनया प्रणिश्रावनात् विदुर्वा शृंगे द्विमासस्यदोषा ब्रुवेति । तवाच श्रावद्वस्य निष्कया शुभे चण्डवल्क्येऽस्मिन् भाव । अत्र सद्ये मास्यवे शृंगेगवस्यदोषाद्दिव बन्धुऽभियर्थेण मन्त्रयाम् । पञ्चव पादा एतेषु श्रेते बद्धा दृष्टुके । एव च दशमहृयानि निष्कमहवा भवति । श्रुवति-अनेन प्रवृत्ता च ब्रह्मण्येतेषु नाश्रवणः " इति शारदासनिश्चयानुसारेण अन्तर्देवार्थेनैवप्रकृतव्य च श्रुवतेति वद विदुषोऽपि तस्य मन्त्रानामिति बोध्यम् ॥ १६ ॥

२-" निष्कमधी शृंगेमद्ये हनेचर्षवे ० बर्षाऽश्वे हेमचर्षे हेमवर्षेऽपि चैति मंदिनी " श्रुते एते श्रुवर्तनी हेन्नु-ट्पूने चने । हनेऽपि च निष्कोऽश्वे " इत्ययमन्त्रार्थः ॥

३-" शुभः पञ्चपयसः । ते च दृष्टाः चर्षोऽश्वी च चर्षवन्तुश्चम् । शुभर्षिणोः हेमोऽश्वे " इत्यनेन हेमचर्ष. ४ ३२१६

(त्यु) अथ ह जनकस्य वेदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । सु हैनम्प-
प्रच्छ त्वस्तु सुतु नो याज्ञवल्क्य ऋत्विष्टांऽसीदेऽइति सु होवाच नमो
व्यमृत्विष्टाय कुर्मो गोकामाऽएषु व्यपुष्टु स्मऽइति तुष्टु ह तुतऽएष
पुष्टुन्द्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लं) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं सर्वंमृ-
त्युनाऽभिपन्नं कुन यजमानो मृत्योरातिमुच्यतऽइति होत्रिश्चिजा-
ऽभिना न्वाचा व्याघ्रै यज्ञस्य होता तद्येयम्व्राक्सोऽयमग्निः स होता सा
मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वेदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं प्रच्छ । त्वं तु सुतु नो याज्ञवल्क्य
ऋत्विष्टोऽसी दे इति । स होवाच । नमो वयं ऋत्विष्टाय कुर्मः । गोकामा एष वयं स्म इति । न ह
नत एव प्रष्टुं दध्र होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योरातिमुच्यते इति । होत्रिश्चिजाऽभिना वाचा । वाच यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक् ।
सोऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

' ५ ४ ' एव यज्ञे साधनम् । जनस्य ' यजमानस्य ' अश्वल ' यज्ञवल्क्य ' होता ' कविः ।
' बभूव ' । ' स ' ऋत्विष्टाभिनासी गजाश्रय-वाच ' इष्टु ' एन ' याज्ञवल्क्य ' ह प्रच्छ ' पृष्टवान् । कथ ' ४
हे याज्ञवल्क्य । नोऽस्मिन् यज्ञे ' न्व नो यज्ञे ऋत्विष्टोऽसी दे ' इति । पृष्टुतिर्निश्चयार्था । जनीद्वयं वयस्विदो
क्तिः एतं मृत्युवर्त्ती यतिषाह्वं स्मरन्तमुन ' यज्ञस्य-सु हेति । ' स ' याज्ञवल्क्य ' ह उवाच । ' वयं
ऋत्विष्टाय नमस्कृतम् ' । ताव किमिति ' ऋत्विष्टाय भूता गार्ग स्वगृह प्रति प्रस्थासिता, इत्यत गार्ग-गोकामा
इति । ' वयं गोकामा एव स्म ' । जनीद्वयं यज्ञे इत्यत इति । ' त ' ऋत्विष्टप्रतिज्ञं सत ' तत एव ' ४
ऋत्विष्टाय नमोऽस्मिन् यज्ञे इत्यत ' प्र- ' द्रे ' मनो यजमान ॥ ४ ॥

द्वयं साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् ।
यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो
नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो
मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते
इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् ।
यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो
नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो
मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते
इत्यतः साधनम् । यज्ञे यद्विष्टोऽश्वलो नमिन् आत्मानमनो मृत्योरातिमुच्यते इत्यतः साधनम् ।

(ब्रह्मा) ब्राह्मवल्कयेति होवाच । युदिदधुं सुर्वमहोरात्राभ्यामातधुं सुर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानोऽहोरात्रयोरात्तिमितिमुच्यतऽद्भुत्पध्वर्युर्णात्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्व्यं यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदञ्चक्षुः सोऽसुवादित्युः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(ब्रह्मा) ब्राह्मवल्कयेति होवाच । युदिदधुं सुर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामातधुं सुर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरात्तिमितिमुच्यतऽद्भुति ब्रह्मणात्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदम्मनुः सोऽसौ चन्द्रः सु ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्कयेति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामातम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोरात्तिमितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णात्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वं यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसुवादित्युः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्कयेति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामातम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नमितिमुच्यत इति । ब्रह्मणात्त्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्र एव सति 'येय' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वार्' सोऽय प्रतिदोऽदितिर्दोः स एव वाग्विक्रयमानत्रोऽपिहोता । 'स होता' अग्निस्थेण दष्टः 'सा मुक्तिः' शुश्वतिक्रमरूपाया मुक्तिः साधनम् । 'सा' दत्तकृत्वा मुक्तिर्ब 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अभ्यादिमादावतिश्रयाया अतिमुक्तिः साधनम् । सपा च आप्यात्तिक्रान् आधिभौतिकान् परंत्विजनरूपान् वाग्धोतृलक्षणान् साधनद्रूपान् अपरंत्विजानाधिदेवताधिक्रयेण होतारि दष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वामाधिकान् अत्रानासगप्रदुक्तान् कर्मलक्षणान् मृत्योरेतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासद्रस्य मृत्योः अत्रयमृत्यानां दर्शनमासादिकर्मसाधनाना यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालान् प्रयगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदृशयन्त्येति । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियाया प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्यात्कालानुपयगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्नमित्यादिना । स च कानो दिरूपः । अहोरात्रादिलक्षणं तिथ्यादिलक्षणं । तत्राहोरात्रादिलक्षणसाधनदतिमुक्तिर्माह—'अहोरात्राभ्यां' हि सर्वं जायते बर्हते विनश्यति च । तथा यज्ञमावने पश्यत्य यजमानस्य चक्षुर्व्युत्थं, ताम्यां जायते बर्हते विनश्यति चेति मन्वथ- । सिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन् भोग्यानि । यजमानस्य चक्षुर्व्युत्थंमिति साधनद्रव्यं अत्राप्याभिभूतपरिच्छेदे हिवा अपरंत्विजानाधिदेवतादित्यन्मना दष्टं सन् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यन्मनावनापन्नस्य हि नाहोरात्रे समवत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतानी तिथ्यादिलक्षणकालान् अतिमुक्तिरूपते । इदिलक्षणत्वयोहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपत्तदीर्घं तिथीर्घं तस्मां तु इदिलक्षणयोगनेन चंद्रयाः । अत आदित्यन्मना अहोरात्रायपवन् चंद्रयास्या

(स्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाय
केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रत्विजा वायुना
प्राणं प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयुमप्राणः सु वायुः सुऽचद्गाता सा
मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽअथ सम्पदः ॥ ८ ॥

(दो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्यर्गिभर्होताऽस्मिन्वजे
करिष्यतीति तिसृभिरिति कृतमास्तास्त्रिषडिति पुरोऽनुवाक्या च

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अयं प्राणः ।
स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ सम्पदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ऋग्भिर्होता अस्मिन् यजे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्ववशापरपश्याथ इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्ववशापरपश्याभ्यामात्मित्या-
दिना । ' ब्रह्मणोत्विजा मनसा चक्षुषः ' इत्यश्रुत्यात् । तत्राप्यश्रुत् ' यज्ञस्य ' यजमानस्य ' यदिदं
प्रतिद्व ' मनः ' ' सोऽमी ' चक्षुःस्यैव मनः । अथात्म चक्षुषा अरिदेवतमिति ' हि ' प्रतिद्वम् । स
एव चक्षुः ब्रह्मणिक । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च सामान्यमपराच्छिन्नाऽरिदेवतव्यवधाना दृष्ट सन्मुक्ति-
रित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्त्योरेतिमुक्तिर्याऽप्याता । स अतिमुच्यमान केनावशमेन परिच्छेदविषय मृयुमर्वाय
फल प्राप्नोतीत्येन आह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमित्यादिना । ' यदिदं ' प्रतिद्वमन्तरिक्ष-
माकाश अनारम्बणमनारम्बणमिव भासत इति शेषः । उद्गात्रोद्गात्स्वैव तद्गात्रवत्त्वेन तानु न ज्ञापत एव-
निद्राय । यत्नं अज्ञायमान आलम्बन तत्त्वेनेति सर्वदात्रा वृ-उच्ये । अन्यथा फलप्राप्तेरम्भवान् येना-
प्रयगावष्टमेन यजमान कर्मरत्न प्रतिपद्यमान अतिमुच्यते किं तन् इति प्रश्नविषय । ' अथ ' केनाक्रमणा-
वष्टमेन ' यजमान स्वर्गं लोकमाक्रमते ' स्वर्गं लोकं फल प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रत्विजा
वायुना प्राणेनेति । उद्गाता कृत्रिक अग्निभूत परिच्छिन्न रूपम् । अग्न्या स च प्राणः । एतदपमरि-
च्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तत्र वायुना प्राणेनावलम्बनेन कर्मरत्न स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत
इत्यभिप्रायः । एवमनुत्त-वर्गादीनामपि वाक्यात्मना दर्शनं वक्ष्यमिष्यतिप्रेष्येरेवमहस्ति—इतीति ।
इतीत्युद्गमहारार्थं वचनम् । इत्येव प्रकारान्त्योरेतिमोक्षा इत्यर्थः । ' अथ नवद ' अथायुना ' सम्पदः '
उच्यते । सम्पदम् महता फलवतामध्वेयादिकर्मणा कर्मवादिना सामान्येनान्त्योरेषु कर्मसु विवक्षितफलनिदधर्थं
सम्पत्तिः सम्पदुच्यते । यथाशक्त्यक्रियोगादिनिर्वर्तनेनाध्वेयादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति एवान सम्पदित्यर्थः । यदा
फलस्यैव देवलोकादेरन्वयवत्त्वादिमामान्येनाभ्यादाइति सम्पादन सम्पदित्यर्थः । अत्र सम्पद आगम्यते ॥ ८ ॥

संशदात्तस्युपपाद्य प्रभवात्स्यमुपापदति—याज्ञवल्क्येति होवाच कृतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शुस्यैव तृतीया किन्त्वाभिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनु-
वाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्याया द्यौर्लोकश्च शुस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञऽआहुतीर्होष्यतीति
तिन्त्रऽइति कनमास्तास्तिन्त्रऽइति या हुताऽउज्ज्वलन्ति या हुताऽअति-
नुदन्ति या हुताऽअधिगुरते किन्त्वाभिर्जयतीति या हुताऽउज्ज्वलन्ति
देवलोकमेव त्वाभिर्जयति दीप्यतऽइव हि देवलोकः । या हुताऽअतिनुदन्ति
मनुष्यलोकमेव त्वाभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोकः । या हुताऽअधिगुरते
पितृलोकमेव त्वाभिर्जयत्यधुऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कनमास्तास्तिन्त्र इति । पुरोऽनुवाक्यया च याज्या च । अर्धैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी
लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अन्तरिक्षलोकं याज्याया । द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिन्त्र इति । कनमा-
स्तास्तिन्त्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदति । या हुता अधिगुरते । किं
ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता
अतिनेदन्ति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिगुरते । पितृ-
लोकमेव ताभिर्जयति । अथ इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यभिमुर्गात्तरगाव । ' कतिमि ' कतिमत्तरामि ' कतिमि ' कज्जातिमि अप ' होता ' अत्तमिन्
' यज्ञे ' ' शस्यति ' शत्रु शस्यति । इत्येवमथलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह-विमृभिरिति । ' तिन्त्रि ' ' कज्जातिमि ' । एवमुत्तरमुत्तरत याज्ञवल्क्य प्रति पुनश्चासा स्वस्य पृष्टति-कनमास्ता इति । सप्तैव-
विषयोऽयं प्रथ । पूर्वम्बु सप्त्यादिषय । शस्यत्पास्तास्तिन्त्र कज्जात्तर इति पृष्टे उत्तरमाह-पुरोऽनुवाक्यया
चेति । प्राक् यामिज्ञानान् होत्रा प्रयुज्यमाना कज्जाति पुरोऽनुवाक्या शस्यन्ते । यागार्थं प्रयुज्यमाना कज्जा-
जाति, याज्या । शस्यार्थं प्रयुज्यमाना कज्जाति शस्यन् । मेव ' तृतीया ' त्रिमत्तरात्तृतीया । या कश्चन कवचः
स्तोरिया वा अन्वा वा ता सवा एतास्त्रे विमृष्ट कज्जातिषु अन्वयतीत्यर्थ । एतासा एव पृष्टति-किं
ताभिरिति । ' नाभि ' पुरोऽनुवाक्यायामि कज्जातिनिर्जमान किं जयति ' किं कव प्रयुज्यात् ।
उत्तरमाह-पृथिविलोकमेवेति । ' पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयति ' लोकमप्यन्वयान्यात् । ' अन्तरिक्ष-
लोकं याज्याया ' मन्वमात्रमन्वयान् । ' द्यौर्लोकं ' तुलोक ' शस्यया जयति ' ऊर्ध्वेऽन्वयान्यात् ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वातिष्ठ एवमपरादने विहिते अध्वर्युरहुताहुतिषु कनमास्ताद्विहितया पृष्टति-याज्ञवल्क्येति होवाच
कृत्ययमुद्याध्वर्युरित्यादिना । गमानार्थकमेतन् । ' या हुता ' सतिशान्नाहृतय, ' उज्ज्वलन्ति ' । ' या हुता ' '
मसायाऽअधिगुरतेति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । ' या हुता ' एव सोमाहृतयोऽधिगुरते अः भूरेतौ गवा
शते । किं ताभिर्जयतीति । ताभिरेव त्रिभारिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्टे आह- या हुता उज्ज्वलन्-

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो वाज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जय-
तीति यत्किञ्चेदुम्राणभृदिति ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशं काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३-१ ॥

अथ हैनं जारत्कारवऽआर्त्तभागः पप्रच्छ । ब्राह्मबल्क्येति होवाच
कुति ग्रहाः कृत्यतिग्रहाऽइत्यष्टौ गृह्याऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ गृह्याऽ
अष्टावतिग्रहाः कतमे तऽइति ॥ १ ॥

ध्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो वाज्या । व्यानः
शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

आर्त्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ । ब्राह्मबल्क्येति होवाच । कुति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा
इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहाः अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

१२म् । अधियत् पुरोऽनुवाक्यप्रत्ययो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियत्प्रत्ययका इत्येतदवगतम् । परं तु केन रूपेण
ता पुनरपि मन्वन्तीति प्र उचि-कतमास्ता इति । ' या अध्यात्म ' स्तोत्रियाः निश्च कचः कास्ता इति
उच्यते । अथ प्राण एव पुरोऽनुवाक्यायादिना । ' प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः परा-
गतिव्यवस्थान्यात् । अपानो वाज्या ' अपानवाक्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याव्यापानानन्तर्यत्वान्यात् । ' व्यान-
शस्या ' ' अष्टावतिग्रहानन्तरमधिव्याहरन् ' इति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगश्च प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण निरु-
क्तान् व्यानं शस्याऽधिव्याहरन् । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य षड् वृत्ति-किं ताभिर्जय-
तीति । ११ उपे-उत्तमग्रह-यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । प्राणभृ-प्राणित्वात् यत्किञ्चेदमिति तमर्त्तं ' जयति ' ।
सर्वप्राणस्य मन्वन्तीति होवाच इत्यस्याव्यापान्यात् । पूर्वं विशेषत उच्यते सामान्येन उक्तिरियम् । ' ततो ह ' ।
तन्माशान्त प्रमर्त्तितोऽनुवाक्यात् अत्राश्वल ' होता ' नायममद्भूत्वर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीयोगेश्वरब्रह्मसंहितायाम् अथर्ववेदशास्त्रस्य श्रीपाठकानिकरुद्रपुरस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीसामुद्रेश्वरब्रह्मसंहितायाम् कृतौ सायणदिनेयसन्तपयब्राह्मणान्तर्गतसायणदिनेयशास्त्रोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां ब्राह्मणप्रकाशिकायां मध्यमे मुक्तिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीये-
ऽध्याये प्रथममन्वन्तीतिव्याख्यानम् ॥ (१४ । (१) । ३ । (१))

एव बालकध्यानात्मकत्वात् श्रुतोरितिमुक्तिरप्युच्यते । इदानीं वेदज्ञानं विना ततो निष्पत्तयेऽप्युच्यते-
सप्तप्रोक्तव्यज्ञानार्थं येन महाविग्रहलक्षणान् ब्रह्मन् श्रुतोरितिमुक्तिं ब्रह्मसायणविक्रामतुमुच्यते । आर्त्तभागऽअष्टावतिग्रह-
अथ हैनं जारत्कारवऽ आर्त्तभाग इति । ' ह ' शब्द ऐतिहास्यः । अत्रानन्तरं अथने उपरते ' एव '

प्राणो वै गृहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै गृहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि उसांवि-
जानाति ॥ ३ ॥

व्वाग्वै गृहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो व्वाचा हि नामान्यभि-
बुदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै गृहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रम्वै गृहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
ऽच्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिघ्रति ॥ २ ॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

ग्रहणं प्राहवन्करं जरकागोत्रं 'जारकाव' अन्तर्गतम्यापयमार्गभागं पश्यति । याज्ञवल्क्येति होवा-
चेत्यभिमुखीररगाय पूर्ववत् । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिरान्तरे वाक्परांतमगान्यर्थं । मुक्त्युत्ति-
मुक्तिप्रतिबोधित्वेन नामान्यत् प्रविद्धा 'ग्रहा' 'कति' कतिमत्याका, अतिग्रहाश्च कतिमत्याका ' इति
सत्याविषयोऽयं प्रश्नः । एव षष्ठे उत्तरमाह—अर्थां ग्रहा अर्थावतिग्रहा इति । तत् संप्रदानं पृच्छति
' ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा ' चाभिहिता ' ते कस्मै ' के ' इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव षष्ठे उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । ' प्राण ' इति प्राणमुच्यते प्रतरगात् वातुता मस्ति स
प्राणाख्य प्राणो ग्रहवत् परवन्नाहेतुवान् गृह । ' स अपानेन ' गन्धेनातिग्रहेण ' गृहीतः ' । अपानो-
ऽपानेनान्दार्थं । अपानमविद्यं वापानो गन्ध उच्यते । कथं तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन हीति ।
' हि ' यस्मान् अपानेनान्तर्गुह्यामेन ' गन्धान् लोको जिघ्रति ' । अपानान्तरं तत्र प्राणेन सर्वे लोको
जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

' जिह्वा वै ग्रहः ' । स जिह्वागो ग्रह ' रसेनातिग्रहेण गृहीतः ' । जिह्वया शान्ति रस सर्वे लोको
स्मरति । शरतेदुच्यते—जिह्वया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

' वाग्वै ग्रहः ' । अयामारंछित्तराऽऽसगविषयाम्यदया अमन्वाकृतासम्यक्वाभन्नाशिवचनेत्वात्तया हि
वाचा लोको गृहीतोऽग्रहः । तेन ' वाहू ग्रहः ' । ग्रह इव ग्रहः । स वागाप्यो ग्रह ' नाम्ना ' वक्तव्येन
विषयेनातिग्रहेण ' गृहीतः ' । वक्तव्यामनेन हि प्रमुक्ता वाक् सर्वानर्थेषुच्यते इति प्रविद्धमित्यतिशयोक्त्याह—
वाचा हीति । ' हि ' यस्मान् लोको नाम वक्तव्यापेना ' वाचा ' ' नामान्यभिवदति ' ॥ ४ ॥

' चक्षुर्वै ग्रहः ' ' रूपेणातिग्रहः ' ॥ ५ ॥

' श्रोत्रं वै ग्रहः ' ' शब्देनातिग्रहः ' ॥ ६ ॥

मनो वै गृहः । स कुमेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्का-
मुयते ॥ ७ ॥

हस्तो वै गृहः । स कुर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याथँ हि कुर्म
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै गृहः । स स्पृशेनानिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पृशान् वेदयतेऽ
इत्यष्टौ गृहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । युदिदथँ सुर्वमृत्योरुन्नङ्कास्वित्सा
द्वंशता यस्या मृत्युर्मुनिमित्यभिर्द्यु मृत्युः साऽपामुन्नमप पुनर्मृत्यु-
ञ्जयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कुमेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तो वै ग्रहः । स कुर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पृशेनानिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पृशान् वेदयते । इत्यष्टौ ग्र-
होऽष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं नवं मृत्योरग्रम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युञ्जयति
अत्रिँ मृत्युः । सोऽपामग्रम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

‘ मनो ग्रह ’ ‘ कामोऽतिग्रह ’ ॥ ७ ॥

‘ हस्तो ग्रह ’ ‘ कर्मोऽतिग्रह ’ ॥ ८ ॥

‘ त्वग्रह ’ ‘ स्पृशोऽतिग्रह ’ इत्येव प्राणोऽपि ज्ञाना अष्टौ ग्रहाः ‘ गणना मर्यादा ’ अष्टावति
ग्रहाः ‘ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यनेनैतु प्रहातिर्ग्रे । पुनर्ग्रह-याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्वम् । ‘ यदिदं ’ व्याहृतं ‘ तवं ’ जा-
‘ मृत्योरग्रं ’ मृत्युना मरानिग्रहकरणेन मृत्युः । अत्रिँविनाशायतिवाज्यात् । कास्वित्सा तु ‘ सा देवता ’
‘ यस्या ’ देवताया मृत्युप्राप्तये भवेत् । यदि मृत्योरग्रं मृत्युं जयति मुनिः । तर्हि जन्मसि मृत्यु-
स्वत् । अत्रिँ न जयति । तदाऽपाम् । मरानिग्रहकरणं मृत्योर्गोत्रो मोक्षदत्तं । तन्म निनाशानाशम् ।
प्रदुरनिनाश । अत्रिँ मृत्यु-शुभं तु-सह-अत्रिँ मृत्युरिति । ‘ अत्रिँ ’ प्रनिदं ‘ मृत्यु-मर्त्यनिग्रहत्वात्
सोऽप्यभिरामजम् । अत्रिँ-शुभमाणत्वात् । एव मृत्योरग्रं मृत्युर्ग्रहणम् । साकारलक्षणो षट् मर्त्युः । स
मृत्योर्ग्रहणतरतुना ज्ञेयनिग्रहेति भावः । तेन मर्त्युना मरानिग्रहकरणे कर्त्तव्ये नानिग्रहे मरानिग्रहोऽपि
मर्त्युर्ग्रहणप्रमाणितम् । अतो ज्ञेयज्ञानं पुनर्ग्रहणं सक्तव्यं भवतीत्यर्थः । एवमुक्त्यं सर्वमृत्युञ्जयने ।
फलमित्यत्र अह-अप पुनरिति । ब्रह्मनाशकारणे सर्वमृत्युना मरानिग्रहकरणे मृत्यो मरानि सति विना
‘ पुनर्मृत्यु ’ पुनर्मरणं ‘ अद्वयति ’ निराकरोति पुनर्मरणात् न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्प्रियते किमेनन्न जहातीति नाम्ने-
त्यनन्तमेव नामानन्ता द्विश्वं देवाऽऽनन्तमेव स तेन लोकजयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्प्रियतेऽउदस्मात्प्राणाः कामन्त्या
होरे नृनि नृति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रेयु समवनीयन्ते सऽउच्छ्वयत्या-
ध्मातां मृतुः शेने ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । उत्रास्य पुरुषस्य मृतुस्याग्निम्वागुप्येति व्वात-

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्राय पुरुषो म्प्रियते । किमेनन्न जहातीति । नामान्ता । अनन्तं वै नाम ।
अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्प्रियते । उदस्मात्प्राणाः कामन्ति आहो रे नृति । नृति
होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । म उच्छ्वयति । आध्मातो मृतुः शेने ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतुस्य अग्निं वागुप्येति । वात प्राणः । चक्षुः-

एव परमं मद्दानेन मुक्तस्य किं प्राण एव समवनीयन्ते आहोश्चित् स प्रयोजकमग्निं नवन । अथ प्राणा एव,
न तत्रप्रयोजकं सर्वम्, तर्हि प्रयोजके विश्वासा पुन प्राणान् यमा । अथ सर्वत्र कामरूपमदिकम् । सतो
मोक्ष उपपद्यते इ प्रवर्षे उत्रादत्रोऽय दशनिप्रायवान्नाह-याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्प्रियते
किमेने न जहातीतीति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' पुरुष ' विद्वान् ' नियत ' । नर्तनं किं ' न जहाति ' न
त्यजतीति । एव पृष्टे उत्तरमाह-नामेतीति । सर्ववर्षेन जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते ।
नाममात्रं तु न लीयते इत्यर्थः । तादृशं इ मे पापानाह-अनेन वै नामेति । आकृषियतवात् निष ' धे '
प्रतिद नाम । शुभो मुक्त इतिवत् ' यवहापराम्प ' । मग्निश्चा स्तोत्रमाह-अनन्ता इति । ' अनन्ता वै '
प्रतिदा ' त्रिंशे देवा ' । अन्तं मत्रामानं मग्निश्चान् विश्वात् इवान् अस्मात्मीति दशनेनात्मन्वेनोदगम्य ' स '
विद्वान् ' तन ' दशनेनातन्मत्रं लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारेण जाय विद्वान् नियत । न च तस्य प्राणा अ एव समवनीयन्ते । किन्तु जीवन्मुक्तयेन स्वदा
निष्ठवती तन्निरास्तुमाह-याज्ञवल्क्येति होवाचेति शूबर् । य मामस्मात्ता कारव्यपण सर्वदे-पुना तत्रिकामा-
ज्ञानमृषी नागिन सति विद्वान्म पुठः ' यत्र ' यस्मिन् काले नियत । तदा अध्मात्प्रियमाणाद्भुविद,
सकृदाप्राणा प्राणदो मया म मदवधादिपला बान्तरारुपा अल्प्या सप्रयोजनका ' उत्रामन्ति ' ऊर्ध्वं
म-उति ' आहोश्चित्तेति प्लुतिव्यचारणया । इति पृष्ट ' नृति ' नरेकामन्तीति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ' ।
किन्तु ' अत्रैव ' परब्रह्मणि एका ग्ने उर्ध्वम् विदुषेव ' समवनीयन्ते ' एतौ-एतेन समवनीयन्ते प्रविष्टीयन्ते
ऊर्ध्वं एव समुद्रे । तर्हि धृत्प्रतिदि कथमि-यवेक्षया तस्मा दहरियववात् एवाह-सऽउच्छ्वयतीति ।
उच्छ्वयन्त प्रतियद्यन्ते । आध्मात्प्रति वागेन वायुना इतिवदाहूयन्ते ' आमात मृतु ' निधेष्ट ' शेने ' अनो
देहस्यैव मरणमना । ब्रह्मनाशं मुक्तस्य न क्विदुमन्ति-वर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्तं प्रहातिप्रहलक्षणं ब्रह्मनिस्तेतिर्निर्धारयिष्या वृच्छति-याज्ञवल्क्येति होवाचेति । ' यत्र '

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मुनश्चन्द्रग्निश्चः श्रोत्रम्पृथिवीर्ध्वं शरीरमाकाशमात्मौ-
पधीर्लोमानि व्वनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितश्च रेतश्च निधीयते काय-
न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य इस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्तभागेति होवाच । (चावु) आवुमेवैतद्वेदिप्यावो नु नावेतत्स-
जनऽइति तौ होत्कृम्य मन्त्रयाधकतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म ह वै तदूचतुरथ
ह यत्प्रशशर्थस्तुः कर्म ह वै तत्प्रशशर्थस्तुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भूवति प्रापः प्रापेति ततो ह जारत्कारवऽआर्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ७ । (६) ३-२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-(४) २ ॥
काण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओपधीर्लोमानि ।
वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । कायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर
सौम्य इस्तम् ॥ १३ ॥

आर्तभागेति होवाच । आवुमेवैतद्वेदिप्यावः । न नावेतत्सजन इति । तौ होत्कृम्य मन्त्रयाध-
कतुः । तौ ह यदूचतुः । कर्म ह वै तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशर्थस्तुः । कर्म ह वै तत्प्रशशर्थस्तुः । पुण्यो
वै पुण्येन कर्मणा भवति । प्रापः प्रापेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् ममये अस्वादिदुष ' पुत्रस्य ' शिर पाण्यादिनिशिष्टस्य ' मृतस्य ' ' वाक् ' बागशिश्री देवता
' अग्निदेति ' अग्निचण्डलि । ' प्राण ' तदग्निश्री देवता प्राण वायव्येति, चक्षुरादित्यमय्येति सर्वत्र
सबन्धे । ' मन्त्रधद्र, दिशः श्रोत्र, पृथिवी शरीर, आकाशमारमेति ' । अत्रात्मराभ्येन आमाग्निर्देव इदया-
काशमुच्यते । स आकाशमय्येति । ' लोमानि ' शीवचार्णियन्ति । ' केशाः ' वनस्पतीनिर्णयन्ति । ' लोहितं
रेतथाप्सु ' निर्धत्तन्ते ' इति पुनरादानश्रिणम् । ' तदा ' तस्मिन् काले ' अयं पुरुषः ' ' क ' कस्मिन्
आश्रये भवति । किमाश्रितः कार्यकारणसंज्ञानुशादत्ते, इति वृष्टे उचर वक्तु उपरोद्धानमाह-आहरेति ।
हे सौम्य ! ' हन्त ' कर ' आहर ' देहति ॥ १३ ॥

हे आर्तभाग । इत्यामन्त्र्य ' ह ' विठ ' उवाच ' -आश्रयिनि । आश्रयेव एवाने गन्वा एतस्य तन्पृष्टस्य
वेदितव्यस्य यन् तत्त्वं तन् ' वेदिप्याव ' निरूपयिष्याव । " प्रथमाशाध शिवचने मायायाश्च " (पर.सु. ७ । १ । ८८)
इत्यत्र मायायामित्युक्तवान् आश्रयिनि इत्यत्र छांदसम् । इति इत्यपरोद्धानमाह-न नाविति । यस्मान् ' नो'
आश्रयेतेत्यस्य ' सजने न ' समुदाये निर्देष्टु न शक्यते । अश्रयस्त्वादिविप्रतिदत्तेरित्यत्र एवमेव गानि-

ध्यावो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यत्किञ्चित् तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवावष्टे-तौ हेति । 'तौ ह' पाङ्गवन्क्यार्त-
भागी सवनदेशादुत्क्रम्य 'मत्रयथकृतु' । आदौ लौकिकवादपश्चात् एकैक परिगृह्य विचारितवतावित्यर्थः ।
'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोय 'यन्' ऊचतुरुक्तवन्तौ । तद्गृह्यु, 'कर्म'
हेवाश्रय पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्र विचारवस्थया एकैति स्थित्वा ऊचतुरुक्तवन्तौ । न केवल-
मूचतुः । 'अथ ह' अथि तु । कालकर्मदैवेश्वरेषु अम्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशान्तुः । 'कर्म हिव' 'तत्प्रशश-
सतु' 'कर्मैव प्रधानकारणमिति प्रशसापदीपादित प्राधान्यमुपसहरति-पुण्या वा इति । यस्मादेव प्रहानिप्रहादि-
रूपकार्यकारणोपादान कर्मप्रयुक्तमिति निर्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा' देवादिषु
जायमान 'पुण्य' पुण्यात्मा ये भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा' दयावरादिषु जायमानः
'पाप' पापात्मा भवति । 'तत' एव प्रथमनिर्णयान्तर 'जारत्कारव आर्तमाग' मनसाऽपि अर्चित-
नीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

इति श्रीहर्षिकेशत्रयभक्तभूषणपदादशिव्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभावनः कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञानपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यदिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया वासु-
देवत्रयशास्त्रिकाया मध्यमे पाङ्गवत्कथकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मण
वा जारत्कारवशाक्षण परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) १-२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदिनः पष्ठं बृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ हेनम्भुज्युल्लोहयापनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति हांवाच मद्रेषु
चरकाः पुर्यत्रजाम तु पतुञ्चलस्य काप्यस्य गृहानेन तुम्पामीदुहिता
गन्धर्वुगृहीता तुमपृच्छामु कांऽर्त्तुति सांऽन्नर्त्तुमुधुन्वाऽऽङ्गिरसऽङ्गिति तुं
यदा लांकुनामुन्तानुपृच्छामुथैनमञ्जुम् क पारिक्षिताऽअभवत्क पारि-
क्षिताऽअभवन्निति तुत्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिताऽअभव-
न्निति ॥ १ ॥

भुज्युब्राह्मणम् ।

अथ हेनं भुज्युल्लोहयापनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति हांवाच । मद्रेषु चरकाः पुर्यत्रजाम । ते
पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानेन । तम्पामीदु हिता गन्धर्वुगृहीता । तमपृच्छाम । कांऽर्त्तुति । मो-
ऽन्नर्त्तुति । मुपन्वाऽऽङ्गिरस इति । त यदा लांकुनामुन्तानुपृच्छाम । अर्थनमञ्जुम् । क पारिक्षिता अभवत् ।
क पारिक्षिता अभवन्निति । तस्मा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

'अथ ह' अनन्तरप्रकारेण "पुत्रो वै पुण्येन कर्मणा भवति" इति श्रुत्या पुत्रमेव कर्म सर्वपुत्रार्थं
साधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षप्राप्तिं पुत्रार्थं वात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीति साक्षात्कृतानि शिवा-
सयुक्तमिति कर्मणो मोक्षार्थफलत्वमेवात्र मोक्षार्थानि कर्मणोऽप्यत्र कर्मफलानां समासत्वं दर्शयित्वा भुज्यु-
ब्राह्मणमारभ्य-अथ हेनं भुज्युल्लोहयापनिर्निति । 'अथ' जास्वकारवोपमानेन भुज्युमेति नामसात्
लक्षणस्य हात् तदप्यं तादापनि 'एन एतत्' इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्यायां गुरुपरोक्षपूर्वकं ज्ञापितु-
मात्पदिनामन्तरवन्ति-मद्रेषु चरका इति । मद्रा नाम जलपरा । तेषु देशेषु अथपनाथे वनवर्णानां
विषयिनं अन्वेषणे वा 'पुत्रत्रजाम' परोक्षितम् । 'ते' वन 'एतञ्चलस्य काप्यस्य' करिगोत्रस्य
गृहानां वनयात् पेश्यच्छम् । तस्य एतञ्चलस्य 'दुहिता' पुत्रिता 'गन्धर्वुगृहीता' गन्धर्वुगृहानां
केनचित् सत्त्वेन गृहानां आसीदुभूत् । 'त' एतञ्चलदुहितर्त्तुति गन्धर्वु 'कांऽर्त्तुति' कर्मत्वमिति नि-
तमाऽर्त्तुति सर्वे वनमपृच्छाम । 'स' गन्धर्वु पुनरुन्तानुवर्त्तुत् । नामनोऽङ् 'मुपन्वा' गोत्रम् 'आङ्गिरस'
इति । तस्मात्पुत्रं ज्ञात्वा 'त' गन्धर्वु प्रति 'यदा' कश्चिद् काले भोजनानामन्तरमिति 'अपृच्छाम' ।
'अथ' तदा 'एन' गन्धर्वु प्रति 'पारिक्षिता' पारितो दुरित क्षीयने वेन स पारिक्षित् अश्वमेधः, तदाशितः
पारिक्षिता, 'कामवत्' क मत्ता वपुर्दुरिति 'अञ्जु' पृष्टवतो वपुर्निति । 'क पारिक्षिताऽअभवन्निति'
सर्वं स च गन्धर्वुऽप्यन्वयवर्त्तुत् । तेनेत्यं प्रथमं गन्धर्वु दत्तोत्तरं नोऽङ् विद्यापानो वाह्यवत् । 'क

सु होवाच । (चां) उवाच वै सु तद्गच्छन्नेने तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति कुन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तन्मध्ये देवगथाङ्गुत्या-
 न्वयं लोहकृत्तुं ममर्तुं लोहकृन्दिक्त्वावन्पृथिवी पृथ्वेति ताम्पृथिवीन्दि-
 स्त्वावन्समुद्रः पृथ्वेति तद्यावती क्षुरप्य धामा यावदा मुक्षिकायाः पञ्चत्वा-
 यानुत्तरणाकाशस्नातिन्द्र सुपण्या भृत्या वायुवे प्यायच्छन्वायु-
 रात्मनि भिन्वा तत्रागमयत्त्र पारिक्षिताऽऽभवन्निन्यत्रामेव ये सुवायुमेव
 पृशाश/स तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः वायुः समष्टिरप पुनर्मन्व्युज्जयति सुर्व-
 मायुगनि युऽप्यम्वेदुं ननां ह भुज्युल्लोहयायनिरुग्गाम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशं काण्डं अमप्रपाठकं बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयं
 प्रपाठकं प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३-३ ॥

स होवाच । उवाच वै न तत्र । अगच्छन्नेने तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । कुन्वश्व-
 मेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत्तं व दवाद्वाद्वायनि अथ लक्षः । तं समन्तं लोहं द्विक्त्वावन्पृथिवी
 पृथ्वेति । ना पृथिवी द्विक्त्वावन्समुद्रः पृथ्वेति । तद्यावती क्षुरप्य धामा । यावदा मुक्षिकायाः पञ्चम् ।
 तावान्तरेणाकाशः । तानिन्द्रः सुपण्या भृत्या वायुवे प्रायच्छत् । तान्वायुगामनि भिन्वा तत्रागमयत् ।
 यत्र पारिक्षिताऽऽभवन् इति । पृथिवी च स वायुमेव यदासंगम् । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः ।
 अप पुनर्मन्व्युज्जयति । सर्वमायुगनि । य एवं वद । तना ह भुज्युल्लोहयायनिरुग्गाम ॥ २ ॥

पारिक्षिताऽभवन् इति ' तस्व ' स्ता ' वा ' पञ्चापि ' । त्रिंशद्विंशत्तं व वेत्ताति नां पर । लो वेत्
 त्वमज्ञाने गतीनेतुर्नैव्यारिणः । प्रथमा तावत् ' क प रक्षिताऽभवन् ' ' त्रुक्ति' ' व प्रतीया । द्वितीया
 तु वो हि " क पारिक्षिताऽभवन् " इति प्रतीया त्रिंशत्तं तस्व प्रसुक्तिं सव' मोऽप्य-अमवर्षेति
 विवक्षया तदनुक्तप्रतिवचनात् । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रतीया । इति विगोर्णोक्त्य ॥ १ ॥

अज्ञाने गतीनेतुर्नैव्यारिणः इति ' स ' यावत् क्वो मुन्यु प्रति ' त्रुक्ति' ' व प्रतीया-
 प्रसुक्तिमुवाच । हे मुनयो ' स त्वावन्व्यारिणि ' ' व ' तदन्वमुवाच । वेत्तातो गच्छन्वायुऽप्य ब्राह्मण
 स्मरणात् । इतीति किं इ ' त ' इदानीन्तना पारिक्षिताऽभवन् । ' यत्र ' यस्मिन् ब्रूवता अश्व-
 मेधयाजिनो ' गच्छन्ति ' । ब्रूवता अश्वमेधयाजिनः क तु ' इत्र गच्छन्तीति ' इष्टे इत्तर यत् तेष
 गतिविवक्षया तावद्ब्रूवताऽऽवर्षमणम-द्वात्रिंशत्तं वा इति । हे अग्निः जितान् द्वात्रिंशत्तम् । देव आदिपु-
 स्तस्य इयो देवस्य तस्य इत्या एतन्नामो यत्राश्वमेधयाजिनो पारिक्षिते, तदेक देवस्य इत्तं तन् द्वात्रिंश-

१-अमप्रपाणे एवमेवार्थे " तद्गच्छन्नेने तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति १५३ ।
 ब्रूवताऽऽवर्षेण इयो ब्रूवते वर्षेण । अमप्रपाणेण द्वितीया वृत्तिः समासं १५३ । द्वितीया स-सुदृष्टा विवक्षया पश्येय
 इति । अश्वमेधयाजिनानाम्पारिक्षितान् द्विपुण द्विपुण पदे १५४ । एवमेवार्थेण वस्मिन्निना वर्षेणितम् । अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति
 इत्येवार्थेण १५ । अथ निष्ठितं वर्षेणं दुर्गमवर्षेणो इत्यम् । एवमेवार्थेण स-सुदृष्टायाऽवर्षेणो १५५ । इत्ये-
 वार्थेण सवत्सरेण सवत्सरेण अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वितीयायाऽवर्षेणो इत्यम् । इति । परिमाणमिति ।
 अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति ।
 इति परिमाणं प्रतिपद्ये । तावद्ब्रूवताऽऽवर्षेणो इत्यम् । परिमाणं प्रतिपद्ये । तावद्ब्रूवताऽऽवर्षेणो इत्यम् ।

दृष्टिन् मन् यावन्ति ' देवप्राह्मणि ' तावन्परिमाणोऽत्र लोका । लोकालोकगिणिणा परित्तितः सत्तागरः सर्वेषां प्राणिना कर्मफलपमोक्षैः पुद्गलः । लोक्यते मूर्धादिभिः प्रकाशयन् इति स एष एतावान् लोकः । अतः पर अलोका । ' न ' च ' लोका ' ' समत ' समतल । पृथिवी द्विस्तावदिति । लोकपरिमाणान् द्विगुणपरिमाणो ' पर्वति ' पारतो व्याप्य तिष्ठति । ' रविचन्द्रमनोर्नाकमयूरेखनाभ्यन्ते । सममुद्रसारिच्छैला तावती पृथिवी भूता " () इति सूत्रे । तर्था ' ता ' पृथिवी पृथिवीपरिमाणतः । द्विस्तावदिति । द्विगुणपरिमाणो ' समुद्र ' समत ' पर्वति ' व्याप्नोति । य धनोद्गमाच्चाने पौराणिका । उक्त हि— " अण्डस्यास्य समतानु सन्निविष्टोऽष्टौदवि । समतादुधनतोपेन धार्यमाण स तिष्ठति " () इति । एवं यथोक्तस्या लोकादिपरिमाणे दिष्टं भद्रशून अण्डकाशभोर्विपरिमाणमाह— तद्यावतीति । तत्तत्र अरहर-भूसौ ' यावती ' यावन्परिमाणा ' क्षुरभ्य धारा ' अत्र क । अथवा ' गवन् ' सौक्ष्म्येण युक्त ' मञ्जिकायाः पर ' पश्च । ' तावान् ' तपरिमाणः कपालधोरुत्तरेण मय्ये ' आकाशः ' अवकाशः । यद्विशेषेद सर्वमुक्त तदाह— तानिन्द्र इति । तेनाकाशद्वारेण तावन्परिमाणानधमेषयाजित प्रज्ञान् ' इद्र ' परमेश्वरः । अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽस्ति स ' सुवर्ण ' पञ्चपुण्ड्रायामरुः पक्षी ' भूवा ' ' वायवे प्रारच्छत् ' दत्तवान् । स्वस्य स्थूलवेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डादूर्ध्वान्तरानमवात् युक्त वायवे प्रदानमिति भावः । ' वायु ' पुनन्तान्परिमाणान् ' आत्मति ' स्वस्मिन् ' पित्रा ' स्थापयित्वा स्वामभूतान् हत्वा ' सत्र ' तस्मिन् अगममद्रुमितवान् । ' यत्र ' पूर्वं अतिक्रान्तकालिका ' पारिक्षिताः ' अश्वमेधयाजिनोऽभव-जिति । इतिशब्द आत्माविकालमन्वयः । एवमाह्वाविकारा निगीतमर्थ आह्वाविकालोऽन्वय्य श्रुतिरेव स्वमुखेनात्मन्वयावष्टे— एवमिव वै इति । ' एवमिव वै ' एवमेव । ' स ' गर्भव । ' वायुमेव ' क्रियाशक्ति-प्रधान सूत्रमेव पारिक्षिताता गति ' प्रसाराम ' तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजगमान्नी भूतानामतरामा— बहिष्व म एव । तस्मान् ' वायुदेव व्यष्टिः ' अघ्यात्माधिभूताधिदैवमत्वेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्वाप्तिः । तथा ' वायुदेव सप्तष्टिः ' समाऽनुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिर्वाप्ति । एतद्विज्ञानफलमाह— अप पुनरिति । ' य एव ' समष्टिव्यष्टिरूप वाय्वात्मकनामानं ' वेद ' उपगच्छति । सः ' पुनर्भूयु ' पुनर्मरणे ' अजयति ' । सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते इत्यर्थं ' सर्वे ' सर्गभ्रायुंति प्राप्नोति । ' ततो ह ' आत्मतः प्रभ्रतिर्गयात् मुमु-र्त्सापनिर्गतरणम् । स एव अप्रतिमरूप निर्महं प्राप्तवानिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीदक्षिणामूर्तिशास्त्राचार्यविरचिते श्रीमातृकादिकृतपुस्तके परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीना-
 सुदेवसम्भवतः द्विती माध्यन्दिनीयद्यत्तपस्याद्वयान्तर्गतमाध्यन्दिनराशोपनिषद्-
 बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे पाञ्चवचनकाण्डे वा मुनिकाण्डे
 तृतीयोऽध्याये तृतीयं मुञ्जुकाण्डं परिमणम् ॥ १४(९)३-१ ॥

—मिथा सर्वधर्मैर्यस्तद्विवापि—वैश्वानरसुत्तरेण वेद्यम् ११५ । अत्रेति । अत्र पूर्वश्लोकोक्तदेवैर्द्वौ लोकलोकनामा
 कल्पवृक्षप्रदुग्धि । तद्वन् एतत् लोकलोकैकवर्गवर्गवे एवमुदेवमध्यवर्तिमानश्लोकादूर्ध्ववर्ती यवत् । अतोऽत्रमध्यवे
 अन्तरे गच्छति । मानसोपासकभारिभ्यः सु-योजनता अशुभसर्गदेवदोश्च इति पुण्यलुगेवर्ष ११६ । अहोरात्रेणिव ।
 अतोऽत्रैव वापि अन्तरेणान्दं देव मानसोपासकैरात्मन आदिभ्यः पारिक्षति । अतोऽत्रान्दं देवो देवराजपारच्छं-
 लोकः । देवस्य सुखेन रवेत्याः अहोरात्रेण मोगवत् । स च देवो इतिपुण्येति वापान् अवेत् । तावत् देवो
 एवेतिरन्वयतो बुवेर्देवोऽयुक्तः । अथा सु लोका इत्युक्तः । अन्तरे कर्मफल सुखदे अनेति सुपरिदेववर्षः ११७ ।
 लोकवत्तमन् विष्णवतिरिति—अत्रुतिरिक्तुको ह्यष्टदूर्ध्वं चतुः सप्तम् । चतुःसप्तानि क्षेत्रोऽष्टावशेषे ह्युक्तवम् इति ११४
 १-सर्वेदेवमन्वे ४

• अथ हैनङ्ङाडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षा-
 उपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्युचक्ष्वेत्येव तऽआत्मा सर्वा-
 न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहञ्ज्रा-
 मृत्युमृत्येत्येतस्यै तमात्मानम्विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैप-
 णायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाञ्चर्व्वञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा
 सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येतेऽपुण्येऽएव भवतस्तु-
 स्मात्पण्डितः प्राण्डित्यन्निर्व्विद्य वाल्येन तिष्ठासेद्वात्यश्च प्राण्डित्यश्च
 निर्व्विद्याथ मुनिरमौनुश्च मौनुश्च निर्व्विद्याथ ब्राह्मणः सु ब्राह्मणः केन
 स्याद्येन स्यात्तेनेद्दृशऽएव भवति युऽएवमेव तुतो ह कडोडः कौपी-
 तकेयऽऽपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय
 प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४१ (५) ३२॥ (६) ३-४ ॥

कडोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैन कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म । य
 आत्मा सर्वान्तरः । न मे व्याचक्ष्वेति । एव त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ।
 यः अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमृत्येति । एते वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रै-
 पणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्व्व चरन्ति । या ह्येव पुत्रैपणा
 सा वित्तैपणा । या वित्तैपणा । सा लोकैपणा । उभे ह्येते पुण्ये एव भवतः । तस्मात्पण्डितः पण्डित्यं
 निर्वाच्य वाल्येन तिष्ठासेत् । वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्व्विद्य, अथ मुनिः । अर्मानं च मानं च
 निर्व्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेदृश एव भवति । य एवं वेद ।
 तुतो ह कडोडः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुत्रप्राप्त्यर्थं कौपीतकेयैर्गौरीणां पुन पुनर्गौरीणां त्रिहाम्यं त्रिपुरादरक्षारक्षणात् पुत्रोत्कर्षादिभिः अविमुच्य-
 मानः ससत्त्वेति ब्राह्मणवेपथोक्तम् । इदानीं तस्य बन्धुस्यमोक्षसाधनं समन्पाप्तमा मज्ञान वक्तव्यमिति कडोड-
 ब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैन कडोडः कौपीतकेय इति । अवागन्त ' ह ' इति ' कडोडः ' नामतः,
 कौपीतकेयस्य ' कौपीतकेय. ' ' पप्रच्छ ' " याज्ञवल्क्येति होवाचेति " पूर्व्वम् । यदिति परात्मनत्वं
 विशेषम् । तस्य साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्मवेपथोक्तं विशेषम् । परोऽशनादिभ्रमभ्युदात्मार्थम् । ' य. ' इति त्रिहाम्या
 विशेषम्, तस्य सर्वान्तर इति विशेषम् । परिच्छिन्नत्वादिभ्रमभ्याहृत्यर्थम् । तथा च ' यद्रम ' बृहत्तमसाक्षाद्-
 व्यवहितं तस्य ' सर्वान्तर. ' इति व्यत्ययेन परोऽश्रमगौरी श्रौत ब्रह्मत्वादि यथा गौरी न तथा गौरीत्वार्थः ।

‘य.’ आ मा प्रत्यगन्ता ‘सर्वांतर’ सर्वान्यन्तर ; यश्च दग्धाऽथो साधन्येनाविकरन्त्येनानुगत. प्रविद्ध आत्मा
 प्रहेति । ‘त’ त्रयानिज प्रत्यगन्तान ‘मे’ मस्य ‘व्याचक्ष्व’ विस्पष्ट कथय । यथा शृणो गृहीत्वा मां
 दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्य. प्रत्याह-एष त आत्मा सर्वांतर इत्येतद्विशेषणम् साधा-
 दित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च य उक्तविशेषणरपलक्षितो ब्रह्मन्मैकबलरक्षण स ‘एषः’
 ‘ते’ तव कार्यकारणसत्रातम्याहमा । पुनः पृच्छति-कृतम् इति । तत्र विंश एकः । तस्यान्यत्ते ऋणा-भा-
 करणमपातो द्वितीय । यश्च परमात्मव्यवस्थान्नीद । तेषु मध्ये हे ‘याज्ञवल्क्य’ ‘-’ कतमः सर्वा-
 न्तर. ‘सर्वांतरत्वादिविशेषणोर्विशिष्टत्वया विवक्षित इति वृष्टश्रम पश्च गृहीत्वोक्तमाह-योऽदानायापिपामे
 इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पानुमिच्छा पिपाता । ते ‘अशनायापिपाने’ ‘य.’ अत्येतीति
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । प्राणिकर्मत्वान्दशानायापिपामे समभ्योदानम् । शोकं मोहामिति । अरतिभक्तिना
 शोकशब्देन-सत्कार्यभूत. काम उच्यते । इष्ट वस्तु उदित्य धिनपतो यदरमं तत्पूजाऽभिभूतस्य काम-
 वीजम् । तेन हि कामो दीयते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रनवोऽविरेक सम्बन्धानविरोधान् भूमा विद्या-
 शब्दवाच्य । कामस्य शोक, मोहो वृक्षस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वात्शोकमोहोत्समामकरणम् । तौ च
 मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो वर्त्तमानिनादिर्दिग्ग ‘जरा’ । शरीरविच्छेदो विपरिणामा-
 वमान. ‘मृत्यु’ । ‘अपेति’ अतिक्रान्ति-इति प्रत्येक सञ्चयते । जरांमृत्यु च शरीरधिकरणौ । “स
 एष ते आत्मा सर्वांतर”-इति पूर्वोक्तान्वय । एवमुक्तज्ञानां परित्यागं वक्तुमाह-एतं वै तमात्मनमिति ।
 य-असौ माशब्दव्यवहित अपरोऽशब्दागौ ब्रह्मादिस्यनरपताना मूलाना ‘सर्वांतर आत्मा’ अशनायापिपामे-
 दिभि मस्यार्थेन सदा न स्पृश्यते । ‘तमेन वै’ ‘आत्मान’ स्वभाव ‘विदित्वा’ पर ब्रह्म सदा सर्वमसार-
 विनिर्मुक्त नित्यतून अहमेकारमीति ध्रुवाचार्याम्ना कृत्वा ‘ब्राह्मण’ ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजायिमतो वा ‘पुत्रैव-
 णाया’ पुत्रार्थेष्वा पुत्रेषणा ता पुत्रोपनिमुदित्य दारसमन्वेष्टालक्षणया तस्या । दारसमन्वेष्टव्यर्थः । विनी-
 षणायाश्चेति । वित्त विविध-मानुष देव च । मानुष गव्यदि । देव विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गव्यदेवपा-
 दानरूपा इच्छा विनीषणा । लोकेष्वायायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा विद्वलोक जेव्यामीति विद्यामयुनेन
 वा देवलोक केवलया वा हिण्यार्थविद्या देवेन वितेन देवलोक जेव्यामीति इच्छा लोकेष्वा ।
 एतास्य एषणाभ्य ‘व्युत्पाय’ वैपरीयेनोद्यान कृत्वा मन्याम विधावेत्यर्थः । अथानतर शेषकालं
 देहभित्तर्यं ‘मिश्राचर्य’ मिश्रायं मन्तरण ‘चरति’ कुर्वति । “फलेच्छासाधनं मन्त्रमिति”-
 इति न्यायान् । लोकेष्वायेक इत्याह-या ह्येवेति । ‘या हि’ प्रविद्धा ‘पुत्रेषणा’ सैव
 ‘विनीषणा’ दृष्टफलसाधनत्रादिनामान्यान् । ‘या’ पुत्रेषणाया एकवचनान्ना ‘विनीषणा’ कर्माया
 ‘सा लोकेष्वाय’ । सायलोकेष्वा प्रयुक्तवान् साधनेष्वाया । एवमेकत्वेऽपि लोकेष्वाया साधनमरेणा-
 मिद्रे सायमाधनवेदेन द्वैविध्यमाह-उभे द्वौषि । अथान् पूर्व ब्राह्मणा तमेतमात्मन विदित्वा सर्व-
 स्मान् साधनकल्पस्वरूपात् एषणालक्षणान् व्युत्पाय दृष्टाष्टाथं कर्म संत्तारन च द्विवा मिश्राचर्य
 चरति स्म । तस्यादचनतोऽपि ब्रह्मविद्विष्य. एषणांशो-गुणाय ‘पाठिय’ शास्त्रोया बुद्धि. पंदा
 तज्ञान् । ‘पाठिय’ वेदशास्त्रविचारलक्षण धर्मादतरांशं ‘निर्विय’ निशेः विदित्वा आम्भान
 निरवेषेण ह-अनन्तर ‘वायेन निष्ठामेन्’ । ध्वजगतेनेषणोऽभ्यन्तमद्विभिरकारसायणं च तस्य
 मासो वाप तेन ‘वायेन’ वदमाकेन विपरीतमाहृष्ट. शब्द ‘निष्ठामेन्’ स्यात्तुमिच्छेन् । वायवशायाभिधेय
 मनन इवोदित्यर्थः । ‘वाय च पाठिय च निर्विय’ नि.शेषे कृत्वा अथानन्तर मुनिर्मीनवान्

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच युन्साक्षाद्-
परोक्षाद्ब्रह्म योऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वा-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
व्यनिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽउदानेनोदानिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो यः समानेन समानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरः सु हावाचोप-
स्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावुश्वऽइत्येवमुवेतद्रूपदिष्टम्भवति

उपस्तवाह्वणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः
प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यो

धराशक्तिरूपप्रत्ययप्रवाहवान् निष्ठामेन्द्रियनुपगमे । निद्रिव्याप्तन कुर्वादिद्वयं । एवमपीत च । उक्तार्थ-
पाठियवाल्क्यशब्दाभिधेय श्रवणमननाएद ' निद्रिव्य ' ' मौन ' चोक्तार्थमुनिशब्दान् च निद्रिव्याप्तनाएव च
' निद्रिव्य ' अध्यान्तर ' ब्राह्मण ' निद्रिव्यचित्तनाएववात् साब्राह्मणश्रवणं ध्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थ ।
उक्त ब्राह्मण्य प्राप्तवतो ब्रह्मविद समाचारं पुच्छति-स ब्राह्मण इति । ' स ब्राह्मण ' ' केन ' चरणेनेदं
स्याद्वेत् । अनियत तस्य चरणभियुत्तरमाह-येनेति । ' येन ' चरणेन भवेत् । तेनेदंश येनेति । येन केनचित्
कल्पवस्थितचरणेन ' ईदंश एव ' कृतकृत्य एव ब्राह्मण ' भवति । विहितमाचरतो निद्रिव्य च च्यवतः सुप्तबुद्धेः
शुभाशक्त्यात् सप्त्यं धीकृत्यते । सप्त्यं च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेनेति न पर्येष्टा-
चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचित्चरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानकल्पमाह-य एवं वेदेति । ' यः '
ब्राह्मण एवमेतत् ब्राह्मणवस्थान अशनायाद्यतीतामम्बरुष्य नियन्ममिति ' वेद ' जानाति । सोऽरीदंश
एवेतेलक्षण एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुभवते । ' ततो ह कनोट कौर्भित्यय उपरगम ' ॥ १ ॥

एति शीघ्रोक्तश्रवणानायावत्प्रायश्चित्तवस्य श्रियादृशानिच्छन्नुत्सव परमहन्पतिजावकाचार्यस्य धीवानुद्वे-
न्नभगवत कृतो मायन्दिर्नैवशतपथब्राह्मणान्तर्गतमा पितृनामापेरेभिः । दृष्टदोषप्रकटीकरणं
वासुदेवप्रकाशिकामा तृतीयेऽपानं वतुर्थं कनोटत्रायण वा निर्गुणवद्विद्याकारुण्य परि-
समाप्तम् ॥ १४ (१) ३-४ ॥

एव ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजक बन्धनमुक्तम् । वतुर्थं च बहुश्रवणं वधधर्म ममन्त्याम आसनवह्म-
मभित्तम् । मायं ये यो वद समरति, मोऽस्मि नास्ति वेति, अस्मि वे च द्विकल्पतो देवताभ्यामन्वयः, तेषो
विद्वन्मो वेति विपुत्रो आत्मनो देहादिभ्यो विवेकनाशिसाम उपसन्नायणमारम्भते-अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायण
इति । अध्यान्तर ' ह ' चक्रस्याप्य चाक्रायण उपसन्नायाः ब्राह्मणः । एते ' प्रवृत्त यद्वत्तत्त एवमेत्यादि

युदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽ
आत्मा सर्वान्तरः कृतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो नु दृष्टेर्दृष्टारम्पश्येष्ठ
श्रुतेः श्रोतारं शृणुया नु मतेर्मन्तारम्मन्वीथा नु विज्ञातेर्विज्ञातार-
म्बिजानीयाऽएषु तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्तुतो होपस्तश्चाका-
यणऽनुपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।३ ॥ (६) ३-५ ॥

व्यानेन व्यनिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदनिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यः
समानेन समानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । स होवाचोपस्तश्चाकायणः । यया वै ब्रूयात् ।
असौ गौः । असावथ इति । एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कृतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्दृष्टारं
पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होपस्तश्चाकायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववन् । पूर्वस्मान् कद्रोऽप्रभान् किंचिद्विशेष वक्तु पूर्वोक्ते एव प्रथमप्रतिवचने अनुवदति—यः साक्षादित्याद्य
यः प्राणेन प्राणिनीत्यन. प्राक्कनेन ग्रन्थेन । यद्विशेषक्यनायायमनुवाद । त पूर्वांशुक विशेषमाह—यः
प्राणेनेति । ' य. प्राणेन ' मुखनामिकामधारिणा ' प्राणिति ' प्रागनवेश करोति । येन प्राग. प्रगमित
इत्यर्थे । ' स ते ' एव कार्यकारणमघातस्यात्मा उक्तविशेषगविशिष्टो विज्ञानमयः । एव ' योऽग्नेनापाविति '
' यो व्यानेन व्यनिति ' इत्यादि व्याहरेषुम् । सर्वा. कार्यकारणमघातात् प्राणनारिवेश. दाह्यन्त्येष
येन क्रियन्ते । उक्तकारणमघातविलक्षणो विज्ञानमय चेटप्रिता अस्ति । यतो या खड्ग अचेतनप्रवृत्तिः सा
चेतनाऽप्रिष्ठानुविका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रथमप्रतिवचनयोस्तनुत्पत्त्वमाशक्ते—स होवाचोपस्त-
श्चाकायण इति । हे मुने । यथा कश्चित् गामथ वा प्रत्यक्ष दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् पथकति
' असौ गौ. ' यो वा धवति ' असावथ इति ' चल्नारिर्किं. ' यया वै ' विद्विन ' ब्रूयात् ' व्यपदिशेत् ।
' एवमेव ' इत्यप्रत्यक्ष दर्शयामीति मन्प्रधानुसारेण प्रतिज्ञाय प्रागनारिर्किरेतद्ब्रह्म ' व्यपदिष्ट भवति ' त्वया ।
तथा च—तद्वचनारिरेतत्त्वे प्रतिज्ञाहानि अत्रवैषयवचनतावस्यादिति भाव । किं बहुना गोनृष्णानिमित्तं न्यार्त्त
त्यक्त्वा मन्प्रधानुसार्थुत्त इत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तमेव प्रथमनुवदति—यदेव साक्षादित्यादिना - व्याचक्ष्वेत्येत्थं ।
यया मन्ः प्रथम प्रतिज्ञातन्वात्मा एव लक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्ते एवेत्याशयवान् पूर्वोक्तमेवोत्तरनुवदति—
एष तऽ आत्मा सर्वान्तर इति । न्तु— " अस्मै-नैस्तावथ इति " अत्रत्यपेक्षासाधयामेति जानामत इत्ये
इत्येव लक्षणो मन्प्रथो नानुवृत्त स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तमेव प्रथमनुवदति—कृतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर
इति । सत्य, एतारशयेन च प्रथं । तर्हि नैवानुमुत् स्यात् । आत्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वान् घटादिरन् विषयी-
कृतं अस्त्यच्चारित्यभिप्राह—न दृष्टेर्दृष्टारमिति । दृष्टेर्दृष्टारचेयतित्याया लौकिक्या. कर्मभूतयाः ' दृष्टारं '

अथ हैनद्वाग्नीं वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च कुस्मिन्वापऽओताश्च प्रोताश्चेति वायो गाग्नीति कुस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गाग्नीति कुस्मिन्वाकाशऽओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्वन्तरिक्षलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु द्यौर्लोकाऽओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्वादित्यलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु चन्द्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु देवलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गाग्नीति

गार्गीद्वाह्वणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सोतं च प्रोतं च । कस्मिन्नु आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायो गार्गीनि । कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु अंतरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्यापार हे उपस्त । त्व ' न परये ' न परयमि । न च कदाचि-
 ऽपि विषयत्वेन दृष्टेर्दृष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा ' श्रुते ' श्रवणद्वये । तथा ' मते ' केवलतया मनोरूपे ।
 तथा ' विज्ञाते ' केवलाया बुद्धिते । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृष्ट्यादिसाजिगि अन्यक्रियेन्द्रास्त्रव वाप्टी-
 त्पुपसहसि-एष त आत्मा सर्वांतर इति । ' एष ' सर्वैरतैर्विशेषैर्विशिष्ट ' ते ' तवामा । अत एत-
 म्मादुक्तत्वात् आत्मानः । ' अन्यदातै ' विनाशि रक्षुमर्पादित्रिमिष्याभूतमित्यर्थः । " ततो होयन्तश्चाज्याय उपर-
 रामेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

एति श्रीहर्षिकेशवप्रभवात्पुत्रपदादिशिष्यस्य श्रीराठकानिकद्विपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवव्रजभगवतः कृतौ माध्यदिनीयदानपद्यत्राह्वणान्तर्गतमाध्यदिनवाग्नीपनिष-
 बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवव्रजशाशिकायां तृतीयोऽध्याये एवम् उपस्यत्राह्वण
 निर्गुणात्मविद्याब्राह्मण वा परिमदानम् ॥ १४ । (१) ३ । ५ ॥

पूर्वब्राह्मणयो " यस्ताश्चिदपरोऽद्वाह्वस य आत्मा सर्वांतरः " एतद्य य सर्वांतर आमा उक्त । एतद्
 स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणप्रसक्त ब्राह्मणत्रय आरम्यते-तत्रानामभूतान् सर्वान् पदार्थान् तानन् गार्गी-
 ब्राह्मणेनाह-अथ हैनं गार्गीं वाचक्रवीति । अपानतर ' एन ' मुनि ' गार्गी ' नाम्न वषक्तोऽग्निना
 ' वाचक्रवी ' पप्रच्छत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूषतादिकं पार्थिव धानुजान् ' जसु ' उदके स्वकारणे
 ' ओत च ' दीपिततनुवन् ' प्रोत च ' निर्मिततनुवन् सर्वतोऽन्तर्वर्तिभूताभिरिन्द्रिव्यमित्यर्थः । इत्यप्य
 सकुमुष्टिवन् विशर्षित । तथा च यथा येप पचीहता पृथिवी कार्यवत्स्वकारणभूतासु पचीहताम्बसु ओतः प्रेषा
 च सददपामनि कार्यत्वान् ' कस्मिन्नु ' एतु ' आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुदानविजया पृष्टो मुनिरत्तमह-

कुस्मिन्नु गन्धर्वलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीं
 कुस्मिन्नु प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीं
 कुस्मिन्नु ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गीं माऽतिप्राक्षी
 र्मुति मूर्द्धा व्यपसदनतिप्रश्न्या वै देवताऽअतिपृच्छसि गार्गीं माऽति
 प्राक्षीरिति ततो ह गार्गीं वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्विंशोऽकाण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
 प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३४ ॥ (६) ३-६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धर्वलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच ।
 गार्गीं मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपसद् । अनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गीं मा
 अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गीं वाचक्रवी उपरराम ॥ १ ॥

व्याख्ये गार्गीति । हे गार्गी ! ' वायौ पचीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । ' कस्मिन्नु ' लब्ध ' वायुप्रोतश्च
 प्रोतश्चेति ' । ' आकाश एव गार्गीति ' । ' कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । ' अंतरिक्ष-
 लोकेषु ' पश्यादितिहेतुभूतेषु । तान्येव पचीकृतानि भूतानि सहजानि अद्वारिभ्रूलोका उच्यते । बहुवचन-
 न्यात्मकभूतानां बहुवचनेभ्यो बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः । विराट्शरीरारमकपचीकृतपरमहामुतात्मकाः
 ' ब्रह्मलोकेषु ' तिर्य्यगर्भलोकेषु अपचीकृतपरभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । शेष सुवोम् ।
 एव पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्च पृच्छतीं गार्गीं प्रतिषेधनि-स होवाचेत्यादिना । ' स '
 याज्ञवल्क्य ' ह ' उवाच । हे ' गार्गी ! ' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । ताः प्राण-
 त्मभूता सूत्रदेवता आनुमानिकत्वप्रसन्नविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षी ' मा पृच्छेयर्थः ।
 प्रतिषेधनिकमे दोषमाह-मा ते मूर्द्धेति । पृच्छ्याथ ' ते ' तत्र ' मूर्द्धा ' मस्तक ' मा व्यपसद् ' विष्ट
 मा पनेत् । पूर्ववदनुमानेन प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसहरति-अनतिप्रश्न्या वै देवता इति । देवतानां सः प्रथ
 आगमविषय । त प्रथमविषयमतिक्रान्तो गार्गी । प्रथम आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो याममिन्द्रादिदेवतानां विषये ।
 ता अनतिप्रश्न्या , एतान् न अनतिप्रश्न्या . ' अनतिप्रश्न्या ' । स्वप्रथमविषया एव केवलज्ञानमगम्या इत्यर्थः । ' ता
 अनतिप्रश्न्या ' सूत्रदेवता वै ' अनतिपृच्छसि ' । अतो हे ' गार्गी ! ' मत्तुं चेत्पृच्छसि तर्हि ' मा अनतिप्राक्षी ' ।
 इति अनुग्रहार्थं निषेधः । ' ततो ह गार्गीं वाचक्रव्युपरराम ' इत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहोमेशास्त्रसंग्रहवसुधैपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
 ब्रह्ममन्त्रेण कृतौ मा-यदितीक्ष्णतपप्राज्ञगान्धर्वतन्माव्यन्दिनशास्त्रोनिषद्बृहदारण्यक-
 टीकानाम् वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये षष्ठं गार्गीब्राह्मणं
 परिसमाप्तम् ॥ १४ (१) ३-६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्द्रेष्वव-
साम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तुस्यासीद्वाध्या गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कवन्धऽआथर्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्जलइकाप्यं याज्ञिकांश्च वेत्येव नु त्वइकाप्य
तत्सूत्रं युस्मिन्नयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्ध्यानि
भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्जलइकाप्यं याज्ञिकांश्च वेत्येव नु त्वइकाप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्द्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्वाधा गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । कवन्ध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्येव नु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्ध्यानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यः । नाहं तद्भगव-
न्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्येव नु त्वं काप्य तस्मैतस्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च
लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यः । नाहं ते भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एव गार्गीब्राह्मणे सूत्रदर्शकत्वं व्यापकगुणत्वं । इदानीं आगमैकगम्य एव तदन्तर्गतपतञ्जलिग च निर्वक्तु
अन्तर्यामिब्राह्मणमात्मन्ये-अथ हैनमुद्दालक आरुणिगिति । ' अथ ' गार्गी पूर्वपातनयादुपलेशतत्पर
' उद्दालक ' नामन अरण्ययापत्यमात्मनिर्ह ' एन ' याज्ञवल्क्य पप्रच्छेति पूर्ववत् । तस्य सूत्रादिविधायाः
आवाप्योपदेशोर्वकत्वेनागमविषयव इत्यनितुमा ' यायिनामाह-मद्द्रेष्ववसामेति । ' मद्द्रेषु ' देशेषु ' एनचन्म्य '
एनचन्नात्र ' काप्यस्य ' कनिगोत्रस्य ' गृहेषु यज्ञमधीयाना ' यज्ञदान्नाययन कुर्वणा शिष्या मनो वय
' अकाम ' उचिनवत । ' तस्य ' एनचन्म्य ' भार्या ' गार्गीगृहीता ' गन्धर्वेण अमानुषेण तत्रविशेषेण
गृहीता आविश ' आसीत् ' । ' न ' गन्धर्व एनचलनक्रिया वय याज्ञिका त्व कोऽसीत्पृच्छाम । एव पृष्ट
' न ' गार्गे अमभगवन्वेत् । किं ' अहं नाद्या ' कवन्ध ' अथर्वगोश्रुत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

' स ' गार्गे ' एनचल काप्य ' याज्ञिकांश्च ' तच्छिष्यानामन् प्रपत्रवन् । किं ' हे काप्य ! ' नु '
चित्तं ' त्व ' ससूत्रं ' वेद्य ' जर्मति । किं तत्सूत्रमित्यप्युक्त्या सतिशित्ति-परिमन्त्रये चेति । ' एन्यन् '
सूत्रे ' अथ च लोक ' इदं च जन्म ' परश्च लोक ' पर च प्रतिपद्यन् जन्म ' सर्वाणि च भूतानि ' वेदादि-
स्तवर्षयानि ' सन्ध्यानि ' मर्यादानि सन्धि-व सूत्रे विष्टयानि मर्याति । इति पृष्ट ' न ' एनचलः
काप्य ' अत्रवन् । किं ' हे ' भगवन् ! इति ससूत्रयन् ' अहं ' तन्मूत्र ' न वेद ' न जानामि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः ' स ' गन्धर्व, पुनरुपाचार ' एनचल काप्य ' याज्ञिकांश्चाम्नात् प्रपत्रवन् । किं ' हे काप्य ।

तुमन्तर्स्यामिणं सुऽइमुञ्च लोकं पुरञ्च लोकं सुर्वाणि च भूतान्युन्तरो
यमुयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तुम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्कुप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तुत्काप्य
सूत्रम्विद्यानुश्चान्तर्स्यामिणं सु ब्रह्मवित्सु लोकवित्सु देववित्सु वेदवित्सु
यज्ञवित्सु भूतवित्सुऽआत्मवित्सु सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहमेद
तुञ्चेत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमुविद्रांस्तुश्चान्तर्स्यामिणम्ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धां ते
विपतिप्यतीति ॥ ४ ॥

वेद वाऽअहुङ्गौतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तुश्चान्तर्स्यामिणमिति यो वाऽ
इदङ्कुश्च ब्रूयाद्देद वेदेति युथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीत् पतञ्चल काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चांतर्यामि-
णम् । स ब्रह्मवित् । स लोकवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् ।
स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तद्येत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमवि-
द्रांस्तं चांतर्यामिणम् । ब्रह्मगवीरुदजसे । मूर्धां ते विपतिप्यति इति ॥ ४ ॥

वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति । यो वा इदं कथं ब्रूयात् । वेद वेदेति । यथा
वेत्थ । तथा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

‘ त ’ ‘ न्तु ’ वितर्के, सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं ‘ वेत्थ ’ । कोऽत्रावतर्यामिण्याकाश्यापं त विशिनष्टि—यऽइमं च
लोकमिति ‘ य इम च लोक ’ इत्येतदुक्तार्थम् । योऽन्तरोऽन्तर सन् ‘ यमपति ’ दाह्यत्रमिदं भ्रमपति ।
एव स्वमुखिल व्यापार कारयतीति यावत् । एवमुक्तं ‘ स ’ पतञ्चल. काप्य ’ हे भगवन्निति सऽनन् विन-
येनाब्रवीत् । ‘ नाह त ’ सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं वेदेति ॥ ३ ॥

एव विनय दृष्ट्वा ‘ स. ’ गन्धर्व स्वम्याचार्यत्वकाम. सन् फलेन प्रलोभयितुं ‘ पतञ्चल काप्य ’ याज्ञि-
कौशात्रवेत् । हे ‘ काप्य ! ’ ‘ तन्मूत्र ’ तस्यैव सूत्रस्य नियन्तार सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं च ‘ वै ’ निश्चितं यः
कश्चिन् विद्यादिजानीयात् । ‘ स ब्रह्मवित् ’ स परमात्मवित्, ‘ स लोकवित् ’ स लोकाश्च भूरादीन् अंतर्यामिणा
नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स देववित् ’ स देवांश्चाग्न्यादीन् लोकनिम्नेन नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स वेदवित् ’ स
वेदाश्च सर्वप्रमाणभूतान् वेत्ति । ‘ स यज्ञवित् ’ स यज्ञान् वेदविहितान् यथोक्तिप्रोमादीन् वेत्ति । ‘ स भूतवित् ’
स भूतानि ब्रह्मादीनि सूत्रेण धियमागानि सदर्शनानिानंतर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति । ‘ स आत्मवित् ’ स
आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैकान्त्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति । ‘ स सर्ववित् ’ स सर्वं च जानात् तथाभूतं
वेत्ति इति । एव सूत्रान्तर्गतानंतर्यामिणोर्विज्ञाने स्तुते प्रदुःखेभ्योऽमिमुखेभ्योऽम्भम्याचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः
सूत्रान्तर्स्यामिणो स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं ‘ वेद ’ गन्धर्वाङ्कुप्यमसन् जानामि । किमेतावता इत्यत
आह—तञ्चेदमिति । हे याज्ञवल्क्य । ‘ इदं ’ वेत्थि ‘ तत् ’ उक्तविशेषणविशिष्टं ‘ सूत्रं ’ ‘ तन्मंतर्यामिणं च ’
‘ अविद्वान् ’ अजानान् अत्रमपि सञ्चेत् ‘ ब्रह्मगवी. ’ ब्रह्मविदो स्वभूता गाः अन्यायेन ‘ उदजसे ’ उन्नपति ।
तर्हि मच्छापरम्यं ‘ ते ’ तव ‘ मूर्धां ’ मलाकः ‘ विपतिप्यति ’ विपत्य एतिप्यतीति ॥ ४ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेद वा अहमिति । ‘ गौतम ’ इति गेत् यस्योदाहकस्यैव स गौतम. तत्सम्बो-

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । (म्वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायुश्च लोकः
परश्च लोकः सुर्वाणि च भूतानि सुन्द्वेषानि भवन्ति तुस्माद् वै गौतम
पुरुषश्चेतमाहुर्व्यस्रथँसिपतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
सुन्द्वेषानि भवन्तीत्येवमुपैतद्यद्वाङ्मवल्कयान्तर्व्याप्तिम्वूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यान्तिष्ठन् । (न्यू) पृथिव्याऽभन्तरो यमुपृथिवी न वेद्
यस्य पृथिवी शरीरं युः पृथिवीभन्तरो यमुपति तु तऽआत्माऽन्तर्व्या-
म्यमुतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि सुन्द्वेषानि भवन्ति । तस्माद् वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः । द्यस्त्रंसिपतास्यांगानि इति । वायुना
हि गौतम सूत्रेण सुन्द्वेषानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्याङ्मवल्कय ! अंतर्प्रापिणं वूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद् । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः
पृथिवीभन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्प्राप्यमुतः ॥ ७ ॥

यन हे गौतम ! ' अह ' याङ्मवल्कयोऽपि गन्धर्वोदित ' तत्सूत्र ' ' तमन्तर्प्रापिण वेद ' जानामि । इत्येवमुक्तो
गौतमः प्रत्याह-यो वा इदमिति । य कथित्याहुनोऽपि ' यत् ' स्वयं वेदेति । ' इद वै ' निश्चित आत्मान
स्वाययन् ' ह्रूयान् ' कि तेन गन्धर्वेन । कार्येण दर्शय । ' यथा वेद्य ' जानामि ' तथा वूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याङ्मवल्कयो ऋषिः श्लोका यमिमनोताश्च श्लोकाश्च वर्तमाने काञ्चे यथा पृथिव्यपु तत्सूत्रमागमगम्य
वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह-वायुर्वै गौतमेति । हे ' गौतम ! ' ' तत् ' गन्धर्वोक्त ' सूत्र ' ' वायुर्वै ' वायुरेव
नान्यत् । तथा च यदा मक पच भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पचवृत्तिः प्राग एक चतुर्विधमन्त करणं
इत्येव सप्तदशविध लिङ्ग प्राणिना कर्मसमवायिसमष्टि-पष्टयान्मुक्त सूत्रम् पृथिव्यादीनामाकाशवत् विष्टमक यस्य
सप्त सप्त मल्दूणा ब'हा भेदाः समुद्रस्येवोभय तदेतत् वायव्य तच्च सूत्रमित्यभिधीयते । न तु वायुमात्रम् ।
तस्य विचारणं स्वानुभवाभावात् । उक्तस्य वायुनस्वस्य सूत्रञ्च विश्वसिद्धया साधयति-वायुना वै गौतमेत्या-
दिनेकावर्षेण । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदाभिर्यथं । पुनर्लोकप्रसिद्धयाऽपि तन्माययति-तस्माद् वै गौतमेति ।
हे ' गौतम ! ' यस्मान् सूत्रात्मकेन ' वायुना ' सर्वं विद्यत तस्मात् ' प्रेत ' मृत ' पुरुष ' शरीर मृतलक्षणज्ञा
' आहुः ' कथयन्ति । ' अन्य ' मृतस्यागाणि करादीनि ' व्यस्रसिपत ' विश्वस्त्वानि अभवन् । सूत्रागमरे हि
मन्व्यादीनां प्रोक्तानामवसंसन दृष्टमेव । वायुः सूत्रम् । अतो ' वायुना हि गौतम ! सूत्रेण सद्वेषानि ' सप्त-
पित्तान्प्राणानि मयन्तीति ' निगमयति । एव निरुक्ति सूत्रस्वरूपमानीहृत्प्य उदात्तक अतर्प्रापिस्वरूप पृच्छति-
एवमेवैतदिति । हे ' याङ्मवल्कय ! ' एतत्सूत्रमेव सम्पगुक्तम् । इदानीं तु तत्रान्तर्गत ' अंतर्प्रापिण
वूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याङ्मवल्कय आह-यः पृथिव्यामिति । ' यः पृथिव्या तिष्ठन् ' वर्तमानो भवति सः अतर्प्रापी ।
एवमुक्ते सर्वः पृथिव्या तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो वा भूदिति विशिनष्टि-' पृथिव्या अंतरः ' अन्यतर इति । तत्र

(तो) बुऽआदित्ये तिष्ठन् । (ब्रा) आदित्यादन्तरो बुमादित्यो न वेद् बुस्यादित्यः शरीरं बुऽआदित्यमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) बुश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (पृंश्च) चन्द्रतारकादन्तरो बुश्चन्द्रतारकन्न वेद् बुस्य चन्द्रतारकं शरीरं बुश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्बुस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

(तां) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो बुन्विद्युन्न वेद् बुस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

(तां) यु स्तनयित्नां तिष्ठन् । (न्स्त) स्तनयित्नादन्तरो युं स्तनयित्नुर्न वेद् बुस्य स्तनयित्नुः शरीरं यु स्तनयित्नुमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽइत्याधिदेवतमुयाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद् । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्य-
मुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरः । यं चन्द्रतारकं न वेद् । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् ।
यश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो
यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युताऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद् । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमुन्तरो
यमुयति स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नां तिष्ठन् । स्तनयित्नादन्तरः । यं स्तनयित्नुर्न वेद् । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् ।
यः स्तनयित्नुमुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यधिदेवतम् । अयाधिलोकम् ॥ १६ ॥

“ बुऽआदित्ये ” ॥ १२ ॥

“ बुश्चन्द्रतारके ” इति द्रविकवद्राव. ॥ १३ ॥

“ यो दिक्षु ” ॥ १४ ॥

“ यो विद्युति ” ॥ १५ ॥

“ य स्तनयित्नां ” इत्यधिदेवतमन्तर्यामिनिषय दशनं देवतमूकम् । अयन्तन्तर्यामिनिषय अन्तर्यामि-
दशनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(कं यः) यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यथै सर्वे लोका न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वान्-
लोकान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधिलोक-
मयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यथै सर्वे वेदा न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमयाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

(ज्ञं यः) यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यथै सर्वे यज्ञा न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधि-
यज्ञमयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यथै सर्वानि भूतानि न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वानि भूतानि शरीरं यः सर्वानि भूतान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधिभूत-
मयाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् । यः सर्वान् लोकान्तरौ यमयति । स त आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतः । इत्यु एवाधिलोकम् । मयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः शरीरम् । यः सर्वान्वेदान्तरौ यमयति । स त आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । मयाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् । यः सर्वान्यज्ञान्तरौ यमयति । स त आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् । मयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वानि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वानि

'सर्वेऽ लोकेषु' लोका. मोगस्थानानि तेऽ ' इत्यु एव अविज्ञोक्त मयाधिवेद ' इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

" यः सर्वेषु वेदेषु " " इत्यु एवाधिवेदमयाधियज्ञम् " इति पूर्ववत् ॥ १८ ॥

" यः सर्वेषु यज्ञेषु " इति सामान्यताकर्माणि निर्दिश्यते । " इत्यु एवाधियज्ञमयाधिभूतम् " इति । पूर्ववत् ॥ १९ ॥

" यः सर्वेषु भूतेषु " इत्यु एवाधिभूतमयाध्यात्मम् " इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(तं) वुः प्राणे तिष्ठन् । (न्ना) प्राणादन्तरो वृष्णागो न वेदे इत्य
प्राणः शरीरं वुः प्राणदन्तरो वदयति स तऽआत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २१ ॥

(तो) वाचि तिष्ठन् । (न्ना) वाचोदन्तरो वृष्णाग्नौ वेदे इत्य
वाक्शरीरं वाचोदन्तरो वदयति स तऽआत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २२ ॥

(तो) बभ्रुभुवि तिष्ठन् । (वृंशु) बभ्रुदन्तरो बभ्रुभुवेदे इत्य
बभ्रुः शरीरं बभ्रुदन्तरो वदयति स तऽआत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २३ ॥

(तो) वुः श्रोत्रे तिष्ठन् । (न्श्रो) श्रोत्रोदन्तरो वृष्णं श्रोत्रे
वृष्णं श्रोत्रे शरीरं वुः श्रोत्रदन्तरो वदयति स तऽआत्मादन्तर्भाव-
म्वसृतः ॥ २४ ॥

(तो) वो मनसि तिष्ठन् । (न्म) मनोदन्तरो वृष्णो न वेदे
वृष्णं मनः शरीरं वो मनोदन्तरो वदयति स तऽआत्मादन्तर्भावम्व-
सृतः ॥ २५ ॥

मृतानि शरीरम् । यः सर्वाणि मृतान्यन्तरो वदयति । स त आत्मादन्तर्भावम्वसृतः । १५५ ५१०
विमृतम् । अवाच्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेदे । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणोदन्तरो वद-
यति । स त आत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोदन्तरः । यं वाक् न वेदे । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचोदन्तरो वद-
यति । स त आत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोदन्तरः । यं चक्षुर्न वेदे । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुदन्तरो वद-
यति । स त आत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रोदन्तरः । यं श्रोत्रं न वेदे । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रोदन्तरो वद-
यति । स त आत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनोदन्तरः । यं मनो न वेदे । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोदन्तरो वद-
यति । स त आत्मादन्तर्भावम्वसृतः ॥ २५ ॥

“ यः प्राणे ” प्राणाद्ये वायुमहिते ॥ ११ ॥

“ यो वाचि ” ॥ २२ ॥

“ यश्चक्षुषि ” ॥ २३ ॥

“ यः श्रोत्रे ” ॥ २४ ॥

“ यो मनसि ” ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठन् । (घंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्न्यङ्ग्न व्वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमुन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (घंस्ते) तेजसोऽन्तरो युन्तेजो न व्वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तमसि तिष्ठन् । (घंस्तु) तमसोऽन्तरो यन्तमो न व्वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्त्वे) रेतसोऽन्तरो वृथुँ रेतो न व्वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) युऽआत्मनि तिष्ठन् । (त्ना) आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न व्वेद यस्यात्मा शरीरं युऽआत्मानमुन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽह) अदृष्टो द्रष्टा । (द्याऽथु) अथृतः श्रोत्राऽमतो मन्त्राऽविज्ञातो

यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमुन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अथृतः श्रोत्राः । अमतो मन्त्राः । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा

“ यस्त्वचि ” ॥ २६ ॥

“ यस्तेजसि ” । तेजः प्रकाश शार्ध्यापानम् ॥ २७ ॥

“ यस्तमसि ” । नाशो व्यावर्णामके ॥ २८ ॥

“ यो रेतसि ” प्रजनने ॥ २९ ॥

“ य आत्मनि ” जन्मात्मनि ॥ ३० ॥

कामान् पुनः कालान् महानामाः श्रित्यादिदेवता, मनुष्यादिभ्य आत्मनि निष्कृतमात्मनो नियन्त्रामन्तर्ध्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-
ऽस्ति विज्ञातेषु तऽआत्माऽन्तर्व्याम्यमृतोऽतोऽन्वदार्तम् ततो ह्यदालकऽ
आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।५ ॥ (६) ३-७ ॥

अथ ह वाचकनुवच्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं
द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै ज्ञातु सुष्माकमिमं कुश्वि-
द्वह्योवञ्जेतेति तौ चेन्मे नु विवक्ष्यति मूर्च्छाऽस्य विपतिप्यतीति स्पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्व्याम्यमृतः ।
अतोऽन्वदार्तम् । ततो ह्यदालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचकनवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचकनवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।

मिग न विदुर्मन्य आह-अदृष्टो द्रष्टेति । न दृष्टः ' अदृष्टः ' । कस्यचिन् बहुदर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः
मन् दृष्टिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितवाच स्वय द्रष्टा । तद्वत् ' अभुज ' श्रोत्रविषयत्वमनापन्न सन् स्वय-
मनुभवगतिः सकलश्रोत्रेण सन्निहितवान् ' श्रोता ' । तथा ' अमन ' मन मरुत्पविषयमनापन्नः । दृष्टे
श्रुते एव हि सर्वैः सकल्पयति । अदृष्टत्वाद्दधुतत्वादेवामतः । अङ्गमननशक्तिवान् सर्वमनसु सन्निहितवाच
' मन्ता ' । तथा ' अविज्ञाता ' निक्षयगोचर रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्न स्वय तु अङ्गसविज्ञानशक्ति-
त्वान् तत्सन्निहितवाच ' विज्ञाता ' । ननु-तथाऽप्येवं निर्यतृतिप्लेव्यादिभेदेन दृष्टदृष्टव्यादिभेदेन च भेद स्यात्
स्याशकायामाह-नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्व्यामिणः ' अन्य ' अपरः ' द्रष्टा ' नास्ति ' । तथा
" नान्योऽस्ति श्रोता " इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्व्यामिस्वरूपमुपमहति-एष त आत्मेति ।
' अमृतः ' सत्सारधर्मवर्जिनः सर्वसत्सारिणा कर्मफलविमागकर्ता ' एष ते ' तत्र ' आत्माऽन्तर्व्यामी ' । अतः
अन्तर्द्वारदान्तः ' अन्यदार्तम् ' । " ततो ह्यदालक आरुणिरुपरराम " इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीद्विभेदावस्यभगवत्पुन्यपादशिक्षणस्य धीमच्छकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मणवतः कृतौ भाष्यदिनीपसप्तपत्राह्मणान्तर्गतभाष्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया
वासुदेवकाशिकाया तृतीयोऽध्याये सप्तम उदालकब्राह्मणमन्तर्व्यामिब्राह्मण सृष्टिप्रवेश-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-७ ॥

पूर्वसिद्धं शक्यते सूत्रान्तर्व्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्या निर्धारितौ । सम्प्रति अघनापादिविनिर्मुक्त निराधिकं
साक्षादपरोक्षान्तादत्र ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते-अथ ह वाचकननुवाचेति । ' अयं ' सोमप्रियस्यु-

सा होवाच । (चा) अहम्बै त्वा याज्ञवल्क्य युथा काश्यो वा वेदेहो
 योग्रपुत्र उच्यन्धनुरुधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी
 हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदुमुवाहन्वान्द्राभ्याम्प्रशुभ्यामुपेदस्थान्तौ मे
 ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच । सुदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो युदशाकपृथिव्या युदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जानु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति ।
 मूर्धास्थ्य विपत्तिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य । यथा काश्यो वा वेदेहो योग्रपुत्र उद्यं धनुरधिज्यं कृत्वा
 द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रशुभ्यामुपो-
 दस्याम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच—पृथ्वीं याज्ञवल्क्य दिवः, यद्वाकपृथिव्याः, यदन्तरा यावापृथिवी इमे, यदूतं च,
 भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिंस्तदीतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्वाणान्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निर्विद्राभुर्देषानभयादुपरता सनी पुनः प्रष्टु शाल्यादुद्रां प्रार्थयन्ती ' ह ' किल
 वचनोर्द्विदिता ' वाचनरी ' पुनरवाच । किं ! हे ' ब्रायणा भागवन्त ' पूजावन्त, मम वचः शृणुतेति शेषः ।
 ' हत ' यद्युत्तमिर्भक्तानाम्नि, तर्हि—' अहमिम याज्ञवल्क्य ' पुनर्द्वी ' प्रश्नौ प्रश्नयामि ' । ' तौ ' प्रश्नौ चेषदि
 कथयन्मि मय ' विवक्ष्यति ' विस्पष्ट कथयिष्यति । नहि ' जानु ' कदाचित् ' युष्माक ' मन्मे ' कश्चित् '
 कोऽप्यन्यत्तम ' म ' याज्ञवल्क्य ' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदन प्रति ' नयै ' नैव ' जेता ' जयकर्ता मवेदिति शेषः ।
 अन्यच्च शृणुन । ' तौ ' प्रश्नौ चेषदि ' मे ' मय ' न विवक्ष्यति ' विस्पष्ट बन्तु समर्थो न भविष्यति ।
 तर्हि—' अयं ' याज्ञवल्क्यस्यैव ' मूर्धा ' दिर ' विपत्तिष्यति ' विस्पष्ट पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुब्रू-
 प्रददु । ' पृच्छ गार्गी ' ' प्रश्न कुर्विति ॥ १ ॥

तेव लम्बानुङ्गा गार्गी ' ह ' याज्ञवल्क्य प्रति ' उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' । ' त्वा ' त्वा ' अहं ' द्वौ
 प्रश्नौ प्रश्नयामि ' इत्यनुपपद्यते । कौ ताविति जिज्ञासाया सपोर्दुस्तरव योनयितु इष्टानुपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह-
 यथा काश्यो वेति । ' काश्यो वा ' काशिशु भव, काश्यं लोके शूरत्वेन प्रसिद्ध । ' वेदेहो वा ' विदेहान्त-
 राजा ' उपपुत्र ' शूरान्वय इत्यर्थः । उद्यमिति । उन् ऊर्ध्वं यानि गच्छन्ति विलून भवति इत्युच्य अवतारित-
 श्याक धनुर्धाय पुनरधिज्य ' कृत्वा ' आरोपितस्यान्त किण्व ' द्वौ बाणवन्तौ ' बाणशब्देन वाराये यो वर-
 गृह, मन्थयन्ने,स उच्यते । तेन विनाशनि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि । सपत्नातिव्याधिना-
 विति शरोरेव विशेषणम् । सपत्न शत्रु अनिशयेन वेदु शलि यपोन्तौ शत्रोरतिशयेन पीडाकरी । ईदशो शो
 शरो ' हस्ते कृत्वा ' ' उपोत्तिष्ठेत् ' शत्रोः समीपत आत्मान दर्शयेत् । एवमेवाह ' त्वां ' शरस्यानीगन्ध्या
 प्रत्यान्या ' उपोदस्था ' त्वसर्वापि उधिनवत्यग्निः । तत्सत्त्वं ब्रह्मविबेत्तर्हि ' तौ ' प्रश्नौ तयोर्मेवा क्रियमाणयोः
 प्रत्ययोश्चर ' मे ' मय ' इति । एतमुक्ती याज्ञवल्क्यो हे ' गार्गी । पृच्छ ' यद्येष्ट प्रश्नं इव । इत्यु-
 क्तानिति शेषः ॥ २ ॥

' सा ' एवमुक्ता गार्गी ' ह उवाच ' अपृच्छन् । हे याज्ञवल्क्य ! ' यन् दिवः ' युष्माकान् उपरिततदी-
 १२६

यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तडांतञ्च
प्योतञ्चेति ॥ ३ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वंङ्गार्गि दिवो यदवाकपृथिव्या युदन्तरा यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षतेऽआकाशे तडोतञ्च
प्योतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य सो मऽएतम्व्यवाञ्चोऽपरस्मै धारय-
स्वेति पृच्छ गागीति ॥ ५ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृथिव्या युदन्तरा
यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तडोतञ्च
प्योतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाशे तडोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ
गागीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, कस्मिन्नेव तडोतं च प्रोतं च इति ॥ ६ ॥

कालान् ऊर्ध्वमुपरि अग्नि । दव ' पृथिव्या ' अधस्तादकपालाद्वाहू अग्रे वर्तते । यव ' यावापृथिवी
अन्तरा ' यावापृथिव्योरुत्कपालोर्मन्थे अग्नि । ये च ' इमे ' प्रतिदद्यावापृथिवी स्त । यद्भूतमन्तं च
यद्भूतवर्तमानं स्वव्यापारण्यं च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वमाग्नि शिगमन् च । यन्तरेदा ' यन्मावसतं कथयन्ता-
गमत । तस्मै ' इतजान जगन् यस्मिन्नेक भवतीत्यर्थे तस्मैतद्ग पूर्वोक्त ' कस्मिन्नेतं प्रोतं च ' उत्पत्तौ स्थितौ
लभे चेत्येव स्थिति कालेषु पृथिवीमानुसम्बन्धे वर्तत इत्यर्थे ॥ ३ ॥

' स ' याज्ञवल्क्य ' उवाच ' । हे ' गार्गि ! ' ' यन् ' त्वरोक्त ' ऊर्ध्वं दिव ' इत्यादि तन्मै यन्मू-
मवर्तते । ' तद् ' व्याहृतं जगदात्मकं सूत्रं अन्वयान्तरान्द्रवाप्ये नारायणाद्यैः अतर्जनिभिः ' अतं च प्रोत-
च ' उत्पत्तौ स्थितौ लभे चेत्येव स्थिति कालेषु पृथिवीमानुसम्बन्धे वर्तत इत्यर्थे, ॥ ४ ॥

' सा ' एव वराहवृक्षप्रथमब्राह्मणी ' उवाच ' ' ह ' हे ' याज्ञवल्क्य ' यस्मै ' मे ' मम ' एत ' इति
पूर्वच प्रश्न ' व्यवोच ' विशेषणवाचकवान् अग्नि । अतस्ते तुभ्यं नपोऽस्तु । अन्तरस्मै ' द्वितीयान् प्रश्नाय
' धारयस्व ' इतिवृत्त । आत्मनमित्यर्थ । इतर आह—' पृच्छ गागीति ' ॥ ५ ॥

" सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य " इत्यादिप्रश्ने प्रतिवदन् त्रेयुस्तीर्थाद्यम्पावशरणार्थं पुनरच्यते—
किंविदूर्ध्वमर्ध्वमित्यर्थः । गार्गो मयं ययोकं प्रयुज्याम " कस्मिन्नेतं तडोतं च प्रोतं च " इत्युत्तरार्थेन वाक्येन
पतञ्जलिप्रश्नेन इष्टान्वयः ॥ ६ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवां यदवाकपृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽहमे यदूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतञ्च
प्योतञ्चेति कस्मिन्वाकाशऽओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

सु होवाच । (वै) एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणं । अस्मिन्मूल-
मनपवहस्वमर्दांर्घमलोहितमन्नेहमच्छायमतमः । ऽवाञ्चनाकाशमसङ्गम-
स्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजुस्कमप्राणसमुखमना-
मागोत्रमजरममुरमभयममृतमरजोऽशब्दमुषितमसृष्टमपूर्वमनपरम-
नन्तरमवाहयञ्च तदश्रोति कुञ्चन नु तदश्रोति कुञ्चन ॥ ८ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गी दिवाः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावाः पृथिवी इमे, यदूतं च,
भवञ्च, भविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्योतं च । इति कस्मिन्नु आकाश
ओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणं अभिवदन्ति । अस्मूलम् । अनशु । अहस्सन् । अदी-
र्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । अमंगम् । अस्प-
र्शम् । अगन्धम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजः । अम्राम् । अम्राणम् ।
अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् ।
अषितम् । अषुषितम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनन्तरम् । अवाहयम् । न तदश्रोति कञ्चन ।
न तदश्रोति कुञ्चन ॥ ८ ॥

एव पृष्टः ' स ' यादवन्क्य, ' ह उवाच ' हे ' गार्गी ! ' यत्र ' ऊर्ध्वं दिव ' इत्यादि पृष्टवत्यनि
' तदाकाश एव ' ओतप्रोतभावेन वर्तत इत्यत्र गार्गीतवान् यादवन्क्य, । द्वितीय प्रश्नबाह—कस्मिन्वाकाश
इति । ' कस्मिन् ' खड्ड ' आकाश, ओतश्च प्योतश्चेति ' । आकाश एव तावन् काशत्रयानीत्यादुर्वाच्यः ।
ततोऽपि कपूतमसृक् यस्मिन् ' आकाश ओतश्च प्योतश्चेति ' । अत अवागप्यिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा ।
अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकभयने । अवागप्यमपि वदति । विद्वन्पिपतिर्नाम निग्रहस्थानं यदवाहयस्य
वदनम् । सा हि विद्वद्वा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्बल प्रश्न मन्यते गार्गीति माव ॥ ७ ॥

तदोषददमपि पतिर्किर्वाहाह—स होवाचेति । ' स ' यादवन्क्य ' ह उवाच ' । हे ' गार्गी ! '
' एत् ' त्व " कस्मिन्वाकाश, " इत्यादिना कस्मिन्वाचिष्ठान पृष्टवत्यनि । ' एतदक्षरं वै ' न भूयति न भूयति
वा तदक्षरं शुद्धं तत्र ' ब्राह्मणं ' त्रयविधं ' अभिवदति ' कथयति । ब्राह्मणानिवदनकथनेन नहमवाच्य
धर्त्यानि । न च—न प्रश्निपदेय, इत्येव लोकोत्तरं पतिहरति । एवमगच्छेत् प्रश्ने पुनर्गार्गी प्रतिपद्यत त्तु प्रश्न
भूहि किं तदक्षरं यद्व्युत्पन्ना अभिवदतीत्युक्तं यादवन्क्य आह—अस्मून्मिन्त्यादि । स्मून्वादन्यदस्मून् तत् । एव
साहि अशु । अगोत्रम्यत्र ' अशु ' । अशु तस्मिं हवः । हवादन्यदहमन् । एव साहि दीर्घं । नापि दीर्घ-

(ने) एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गीहोराष्ट्राण्यर्द्धमासा सासाऽ
 ऋतुवः सम्बत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने
 गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्युन्दन्ते श्वेतुभ्यः पूर्वतभ्यः प्रतीच्योऽन्या
 र्वा राश्व दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी दुदत्तम्मनुष्याः
 पृथक् सन्ति युजमानन्देवा दुर्वर्षम्पितुरोऽन्वायत्ताः ॥ ३ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी अहो-

मदीवंम् । एवमेवैधनुर्मि । परिमाणप्रतिषेधैर्द्व्यर्धमप्रतिषेधे न द्वय तदक्षरमिति भाव । अस्तु ताह आश्रये
 शुणो लोहितः । तनोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अया गुण स्नेहः । तनोऽप्यन्यदस्नेहम् । अन्
 तर्हि छाया दक्षिणः तमो व्यातः । सर्वथाऽपि अन्यः । 'अवाप्तु' । अस्तु तर्षाकाशः । 'अनाकाशम्' । अस्तु त
 जजुवपातामकः । 'अनगम्' । तदि स्पशोऽस्तु । 'अवशम्' । तर्हि मनोऽस्तु । 'अगधम्' । तर्हि रमोऽस्तु
 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्क' । न हि चक्षुस्य करण विघने । अत 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अश्रोत्र'
 "पश्यत्यवधुः स शृगोत्पकर्णः"-() इति मन्त्रवर्णान् । तथा 'अवाक' । तथा 'अमन'
 तथा 'अनेजसम्' । अविद्यमान अन्यादिप्रकाशान् तन्नोऽस्य तदनेजसम् । तथा 'अप्राण' आध्यामि
 वातु प्रतिषेधः । अत अप्राणमिति । तर्हि मुख दारमस्तु । न विघने मुखे प्रसिद्ध यस्य तदमुपम् । 'अना
 नामरहितम्' । 'अगोत्र' न विघने गोत्र यस्य तद्गोत्रम् । गोत्रादन्वया । 'अजर' वृद्धत्वार्थरहितम्
 'अमर' मरणार्थरहितम् । तर्हि आपेक्षिक अमत्त्व दद्यादिवद्विषयः । अतः 'अमन' सर्वथा मीतिवज्रं
 अत एवापृत अभिक्रामत्ववर्जितमित्यर्थः । 'अरजः' न विघने रजो यस्मिन्तदरज रजसोऽप्यन्वया
 'अशब्द' न विघने शब्दो यस्मिन्तदशब्द शब्दादन्वया । 'अविष्ट' न विष्टमिति 'अविष्टम्' । 'अ
 वृते' न सकृत्माकारो यस्य तदवृत्तम् । 'अपूर्व' अविद्यमान पूर्व यस्य तदपूर्वम् । 'अनतर' अविद्यमान
 अपर यस्य तदन्तरम् । 'अनतर' अविद्यमानमतर उद्वेग यस्य तदन्तरम् । 'अवाद्य' न विघने वा
 यथेति 'अवाद्यम्' । अपारिच्छिन्नमित्यर्थः । अनामयकालामानयेन प्रत्येक निषेधादाकेर्भक्तुभेदागमना एकं
 वृत्त्य निषेधेति-न तदश्रोत्रेति केचनेत्यादिना । 'तदश्व' 'अवन' 'अचिदपि विषयः 'नाशनेति' नाशनेति
 न युक्ते इत्यर्थः । 'कथन' कोऽपि लोके तद् नाशनेति' नाशनातीत्यर्थः । "अश मोत्रेण"-(१
 पा. ब्रया. प. ११) इति धातो वशादिगण न् "अन्वयो बहुवन्"- (पा. सू. ३।१।८६)
 इति व्यत्ययेन इतु प्रयोगो बोद्धव्यः । अत एव परस्मै- ननुपपन्नम् ॥ ८ ॥

एव अशेषविशेषाग्निषेधात्तत्त्वेन तस्मात्पुत्रेण च अ गन्तिवे मिदोऽपि इदानीं लभ्येव अविद्यमानित्य-
 संबन्ध ईश्वरामभूतत्वादिवाच्येन अनुमानप्रमाणानुसन्धयति-एतस्य वा अक्षरस्येति । परेण च अविद्यमान-

(०) यो वाऽएतदक्षरमुविदित्वा गार्गिम् । (गर्ग्यं) अस्मिँल्लोके जुहोति
ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्युन्तवानेवास्य सु लोको भवति
यो वाऽएतदक्षरमुविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ युऽएत-
दक्षरङ्गार्गिं ध्वित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अहंमाता माता ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तितृण्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिं
प्राच्योऽप्या नयः स्यंदंते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीक्ष्यः अन्या या या च दिशम् । एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गिं ददन्त मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दूर्वं पितरोऽन्वापत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमुविदित्वा गार्गिं अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि ।
अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमुविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ
य एतदक्षरं गार्गिं विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मन्त्र सर्वतर साक्षात्परोक्षद्वय य आत्मा अशनायाऽदिधर्मोऽतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने '
 आत्मा हे ' गार्गि । ' ' चात्रापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च चात्रापृथिवी । दिवचनलोपरग्राहस्य । ते ' विष्टे '
 हस्तान्य ' पञ्चाणादिकन् ' निष्टनः ' वर्तेते । अतन्तदस्त्वेव । " येन द्यौस्त्रा पृथिवी च दृष्टा येन स्वः स्वभित
 येन नाकः ' (वा. स. अ. ३९ । १) इति मन्त्रवर्गात् । तथा हे गार्गि । एतस्योत्तरस्याहस्य
 ' प्रशासने ' आज्ञाया ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाथ ' सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विष्टौ ' नियतौ ' निष्टनः '
 इति श्रुत्यादिकत् । तथा ' अहोरात्राणि अहंमामा माया ऋतवः संवत्सराः ' इत्येते काळावयवाः सर्व-
 चारत्तानाभक्तवर्तमानस्य जनिमतः कल्पितारो विधृतान्तिष्ठन्ति नियता वर्तन्ते । यथा लोके प्रमुष्णा नियतितो
 गकः सर्वे आन व्यय चाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रमुष्णानिव एषा काळावयवाना नियन्तु तदक्षरस्यैव ।
 तथा ' प्राथ्यः ' प्राग्वचनाः प्राग्विगमनाः ' नयः ' गगाद्याः ' श्वेतेभ्यः ' द्विषवदादिभ्यः ' पर्वतेभ्यः '
 गेरिभ्यः ' स्वदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्जुन्तु सहस्रान्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते । तदेतत्प्रशास्युर्निष्टनः ।
 १० ' प्रतीभ्यः ' प्रतीर्वादिगमना निष्वायाः ' नयः ' अन्यथा नयः ' यो या च ' दिशमनुपश्रान्ता
 अक्षरप्रशासनादप्यापि तथैव प्रवर्तन्ते । तद्वि किम् । किंच- ' ददन्त ' तु खान्जितान गोहित्वादीन् प्रयजन्तं
 पुत्रं ' मनुष्याः । " हिरण्यदा अमृतं भजन्ते " (ऋ. स.) इत्यादिप्रमाणान् अपि ' प्रशंसन्ति ' स्तुतिं कुर्वन्ते । तथा
 च- एतस्य प्रशासनस्य फलवत्त्वफलकत्वेन तत्कर्तुं अक्षरं सिद्धम् । न च- स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव
 फलवत्त्व इति वाच्यं, तेषामर्वाध्यानीनत्वादित्याह- यजमानं देवा इति । ' देवाः ' इन्द्रादयः अनया
 नीतिषु समर्पा अपि जीवित निधिर्माहित्र्य च पुरोडाशाहुत्वाध्वनप्रयोजनेन अनीध्वरमिति ' यजमानं अन्वा
 पत्ता ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्धमादयः ' दूर्ये ' दूर्वाहोम ' अन्वापत्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो
 न कथयित्वा प्रष्टित्वेन विष्टित्वेन वा वर्तते । स दूर्वाहोमः । दूर्वासाभ्यो होमो दूर्ये- तम् । तथा च- देश-
 दीप्त्यामी मनुष्याश्चिन्वाभ्यर्हन्तिहृत्वास्त्रं निरवृक्यकनिस्यर्थ ॥ ९ ॥

किंच यस्य ध्वानेन नियता सत्सरोऽरादिः । यद्विशनेन च सत्सरोऽरादिः । तद्विन् अक्षरनिधि माध-
 यितुं कर्मणोश्च मोक्षहेतुर्निति पद्य निष्करोति- यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे ' गार्गि । ' ' यो वै ' कथि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षरङ्गार्गि । (गर्थे) अदृष्टदृष्टश्रुतं श्रोत्रमत-
मन्त्रविज्ञातम्बिज्ञातानान्यदस्ति द्रष्टुं नान्यदस्ति श्रोतुं नान्यदस्ति मन्तुं
नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्दे तदक्षरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशऽओतश्च श्रोत-
श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तु देव बहु मन्यध्वं युदस्मान्मस्का-

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं । अमन्त्रं मन्तुं । अविज्ञातं विज्ञातुं । नान्य-
दस्ति द्रष्टुं । नान्यदस्ति श्रोतुं । नान्यदस्ति मन्तुं । नान्यदस्ति विज्ञातुं । एतद्दे तदक्षरं गार्गि । यस्मि-
न्नाकाश ओतश्च श्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्मस्कारेण मुच्यार्ध्वं । न वै
जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोर्थं जेततेति । ततो ह वाचक्रान्पुपरगम ॥ १२ ॥

एतदक्षरं गार्गि अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवोदेवोऽसकल्पितद्रव्य-
मसौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोमहिरण्यादिकं प्रयच्छति । ययति ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तप-
स्यति ' तपश्चाद्राज्यादिकं आचरति । तथापि ' अन्य ' कर्तुं ' न लोकः अतवानेव भवति ' । तस्मात्-
मणि क्रियमाणं कर्म तत्कलपोमोगाते क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे ' गार्गि ! '
' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्माद्धोक्तात् ' कर्मलोकात् ' प्रेति ' क्रियते । ' स कृपण '
अज्ञपणकीतो दासादिरिव दनिः कर्मफलस्यैव मोक्षा न तु मोक्षस्यैवपर्यः । ' अय ' तु ' य एतदक्षर '
श्रुत्याचार्योपदेशान्मो " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रेति ' ' स ब्राह्मण ' ब्रह्म-
विन्सुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववन् स्वामाविक्रमस्वाश्रयस्य प्रशास्त्वमित्याह-तद्वा एतदक्षरं गार्गिति । हे ' गार्गि ! '
' तद्वा एतदक्षरं ' " अन्धूलमनन्वादि " वाक्येनावगतम् । ' अदृष्ट ' दृश्यविषय ' स्वयं द्रष्टुं ' दर्शित्वरूप-
त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्रविषयत्वात् स्वयं च ' श्रोतुं ' श्रुतित्वरूपत्वात् । एवममतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं ' मन्तुं '
मन्तित्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातुं ' विज्ञानित्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानाव-
शकां निराकरोति-नान्यदस्ति द्रष्टुं इत्यादिना । प्रकृतादक्षरान् ' अन्यत् द्रष्टुं ' दर्शनक्रियाकर्तुं नास्ति ।
एतदेव दर्शनक्रियाकर्तुं । एव " नान्यदस्ति श्रोतुं " इत्यादि व्याख्येयम् । एव सजानीत्यस्मान्मन्तान्त्व
निराकृत्य, इदानीं विजातीयानामन्तान्मन्तान् एतन्मुजगादिवन् पारिकल्पितवत् प्रदर्शयितुं उपसहारज्यात्रेण तन्ना-
नात्वं प्रतिषेधति-एतद्दे तदक्षरं गार्गिति । हे ' गार्गि ! ' " यस्मिन्नाकाश ओतश्च श्रोतश्च " एतदेव साक्षा-
दपरोक्षादस्य, य आत्मा सर्वोत्तरोऽज्ञानावादिस्तत्सात्पर्यमतीतः " एतद्दे तदक्षरं " इत्येतदक्षरं इयम् । एतत्पृथिव्यादे-
रुकाशतन्त्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गी उक्तप्रश्नरूपनिर्णयधोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-
विषयं बुरुष्य प्रमानाङ्गुलमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्मान्पाहवन्तान् ' नमस्कारेण मुच्यार्ध्वं ' मुच्यन्तम् ।

रेण मुच्यते न वै ज्ञातुं सुष्माकमिमं इच्छिद्ब्रह्मोद्यजेतेति ततो ह वाच-
क्रथ्युपस्राम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३६ ॥ (६) ३-८ ॥

अथ हैनम्बिदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा यज्ञवल्क्येति सु
हेतुष्वेव निविदा प्रीतिपदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री
च ज्ञाता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा यज्ञवल्क्येति । स हेतुष्वेव निविदा प्रति-
पदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च ज्ञाता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६
इति होवाच ॥ १ ॥

अग्ने नमस्कारं कृत्वा अग्नादात्मनो यन्मोहनं सदेव बहु मन्यन्त्वमित्यर्थः । जयन्तु अस्मिन्मासि नादाकनीयः ।
निमुक्तं कार्यत ' कम्मान् ' ' न वै जानु ' कदाचिदपि ' सुष्माक ' मन्वे कश्चिन्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यस्य '
' ब्रह्मोद्य ' अपवदनं प्रति ' वैव जेता ' । " प्रज्नी धेनुमय विवश्यति न वै जेता भविता " इति पूर्वमेव प्रति-
ज्ञातम् । अथापि ममात्ममेव निधयः । क्रथोद्य प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एव आह्वानो
दितमुपदिश्य ' वाचक्रथी उपरतम् ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षनिराश्रमभगवत्सुब्रह्मण्यस्य श्रीपाठशान्तिद्वयपुराणस्य परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य
श्रीवामदेवब्रह्ममवतं कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञानपथकाश्रयान्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रीनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्यायेऽष्ट- वाक्कनवीजब्राह्मणमभार-
ब्राह्मणं सृष्टिर्देवताइणं वा पस्मिन्मासम् ॥ (१४) (१) ३ । ८ ॥

एव यन्मासादित्यादि प्रमुन्य सर्वान् एवमित्यन्वयान् साक्षात्वादिप्रमाणैश्च कथोदादिब्राह्मणत्रयेण निर्दिष्ट-
नम् । तत्र अत्रयामित्राद्यने " य पृथिव्या विष्टम् " इत्यादिश्रुत्याऽप्याहुतविषये सूत्रनेदेव पृथिव्यादियु निर-
स्येव तस्मै नियन्तुवस्तुम् । इदानीं नियन्त्रयानां देवताभेदानां प्रागात्प्रकोवाक्यपर्यन्तं वस्तुनिर्दिष्टं इत्येतदर्थं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थे-अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः इति । ' अथ ' मार्गप्रश्रित्यर्थान्नतः ' एन '
याज्ञवल्क्य शाकल्यस्य ' शाकल्यः ' इत्येवमात्मा ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' !
' कति ' सिद्धमन्वयानां ' देवा ' इत्येव पृष्टं ' स ' याज्ञवल्क्य ' यावन्त ' यावन्तव्याप्ता देवाः
' वैश्वदेवस्य ' शक्यन्ते ' निविदि ' ' उच्यन्ते ' धूमने । तावन्तो देवान् ' ह ' इति कथमयागस्य ' निविद्यु
प्रतिपदे ' । या सख्या शाकल्य पृष्टवान् तां मन्वां निविद्युत् ज्ञानवानित्यर्थः । निविद्यन्त देवतान्पदावाच-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति पडित्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युध्यर्द्धऽइत्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्यामिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

तु होवाच । महिमानऽएवैपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यास्तऽएकस्त्रिंश-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । पडिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अद्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैपामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदि ३ । अती बभूव । एकादश सप्तः । द्वात्रिंशदित्याः । त एकस्त्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इन्द्रश्च प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मत्रपदानि कानिचिदंशद्वेदे शब्दे शस्यन्ते । तान्येव निवृत्तकानि मत्रपदानि दशंपदि-त्रयश्च त्री च ज्ञानेति । ' त्रयश्च ' देवा । देवाना त्रीणि च शताति । पुनरप्येव ' त्रयश्च त्री च सहस्रेति ' त्रीणि सहस्राणि च विनाति । इयं मया मयमा मया बहुवचनत्वं लक्ष्मा अनेनमया उक्तं वदितव्या । ' अनेना वै विश्वे देव ' - () इति ब्रह्मसूत्रान् । उक्ता मया गात्रन्वीऽङ्गिकोऽपिपाह-ओमिति होवाचेति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमथा षट्त्रिंशदित्याः षट्त्रिंशदलक्षणा मय्या मया मय्यक् त्वरा ज्ञानेर्ध ॥ १ ॥

पुनस्तस्मैव देवाना मनोवचिना मया पृच्छति-कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत् त्रयो इत्येवमत्र इति द्रव्यामत्रोत्रिकाना मया मया पृच्छता पुन मय्येवमत्र पृच्छति-कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । व्याख्यानार्थम् ॥ २ ॥

स ' त्रयः पृष्टो वापुत्रस्य ' । ' ह देवा ' । ' एषा ' त्रयस्त्रिंशतो देवाना ' एते ' त्रयश्च त्री च शते-त्वादयो ' मन्त्रिमान ' विभूवन । ' माधनम् ' त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति । ' कतमे ' के ' त्रयस्त्रिंशदिति ' शस्यन्ते इष्ट एत आह- अती बभूव एकादश सप्त द्वात्रिंशदित्या । ' ते एते एकस्त्रिंशत् ' । दशैव प्रजापतिश्चेति ' त्रयस्त्रिंशत् ' त्रयस्त्रिंशत् सूक्तमिति ॥ ३ ॥

कतमे वृषवऽडुति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षश्चा-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वृषवऽएतेषु हीदथ् सर्व्वम्बुसु
हितमेते हीदथ् सर्व्वम्बासुयन्ते तद्यदिदथ् सर्व्वम्बासुयन्ते तस्माद्ब्रुव-
ऽडुति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽडुति । दशमे पुरुषे प्राणाऽआत्मैकादशस्ते युदाऽस्मान्मु-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्ब्रुवाऽडुति ॥ ५ ॥

कतमुऽआदित्याऽडुति । द्वादश मासाः सम्यत्सरस्यैतुऽआदित्याऽएते
हीदथ् सर्व्वमाददाना युन्ति तद्यदिदथ् सर्व्वमाददाना युन्ति तस्मा-
दादित्याऽडुति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि
चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं बसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्मा-
द्ब्रुव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्ति ।
अथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति । तस्माद्ब्रुवा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एव मकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते सस्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति - कतमे वसव इति । उत्तरमाह -
अग्निश्च पृथिवी चैति । अन्याया नभ्यगता ' एते वसव ' । कथं ! ' हि ' यस्मान् ' एतेषु ' अन्यादिद्
कर्मफलमाधनात्मकं ' सर्वं ' ' बसु हित ' स्थितं ' तस्माद्ब्रुव ' । ' हि ' यस्मात् एते अन्यादयः
प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसघातरूपेण तज्जिवात्त्वेन च विपरिणमतो जगदिदं ' सर्वं वासयन्ते ' ।
यस्माद्वासयते तस्मात्पुनः तेषां बसुत्वमित्यर्थं ॥ ४ ॥

तथा - कतमे रुद्रा इति । पुरुषसंस्मरणे ' दशमे ' प्रतिज्ञा ' दश प्राणा ' ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूप्याः ।
' आत्मा ' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह - ते यदेति । ' ते ' प्राणाः ' यदा '
पश्चिन् काले ' मर्यात् ' त्रियमाणाच्छरीरात् ' उत्क्रामन्ति ' । ' अथ ' तदा सबधिभूतान् प्राणिनः
' रोदयन्ति ' । तद्यन्मिन्नुत्क्रान्तिकाले यस्माद्ब्रुवन्ति सबधिनः । ' तस्मान् रुद्राः ' इति निद्व निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संवत्सरा मकस्य कालस्य ये अवयवाः ' द्वादश मासाः ' त्याग्निमादिदेवताविशिष्टाः
' एते आदित्या ' । कथं ! ' हि ' यस्मान् । ' एते ' मासाग्निमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राग्निना-
मायूषि कर्मफलं चेरीदं ' सर्वमाददाना ' गृह्णन् तपाददत एव ' यन्ति ' गच्छन्ति । यस्मादिदं ' सर्वमाद-
दाना यन्ति ' ' तस्मादादित्या इति ' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमश्च प्रजापतिरिति । स्तनपित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजा-
पतिरिति कतमस्तनपित्तुरित्यग्निरिति कतमो यज्ञऽइति पशु-
ऽइति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च
द्यौश्चेते षडित्येते ह्येवेदं सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे
देवाऽइति कतमो तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति
योऽयम्पवत्सऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (र्द्यु) यदयमेकऽएव पवतेऽथ कयमध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इन्द्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनपित्तुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तन-
पित्तुरिति । अग्निरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चेते षडिति । एते ह्येवेदं
सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमो तौ द्वौ
देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत् इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयमेक एव पवते । अथ कयमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याभ्रंत् । तेनाध्यर्द्ध
इति । कतम एको देव इति । स यज्ञ । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनपित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः । ' यज्ञः प्रजापतिः ' ।
' कतमस्तनपित्तुरिति ' । ' अग्निरिति ' । अग्निर्विजापरपर्यायं बीरं बलम् । तस्य मेऽज्ञादाभिमानोन्द्र-
नित्यत्वेन इदं वम् । ' कतमो यज्ञ इति ' । ' पशव इति ' । पशूना हि यज्ञसामनाभ्रयन्वान् यज्ञस्वारूपत्वाच्च
पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । ' अग्निश्च पृथिवी चेति ' । चन्द्रमन नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुध्वेन षडित्ता अन्यादप्य एव
षट् भवन्ति । ' हि ' यस्मान् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं ' इदं सर्वं ' देवजातं ' एतं ' अन्यादप्य । ' एव षट् '
भवन्ति । सर्वो हि क्त्वादिविस्तरः । एतेष्वेव वसुषु अन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । ' इम एव त्रयो लोकाः ' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्त-
रिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिक्मादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । ' एवमेते एव त्रयो देवा ' । ' हि ' यस्मान् ।
' एषु ' अन्यायाः । ' सर्वे देवाः ' अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । ' कतमो तौ द्वौ देवा-
विति ' । ' अन्नं चैव प्राणश्चेति ' । एतौ द्वावेव देवौ । अन्नयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । ' कतमो-
ऽध्यर्द्ध इति ' । ' यः अथ ' वाग्नो वायुः ' पवते ' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुः इति । तत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यदास्यो वादिनः आहृष्येदयन्ति । यद्यतः

त्रिदशं सुर्वमध्याध्नोतेनाध्यक्षेऽडुति कतमऽपुको देवऽडुति स च्छुभ्र
त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथिव्येव यस्यापतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिष्यो वै तम्पु-
रुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य षडपुवायुं
शारीरः पुरुषः सुऽएष वृद्धैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रियऽडुति
होवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यापतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै सं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः । वृद्धैव शाकल्य । तस्य का-देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

‘अप’ वायुरेक ‘एव पतनं’ वाति । अतः कय ‘अध्यक्षे’ श्वाशेष । योगमात्रित्य परिहृति-
यद्भिस्मिन्निति । यस्मान् ‘अस्मिन्’ वायो सति ‘इद सर्वं’ चराचर अप्याह्रन्ति’ अधिकार्यदि
प्राणन् । ‘तन’ हेतुना ‘अध्यक्षे’ वायुरित्यर्थः । ‘कतम एको देव इति’ । ‘स महेति’ । ‘सः’
इति प्राण परावृत्तने । अष्टाध्याया (श. प. ११।६।३।१०) तथा दर्शनात् । ‘सः’ प्राणः
‘ब्रह्म’ स्वदेवतामज्ञानात् सूत्रामन्वयेण सर्वकार्याणा मण्णाच्च कारणभूतो महद्ब्रह्मसुच्यते । तस्मात् प्राण
‘त्यदिति’ परोऽज्ञानिनार्येण स्वदेवतावक्षते तद्ब्रह्मति । कथयन्ति । प्राणविद इति शेषः । सप्त्याह्नोत्पुम-
शब्दयन्वादिति भावः ॥ १० ॥

तदेव सक्रोवविस्माराभ्या प्राणस्वरूपमुजम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मण पुनरपि मेदो यानार्थमुपदि-
श्यत-पृथिव्येव यस्यापतनमित्यादिना । ‘यस्य’ देवस्य ‘पृथिव्येवापतनं’ आश्रयः शारीरम् । ‘चक्षुर्लोक’
लोकस्यत्यनेनिति लोह आलोकस्तत्प्राणम् । चक्षुषा लोकेषु पश्यति सोऽयं ‘चक्षुर्लोकः’ । ‘मनो ज्योतिः’ ।
मनसो ज्योतिषा सकल्पविकल्पादिकार्यं करोति य । सोऽयं ‘मनोव्योतिः’ । पृथिवीशारीरश्चक्षुर्देवानो मनसा
सरूपविता पृथिव्यनिर्मानो कार्यकारण-न्यातवान् देव इत्यर्थः । ‘यो वै’ एव विशिष्ट ‘त पुरुषः’ ‘सर्वस्या-
त्मन’ आध्यात्मिकस्य कार्यकारण-न्यातव्यात्मन परममन पर आश्रयः तं परायणम् मानुतेन स्वइत्सि-
रिदिरूपेण क्षेत्रधर्मान्धिने ब्रह्मधर्मान्धिम्य पितृजन्म्याग्निमज्जापुत्ररूपस्य करणामनस्य परममन ‘विद्यात्’
विज्ञानिष्यात् । स वै ‘स एव’ वेदिता भ्यान् ‘य एतदेव वेति । स एव पण्डितः स्यान् इत्यभिप्रायः ।
हे ‘पण्डितन्वर !’ त्वमजानन्नेव पितृनिर्मानोऽयासाधनेन सम्बोधयति । हे शाकल्य ! ‘वै’ निश्चितमहं ‘त
पुरुषः’ ‘वेद’ जानामि । न्व ‘य सर्वस्यात्मन’ ‘परायणमाद्य’ कथयन्ति । इत्युक्तेः शान्त्यस्य
बचनं द्रष्टव्यम्-‘ यदि त्वं वेद्यं तं पुरुषं तर्हि ब्रूहि भिर्विशेषणः अन्यैः ।’ शृष्टुः, परिशेषणः । सः इत्याह-य
एवायं शारीरः इति । पादिर्वेदोऽपि शारीरं मव शारीरं मानुकोऽप्यनस्य इत्यर्थः । ‘स एषः’ देवो
यन्मया पृष्ट । ह ‘शाकल्य’ । कित्त्वत्र बलव्यमिति चेत्; विशेषणान्तरतद्देवः पृथ्यैवेत्यर्थः । एवं

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पुरुष-
 म्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः परायणथँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
 वाऽअहन्तम्पुरुषथँ सुर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यऽएवासावादित्ये
 पुरुषः सुऽएव वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति बुधुरिति होवाच ॥ १२ ॥

(चा) आकाशऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो
 वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः परायणथँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
 वल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषथँ सुर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यऽ
 एवायुम्वायो पुरुषः सुऽएव वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राणऽ
 इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः
 परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । तदस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
 य एवासावादित्ये पुरुषः स एव । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । बुधुरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः
 परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । तदस्यात्मनः परायणं
 यमात्य । य एवायुं वायो पुरुषः स एव । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति
 होवाच ॥ १३ ॥

प्रशंसितं न शाकल्योऽप्यत्रैव आनोमार्दिनो गत्र एव आह—' तस्य ' शाकल्यस्य दस्य ' का देवता '
 विष्णुपत्तिकथनस्य विवक्षितम् । शाकल्य प्रति मुनिस्वरमह—इति धृतिस्मान् प्रयाह—स्विय इति होवाचेति ।
 श्रीभिक्षुत्स्नालयस्य स्तोत्रे हि मन्त्रस्य शोभितस्य विवक्षितम् । तस्मात् पदतत्त्वानुसारेण विषयान् शीघ्रम् ।
 लोहितान् त्वदमन्त्रितस्य वाजस्यशिशमजासुक्तामहम्यध्रमूत शर्मन् इति श्रीत्या विष्णु-
 रिति नात्र ॥ ११ ॥

एव परायणत्वक आद्यपरायण तुभ्याधत्वात् पुरुषस्यायतनोऽयम् इति उक्तस्यैव तद् यत् पदानामन्वय-
 तन्वये पदानि व्याख्यातान्—रूपाण्येव यस्यायतनमिति । ' रूपाणि ' सुहृत्प्रादीनि । " यत्सुर्व्व "
 इत्यादि सर्वं वृत्तम् । य एवायुं वायो पुरुष इति । सर्वेषां हि सत्त्वात् विष्णुत्वं ज्ञानमिति तुल्यम् ।
 ' तस्य का देवतेति ' । ' बुधुरिति होवाच ' इति वृत्तं हि अन्वयत आदिपदस्य अन्वयस्य विवक्षितम् ॥ १२ ॥

' अहन्तम् एव यस्यायतनम् ' । ' य एवायुं वायो पुरुष इति ' । ' आकाशायतनम् ' इत्यादि विवक्षित-
 भावतम वाच्ये वाच्ये । ' तस्य का देवता ' इति । ' प्राण इति होवाच ' इत्यादि व्याख्यानोक्तयोरेति अन्वय-
 विवक्षितम् ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (३३) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणश्च स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषश्च सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवासी चन्द्रे
पुरुषः सुऽएव वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति
होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायतनम् । (३४) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणश्च स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषश्च सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायमग्नौ पुरुषः
सुऽएव वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायतनम् । (३५) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणश्च स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽ
अहन्तम्पुरुषश्च सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायुञ्छायामयः
पुरुषः सुऽएव वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति
होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
एवासी चन्द्रे पुरुषः स एवः । वृदेव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पर-
ायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
एवायमग्नौ पुरुषः स एवः । वृदेव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पर-

'काम एव यस्यायतनम्' छिन्दिनिकरायिणाथ 'काम.' कामघातः पुरुष इत्यर्थः । 'य एवासी चम्
पुरुष' इति । कामायतनम्य हि देवस्य चन्द्रे विरिष्ट कार्यम् । कामिना हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते
'तस्य का देवतेति' । 'मन इति होवाच' । मनसो हि अग्र्यमनः । चन्द्रस्याधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

'तेज एव यस्यायतनम्' 'य एवायमग्नौ पुरुष.' इति । तेजःस्यतनम्य हि देवस्याग्नौ विशेषतश्चानम
'तस्य का देवतेति' । 'वागिति होवाच' । वाचो हि भाष्याभिक्रया अग्नेरिदिवन्य निष्पत्तिः ॥ १५ ॥

'तम एव यस्यायतनम्' 'तम इति धावेरोऽन्धकार. प्रगृह्यते । अभ्यातम्' 'आयामय.' अब्रानमयः 'पुरुषः'

(च्वा) आपऽएव युस्यायतनम् । (झ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्धो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽपुवायुमम्बु पुरुषः सुऽएव वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति व्वरुणऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव युस्यायतनम् । (झ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्धो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽपुवायुमपुत्रमुयः पुरुषः सुऽएव वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वां स्विदिसे ब्राह्मणाऽअङ्गारावक्ष्यणमक्रतारेऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायायणः पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमम्बु पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमुयः पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिसे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

' तस्य का देवतेति ' । ' मृत्युरिति होवाच ' । मृत्युरित्येव तस्य निष्कारणम् । " मृत्युर्नैवेदमाह्वयान्ति " (श. प. १० । ६ । १ । १) इति श्रुते ॥ १६ ॥

' आप एव यस्यायतनम् ' साधारण्यं सर्वा अपः प्रमृदन्ति । ' य एवायमम्बु पुरुष ' इति । वायुपुत्राणां यस्यायतनम् । ' तस्य का देवतेति ' । ' वरुण इति होवाच ' वरुणादि वायुपुत्राणां निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

' रेत एव यस्यायतनम् ' । ' य एवायं पुत्रमुयः पुरुष ' इति । रेत आयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमुय इति चात्पिप्रजापुत्राणां च नृजातानि प्रमृदन्ति । ' तस्य का देवतेति ' । ' प्रजापतिरिति होवाच ' । ' प्रजापति ' तिनोत्पत्तेः । तिनोति हि पुत्रमुत्पत्तिः ॥ १८ ॥

एवमप्यस्य देव-लोका-मुत्पत्तेरेतं विना त्रिशाऽऽत्मन विद्यमानेति एवै हो देवः प्रजादेव एव उपमनस्य-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (त्या) यदिदं कुरूपचालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः । किञ्च विद्वानिति ।
नत्यवादीः किञ्च विद्वानिति दिशो वेद उदेवाः सप्रतिष्ठाऽ
इति यदिशो वेदस्य सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्भुः स्यान्दिश्यसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽइति सुऽ
आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चुक्षुषीति कस्मिन् चुक्षुः प्रतिष्ठित-
म्भवतीति रूपेणिति चुक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि
प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये
ह्येषु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येषुमेवेतुयाज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरूपचालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः । किञ्च विद्वानिति ।
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यदिशो वेदस्य सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
चुक्षुषीति । कस्मिन् चुक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेणिति । चुक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्
रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येषु रूपाणि
प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवेतयाज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

सुप्रतिष्ठ । अधुना दिग्बिम्बान् पञ्च विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयस्मिन् उपसंहारार्थं श्रुतिं प्रवर्तते, तत्र
याज्ञवल्क्यो यदपि अथावा ॥ तस्मात् पृच्छतु इति चेत्सि निवार, तूष्णीभूत शाकल्य ग्रहेणैवावेत्स्यन्नाह-शाक-
ल्येति होवाच याज्ञवल्क्य इति । हे ' शाकल्य ' । त्विदिति त्वित्के । नृत्तमिने ब्राह्मणस्त्वामगारावधाय
अगारा अवधायित्वे निष्पन्नं यस्मिन् सदशादी तदगारावधायणं सन्प्रशादि । तत् ' अकता ३ ' इति प्लुति-
विचारणार्था । ' अकत ' कृतवन्त इति ' याज्ञवल्क्य ' ' उवाच ' । त्वमगारात्पार्थिवेन मया दत्तमान-
मामानं न सुच्यते इत्यभिप्राय ॥ १९ ॥

एवमुक्तं त्रिलोकदेशं शाकल्यो विपरोत्ताय इतिवा चोदयन्त्याह-याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति ।
हे ' याज्ञवल्क्य ' त्व ' एव ' ' एदं कुरूपचालानां ' ब्राह्मणान् अत्यवादी ' तन्वद्वानि एव मीमांसामगारा-
वधायणं कृतवन्त इति । तत्रि ' ब्रह्म विद्वान् ' जानन् सन् एव ब्राह्मणान्प्रतिष्ठितानि ' इति शाकल्य उवाच ।
एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मन दिग्बिम्बं त्रयविज्ञानं तावदस्मिन्त्याह-दिशो वेदेति । अत्र ' दिशो वेद ' जाने ।
दिग्बिम्बं त्रिज्ञानं मनस्वीत्यर्थं । तत्र न केवलं त्रिज्ञानं ज्ञाने । अपि तु-' मदेका ' देवेदिगा-
ष्टान्भिः सह वर्तमानं । किञ्च-' सप्रतिष्ठा ' दिशो ' वेद ' जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः-सक-
दिग्बिम्बं यदि ' वयः प्रतिज्ञानम् ॥ २० ॥

तदिदं याज्ञवल्क्य । त्व ' अस्यां प्राच्यां दिशि ' ' किन्देवतोऽसि ' का देवता यस्यामो किन्देवत ।
कया देवताया त्वं प्राचीदिग्भूयेण मन्त्र इत्यर्थं । अस्यां दिशा का देवतेति प्रष्टव्यं ' किन्देवत ' इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमदेवतऽद्विति सु यमः
कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽद्विति इम्भिणायामिति कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता
भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाम्
ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति
हृदयऽद्विति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमु-
च्यते ॥ २२ ॥

किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । यमः यमः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षि-
णायामिति । कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा, तत्र श्रद्धत्ते । अथ
दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ।
हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतच्छास्त्रवल्क्य ॥ २२ ॥

करण मुनेर्दिगुपसनात् तादात्म्यसंपत्तिर्जाति बोधवियुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पृथग् विभक्त दिशात्मभूत
हृदयत्मानं तद्गारेण सर्वज्ञगदान् वेनोपगम्याहमग्नि दिशाग्निं पूर्वामिसुखो व्यवसिपत आह-आदित्यदेवत
इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तथा देवतया प्राचीदिग्गुपमापन्न इत्यर्थः ।
“ सदेवा ” इत्युक्तम् । “ सप्रतिष्ठा ” इति तु ककल्पमित्यत आह-स आदित्यः कुस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । श्रोतव्यत्कारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह-चक्षुर्नीति । “ चक्षुः सूर्यो अजायत ”-(वा. स. ३१-१२)
इति मन्त्रवचनम् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । पुनश्चक्षुःशब्दात्कं पृच्छति-कुस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं
भवतीति । उत्तरमाह-रूपेष्विति । अत्र हेतुमाह-चक्षुःसा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपारब्ध चक्षुः
व्यञ्जकस्य व्यग्यस्तमानजानोपल्वात् । रूपोपादकं पृच्छति-कुस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवतीति । उत्तर-
माह-हृदये इति । हृदयमिति सुदिमनसो एकीकृत्य निर्देशः । न तु मामवदतिष्य । हृदयारब्धानि रूपाणि
रूपाकारेण हृदये पणितानि । अत्र हेतु - ‘ हि ’ यस्मात् ‘ हृदयेन ’ हृदयम्यबुद्ध्या सर्वो लोकः ‘ रूपाणि ’
सर्वाणि ‘ जानाति ’ । बुद्ध्याग्निं ज्ञोमात्ररूपिणानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ‘ हृदये ह्येव ’ सर्वाणि वामना-
त्मकानि ‘ रूपाणि ’ ‘ प्रतिष्ठितानि ’ भवतीत्युपमद्वये शाकल्योऽङ्गीकरोति-एवमेवैतदिति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ ।
‘ एतत् ’ त्वदुक्तं ‘ एवमेव ’ । माऽप्येव ज्ञापय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“ किन्देवतोऽस्या दक्षिणाया दिश्यसीति ” । पूर्ववन्त्यामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु वाक्ये । तत्र
दक्षिणाया दिशि का देवता । ‘ यमदेवत इति ’ । मम दक्षिणादिग्भूतस्य यमो देवता । ‘ स यम ’ यमराजः
‘ कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’ । ‘ दक्षिणायामिति ’ । तस्मात् हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्रागिरथान् । ‘ कुस्मिन्नु
दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ’ इत्यु मुनिः-“ दक्षिणा दक्षणे समदर्शनरूपो न्यूद समदपति ”-(त्रि. १ ।
३-७) इति निष्कमाश्रितोत्तरमाह-श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम मन्त्रसहिता आत्मिकपशुभिर्दिशितुम्बुत्तया ।
तस्मात् कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ यदेव श्रद्धत्ते ’ श्रद्धा करोति । ‘ अथ ’ तदा ‘ दक्षिणां
ददाति ’ तदायमदक्षिणां ददाति । तस्मात् ‘ श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ’ । ‘ कुस्मिन्नु अत्र प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । वरुणदेवतऽइति स वरुणः
कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽइत्यप्स्विती कुस्मिन्वापः प्र्यतिष्ठिता भवन्तीति रेत-
सीति कुस्मिन्नु रेतः प्र्यतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्र्यतिरूप-
आतुमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मितऽइति हृदये ह्येव रेतः
प्र्यतिष्ठितम्भवतीत्येवमेतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुडीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः कुस्मि-
न्प्रतिष्ठितऽइति दीक्षायामिति कुस्मिन्नु दीक्षा प्र्यतिष्ठिता भवतीति सत्य-
ऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्बडेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्र्यति-
ष्ठिता भवतीति कुस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि
सत्यजानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

किन्देवतोऽस्या प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
अप्स्विति । कुस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कुस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति ।
हृदय इति । तस्मादपि मतिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव
रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुडीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति । दीक्षाया-
मिति । कुस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं वेदेति ।
सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कुस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि
सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेति । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि इति श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्धा ' । इतिथ कुस्मिन्प्रति-
प्रतिष्ठिता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । ' ह्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ' इति । १२२ ॥

' किन्देवतोऽस्या प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्या वरुणोऽधिदेवता । स प्रतीचोऽदिभूतस्य स वरुणो देवता ।
' स वरुणः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्स्विति ' । अतो हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा आपः " ।
" श्रद्धातो वरुणमनुवत " इति श्रुत्यन्तरान् । ' अतश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो द्याप-
नृश " इति श्रुत्यन्तरान् । तत्र रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो
हि हृदयादेत अस्मिन्वृत्ति । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रतिरूपमनुक्तं
पुत्र ' जल ' आहर्नोऽस्मिन् । अत्र दिगुर्हृदयादिवाप पुत्र ' सत्य ' इति श्रुत्वा । ' हृदयादिव निर्मितः ' ।
यथा सुवर्गेन निर्मितः कुडलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किन्देवतोऽस्यामुडीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमजना सोमदेवता वैशीत्य

क्रिन्देवतोऽस्यान्ध्रुवापान्दिश्यसीति । (त्यु) अग्निदेवतऽडुति
सोऽग्निः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति व्वाचीति कुस्मिन्नु व्वाक्प्रतिष्ठिता भव-
तीति मुनसीति कुस्मिन्नु मुनः प्रप्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति कुस्मिन्नु
हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्यु) अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्ष्यो) युत्रैतदन्यत्रास्म-
न्मन्यासै युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्रुनो वैनुदद्युर्व्वयाधँसि वैनद्विमशी-
रश्चिति ॥ २६ ॥

क्रिन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
वाचीति । कुस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मुनसीति । कुस्मिन्नु मुनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय
इति । कुस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । युत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्रुनो
वैनुदद्युः । वयासि वा एनद्विमशीरश्चिति ॥ २६ ॥

निर्देशः । ' स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमान सोमं क्रीणाति । कृतिन सोमेनेष्ट्वा
ज्ञानवान् सोमदेवताऽप्रतिष्ठिता सोम्यामुत्तरा दिश प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता ।
' तस्मादग्निं तस्मादेव दीक्षित सत्यं वदेत्साह । ' कारणनाशे कार्यनाशे मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्त-
पञ्जिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' क्रिन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरोः समन्ततो वसता अन्यनिशारत् ऊर्वा दिक् लुकेऽप्युच्यते ।
ऊर्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादग्निदेवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठित । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा
वा एव वाग् भूता मनो वा इदं पुष्पाद्वाच इत्येव मैतद्वादीरिष्यल्ललमिब ह वै वाग् वदेयन्मनो न
इशात्तस्माद्वाह भूता मनमेति " (श. प. ३ । २ । ४ । ११) इत्यध्वरे ध्रुवस्यान् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं
युक्तम् । तस्यैव मनमोक्त्वात्तत्पुष्पान् अर्धान्मनोद्धार इदमे उपमहार उक्तः । तत्र सर्वात्मक इदं पृच्छति-
कुस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

एव पृष्ठ. ' याज्ञवल्क्य ' उत्तरमाह-अहँल्लिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्ते नूत एव प्रेतभूतोऽनीति
लक्ष्यते । पतो यत्किञ्चित्प्रेतवद्भाष्ये इति प्रेतनाम्ना शाकल्य सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र '
यस्मिन् काले ' एतत् ' इदं अन्य शरीरस्य आत्मभूत अम्मदम्मत एतस्माच्छरीरादन्यत्र क्वचिदेशात्ते वर्तते
इति यदि ' मन्यासै ' मन्पसे । ' वत्र ' यदा ' एतन् ' इदं अम्मदम्मत अस्माच्छरीरादन्यत्र देशात्ते
स्याद्भवेत् । तदा ' श्रुनो वा ' एनच्छरीरं अयुर्भवेत्तेषु । ' वयासि वा ' पक्षिणो गृणादय एनच्छरीरं ' विमर्शी-
त् ' विचोदयेयुः विकर्षेत्तिति । तस्मान्मनि शरीरे एव इदं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरतनि नामकर्मरूपात्मक
स्यात् इदमे प्रतिष्ठितमिति अर्पादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थऽडिति । प्राणऽडिति कुस्मिन्नु
 प्राणः प्रतिष्ठितऽडित्यपानऽडिति कुस्मिन्प्रपानः प्रतिष्ठितऽडिति व्यानऽ
 डिति कुस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठितऽडित्युदानऽडिति कुस्मिन्नुदानः प्रति-
 स्थितऽडिति समानऽडिति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न
 हि शीर्ष्यतेऽसद्गोऽसितां नु सज्यते न व्ययतऽडित्येतान्यष्टावायतना-
 न्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यकामी
 सुन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृच्छामि तञ्जन्मे नु विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपति-
 प्यतीति त्रुँ ह शाकल्यो न मेने तुस्य ह मूर्द्धा विपपात तुस्य हाप्य-
 न्यन्मन्यमानाः परिमोपिणोऽस्थीन्युपजहुः ॥ २८ ॥

कुस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कुस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति ।
 अपान इति । कुस्मिन्प्रपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कुस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान
 इति । कुस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

म एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्षो, न हि शीर्ष्यते । अमंगोऽपिनो
 न सज्यते न व्ययते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । म यस्तान्पुरुषान्
 व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यकामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते
 विपतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विपपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
 परिमोपिणोऽस्थीन्युपजहुः ॥ २८ ॥

एव वायकारणयोर्द्वयवर्तित्वेन्योऽन्यप्रतिष्ठा उक्त्य । अत्रान्ने अग्नि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति-कुस्मि-
 द्विति । दशमानो उच्यतेऽन्मत्त प्राणो 'प्रतिष्ठितौ' । कुस्मिन्नु प्राण प्रतिष्ठित इति । 'अपाने
 इति' साऽपि प्राणद्वयि अपानवृत्त्या चैव निगूढे । तर्हि प्राणव गच्छेत् । स वायान्- 'व्याने' मन्मन्-
 वृत्तिरूप । अन्वधा उभयोन्त्वौपनिषदमेव मन्व । स च व्यान 'उदाने' नाभिम्यद्वृत्तिरूपे दीदन्मदानपि ।
 तिस्रोऽपि वृत्त्यन्मत्र चैव निवृत्ता । तर्ह नान्यगतयो मन्वेतु । म चोदान 'समाने' सूत्रमशान्दवाप्ये ।
 समप्रतिष्ठा हेता सवा वृत्तव रत्नये ॥ २७ ॥

सोऽपि एतान् अतर्पयिषि । सोऽप्यग्ने वृत्तयो वदसि इति अर्थादितिमेवेति मन्वा इति स्वर्गमेव
 वक्ष्यते स्वर्गमह-म एष इति । य मूर्द्धावर्षिभ्यःपानादिभिरभूत् 'स' परमात्मा '७३.' प्रदान-
 र्थमेव मूर्द्धावर्षिभ्यः "नेति नेति"-(रा. य. बृ. उ. १४।१।३।११) इत्येव एकयोमादितिचैत्रेण सिद्ध
 आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति-अगृह्य इत्यादिना । सोऽप्यत्मा न गृह्य, 'अगृह्य' । अन्मन्
 सर्वकार्यधर्मादीनां तस्यत्पृच्छ । इत् । अन्मन् हि गृह्यते । विवरणयोर्वर व्याहृतौ वस्तु तत्प्राणोत्तरत्वं,

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यऽ उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामु-
यते सु मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तुम्यः
पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छान्नीति ते ह ब्राह्मणा नु दधुषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवतो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इदं तु तद्विपरीतमान्मतत्वं । तथा ' अर्शाणि ' यद्वि मूर्तं महत् शरीरादि तच्छीर्षते । अथ तु तद्विपरीतः ।
अतः ' न हि शीर्षते ' । तथा ' अमया ' अमूर्तं । ' असित ' अवद । बहो मूर्तांतरेण सव्यमानः
संगते । अथ च तद्विपरीतः । अतः न सज्येन । तथा अवदत्वात् व्ययते इति । अथ पुन पूर्वमेवा-
व्यायिकामनुम्य अथ प्रतिभूतः । अत्रप्रवित्स्त्वेन मा अथ पृच्छतीति सापराध्व्य सपादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति-
एतान्यष्टावायननामीत्यादिना । ' एतानि ' उक्तानि पृथिव्यादीनि ' अष्टावायनानि ' । ' अष्टौ लोका '
" चतुर्लोको मनो ज्योतिः " - इत्येवम् । ' अष्टौ पुरुषा ' " शरिभ पुरुष " इत्यादयः । ' तान् ' शरिभपुरुषी-
नष्टौ पुरुषान् ' स य ' कश्चित् ब्रह्मणः आयतनलोकपुल्लैत्रिकभेदेन ' व्युदुष ' विद्विष्य लोकस्थितिमुप-
पाद्य पुन प्राचीदिगादिद्वारेण इदमात्मनि ' प्रयुष्य ' उपसह्ये पश्चान् इदयायामविलक्षणमपि समानांतमुपाधि-
धर्ममत्यक्तामिदतिज्ञानवान् स्वनेत्रात्मना व्यवस्थितः । ' तमौपनिषद् ' उपनिषत्स्त्वेन विद्वेष नान्यप्रमाणगर्भं
' पुरुष ' अज्ञानावादिभर्मवर्जितं हे शाकल्य ' ' त्वा ' त्वा ब्रह्मविद्याभिमानिन ' पृच्छामि ' । ' त चेत् '
पुरुष ' मे ' मया ' न विवक्ष्यमि ' विवक्ष्य न कथयिष्यमि तर्हि ' ते ' तत्र अत्रमदिद् ब्रह्मविद्याभिमानिन
' मूर्खा ' शिर ' विपतिभ्यति ' विवक्ष्य पतिभ्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमष्टितोक्तः ।

एव शाणे दत्ते किं कृतमिति जिज्ञासाया श्रुतिर्वाह-तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषद् पुरुष ' शाकल्यो
न मेने ह ' न विज्ञानवान् । किंतु- ' तस्य ह ' शाकल्यस्य ' मूर्खा विपदान ' विपतिन । ब्रह्मविद्विद्वेषे
परलोकविभोगोऽपि म्यादिति दर्शयितुं अष्टाण्याया (द्य. प. ११ । १ । ३ । ११) निर्दलामार्यायिका
सूचयति-तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव । किंच- ' तस्य ' शाकल्यस्याङ्गिहोत्रेण सम्कारार्थं
शिष्यैर्ब्रह्मवदन वदुष्या गृहान्प्रति नीयमानानि ' अस्थीन्यपि ' परिमोषिणस्तस्मत्ता अन्यजनमेवैवीयत इति
' मन्वमाना ' सनोऽप्यजहु अपद्रवत इत्यपि । इति पूर्वदृष्टान्तायिका इह सूचिता । अष्टाण्यायां किञ्च
शाकल्येन सह पाञ्चवन्धस्य समानत एव सवादे निवृत्त । तत्र पाञ्चवन्धेन शापो दत्त । " पुरेनिर्धे
मरिष्यमि न तेऽर्थानि चन गृहान् प्राप्स्यन्तीति । स ह तर्धं ममार । तस्य हाप्यन्यन्वयमाना परिमोषिणो-
ऽप्यङ्गिपञ्चदहन्माम्भोरशारां म्यादुत योवविपरो भवति " (द्य. प. ११ । १ । ३ । ११) इति । पुरे-
न्यपि इति पञ्चमर्थं चतुर्थं । आग्निन्वाग्निपुं पुरस्तादेवेति । अग्नीदि चने-पत्र चनराजोऽप्यर्थः ।
' उपवारी ' परिभवकर्ता इति तमितिभुनेर्थः । ब्रह्मविदि विदंभिन भवितव्यमिति आवातार्थं महती हीय
ब्रह्मविद्यायुनतिशब्दाया ऐहिकामुष्मिकविरोध स्यात् इति विद्यायुनये च इह सा एषा आग्नायिका सूचि-
तेति भावः ॥ २८ ॥

एष्य ब्रह्मगो मेति नेषति अन्यप्रतिपदशांशं निर्देश कृते तस्यैव इदानीं विधिमुपेन निर्देशः
कर्तव्यः, जगती मूल च ब्रह्मवद, इत्येतदर्थं धृतिपार्यायिकामेव पुनस्तुम्यं ब्राह्मणास्तुमिदनायाय ब्रह्मव

(स्ता) भ्रान्दैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वृणस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वचऽपवास्य । रुधिरं प्रस्पन्दि त्वचऽउत्पटः । तस्मात्तद्वातुत्रात्प्रैति रसो वृक्षादिव्राहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि । किनाटं स्नाव तुत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दाहूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत ? यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण न दधृषुः ॥ २९ ॥

तान् हतैः श्लोकैः पप्रच्छ—“ यथा वृक्षो वृणस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वचः पवास्य रुधिरं प्रस्पन्दि त्वचऽउत्पटः । तस्मात्तद्वातुत्रात्प्रैति रसो वृक्षादिव्राहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तुत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दाहूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्याय दर्शयितुं ब्राह्मणानुमितिप्रसिद्धेनूत पराजयं कर्तुं यावद्वक्ष्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् इत्याह—अथ हेति । ‘ ह उवाच ’ । ‘ व. ’ युष्माकं मध्ये ‘ यः ’ यावद्वक्ष्यो पृच्छामीति ‘ कामयते ’ स्पष्टति । ‘ स ’ ‘ मा ’ मा पृच्छतु । ‘ सर्वे वा ’ यूप ‘ मा ’ मा ‘ पृच्छत ’ । यद्वा ‘ व. ’ युष्माकं मध्ये यावद्वक्ष्यो मा पृच्छन्विति ‘ य कामयते ’ ‘ त ’ पुरुष ‘ व ’ युष्माकं मध्ये वर्तमान अह ‘ पृच्छानि ’ । ‘ सर्वान् वा ’ ‘ व ’ युष्मान् अह ‘ पृच्छानि ’ । इत्येवमुक्त्वा अपि ‘ ते ब्राह्मणा ह ’ ‘ न दधृषुः ’ । किंचिदपि प्रयुक्त्वा दानु न प्रागत्मा सवृत्ता इत्यर्थं ॥ २९ ॥

जातकारणं प्रपु तावन् पुरुषवृक्षयो साम्यं श्लोकरूपेणाह—तान् हतैः श्लोकैरिति । ‘ तान् ’ अग्रगण्यानानपि ब्राह्मणान् इतीदंशमण्ये ‘ श्लोकैः ’ ‘ ह ’ किल ‘ पप्रच्छ ’ । ‘ यथा ’ लोके ‘ वृक्षः ’ । तस्य विशेषय वृणस्पतिरिति । तत्र वृक्षस्य महत्त्वमिति अनुपनक्तिरिति भावः । “ अपुण्याः फलवन्तो ये ते वृणस्पतयः स्मृता ” इति । यथा अध्वयः । ‘ तथैव ’ तन्मथमेव ‘ पुरुष ’ इत्येवम् ‘ अमृषा ’ - विष्णो सत्यमेवैतन् । पतस्तस्य पुरुषस्य ‘ लोमानि ’ तत्तथासीमानि वृणस्पतेः ‘ पर्णानि ’ । ‘ त्वन् ’ ‘ अस्य ’ पुरुषस्य-वृक्षस्य तु तन्मथासीया ‘ नद्विष्णोत्पाटिका ’ बहिर्भूता नीरस्ता त्वक् ॥ ३० ॥

‘ त्वच. ’ एव सकाशात् ‘ अस्य ’ पुरुषस्य ‘ रुधिरं प्रस्पन्दि ’ नि सर्त्तमिति शेषः । प्रस्पन्दते नि-सर्त्तमिति प्रस्पन्दि । वृक्षस्यापि ‘ त्वच. ’ सकाशादेव ‘ उत्पटः ’ वृद्धनिर्वास. प्रस्पन्दि नि सर्त्तमिति शेषः । एवमुक्तं साधर्म्यं अनुमतेन गमयति—तस्मात्तदिति । यस्मात् वृणस्पते. पुरुषस्य च सर्वमेव सामानम् ‘ तस्मात् तन् आत्मनात् ’ द्विभिरात् पुरुषात् ‘ तन् ’ रुधिरं ‘ प्रैति ’ निर्गच्छति । ‘ आह्वानान् ’ जिज्ञान् ‘ वृक्षान् ’ वृणस्पतेः ‘ रस इव ’ निर्वासो यथा प्रैतिरिति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच—अस्य ‘ पुरुषस्य ’ ‘ मांसानि ’ वृणस्पतेस्तु तत्तथासीमानि ‘ शकराणि ’ शकरानित्यर्थः ।

बृहक्षो वृक्णो रोहति । मूलाश्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्णः कुस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रुतसऽडुति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातऽएव न जायते को
न्वेन जनयेत्पुनः ॥ धानारुहऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्येत्य सुम्भवः । यत्सु-
मूलमुद्देह्युर्वृक्षत्र पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कुस्मान्मू-
लात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्द्रातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य
तद्विदऽडुति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३-९ ॥

बृहक्षो वृक्णो रोहति मूलाश्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कुस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं
जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य संभवः । यत्समूलमुद्देह्युर्वृक्षं
न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कुस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातेर्द्रातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः ॥ इति ॥ ३४ ॥

'किनाट' नाम वृक्षस्य शकलेभ्य अल्पन्तर काष्ठसल्लस्य बन्कलरूप उच्यते । 'तत्' तन्व्यानीयं पुरुषस्य 'खाव'
अभियमलस्यो वातुविशेष । तदुभय किनाट खाव च 'स्थिर' इहम् । पुरुषस्य जान्न्योऽन्यतरत् 'अन्धीनि'
भवति । तथा वृक्षस्य किनाटस्यान्यतरत् 'दास्वणि' काष्ठानि । 'मजा' मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च
'मज्जोपमा ह्यता' मजाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्मीत्यर्थः । मजाशब्देनोपपन्न अस्मिन्काष्ठगतः
साह उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैकर्ष्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं वृच्छति—यद्बृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिनः
'पुनः' पुनरपि मूलाश्रवतरं पूर्वस्मात् अभिनवतरं 'रोहति' प्ररोहति प्रादुर्भवति । त्विदिति विलकं ।
'मर्त्यः' मृत्युभ्य 'मृत्युना' यमेन 'वृक्ण' मारिण कस्मान्मूलाकारणात् 'प्ररोहति' पुनर्जायते । यत्
णस्माद्विशेषणान् प्राप्त् वृक्षपुरुषयो सर्वे सामान्यमवगतम् । अथ तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोह-
णम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । अत्रित्यत्र तु इत्यन्विन् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य
पुरुषस्य कृतं प्ररोहणमिति सुस्मानहं वृच्छार्थित्वर्थः ॥ ३३ ॥

तत्र शकामुद्राख्य निरायष्टे-नेतम् इति । हे ब्राह्मणा ! 'रेतस' मकारात्पुरुषं प्ररोहतीति 'मा वोचत'
ईदं वक्तुमर्हसि । कस्मात् 'पत्तमाज्जीवनं पुरुषान्द्रेतं' 'प्रजायते' तं भूतान् । अतो न रेतः कारणमिति चर्ष्य ।
अथ मावः—न खाव मृतपुरुषशब्देन एकं शरीरं अभिधीयते । किन्तु प्रत्येकान्ते विनीतं सर्वमेव शरीरं जानं

जान् अनिर्वीयते । तदा च तदानीं जीवतः कम्पारि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतमः असद्भावात् न रेतः कारगमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृत न पुनर्नैव जायते ' जात-
स्वादेवेति । अनिष्यतो हि ममत्र प्रष्टव्यः न जानम्य । अयं तु जात एव । अतः अग्निन् विषये प्रश्न एव
भोगपद्यत इति चेत् तन्न, नेति पृथक् वाक्यम् । यन्मत्र जान एवेति । तन्न, किं तर्हि मृत पुनरपि जायत
एव । अन्यथा अष्टताम्यागमनवृत्तनाशप्रसंगः स्यात् । अतो व. पृच्छामि । ' एन ' पुरुष हृत ' सु ' वितर्के ।
' पुन को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अग्नि च ' धानारह उ वै वृष्ट ' । धाना बीज वटकणिकादि । तस्याः
सकारात् रोहतीति वानारह । उरान्द्र अण्यर्थः । न केवल काङ्क्ष एव । किन्तु बीजरहो
वृष्टो भवति । वैशब्द प्रतिस्वियोक्तकः । तथा च यथा यथा वै वृष्टः काङ्क्षहो वानारहश्च ' प्रेत्य '
मृत्वा ' अन्यत् समव ' काटान् वानातोऽपि प्रेत्य समवो भवेत् इति प्रतिद्वम् । न तथा मृतस्य
पुरुषस्य पुनरुपसौ किञ्चिदपि कारणं दृश्यते, भवितव्यं च तन्नेति मात्रः । यद्यदि ' वृष्ट समूल ' सह मूलेन
धानया वा उद्बृहेयुष्मच्छेद्युत्पादयेयुः । तदा ' न पुनरामवेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् व. पृच्छामि
सर्वस्वीव जगतो मूलम् । ' मयं चिन्मृत्युना वृष्ण कश्मान्मूलात्प्ररोहतीति " । अनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् ।
तत्र विजडुर्जात्याः यतो मृतः पुन प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात्
याहवक्ष्येन गावो इता ब्राह्मणाश्च जिता । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षात्
व्यपदिश्यते ब्रह्म यथाहवत्क्यो ब्राह्मणात् पृष्टवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरुपम्यमाह—विज्ञानमानन्दमिति ।
विज्ञानिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपं, तेषानन्द, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्न शिवमगुल-
मनापाम् नित्यनृपनैकसमित्यर्थः । किं तत् उभयविशेषणवत् ' त्रय ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य
' दातु ' कर्महतो यजमानस्य ' परायण ' परागति । कर्मफलस्य प्रशान्तरूपेण सर्वफलदान्त्वं मायवृद्धि-
समर्थितम् " फलमन उपपत्ते " (धे. ब्र. सू. ३ । १ । ८ । ३८) इत्यग्निभक्तिकरणे । अधिकारणोर्थ-
स्तत् एवात्रवेद । किं च एषणात्म्यो व्युत्पाद्य तस्मिन्नेव मोहानीति ब्रह्मणि निष्ठत्वंकर्मवृद्धिति ' तिष्ठमान '
तस्य तदेव ब्रह्म वेतीति तद्वि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विदः ' अविदितश्च ' परायण ' परा गतिरिति । एवि-
शब्द समाप्तिचौक ॥ ३४ ॥

इति श्रीहिरण्यकिंशकप्रसंगवेत्तुस्यपादशिष्यस्य श्रीगाडकानिन्दपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती मास्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमास्यदिनशास्त्रोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्याये नवमं शाकल्यब्राह्मणं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१-अविदितार्यमग्रहस्तु- " कर्मैव फलं यदा कर्मराजिन ईषत । अतुर्वावन्तद्वादा कर्मण फलदातृना ॥ १ ॥
नचैतन्नकर्मणसुते शब्दं बहूवितेष्वपि । कलन्तरे फलं त्यतेर्वात्पूर्वरातेऽवस्था ॥ २ ॥
(शं. ब्राह्. ३ । १ । ८) इति ।

जनको ह वैदेहऽआत्ताञ्चके । (ऋ५थ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज
सु होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नवन्ता-
दित्युभयमेव सम्प्राडिति होवाच युते कश्चिदब्रवीत्तुच्छृणवामिति ॥ १ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति युथा
मात्मान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तुच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै
ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्युब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाह
मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

पडाचार्यवाङ्मणं वा उदङ्कवाङ्मणम् ।

जनको ह वैदेह आत्ताञ्चके । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नवन्तानिति । उभयमेव सम्प्राडिति होवाच । युते कश्चिद-
ब्रवीत् । तच्छृणवामिति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मात्मान्पितृमानाचार्यवान्भूयात् ।
तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाह । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

एव शाकान्यवाङ्मणे सच्चिदानन्दम निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणायधिष्ठार्त्रिं वाग्वादिदेवतासु त्रय-
दृष्टिशरा निर्गमय षडाचार्यवाङ्मणं कूर्चवाङ्मणं चेति ब्रह्मण्यद्वयमारम्भते । ब्रह्मण्यद्वयम् तु आख्यायिका आचार्य-
मनथद्वारिसंपन्नैरेव विद्या लभन्त्या इत्याचार्यदर्शनार्थं बोद्धव्या । ' जनको ह वैदेह आत्ताञ्चके ' आसन कृतवान्
दर्शनकामेभ्य आस्थायिका दत्तवानित्यर्थ । ' अथ ह ' तन्निम्नेवावगमे याज्ञवल्क्य आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्य
पथावत् भास्वर ' ह ' जनक उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य-! ' किमर्थमचारीगतोऽसि । ' किं ' पुनरपि
' पशून् ' गाः ' इच्छन् ' । आहोस्विन् ' अण्वन्तान् ' सूक्ष्मानान् सूक्ष्मवस्तुनिर्गमध्वान् मत्त श्रुत्वा तदनुचर वक्तु
आगतोऽसि । इति पृष्ठ किमुक्तवान् इत्यत आह-उभयमेवेति । हे ' सम्प्राद् ' । हे सार्वभौम ! ' उभयमेव '
पशव प्रश्नाश्चेति द्वयमपि समागमने निमित्तमिति ' ह ' मुनिरवाच । सम्प्राडिति । " राजा वै राजभूयेनेष्ट्वा
मवति, सम्प्राद् वाजपेयेन " (श. प. ९ । १ । १ । १३ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो लिंगम् । पशु,
हिमवत्सैन्युपपत्स्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राजा अज्ञानमर्थ उपदेशुकाभो मुनिः पृच्छति-युते कश्चिदिति ।
अनेकाचार्यसेवो हि भवानिति ' ते ' तुभ्य कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् ' तन् ' वय ' शृणुवाम ' उपदेशस्य
सदस्यपरिष्कार्यमिति ॥ १ ॥

इतर आह-अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । ' उदङ्क. ' नाम्नः । शुन्वम्यादन्य
' शौल्बायन. ' । ' प्राण ' वायुदेवता ' ब्रह्मेति ' ' मे ' मद्म उक्तवान् । उदङ्कोपदिष्टमर्थं स्तोत्रकामो
याज्ञवल्क्यः । तस्यास्यचक्रयोजकपूतनुद्विरयमाह-यथा मात्मानिति । यस्य पुत्रस्य सम्पन्नपुत्राश्चो भावा

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायुतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिय-
मित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्प्राडिति होवाच
प्राणस्य वै सम्प्राडकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृहा-
त्यपि तुत्र वधशंका भवति चान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्प्राडकामाय
प्राणो वै सम्प्राट्परमं ब्रूह्य नैनंप्राणो जहाति सुवर्ण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

म व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायुतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत ।
का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्प्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्प्राट् कामायायाज्यं
याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तुत्र वधशंका भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव
सम्प्राट् कामाय । प्राणो वै सम्प्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सुवर्ण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

विप्रे । ' स मान्मान् ' । नत इत्वं यस्य पिता अनुशास्ता वर्तेत ' स रिनुमान् ' । उच्यतेतान्पूर्वं
भाममावर्तमान् आचार्यो यस्यानुशासना विद्यते ' स आचार्यवान् ' । एवमतत्प्रथोक्तभूतशुद्धिरवमथुक्तः
कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् ' तथा अग्नौ शौन्वायन ' तुभ्य ' तत् ' ' प्राणो वै त्वय ' इति ' अत्रवीत् ' ।
उत्र मुनिरेव हेतुमाह—अप्राणतो हीति । ' अप्राणद. ' प्राणनक्रियामकुर्वन् ' किं हि स्वान् ' ! । न हि
तस्य रह वा अमुत्र वा किञ्चन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तविषया कृतकृत्यैव मन्वान राजान प्रत्याह—अत्रवीत्तु
ते " नि । हे राजन ! ' ते ' तुभ्य ' तस्य ' प्राणदेवस्य ब्रह्मण ' आयतनं प्रतिष्ठा ' च ' तु ' पुनरत्रैव किन् ' ॥
आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयं तम् । ' एव पृथो राजा अह—न मेऽर्वादिनि ।
तदुभय शौन्वायन ' मे ' माय ' नात्रवीत् ' । यथैव तर्हि हे ' सम्प्राट् ' । एतदुपासनं ' एकपादै ' एकः
पदो यस्य ब्रह्मणः । तदिदमेकपादेव त्रयं त्रिभिः पादैः शूलममुपास्यमानमपि फलदायकं न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एव मुनिता उक्तो राजा सवित्तस्य पृच्छति—स वै नो ब्रूहीति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' स ' त्वं विश्वे
नोऽग्नस्य ' ब्रूहि ' कथय । प्रतिष्ठानायतनं चेति दोषः । एवमुक्तो मुनिरेव—प्राण एवायुतनमिति । ' प्राण
एव ' धाणेत्रिपदेव प्राणदेवस्य ब्रह्मण ' आयतनं ' शरीरं ' आकाशं ' अव्याहृतं ' प्रतिष्ठा ' । तस्यो-
पनिधिर्निलयकालेषु आश्रयः । एतन्प्राणदेवनास्य तस्य प्रियमित्येननाम्नोपासीत । प्रियमिति उपनिषद्ब्रह्मणध-
तुर्धं पादः । चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदावान् ' प्रियमिति ' कृत्वा ' एतत् ' ब्रह्मोपासयेति भावः । प्राण-
देवब्रह्मरुद्रादिप्रियमितीरमुपासमानुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत् निजा वा इति जिज्ञासया पृच्छति—का प्रियतेति ।
हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' का प्रियतेति ' । ' एव पृथो मुनिरेवाचेकवान् । हे ' सम्प्राट् ! ' ' प्राण एव ' प्राणदेव-
ब्रह्मण ' प्रियता ' । न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथं ! पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते—प्राणस्य वै इति ।
हे ' सम्प्राट् ! ' ' प्राणस्य वै कामाय ' प्राणानिच्छन्तार्थं हि पुमान् ' अवाच्य ' एतितदिमिति ' याजयति ' ।
तथा अप्रतिगृह्येभ्योऽपि ' प्रतिगृह्णाति ' । अपि च—धनापर्यं वा तस्करादित्कर्तार्यामिती दिशमेति गच्छति ।

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यः एषुश्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युपमथं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे-
ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएषु ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(स्य) अत्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वामै ब्रह्मेति युथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भ्रातृया तुच्छैलिनोऽब्रवीद्रामै ब्रह्मेत्यु-
वदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठासु मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य व्वागुवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रजन्म्येन-
दुपासीत का प्रजुता याज्ञवल्क्य व्वागोव सम्प्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपमं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अत्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वामै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भ्रातृया
तुच्छैलिनोऽब्रवीत् । वामै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठासु ।
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागुवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रजन्म्येनदुपासीत । का प्रजुता
याज्ञवल्क्य । वागोव सम्प्राडिति होवाच । वाचा वै सम्प्राडित्युः प्रजायते । क्रम्येदो यजुर्वदः साम-

' सत्र ' तस्या दितिः ' कथंशुद्ध ' शब्दादिहृत्तन्निमित्ता शक्ता भवति । तदेव सर्व ' प्रणयैव मन्त्रात्
कामाय ' तस्याप्राग ' वै ' सम्राट् परम तत्र ' । एवमुपानितु फलमह-ननं प्राग रति । ' एन
मयोत्तरकविद प्रागदेवता ' न जहति ' । ' सर्वांगि ' च ' भूतानि ' एनमुपासक ' भविष्यति ' बधि-
दानादिभिः सयोजयति ॥ ३ ॥

य एव विद्वान् एतन्प्रागदेवतारूप ब्रह्मोपाने स इति ' देवो भूत्वा ' आविर्भूतदेवमात्रो भूत्वा पुन शरीर-
पातोत्तकाल ' देवान् अयेति ' अगिगच्छति । विद्यानिकषार्थं प्रविशन् इत्याह-हस्त्युपममिति । हस्ति-
मुख्य ऋषयो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवभूत् ' सहस्र ' ददामीति ' ह ' ' जनको वैदेह उवाच ' । एवमुक्त ' स '
याज्ञवल्क्य ' उवाच ' । ' अननुशिष्य ' शिष्यामहत्वा शिष्य कृतार्थमहत्वा शिष्याहृत् ' नाहरेत् ' रति
' मे पिता भ्रमन्वत ' मन्यते स्व । ममानि अथमेवामिमाव इत्यर्थ । ' क एव ' कश्चिदेव ' ते ' तुम्य
' निमब्रवीदिति ' ॥ ४ ॥

एव मुनिना पृष्टो राजा अह-अत्रवीन्मे जित्वा शैलिन रति । ' जित्वा ' नामत । शिल्पिन्यापयं
' शैलिनः ' । ' वामै ब्रह्मेति ' । वागनिमानिनी देवताऽनित्वादि शैलिनम् । ' अवदत्त ' मुख्यम् ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि । ' वागुवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा ' । एतदपदेवताऽएव मत्त ' प्रजन्म्युपानित ' । ' का

सम्प्राद्वन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेदो वसुध्वैदुः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसऽ
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानि वाचैव सम्प्राद प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्प्रादपरमम्रह्म नैन-
म्वाग्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते इत्युपभर्त्सं महत्त-
न्दामीति होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्व) अत्रवीन्मे वक्कुर्वाण्यः । (श्रु) चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्भूयानुयायुथा तद्वाण्योऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
किं स्यादित्यब्रवीच्चु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ
एतत्सम्प्रादिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्य-

वेदोऽथर्वागिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि
वाचैव मन्प्राद प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । इत्युपभर्त्सं महत्तं दामीति होवाच जनको
वेदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाण्यः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् भूयात् । तथा
तद्वाण्योऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्चु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाञ्च
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्रादिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यामित्येनदुपासीत् ।

प्रहनेति ' वृष्टो मुनि वाग्देवतैव प्रवृत्ता न तपो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा सत्र हेतुमाह-वाचा वै सम्प्रादिति ।
' वाचा वै ' वाग्देवतैव ' बन्धु' प्रज्ञायते ' । अथमाकाशं चक्षुरित्युक्ते प्रकर्मणं ज्ञायते सर्वेति शेषः । तथा
काग्देवतानि व्याख्यानातानि मैत्रेयब्राह्मणे उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमे ब्रह्म' ॥१॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाण्यः इति । वक्कुर्वाण्यः इति नामतः वृध्यत्वात् ' वाण्यः ' तद्विष्टाञ्च देवता आदित्यः ।
' अपश्यतो हीति ' विशेष ॥ ८ ॥

स वै न इति । सत्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरित्प्रियमेवायतनम् । सत्यामित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यं

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच चक्षुषा
 वु सम्प्रादपश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति सुऽआह्राद्राक्षमिति तत्सत्युम्भवति
 चक्षुर्वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनश्चुर्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्याभि-
 क्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । युऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते इस्तृपभथं सद्वस-
 न्ददामीति होवाच जनको व्येदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
 न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रमेव ब्रह्मेति यथा
 मातृमात्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रमेव ब्रह्मेत्यु-
 श्रृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्र मेऽब्रवी-
 दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽ
 इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशऽएव सम्प्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्प्राद पश्यन्तमाहुरः । अद्राक्षी-
 रिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनश्चुर्जहाति ।
 सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । इस्तृपभं महस्रं ददामीति होवाच जनको
 व्येदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
 अब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमात्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
 तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अश्रृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
 यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनन्त इत्येनदुपासीत ।

सायणनि-चक्षुषा वै इति । हे सम्प्राद ! ' चक्षुषा ' ' पश्यन्ता ' ' वै ' पुण्य लोका ' आहु ' । त्व हस्ति-
 मद्राक्षीरिति । स चेदद्राक्षन्तित्याह । तदा तत्सत्यमेव मर्यादामि म व ॥ ९ ॥

" देवो भूत्वा " इति व्याख्यानमायमेव ॥ १० ॥

' गर्हभीविपीत इति ' नामन् । ' भारद्वाज इति ' गोत्रम् । ' श्रोत्र ' तदभिमानिनि दिव्येयता ॥ ११ ॥

' श्रोत्रमेव ' श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनन्तः सायणनि-वस्माद् इति । कश्चित्तुमात् ' यो का च '

तस्माद्देवैः सम्प्राद्व्याहृक्काश्च दिशद्गच्छति नैवास्याऽ अन्तद्गच्छत्यनन्ता
हि दिशः श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं चैव सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनं श्रोत्रं ज-
हाति सर्वाण्येनम्भूतान्पभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवुम्विद्वानेतदुपास्ते इत्स्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (लो) मनो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मे-
त्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽ
इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्प्राडिति होवाच

काऽनेतता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्प्राडिति होवाच । तस्माद्देवैः सम्प्राद् यां कां च दिशं
गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमं
ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्पभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । इत्स्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १३ ॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनन्द इत्येनदुपासीत ।

प्राचिन्मुदीची वा ' दिश गच्छति ' सोऽस्या ' दिशोऽन्त ' ' नैव गच्छति ' नैव मानोति । अतः, ' अन्तं
हि दिशः ' । तथाऽपि श्रोत्रब्रह्मणः किमायानमित्यत आह-श्रोत्रं हि दिश इति । दिश्यामी हि पार्थिवानि-
ष्टानावच्छिन्न श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तपोऽस्त्रमित्युच्यते । तस्मादिष्टानन्त्येव श्रोत्रस्यानन्तम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्वा " इत्येतद्व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' काश्रतः । अजाताया अग्र्ये ' जाबालः ' । ' मनो वै ब्रह्मेति ' । तद्विग्रही कर्तुं
देवता ॥ १४ ॥

' मन एवायतनमिति ' करगोक्तिः । मनस आनन्दत्वं साधयति-मनसा वै इति । हे ' मन्नाद् ' ।

मनसा वै सम्प्रादस्त्रियमभिहर्ष्यति तस्याम्प्रतिरूपः पुत्रो जायते सुऽ
आनन्दो मनो वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनम्मनां जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएव विद्वानेतदुपास्ते हृत्स्वृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (ल्यो) हृदयमेव ब्रह्मेति यथा मातृ-
मात्स्नित्मानाचार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयमेव ब्रह्मेत्यु-
हृदयस्य हि किं स्यादित्युब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाश्रु मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थिति-
रित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच

का आनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्प्राडिति होवाच । मनसा वै सम्प्राद् त्रियमभिहर्ष्यति ।
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दः । मनो वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हृत्स्वृषभं सहस्रं ददामी इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमात्स्नित्मानाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाश्रु । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

‘मनसा’ ‘त्रिय’ ‘अभिहर्ष्यति’ ‘अभिहर्ष्यति’ कानि कर्मनामसु पठित । ‘तस्या’ त्रियं ‘प्रतिरूप.’
‘दिव्यभावनास्तुरूप’ ‘पुत्रो जायते’ । ‘स’ पुत्र आनन्दहेतुत्वात् ‘आनन्द.’ ॥ १५ ॥

‘देवो भूत्वा’—इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

‘विदग्ध’ नामत । शाकल्य इत्य ‘शाकल्य’ । ‘हृदयं वै ब्रह्मेति’ । हृदयान्निवृत्तौ देवता
प्रकल्पितिरिष्यते ॥ १७ ॥

‘हृदयमेवायतनमिति’ आप्तानि हृदयोक्ति । हृदयस्य स्थितित्वात् सायणनि— हृदयं वै सम्प्राद् सर्वेषां

हृदयस्यै सम्प्रादसुर्वेषामभूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सुर्वाणि भूतानि
प्रतिष्ठन्ति हृदयस्यै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनथ्यं हृदयजहाति सुर्वाण्येन-
भूतान्यभिज्ञरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । अणुवुम्बिद्वानेतदुपास्ते हस्त्युपमथ्यं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।८ ॥ (६) ३-१० ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्पशुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु
मा शाधीति सु होवाच युथा वै सम्प्राणमहान्तमध्वानमेष्यन्वथम्वा
नावम्वा समाददीतैवमुर्वेताभिरुपनिषद्भिः सम्राहितात्माऽस्येवमृन्दारक-
ऽआठ्यः सुन्नधीतवेदऽचक्रोपनिषत्कऽइतो विमुच्यमानुः क गमिष्य-

का स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्प्राद सुर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा ।
हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठन्ति । हृदयं वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति ।
सर्वाण्येन भूतान्यभिज्ञरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपमं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्पशुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । म
होवाच । यथा वै सम्प्राद महान्तमध्वानमेष्यन् मयं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

भूताना प्रतिष्ठेति । ' हि ' यत् ' हृदयेन सर्वाणि भूतानि ' नामरूपसर्वात्मकानि ' प्रतिष्ठन्ति ' ।
' सम्प्राद हृदय परम ब्रह्म ' ॥ १८ ॥

" देवो भूत्वेति " - पूर्ववत् ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षिकिराजहोमगवत्पुत्रपादशिष्यस्य श्रीशाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीशामुदेवं-

ब्रह्ममखन कृती माध्यन्दिनीरक्षतप्रथमगान्तातमायदिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां

शामुदेवकाशिकायां कृतीयेऽध्याये दशमं पदाचार्यब्राह्मणमुद्रकब्राह्मणं वा

परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३।१० ॥

पूर्वसिन्धुअचार्यब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानमाध्वानानुनाति । इदानीं तैर्वैदस्य रूपगो जागृदिशाप
ज्ञातार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते-अथ ह जनको वैदेह इति । अपानन्तर ' ह ' निष्ठ ' जनको वैदेह ' कूर्चा-

सीति नाहन्तुद्रगवन्वेद युञ्ज गमिष्यामीत्युथ वै तेऽहन्तुद्रक्षामि युञ्ज
गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

सु होवाच । (ब्रु) इन्धो वै नामिषु योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तम्वाऽ
एतमिन्धुं सुन्तक्षिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षणेव परोऽक्षप्रियाऽइव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥

रूपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दाम्क आहवः सन् अधीतवेद् उक्तोपनिषत्कः इतो
विमुच्यमानः क गमिष्यमीति । नाहं तद् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अथ वै ते अहं तद्
वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यमीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामिषः । योऽयं इक्षि गोऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धुं मन्तमिन्द्र इत्याच-
क्षते परोऽक्षणेव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥

दामनविशेषान् उच्यते ' उप ' समीप ' अवसर्गन् ' तत्पार्श्वो एतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तान् । हे याज्वल्क्य !
' ते ' तुभ्य ' नम ' नति अस्त्विति शेषः । त्व तु ' मा ' मा ' अनुज्ञाति ' शिष्य । येन परममहादेन
प्रिता अहमहृतार्थ एव तत् ज्ञान उपदिशति भावः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । सुमुक्षते इय वाच्य
ज्ञान तन्नाम च । तत्र ज्ञाननामन राजोऽस्तीति दृष्टान्तद्वयक कथयतीत्याह-स होवाचेति । ' म ' एव प्रार्थनो
याहवन्क्य ' ह ' उवाच ' हे ' सम्राट् ' । यथा दे ' लोके पुमान् महात्मन शीघ्रमन्वान मर्गो मथ्येन ज्येन
वा ' एषन् ' गमिष्यन् वधाक्रम ' रथ वा ' ' नाव वा ' ' म्माददीत ' सन्त्य प्रकरणे परिगृहीयान् । एव-
मेतानि " प्रियमिष्येनश्यानीत " (रा. प. वृ. ११-१०३) इत्यायुक्तानि ' उपनिषद्भिः ' समाहितानां
सयुक्ताया अथन्तनमृत्नान्त करणोऽसि । न क्वचन्मुपनिषत्समाहितः । किञ्च ' एव हृत्परक ' वृष्य ' आहव
ईश्वरो नदरिद्र इत्यर्थः । वनादिसम्पन्नोऽपि ' सन् ' अवसर्गन् ' अगतो उदो यन मोऽपनगल-
येद । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो एते तुभ्य स त्व ' उक्तोपनिषत्कः ' । एव सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् अय-
मवम्य एवेति याज्वल्क्य ब्रह्म न विदित्वन्, तावद्दृष्टार्थ एवेति बोधयितु ज्ञाननाम्ना भगवाद्बोधसत्कृतवृत्तं
मुक्तिं पृच्छति-तूतो विमुच्यमान इति । इतोऽमदेहान् विमुच्यमान एतान्निर्दण्ड्यानीशानिन्दानि-
नानि समाहितोऽपि सन् ' क ' कश्चिन् गमिष्यति ' दि वन्तु प्रार्थयति । इत्येव पृष्टो राजा अह-
नाहमिति । हे ' भगवन् ' । पूजावन ' अहं ' तद्रतथ्य इन्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि '
यत्र गत इत्यर्थः । एषन्को मुनिराह-अथ वै तेऽक्षमिति । ' ते ' तुभ्यमहं तद्भुत् ' वक्ष्यामि ' कथयि-
ष्यामि । ' यत्र गमिष्यति ' यत्र गत इत्यर्थः एता अह-ब्रवीतु भगवानिति । मा ' भग-
वान् ' प्रमन्न तर्हि ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वानरसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञान्त दुरीय ब्रह्म प्रतिपादयितु आदौ वैश्वानरान्निज जाप-
दन्निमानिज वैश्व दशयति-स होवाचेत्यो वै नामिष इति । ' म. ' याज्वल्क्य ' ह उवाच ' । ' इन्दे '
दीपने जागर्ति स्तूकार्यमोक्तव्येन सरा मुरगान् स्तीरो नम ' वै ' प्रमिद्र एव । अदियान्तगत पुरुष-
अमुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । कोऽनादिगो नानेति अग्निर्वान पुण्यमुक्त्वा अप्याम तपह पोऽपमिति । ' गोऽयं '

(प्रोऽथ) अथैतद्भामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । (सु) एषाऽस्य पुत्नी
 विराट्पत्न्योरेषु सत्स्तावो युऽएषोऽन्तर्हृदयेऽआकाशोऽथैनयोरेतद्भ्रं
 युऽएषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतद्भावुरणं युदेतुदन्तर्हृदये
 जालकुमिवुथैनयोरेषा सृतिः सृती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्च-
 रति ॥ ३ ॥

अथैतद्भामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पुत्नी विराट् । तयोरेषु संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये
 आकाशः । अथैनयोरेतद्भ्रम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतद्भावुरणम् । यदेतदन्त-
 र्हृदये जालकुमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सृती संचरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्चरति ॥ ३ ॥

‘दक्षिणेऽक्षन्’ अक्षणि पुरुषोऽप्यत्यरूपमापन्न । ‘त वै एत’ पुत्र्य दीप्तिगुणत्वात्स्य ‘रन्ध्र’ इति
 प्रत्यक्षनाम् । तमिन्ध मन्तमिन्ध इति परोऽक्षणेन ‘इन्द्र इत्याचक्षते’ । इन्द्रशब्दोऽन्यथारणार्थः । परोऽक्षणेन
 कथयन्तीत्यर्थः । कुन्त. १ ‘हि’ यस्मात् ‘देवा. परोऽक्षप्रिया’ परोऽक्षनामग्रहणप्रिया एव । अग्नि च-
 प्रत्यक्षनामग्रहण द्विषन्तीति ‘प्रत्यक्षद्विष.’ ॥ २ ॥

एकस्यैव वैधानस्योपासनाय प्रामाणिक इन्द्रधेन्द्राणी चेति मिथुन कल्पयति-अथैतद्भामेऽक्षणि पुरुष-
 रूपमित्यादिना । प्रामाणिकत्वानार्थं अथशब्दः । ‘अथ’ एतदेवोक्तं पुरुषरूपं ‘कामे अक्षणि’ अक्षिणत् सत्
 अथैवोक्तस्य इन्द्रस्य मोक्षधेन्द्रानस्य ‘एषा विराट् पुत्नी’ मोक्षत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते
 वैधशब्दवाच्यं तदेवैक स्वप्ने तेजमशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अत्र एतन्नावम्पय मिथुनम्पान-
 माह-तयोरेषु इति । तयोरेन्द्रेन्द्राण्यो स्वप्नावस्थामापन्नो ‘एव ररहाव’ । सधून यत्र न्योऽन्य
 सत्तत्र नुवति न. ‘मन्त्र’ । कोऽती । ‘य एष’ प्रसिद्ध. ‘अन्तर्हृदये’ इदपरं मा. तद्विहस-
 त्वन्ये ‘आकाश’ मुषिर् । स इत्यर्थः । ‘अथ’ एतदोक्तान्पथयोरेन्द्रेन्द्राण्यो. एतद्व्यमागमत्रं मोक्ष-
 रियतिहेतु । किं तन् ‘य एष’ ‘अन्तर्हृदये’ ‘लोहितपिण्डः’ इति । प्रथमं तावन् जन्मत्र द्वेषा
 विपरिणमते । तत्र यत् स्थूल तदधो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्म त पुनरग्नितो पच्यमानं द्वेषा विपरिणमते । तयोरेष्ये
 यो मन्त्रो रस । स पाचनीतिकरायामुपचिनोति । य. पुनरग्नितो रस । ‘स एष.’ लोहित एव पिण्डः
 ‘लोहितपिण्डः’ । ननु-लोके सुक्तवती. स्वप्नोश्च प्रावरणं दृष्टम् । तथा अनयोरेषु प्रावरणेन मन्त्रितव्यम् ।
 किं तन् इत्यनेनध्यानाह-अथैनयोरेतद्भावुरणमिति । ‘अथ’ मोक्षस्वप्नानन्तरं ‘एतयो.’ पूर्वोक्तयो.
 ‘एतद्भावुरणं’ ‘यदेतन्’ ‘अन्तर्हृदये जालकुमिव’ अनेकलाङ्गिच्छिद्रबहुत्वात् जालकुमिव प्रतिभासमानमित्यर्थः ।
 इदानीं तयो स्वप्नात् जागरितमग्नमग्राह-अथैनयोरेषा सृतिरिति । ‘अथ’ स्वप्नानन्तरं जाग्रस्थानमात्रि-
 गमिष्योरेतयोरेषा ‘सृती’ सोमना ‘सृतिः’ अर्धः । ‘संचरणी’ संचरतः स्वप्नाजाग्रतमनयोरेषु संचरणी ।
 का सा ‘या एषा’ इदयात् इदयदेशात् ‘ऊर्ध्वा’ अनिमुखा सृती ‘नाड्या ट्छरति’ रदृच्छति ।
 सा सृतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो युधा केजः सहस्रधा
भिद्युऽएताभिर्वृत्ताऽएतमास्त्रवदास्त्रवति तस्माद्देषु प्रविविक्ताहारतरऽइव
भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तुस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा
दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्युञ्चः प्राणाऽउदीची दिगुदञ्चः
प्राणाऽऊर्वा दिगूर्वाः प्राणाऽअर्वाची दिगर्वाञ्चः प्राणाः सुर्वा दिशः
सुर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केजः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतपास्त्रव
आस्त्रवति । तस्माद्देषु प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः ।
प्रतीची दिक् प्रत्युञ्चः प्राणाः । उदीची दिक् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्वादिक ऊर्वाः प्राणाः । अर्वाची
दिक् अर्वाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वनैजस्योः अन्तर्विक्रमः भोजुश्च सूःमता इत्येतद्वदसंनार्य इन्द्रियाश्रिताना नाड्यपतराणा परेमा
सच्छातमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । 'यथा' लोके एक 'केज' 'सहस्रधा भिन्न' अयन्त
सुस्यो भवति । एवं सुस्य 'अस्य' पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य 'एता' मन्त्रात् जामदग्न्यादि-व्यवहारहेतुभूता
'नाड्य' शिरः । 'हिता नाम' हिता इत्येव नाम्ना स्वयन्ता अन्तर्देहे प्रतिदिता मन्तीति शेष । इदयाव
विरुद्धास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् युगपत् स्थाननिशेषेषु प्रसूनाः सयो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्त-
नाड्यनिमित्तप्रयोगकथनपूर्वकं सूःमत्तमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्त्रवदिति । एताभिर्नोडीभिरत्यन्त-
सूःमाभिर्वै एव 'एत' देह आस्त्रवद्व्यञ्जन् शरीरं व्याप्नुवन् पूर्वोक्तसूःमत्तरमन्नं कर्तुं 'आस्त्रवति' कारणान-
कारणभेदज्ञानदेवतास्त्वान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतास्ता सूःमत्तमत्वमुक्त तत्प्रयोजनमाह—तस्माद्देषु
प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूःमत्तं देवताद्वारा भुजानः सन् अर्धं किंवापि कारणदेवताः
करणानि अन्तःकरणे च किंवास्त्रं प्रीणयति । राजम्यानीयेन विद्यात्मना अनविदितानां भोगे स्वात्मव्या-
मावत् । तस्मात् एष नैजस 'प्रविविक्ताहारतर' अनिरायेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति
विशदः । कस्मात्प्रविविक्ताहारतत्त्वमित्येत आह—तस्माच्छरीरादात्मन इति । 'शाश्वतो' स्थूलशरीरोन्मयेः
वैश्वानरामन् सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्यूजापेक्षया विद्योत्पन्नपदकारणमत्यन्तं प्रविविक्तमेव किंवा-
स्यतिकर त्वम ततोऽपि सूःमत्तरम् । इवशब्द उपसर्गः । तथा च—यथा प्रविविक्ताहारो वैश्व । तथा अर्धं नैजसो
न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतर इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वनैजस्योरेव श्रुत्या साक्षात्प्रदित्वात् नैजसप्राद्वारात् तुष्टिप्रदानमित्यत्र साक्षादेव निर्दिष्टव्य इत्यभिप्रेत्य
तुष्टये क्षीमस्य नैजसस्य उपास्यप्रदत्तानां परिच्छेदहेतुभूता ये अस्त्राप्रप्राणाः तेषां उपास्यतरं सत्प्राणव्योद-
स्थानव्याज्जं नैजसस्य प्रद्वारात् तुष्टये च न दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्साऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्व्यो
न हि शीर्ष्यतेऽसद्गोऽसितो न सज्यते न व्युथतेऽभयम्बै जनक प्राप्नो-
ऽशीति होवाच याज्ञवल्क्यः सु होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञव-
ल्क्याभयन्त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयम्बेद्वयसऽइमे विदेहाऽअयमहु-
मस्मीति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३१॥ (६) ३-११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥
प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १३३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्व्यो न हि शीर्ष्यते । असंगोऽसितो न
सज्यते न व्युथते । अभयं वै जनक प्राप्नोऽपि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको
वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसि । इमे विदेहाः ।
अयमहुमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष इत्यनूनसैजस सूक्ष्मभूतेन प्रागेन निद्रियमाण प्राग एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य '
विदुषः क्रमेण वैधानिरात् संजम प्राप्नस्य तस्य अन्विकारणात्पण्डितुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य वै ' प्राक् '
प्रागचतीति प्राक् ' प्रागा ' नामाहारा अप्रत सचरत प्राची दिग्वा सवृत्ता, अथात्मादिपरिच्छिन्ना प्राग-
सर्वान् दिक्षु स्थिता, विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशान् तन्मिवेकीभूता सन् तत्तदिदमात्रमहृत्
प्रयजूमते लीला इत्यर्थ । एव ' दक्षिणा दिग्दक्षिणा प्रागा ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा ' च-उपाधिभूतार्थं
लव दर्शयन्ती धुनि, रूपरहितस्याप्यात्मनो लव कारणान्मनि दर्शयन्तीति भार' ॥ ९ ॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वा अवस्थितस्य पुण्यस्य विदुषः दिं स्वरूपमित्यपेक्षाया अविद्यमानकार्यमात्राभावमात्रि-
त्वेन तद्विलक्षण निष्प्रपञ्च स्वरूपमिति दर्शयति-स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना न व्युथते इत्यनेन ।
व्याख्यातार्थं वाक्यम् । इदानीं यत् प्रथमा महत्स्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणस्यात्मको प्रथम उपदिष्ट । तस्य ज्ञानस्या-
परोक्षानुभवस्य फलमाह-अभयं वा इति । हे ' जनक ' ! त्वं ' अभय ' जन्ममरणदिनिमित्तभयाभाव ' वै '
निश्चयेन ' प्राप्नोऽपि ' । नात पर तव शोक । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्य, ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अय
वै तेऽहं तद्व्याकर्षीति " अन्विकारणं तदुपदिष्टम् । इदानीं स्थित-इत्यर्थमहृत्वा ततो दक्षिणा न प्राप्ता इति
मुनिमन भवन् राजा दक्षिणा दिक्षुः समानुभवम् । इत्यर्थताहेतुभूतं जात इति ज्ञापितवानित्याह धुनि-
स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्य । न. जनक उवाच । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! सप्ता-

दायमानमेव दत्तवने ' ते ' तुष्य विमह विद्यानिष्कयाय दाम्ये । तम्प्राप्तुम्यं ' नमः ' नमस्कारः अस्तु ।
 स्वामिनि सपन्नं ज्ञानं ज्ञापयित्वा गवार्दीनां दक्षिणां एतच्छानानुत्तरूपत्वनमिमिमेव दक्षिणांतरं निवेदयति—अभयं
 त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति । हे ' भगवन् ! ' यस्त्व नोऽस्मान् ' अमय ' ब्रह्म ' वेदयसे ' ज्ञान-
 यमि अज्ञानव्यञ्जानावनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । त ' त्वा ' स्वामिनि ' अमय ' ' गच्छतात् ' गच्छतु ।
 ' इमे विदेहा ' तत्र यथेष्टं भोगाय सन्तु । अथ चाह तत्र दासमावे स्थितोऽग्निः । यथेष्टं मा रोज्यं च प्रपद्यस्वेति
 वाक्यार्थः । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदर्शिमवष्टम्प्यौक्तम् । तन्वत्सु नाम्येव दक्षिणेति राज्ञोऽग्निप्रायः । अद्वितीय-
 ब्रह्मामेक्यमनुभवत स्वान्मादिदित्तस्य वस्तुन अमावात् । तद्रुक्तं—“ अहं ममेकविधाधी, सहेतुर्नाशिता यदा ।
 पूर्णाग्निनि तदा दृष्टं क कस्मै किं व दित्सति ” इति ॥ १ ॥

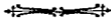
इति श्रीद्वैपायनेश्वरभगवद्भूष्यपादशिष्यस्य श्रीगण्डकानिरुद्धपुरस्य परमहंसपरिव्रजसंन्यासार्थस्य श्रीसायणदेवव्रत-
 भागततः कृतौ भाष्यदिर्नायशतपथब्राह्मणान्तर्गतभाष्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया वासुदेव-
 प्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादसं कूर्ध्वनाम्न्यं परित्तमासम् ॥ १४ (१) ३-११ ॥

तृतीयेऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (वृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये वृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकश्च वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने न वदिष्येऽइत्युथ ह
युञ्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
व्वरन्ददौ सु ह कामप्रश्नमेव व्वच्चे तुश्च हारस्मे ददौ तुश्च ह सम्प्राडेव
पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने । न वदिष्ये इति । अथ ह युञ्जनकश्च वैदेहो
याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वचे । तं हारस्मै
ददौ । तं ह सम्प्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

भयुकाण्डे तावन् बुदपनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अकृतस्त्वमायन इति “ तन्न पश्यल्लक्ष्मो हि सः ”
(श. प. बृ. १४ । १ । २ । १९) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्मैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थान चागमप्राप्त-
येन निर्द्धारितम् । एव भयुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्य अखण्ड-
प्रत्यक्षत्वेन निरूपितः । तस्मैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतसु ब्रह्मदृष्टिद्वारा “ एवो ह वै ”
(श. प. बृ. १४ । १ । १९) इत्यादिना वागवाचक्यस्यैवादिप्रदर्शनेन तुरीये “ नेति नेति ” इत्यादिलक्षणं ब्रह्मामन्व-
सुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्तं वागवाचक्यस्या अनुसृत्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादित्यति-
रिक्तशुद्धस्वप्नप्रकाशानविशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवाजान अविगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते जनकं ह
वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विश्वप्रहणे शिष्यस्य ब्रह्मादिलक्षणाचारविप्रकाशानार्था ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था च
हयमाह्वयायिका । ऐतिह्यपोतको ह्यस्य । ‘ जनक वैदेह ’ प्रति ‘ याज्ञवल्क्यः ’ योगक्षेमार्थं ‘ जगाम ’
गतवान् । ‘ सः ’ गच्छन् याज्ञवल्क्यो राते अहं किञ्चिदपि ‘ न वदिष्ये इति मेने ’ विचारयामास । यद्वा-
‘ सम् एनेन ’ इति छेदः । तथा च ‘ एनेन ’ राज्ञा अहं ‘ सवदिष्ये ’ इत्यभिप्रायवान् ‘ वैदेहं जनकं जगामे-
त्यर्थः । ननु— ‘ न वदिष्ये ’ इति सकल्लोड्गि शक्यतेऽपि प्रश्नेऽपि उक्तदानेन मुने स्वप्रतिज्ञाहानौ को हेतुरिति
व्योश्रयाः सवदिष्य इति च व्याख्याया बरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्डवृत्तामाह्वयानिकामाह—अथ ह
युञ्जनकश्च वैदेह इत्यादिना । ‘ ह ’ किञ्च पञ्च कर्मकाण्डे (श. प. १ । १ । १ । १०) ‘ वैदेहो जनकः ’ ‘ याज्ञ-
वल्क्यश्च ’ परमा ‘ अग्निहोत्रे ’ निमित्ते ‘ समूदतुः ’ सम्वादं कृतवन्तो । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विद्वान् विश्व-
मुपसृज्य पवित्रोऽपि याज्ञवल्क्यः ‘ तस्मै ’ जनकाय क्लिप्तं ‘ वरं ददौ ’ वरं वृणीष्येऽयुक्तवानित्यर्थः । ‘ सः ’ जनकः
‘ ह ’ पित्र, ‘ कामप्रश्नमेव ’ रक्षाप्रश्नमेव ‘ वचे ’ वरं कृतवान् । ‘ तं ’ वरं याज्ञवल्क्यः ‘ ह ’ ‘ तस्मै ’ राते

याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम् पुरुषऽदृति । (त्या) आदित्यज्योतिः सम्म्रा-
डिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुलययते कर्म कुरुते विपुर्ध्वे-
र्त्तित्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्यं याज्ञवल्क्य । क्रिञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽ
इति चन्द्रज्योतिः सम्म्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुलय-
यते कर्म कुरुते विपुर्ध्वेर्त्तित्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम् पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्म्राड् इति होवाच । आदित्ये-
नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पुलययते कर्म कुरुते विपुर्ध्वेर्त्तित्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदिभ्ये याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरेवायम् पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्म्राड् इति
होवाच । चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पुलययते कर्म कुरुते विपुर्ध्वेर्त्तित्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

‘ ददौ ’ दत्तवान् । एव प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं इ मन्त्रादेवेति । ‘ पूर्व- ’ इत्यत्र लिङ्गमिव-
क्षितम् । ‘ न वदित्ये ’ इत्यागत लुष्णीम्भूत ‘ त मन्त्रादेव ’ ‘ पूर्व ’ पूर्व ‘ पप्रच्छ ’ लब्धवरत्वात्पृष्टवा-
निति मन्त्र ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रथमात्मवेतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानं कार्यकरणमनात्तरात् पुरवो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासन्न-
गमनादिकार्यं स्वाभिनेनेन ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरेकेनेति सन्दिग्धानं पृच्छति—
याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम् पुरुष इतीति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ ‘ अयं पुरुष ’ कार्यकरणमनात्तरात्
दित्वापादिमान् रिण्ड ‘ क्रिञ्ज्योति ’ किं ज्योतिरस्य विद्यते स क्रिञ्ज्योति । येन ज्योतिषा अनुगृहीतो-
ऽयमासनादिस्वप्नहारं करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तर्हि देहादि तद्व्यतिरेकं वा इति प्रदुरभिप्रायज्ञो मुनिः
अयं हि राजा व्यतिरेकं ज्योतिरेव पृच्छति इति तयाविधमेव इतरसर्वज्योतिरहितस्वप्नार्यवर्थायां विविक्षनया
बोधयितुकामो जागरिते तापान् दृष्टान्तभूतानि आदित्यार्दानि वागान्तानि ज्योतिषा उपन्यस्यतीति दर्शयति—
आदित्यज्योतिः सम्म्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्वन्मयासावादित्यज्योतिः पुरुष इति
होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । ‘ आदित्येनैव ’ चक्षुषीऽनुपादेकेण
देहकारणव्यतिरेकेनैवायं प्राहृत ‘ पुरुष आत्मे ’ उपविशति ‘ पुलययते ’ परेति गच्छतीति यावत् । “ उप-
सर्गस्यापत्नी ” (सा.मू. ८।१।१९) इति परे सत्यं लब्धम् । गत्वा क्षेत्रमरस्य वा तत्र ‘ कर्म कुरुते ’ पश्चादिपरेति
भूयो निर्वर्तते इत्यर्थः । मयातादिव्यतिरेकमेव ज्योतिरासनादिकात्प्राप्तिलुक्तं राजा अग्निकारिणि—एवमुवैतुद्या-
ज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

पपति एकेनैवादिन्यपर्यायेण व्याप्तिप्रसङ्गवत् । तयाऽपि वद्वो दृष्टान्तः व्याप्तिं द्रष्टयन्ति, इति मन्त्रात् प्रथ-
मनिवचनात्त्यां ज्योतिर्न्यायान्तराणि दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिकण्डिकाद्यनुष्ठेन “ कतम
व्यत्मा ” इत्यत्र प्रकृतेन । परविशेषोऽत्र व्याख्यायते—क्रिञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । प्रथं ददौ कर्तुं सर्वत्र
एवकार । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥ ३ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्च्यो-
तिरेवायम्पुरुषऽइत्यग्निज्योतिः सम्प्राडिति होवाचाग्निरेवायञ्च्योतिपा-
ऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते
शान्तेऽग्नौ किञ्च्योतिरेवायम्पुरुषऽइति व्वाग्ज्योतिः सम्प्राडिति होवाच
व्वाचैवायञ्च्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति तस्माद्दे
सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र व्वागुच्चरत्युपैव
तत्र न्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निज्योतिः
सम्प्राड इति होवाच । अग्निरेवायं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति ।
वाग्ज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । वाचैवायं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ।
तस्माद्दे सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते ; अथ यत्र वागुच्चरति ; उपैव तत्र न्येतीति । एव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एव अग्निज्योतिरेव स. ' अग्निज्योतिः ' इत्येव सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निरेवायमित्येतन् प्रभावमभ्यादर्शना-
मन्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्येन शब्दः परिगृह्यते, नेष्टिवम् । तस्मिन् शब्दाद्ये विषये श्रोत्रमन्त्रेऽन्यासनादि-
ज्योति कार्यदर्शनात् । ननु-शब्दस्वादिह्यवन् ज्योतिष्वप्याप्रतिदे. कथं ? तस्य ज्योतिष्वेनामनादिकार्यहेतु-
तंति चेत्, उच्यते । प्रथमं तावत् श्रौतमन्त्रे शब्दाद्ये विषये श्रोत्रेन्द्रिय दीप्यते । दमे च तस्मिन् मनसि
विवेक उपशयते । तेन च मनसा पुरुषो वाचा चेष्टा प्रतिपद्यते । " मनसा श्वे पश्यति मनसा शृणोति " -
(श.प.बृ.१।१।१८) इति श्रुतेः । इत्येतत्सर्वमग्निरेवाह-तस्माद्दे सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिरिति । यस्मान्
शब्दाद्यया वाचा ज्योतिषा अयं व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्वम् । कथं ? ' यत्र ' यस्मिन् काले
प्राहृताज्यादी ' स्व ' स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तः ' न विनिर्ज्ञायते ' विस्मय एव दृश्यते । अथ तस्मिन् काले
वाह्यज्योतिष्व, अभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कश्चिन् वा मयति गर्दमो वा
रोति । तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' उपगच्छन्नेव सजिहितो भवति । मार्गं यद्
वा प्रतिपश्यति इति यावत् । एतद्वाग्ज्योतिर्निर्देशेण गन्धादेरेत्युपलक्षणम् । परं तेषामपि शब्दवाच्यहेतुत्वम्
इति भावः ॥ ५ ॥

(लक्ष्म्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-
ऽग्नौ शान्तायाम्बाधि किञ्च्योतिरेवायम्पुरुषऽऽत्त्यात्मज्योतिः सम्प्रा-
दिति होवाचात्मनैवायञ्च्योतिषाऽऽस्ते पल्पयते कर्म कुरुते विपश्ये-
तीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयम्विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः
सु समानः सन्नुभौ लोकौ सुञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सुधीः स्वप्नो
भूत्वेमुं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां बाधि किञ्च्योतिरेवायं
पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्प्राद इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्पयते कर्म कुरुते
विपश्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ
सुञ्चरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सुधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहृद्देहेन्द्रियाद्यनिर्गतज्योतिः साम् । यथा आदित्यादिसाप्यो जाग्रद्व्यव-
हारः इति व्याप्ति सिद्धा । एव मिद्धाया व्यक्ती स्वप्नसुषुप्त्योरेति कन्धुसममवियोगदेशात्तत्प्राप्तनादेः उत्पानस्य
व ज्योतिः कार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे मिद्रे लप-
न्यस्तान्ना ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलम्बित्वापितत्वात् केन ज्योतिषा तदा अतो व्यवहारं करोतीति तद्विशेष
राजा पृच्छतीति दर्शयति-अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उतरमाह-आत्मज्योतिः सम्प्रादिति होवा-
चेति । आत्मैव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणानिरिक्त तद्रवमासक अपराधीनप्रकाश ज्योतिरपिधी
यते । तस्यैवमनो ज्योतिषः अर्थात् अत स्थस्य स्वर्गादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह-आत्मनैवायं ज्योतिषा-
ऽऽस्त इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि सवातानुमाहकामज्योति सवातातिरिक्त तद्विज्ञानीव चेति न्यायतो निर्गलित् । तथाऽपि सूक्ष्म
न्यायस्य दुर्विज्ञेयत्वात्तुमाहकादिन्यादेरनुमाहकमज्ञानममानजानीववदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरेकत्वविधवाभावत्
सन्दिहानो राजा पृच्छति-कतम आत्मेतीति । कोऽज्ञाता मा किंस्वरूप इति प्रश्नार्थं । बुद्धवत्प्रमासक. न्यय
मन्वमासमान आत्मेति प्रतिबचनमाह-योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु धिति । हे राजन् ! ' य. ' आत्म
त्वया पृष्टः । ' सोऽय ' ' विज्ञानमय ' विज्ञापते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञान बुद्धि तन्मपस्यप्राप्तो विज्ञानमय
' पुरुष. ' निःस्वरूप इत्यर्थः । "पुरुष एवेद सर्वम् " (वा. स. ११ । १) इति ध्रुवे । प्राणेष्विति सामौष्य-
लक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्रूपतिरेकप्रदर्शनायां । यो हि येषु भवति स तद्रूपतिरिक्त एव भवति । अतः
' प्राणेष्विति ' प्राणेष्वो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एव प्राणमदीनस्यो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणमाज्ञान्य तस्य स्यात् ।
अतो विज्ञानेन्द्रि-हृद्यन्तुज्योतिरिति । इन्द्रो भर्ग्येन्द्रविषय । तास्त्वान् अत्र इच्छन्तेन लक्षणा

स ब्राह्मणपुरुषः । (पौ) जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः
सुप्तं सृज्यते सुप्तकामन्त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उक्तामन्त्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते ' इदि ' बुद्धौ अन्वर्तमानं ज्योतिरामा । " आत्मनैवाय ज्योतिषाऽऽप्ते " इत्यादौ तस्मै
ज्योतिष्ट्वेन प्रकृत्यान् पूर्णो बुद्धिरर्पणाभिव्यक्तः सर्वाभिसक्तः शुभो निरतिशयस्वप्रकाशकत्वमात्र
आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याभ्यासादेव सत्तारित्व इति
दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिन्यारिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्न प्रक्रमते—स समानः सन्निति । यो इत्यत-
श्चोपि ' पुरुष आत्मा ' म समानः ' सन् इच्छन्द्याच्यायां बुद्धेः प्रकृतत्वात् सन्निरित्वात् तथा समानः सदाः
अन्वोऽन्वयमात्रेण तत्ताव विडवत् तादात्म्यमापन्न सन् ' उभौ लोको ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तयो इहलोक-
परलोकौवनुक्रमेण उपास्येदेहेन्द्रियसघातं त्यजन् अन्य चोपाददत् ' सचरति ' परिभ्रमति । आत्मा सचरति
भ्रमः । न तस्य स्वप्न सचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिधीय दर्शनं—छयापतीव लेलापतीवेति । यतो
ध्यानव्यापारवती बुद्धि तत्त्वेन चिन्महाव्योमीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा ' ध्यापतीव ' ध्यान करणेव
यथा चनुष्योग लोहादिषु अदमाभक्तत्वेनानुगतौ बद्धिश्चतुष्कोण एव प्रतीयते तद्वत् । तथा ' लेलापतीव ' च-
तीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु च लसु तदवभासकतया तसमान आमाऽपि चतुर्ध्वेति प्रतीयते ।
यथा चतुर्धा नावि नत्थेन कृशाधलनं विंति प्रतीयते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यान
चरन वेत्यर्थः । कुनो जेतोरेतदवभास्यते, इत्यत आह—सुधीः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सर्वो बुद्धैर्य-
माण ' स्वप्नो भूत्वा ' स्वप्नाकारपरिणतधीरुत्त्वभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा एव लोक जागर्तलक्ष्यं लौकिक-
कारात्प्रियव्यवहारस्य दकार्यकरणमयं ' अतिक्रमति ' अतीत्य क्रामति । तदभिमानं स्वजनीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागर्तते सचरत आत्मनो देहाद्व्यतिरेकः । तथा इहलोकपरलोकयोः सचरोत्थाऽपि
तस्य नद्यतिरेक उच्यते इति दर्शयति—स वा अयं पुरुषो जायमान इति । ' सोऽय ' प्रकृतः । ' पुरुषो
जायमान ' ' पाप्मभिः संसृज्यते ' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानाव प्रशादिवन् । स्वरूपेणानिभ्यमानत्वात् ।
किं तु—शरीरं देहेन्द्रियादिसंज्ञानमभिसंपद्यमानं मन्त्रात्मभाव प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान
एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशाख्ये—ब्रह्मण्यार्थं, अभिसंपद्यमान एवेत्यत्र सचरत्यते । पाप्महाद्यो धर्मस्यायु-
लक्षकः । पाप्महाद्येन देहसम्बन्धेनुमात्रं विवक्षितम् । ' न ह वै सदागौरभ्य सतः प्रिनाप्रिययोरेपहतिरस्ति "
() इति श्रुत्यनन्तरम् । तथा च—पाप्मनिर्धर्मो धर्मोऽर्थे करणे, ' समुत्पन्ने ' सपुत्पन्ने । शरीरमा-
त्मनैवानिमन्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहात्पारमहीभूतकर्मधुवे सति ' त्रियमाणः ' सन् ' उक्तामन् '
शांतातरं प्रति उर्ध्वं क्रामन् नात्रेव समुत्थान् ' पाप्मनः ' कार्यकरणलक्षणात् ' विजहाति ' परित्यजति । तत्रा-
भिमानपरिचयान्तरैरेव वैर्विमुक्तय इत्यर्थः । ' त्रियमाण ' इत्यस्य व्याप्या उक्तामन्निति । तथा ' मृत्यो '
' रूपाणि ' च विजहातिपिपत्तयः । मृत्युशब्दानं तस्य रूपाणि अकारात्कार्यकरणाणि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न
प्रतीयन्ते इति रूपाणि । अत्र सचरणादिकं नामनं स्वामविद्वज् । बद्धेरीवोप्यन्वभावः । स्वामाविके मति
परिचयान्तरैरेव इति हेतुः ॥ ८ ॥

तस्य त्र्याप्तस्य पुरुषस्य । द्वेऽप्य स्थाने भवतःइदञ्च परलोक-
स्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयैः स्वप्रस्थानन्तुस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(आ) अथ यथाऽऽक्रमोऽयुम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्यो-
भयान्पाप्मनऽआनन्दांश्च पश्यति स यत्रायुम्प्रत्युपितैत्यस्य लोकस्य
सर्व्ववितो मात्रामपाडाय स्वयुम्बिहृत्य स्वयुग्निर्भूमयि स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा प्स्वपित्युत्रायम्पुरुषः स्वयुञ्ज्यातिर्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवनः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्र-
स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनंदांश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीति । अस्य लोकस्य सर्व्ववितो मात्रामपाडाय स्वयं विदस्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुक्त्वात् त्रियमायः शरीरेभिसंपद्यमान इयागमवशापरलोकाभितरे निद्वेऽपि प्रत्यरेण न तस्मिन् ।
परलोकविषय च प्रत्यक्ष नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशयः, अस्ति परलोक प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-
नाय " तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने " इत्यात्म्य " स यत्रायं प्रस्वपिति " (क. ९-१०) इत्यतः प्राक्तनो मन्वः
प्रवर्तिष्यते । प्रथम तद्गुणोद्घातनेन स्थानभेदं दर्शयति - तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवन इति ।
' वे ' प्रसिद्धौ । तस्मैतस्य प्रकृतस्य ' पुरुषस्य ' ' द्वे एव स्थाने भवन ' । न तृतीयं यनुयं वा स्थानमस्तीति
यावत् । के त द्वे स्थाने । ' इदं च ' यदनेमान् प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयमन्वन्वि सुवादिवेदनातिष्ठिष्ट
प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान, परलोक एव स्थानं ' परलोकस्थानम् ' तदेतत्परांशुदिविषयोपनयकालानुमान्य दिव्यम् ।
देहस्यैवतिरिक्तस्वप्नप्रदहस्यापि विद्यमानवान् कथं द्वे एवैवैववान् इत्यन्वोत्तर-सन्ध्यं तृतीयमिति । यत्
' तृतीय ' स्वप्रस्थानं तस्य यम् । परलोकस्थानोऽक्रमोः सन्धी भव सन्ध्यं न म्यानान्तरम् । यथा स्वप्नतृतीयमेव
स्थानम् । यथाया दूरण तृतीयम्, इति दूरणप्रत्ययवशात् । रशनी यदर्थमुनोद्घातं हृतं, तदर्थपति-तस्मिन्-
सन्ध्यं स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । ' सन्ध्ये स्थाने ' स्वप्नभूमौ ' तिष्ठन् ' वर्तमानं सन् ' इदं च '
' परलोकस्थानं ' चेयुभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति भाष्ये वरनि यं स्थानं पश्यति स पूर्वजन्मानुभूत-
विषयमेव तद्दामनाशमितं सन् पश्यति, तदानीं कालस्य ऐरिक्तमुक्तप्रनुभवानावात् । मन्वमे तु वरनि इन्द्रि-
याणां स्थूलार्थप्रदं जन्ममध्यजन् इह जन्मनि अनुभूतविषयकमेव ध्वनं प्रायं पश्यति । कल्पं वरनि पुनः परलोक
रिवायुः । विद्याकर्मादिमन्भूतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायं पश्यति । तस्मान् अन्ते वयम्प्रादौ देहं जन्मनि
असम्मान्यमानस्यं दशनं परलोकमद्राप्ये प्रत्यक्षं प्रमणमिति ॥ ९ ॥

ननु-स्वप्नस्थानं एव आमा तस्मिन्नि सन् केन विभिन्नं परलोकं पश्यतीत्येवमन्वह-अथ यथा-
ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अथेति वाक्योऽऽक्रमार्थं । अऽक्रम-पश्येनेति वाक्यम आश्रयोऽयं

न तत्र रथा न रथयोगा न पयानो भवन्ति । (न्य) अथ रुथान्त्रय-
योगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्युथानन्दान्मुदः प्रमुदः
सृजते न तत्र वेशान्ताः स्वन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्युथ वेशान्ताः
स्वन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पयानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पयः सृजते । न तत्रानंदा
मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानंदान् मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्रवेशान्ताः स्वन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्ति ।
अथ वेशान्ताः स्वन्तीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

हेमः विद्यार्कमूर्खप्रहालक्षणेन यादृश आक्रमो यस्य सोऽथ 'यथाऽऽक्रमोऽथ पुरपः' । 'परलोकस्थाने'
प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्यार्कमूर्खप्रहालक्षणेन युक्तो
भवति । 'तमाक्रम' परलोकस्थानाय उन्मुखीभूत बीजभूत आक्रम्यावष्टम्य 'उभयान्पापनः' पापरूपाणि
दुःखानि 'आनदान्' धर्मफलभूतान् सुखविशेषाथ पदपतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादित्योत्तिरमावेऽपि आनन्दादित्योति कार्यदर्शनान् 'अथ' पुमान् आत्मज्योतिषेव व्यवहृतो-
त्सुक्तम् । इदानीं आदित्यादित्योतिर्मि. अमरपृष्ठश्रिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यभवेन स्वप्रकाश इत्यमृत
शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह-स यत्रार्थं प्रस्वपितीति । 'सः' प्रकृत. आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले
'प्रस्वपिति' प्रकर्षेण स्वान् स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च सप्याख्य स्वप्न प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन
विधिना प्रतिपद्यत इत्याकाशायामाह-अस्य लोकस्य सर्वावत इति । 'अस्य' इष्टस्य 'लोकस्य' जाग-
रितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथंभूतस्य 'सर्वावत' सर्वमवतीति सर्वावत् तस्य सर्वावत. । सर्वावत् वाह
"अथो अथ वा आत्मा सर्वेषा भूताना लोकः"- (स प. च. १४।१।२।३८) इत्यश्वी व्याख्यातम् । यत्र सर्वा-
भूतपौनिकमात्रा अव्याम्नादिविभागयुक्ता ससर्गाकारणभूता अस्य विद्यत इति सर्वानेव सर्वावत् । दर्श
छादसम् । तस्य 'सर्वावत' मात्रामेकदेशमत्रैव अपादायापच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रदृष्टवामनावासितः सति-
त्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्न प्रपद्यत इत्याह-स्वयं विद्वेद्येत्यादिना । स्वप्न प्रतिपद्यमान आत्मा
'स्वय' स्वेनैव स्वरूपेण न तु करणतदेवतादिना 'विद्वेद्य' देह पानयित्वा निश्चेष्ट कृत्वा । तथा 'स्वप-
मेव' स्वकर्मानुसारिस्वप्नदेहे प्रातिभासिक 'निर्णय' निष्पाद्य । 'स्वेन भासा' इति इत्यमेव तृतीया ।
स्वेनात्मीयेन मात्रोद्गादानलक्षणेन 'भासा' दर्शना सर्वज्ञानात्मवेन अत करणरूपप्रकाशरूपेणेति यावत् ।
'स्वेन ज्योतिषा' इति कर्तारि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अल्पमदक स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकृत्य
'प्रस्वपितीति' प्रस्वापनकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह-अत्रार्थं पुठप इति । 'अत्र' एतस्यो स्वप्ना-
वस्थाया 'अथ पुरप.' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । आदित्यादेस्तदानींमिमाणात् रदित्याया चोभयमदन्त्वात्
मनसश्च विषयकारेणैवेदंभवत् पारिषोपादात्मा स्वप्नज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु-स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादे. इत्यमानदात् कथं परिषोपात् स्वप्नज्योतिर्भवतिद्विरित्याशक्त्या तस्य
सर्वस्य वासनामारनिर्मितत्वात् तत्रत्या विविक- स्वप्नज्योतिरिति निश्चेतु स्वप्ने वाश्रय्याद्यमेव तावदाह-न तत्र
रथा न रथयोगा न पयानो भवन्तीति । 'तत्र' स्वप्ने 'रथा.' प्रमिदाः । रथैर्युज्यत इति 'रथ-

तदुप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति-
शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानथै हिरण्मुयः पौरुषऽएकहंसः ॥ १२ ॥
प्राणेन उक्षुष्टपरङ्कुलायम् । (म्ब) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सुऽ
ईयतेऽअमृतो यत्रकामथै हिरण्मुयः पौरुषऽएकहंसः ॥ १३ ॥

तदुप्येते श्लोकाः-“ स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्र-
मादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मुयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

प्राणेन उक्षुष्टपरङ्कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं
हिरण्मुयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगा ' अश्वाद्य । ' स्थान ' रथमार्गा । एते प्रयेक ' न भवतीति ' सर्वकामिन्यभ्यन्तं न सत्ये-
त्यर्थ । रथायमारोहितस्तदनुप्राहकंष्टिप्रधानोकारेण्युल्लङ्घ्यार्थ । तदु-स्वने रथादीनामनाशयेत्, कथमासन ।
इत्याशक्य, रथादिसारनाना वृथादीनामनाशेऽपि वासनामात्रनिमित्ता भासते इत्याह-अयं रथान् रथ-
योगान्पथः सूत्रेण इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सूत्रेण ' । एतच्च ' सर्वानो मात्राम् '
रथादिना उक्तस्य प्रपञ्च इत्यर्थ । एवमन्याथापि स्वप्ने दृश्यमानस्य वायव्यभावप्रदर्शनपुर सर वासनात्मक
दर्शयति-न तत्रानंदा मुदः प्रमुद इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनन्द ' सुप्तसामान्याति ' मुद, ' पुत्रादि-
सम्बन्धनिमित्ता ह्येति । मुद एव प्रकरोतिता ' प्रमुद, ' वेशाता ' शुद्धमर्गिणि ' सत्रय, नय, ' पुष्करिण्य, '
तजाग। । आनन्ददो वेशानादप्यथ स्वप्ने न भवतीति । अथ तु " तत्तत्र सूत्रेण " इति पूर्ववत् व्याख्या ।
इदं तु " आनन्देनाय उयोतिथाऽऽप्ते " इत्यारे प्रपञ्च । कथमेत सर्वमपि सूत्रेणियाशास्त्र्याह-स हि कर्तेति ।
' हि ' यस्मान् ' स, ' आया ' कना ' । तस्मान् सूत्रेणैति योजना । न हि अत्र कर्तृव वाङ्मय-आ-म-
नोऽभिहितम्, हि तु परिणममानवात्मनावाङ्मितामात्रमेत्यर्थ ॥ ११ ॥

एतानीं उक्तेऽर्थे मन्त्राणामपि समनिरन्त्याह-तदुप्येते श्लोका इति । ' तत् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे श्रवण्योति-
पृथादिलक्षणे ' एते ' वक्ष्यमाणा ' श्लोका ' मन्त्रा मनीति शेष । तत्र स्वप्नप्रवेशतस्साश्विप्रकाशक मन्त्रादे
पठति-स्वप्नेन शारीरमिति । स आया ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामारोपणेन । शारीरमिति स्वप्ने
वृद्धि । ' शरीर ' ' अनिग्रह्य ' निषेधप्राशय अल्लङ्घनशक्तिस्वाभाव्यात् स्वप्नसुप्तं तत् सुप्तान् वषमना
कारोगोद्भूतान् अन्त करणवृत्त्याप्रयान् वायव्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वप्ने रूपेण प्रत्यभ्यभिन्वान् ' अनि-
चाकर्ताति ' अत्रुपया आगच्छन्त्या अभित सर्वान्मतापर्यति अवसानवर्तित्यर्थ । स्वाप्नमोक्षये पुनर्वर्गापरित
मेतीति द्वितीयादेन दर्शयति-शुक्रमादायेति । ' शुक्र ' शुद्ध योतिस्मत् रक्षित्यादिमात्राय ' मादाय '
गृहीत्वा ' पुन ' स्वप्नेनुकर्मोपयोगानन्तर जाग्रदौगैऽनुकर्मणा जागरित ' स्थानमेति ' । ' आ इति '
आगच्छति । ' हिरण्मय ' वैश्वानरोति स्वभावः । ' पौरुषः ' पुण्य स्वार्थे वृद्धि । ' एकहंस ' एकश्वानौ
हमभेति एकहंस । " ह्ये द्वितीयादौ "-(भा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंस, एक एव जापस्वप्न,
इहोक्तान्तोक्तौ च ह्येति गण्यति द्वितीयादेति वा एकहंस इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगत विशेषं बहून्मन्त्रान्तरं पठति-प्राणेन उक्षुष्टिति । ' प्राणेन ' पचरुक्षितेन ' अन्तर '

स्वप्नान्तुऽउच्चावचमीयमानः । (नो) रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यति । न तद्दक्षन् पश्यतीति तद्भायतम्बोधये-
दित्याहुर्दुर्भिभपञ्ज्यथ् हास्मै भवति युमेव नु प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोद-
मानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यति न तं कश्चन पश्यति "—इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः ।
दुर्भिषज्यं हास्मै भवति । यमेव न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निकृष्ट अनेकाशुचिमरत्वात् अयन्तवीभस क्री पृथिव्या लीपत इति ' कुलाप ' नीड शरीरमिति यावन् ।
' रश्नन् ' पालयन् अन्यथा मृतजातिः स्यात् सा माऽभूदिति रश्नन् । स्वप चामृत असगः सन् तन्मात
' कुलायात् बहिर्धात्वा ' यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्न पश्यति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्थाकाशस्येव तामवयव-
भावात् बहिर्धराणामिव कृत्वेषु पते । बुद्धिमत्तयात्तदनुकुर्वन् सचरगमिव कृत्वा । ' यत्रकाम ' यत्र यत्र विषयेऽ
उद्गन्धति कामो भवति तं ' काम ' ' अमृत ' ' अमरगधर्मा सन् ' ' ईयते ' गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युनरपि स्वप्नस्य विशेषात्तस्मात्—स्वप्नान्त इति । ' स्वप्नान्ते ' स्वप्नस्यान्ते ' उच्च ' देवादिभाव ' अवच '
नि-भादिभाव च, उच्च चावच चेत्युच्चावचम् इति समाहारः । स्वकर्मोद्गासित वासनामप उच्छृष्टं निकृष्टं च
स्वैवा मना स्वव ' ईयमानः ' गम्यमान प्राप्नुवन् ' देव ' यौतनात्मकः ' रूपाणि ' वासनामपानि शण्ड-
जातानि ' बहूनि ' अनख्येयानि ' कुर्वन् ' । तन्मत्तस्मिन्प्रशरतेनानुवर्तने । उतापि ' स्त्रीभिः सह मोदमानः
इव ' क्रीडमान इव । उतापि ' जगद्विच ' वयस्पादिभि सह हनतिव । ' अपि भयानि ' विनेति एव्य इति
भयानि निहृत्वाप्रादीनि ' पश्यति ' भवतीत्यर्थः । तथा च—इत्यशब्दप्रयोगेनात्स्वप्नहेत्वभावात् स्वप्ने मुना-
यनुमत्तः अविद्यामसो मृषति भावः ॥ १४ ॥

एव स्वप्ने निकृष्टे किं पश्यन्ति इत्येवाद्या तत्रान विनः स्वप्नोतिः पश्यन्ति इति प्रदर्शनात्
भत्रदेव पश्यति—आराममस्य पश्यन्तीति । अन्वत्मानं ' आराम ' आक्रीडन प्रामत्तगार्योदिद्विज्ञाययुनमान-
गादिलक्षण वाननानिश्चितमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेषः । ' न ' तु तमात्मानं तत्र विविक्तप्रवृत्तेनावसक्त
कश्चन कोऽपि ' पश्यति ' । तन्माशान्ता स्वप्ने अदस्य एव सन् भवनासने इति निश्चयः । आमन् स्वप-
न्यातिवृत्तित्यर्थः । इतिचन्द्रो मत्रोदाहरणसमाख्यर्थः । अदो मायहीनता लोक्तव्यः । यच्छक्यदर्शनमपि अहह-
विनिकृतया अनुभूयमानमपि आमान "अयमहमर्थीति" ' न पश्यतीति ' लोके प्रति शिरन्नाऽ अनुकीराति
मत्राभिकेव धुनिरित्यभिप्रायः । किं च—स्वप्न गत आमा विविक्त एतेष्वत्र लोकप्रतिद्विरप्यस्तीत्याहु-तत्रायत्र-
मिति । तन्मामानं सुप्त ' आपन ' भृश न बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषिका जनाः लोके कश्यन्तित्यर्थः । जाग्रदेह-
गतेन्द्रियशरत्कृपाः प्रबोदनादी परित्यज्य आत्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः
प्रायः पश्यतीति । अत एव नादीन्यात्सगमनराकृषेव सुप्त न बोधयेद्ग्रा एतनुदाऽपि लोकेकी

(नेऽथो) अधो सुल्वाहुः । (जा) जागरितदेशेऽप्युवाचैव यानि इवैव
जाग्रन्पुश्यति तानि सुप्तऽइन्द्रत्रायम्पुरुषः स्वयुञ्ज्यातिर्भवतीत्यु-
मुवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽइभ्रुगते सहस्रन्ददाम्युतऽउर्ध्वंभिमोक्षयिषु
ब्रूहीति ॥ १६ ॥

अथो सुल्वाहुः । जागरितदेश एवास्व पशुः । यानि इवैव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति ।
अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽइ भ्रुगते महस्रं ददामि । अत
ऊर्ध्वं विमोक्षयिषु ब्रूहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्येव स्वप्ने विवित् । तथाऽपि भृशमप्रवोधने को हेतुरित्यत आह-दुर्भिक्ष्यं हाम्नाः इति ।
यन्देशान्हुक्मादायापमृत । त य इन्द्रियदेश ' एव ' आत्मा पुनरं प्रतिपद्यते । सहसा प्रवोधित कदा-
चित् व्ययानेन इन्द्रियमात्मा प्रवेशयति । ततश्चाभ्यवाधियादिदोषप्रानौ ' अहम् ' देशाय सृष्ट ' दुर्भिक्ष्य '
दु खेन विषकर्म भवति कष्टेन विकृतिमनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं अन्यदीय मनस्वय्योतिष्टवविधातक दृष्ट इति अह्मान् बोधयितु स्वप्नपरिसुप्तये च तदुपन्यस्यति-
अथो सुल्वाहुर्जागरितदेश एवास्वय एवादिना । ' अधो ' अपि ' गतु ' अन्ये ' आहु ' । किं ?
' एव. ' प्रसिद्ध ' जागरितदेश ' एवाभ्य विषय, न तु सत्यनिद्र स्थानांतर इह-लोकपरलोकान्या व्यतिरिक्त-
मित्यर्थः । जागरितदेशमेव स्वप्नविषयावे हेतुमत्याचक्षते इत्याह-यानि इवैव जाग्रदिति । ' हि ' यस्मान्
हम्यादीनि पदार्थजानानि ' वादि ' जाग्रन्जागरितदेशे ' पश्यति ' लौकिकः । तान्येव सुप्ताऽपि पश्यतीत्यर्थः ।
इतिशब्दो मत्तान्तरोपन्यासमाप्स्यर्थः । ननु-कथमेतत् स्वयञ्ज्योतिष्टवविधातकमिति चेत्, शृणु, यदि जागरित-
देश एवाय स्वप्नो जात । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणमप्राप्तमिन्द्रियेन न ततो व्यतिरिक्त
स्वयञ्ज्योति मित्येत् इति स्वयञ्ज्योतिष्टव वाधित स्यादिति । अथ च पूर्वं पक्ष " अग्निहोत्र जुदोति "
" यवापु पचति " () इति न्यायेनार्थकम्पारमेहेण " स यथाय प्रस्वमिति " इत्यत प्रागेवाव-
गन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्रायस्य इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्व्यस्थानस्य तुर्नीरत्वात्तत्राकार्येन तत्रोचितत्वा-
त्वेति द्रष्टव्यम् । नैतन्मार्गम्, " सवव " इत्यादिना मुक्तिः प्रमाणेन स्वप्नस्य पृथा वनिरूपण कृतम् इत्येतेनूत्पयन्ती
सुनिहृतमाह-अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । अधुरार्थः पूर्ववत् । एव मुनिना " स्वयञ्ज्योतिरामेति "
सायणिकमुपपत्तहारे कृते मुनिवचन राजा अगीकरोति-एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे ' वाङ्मन्त्र्यः । ' एतद्वाग-
लोक इत्यादिवाक्यमन स्वयञ्ज्योतिष्टवमेव । तत किं कृतवान् राजा इत्याह-सोऽइ भ्रुगते महस्रं ददा-
मीति । यन्वया एव बोधित ' सोऽइ ' जनकः ' मागत्रे ' गुणैव तुभ्य विद्यानिष्कषार्थं ' महस्रं ददामि ' ।
अर्थात् गत्रमिति सत्रव्यये इत्यर्थः । " कतम आ मा " इति शृष्टे " योऽय विज्ञानमय " इत्यादिना देहे-
न्द्रियमनोमुक्तिप्राणाहृतिविलक्षणः " स्वयञ्ज्योतिरामेति " प्रतिवचनेन निर्गीय मुनिस्तरल । राजा तु काम-
प्रभवद्वान्पश्यत्प्रेतेन कामकर्मादिव्यकृतवमाऽधर्मतीतस्वरूपमात्मिभूतस्य विविक्तमित्य मोक्षम्यादिर्वागित्तवान्
तन्निष्कषाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति-अत ऊर्ध्वं विमोक्षयिषु ब्रूहीतीति । विविक्तो मेधो भवत्यनेनेति
विनीक्ष सम्पक् ज्ञानम् । यत स्वयञ्ज्योतिष्टवह्य मोक्षमात्रावयव निर्गतम् । अत कारणदूर्ध्वमग्निरिगी-

स वा ष एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च
पुनः प्रतिन्यायुप्रतिपोन्याद्रवति बुद्धान्त्यैव स यदत्र किञ्चित्पश्य-
त्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययमपुरुषऽदृष्ट्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वम्बिमोक्षयैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥

म वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्याये प्रति-
पोन्याद्रवति, बुद्धान्त्यैव । म यदत्र किञ्चित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो ह्ययं
पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षयैव ब्रूहीति १७

दन्तर ' विमोक्षयैव ' मोक्षसाधनभूतादितमिन्द्रात्मज्ञानायैव ' ब्रूहि ' । यथा मोक्षत्राणादिजनको मृत्युरात्मनः
स्वभावो न भवति तथा माक्षुपरिरोत्यर्थः ॥ १६ ॥

एव राज्ञा नियुक्तो मुनि मोक्षसाधनभावप्रदर्शनपुर सर तत्कारणभूतः । कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति
दर्शयितुं प्रवर्तमानत्वात् स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह—स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्तं इति । यः
' एष ' स्वप्ने दर्शितः स्वयमेवेति ' स ' प्रकृत आत्मा ' वै ' प्रतिद्वः ' स्वप्नान्ते ' स्वप्नस्थाने ' रत्वा '
क्षीप्रादिस्तापेक्ष मनोवाक्यद्वेषेष्टालक्षण रमण कृत्वा वासनामात्रमाधनः सन् ' चरित्वा ' इत्यन्तः अनेकस्य
आचरणं कृत्वा ' दृष्ट्वैव ' ' पुण्यं च पापं चेति ' पुण्यं पुण्यफलं मुक्त्वा च पापं च पापफलं तु स च अनुभू-
यैव ' पुनः ' स्वप्नान्तर्ध्वं प्रति पूर्वमाद्रमनान् प्रातिलोम्येन न्यार निश्चयेनागमनं यथा स्यात् तथा ' प्रति-
पोनि ' जागरितनर्गाय पूर्वगृहीतवात्तनामनं स्यात् प्रति 'आद्रवति' आगच्छति इत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—
' बुद्धान्त्यैव ' जागरणायैव जागरणानुभववैक्येत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुण्यपापकर्म
व्यावर्तिते । स्थानान् स्थानान्तरप्राप्तौ अस्यान दर्शयितुं पुनः शब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यवार्त्वा । जाग-
रितान्त्येष स्वप्नान्त्युत्तमित्यनुलोम्यं तद्विपरिते प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवार्त्वा । अयं अत्र
गमनम् । इणो धातोर्गन्धार्थान् भावेऽर्थे वजि विहिते आय इति ऋषन् । योनिशब्दो बान्तावचनः । ननु—स्वप्ने
अन्त्या श्वादि क करोति चेत्, तत्फलं च सम्भव्यते । यथा जागरिते कर्म कुर्वन्तकृतेन सम्भव्यते तथाशक्ता
वारपति—म यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । ' स ' आत्मा ' अत्र ' स्वप्ने ' यत् ' निमित्तं
पुण्यपापफलं ' पश्यति ' । ' तेन ' दृष्टेनानन्वागतं अननुबद्धो मवनीत्यर्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं
न वास्तवमित्युक्तम् । अथो न स्वप्नकृतेन कर्मणा आत्मा बध्यते । यदि बन्तुतः कर्ता सन् बध्यते । तर्हि
स्वप्नकृतेन अपेक्षयानादिना स्वप्नस्थाने पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि तथा मन्यते । न वा स्वप्ने
अहमेवैतद्याज्ञवल्क्यमित्युक्तत्वं प्रामाणिका गृह्यन्त तत्संगं परिहरति । ननु—' स्वप्ने चेन्द्रियदूर्ध्वान्
त्रियं दृष्ट्वा क्षुरेददि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामाभ्युषोऽहं ' () इति वचनेन स्वप्ने रेत-
सङ्गलनमित्युक्तप्रायश्चित्तविधानमात्रेण स्वप्ने कर्मनवधामत्वे नौरपद्यत इति चेत्, शृणु, नेतस्वप्नमभ्योगनिमित्तं
प्रायश्चित्तम् । किं तु स-वादेव इन्द्रियलक्षणादाधारान् रेतस क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रायश्चित्तमित्तं च ।
अन्यथा परतस्मिन्मनसि तस्य प्रायश्चित्तं विदध्यात्, न एकजनिमित्तमात्रम् । तस्मात् स्वप्नकृतेन कर्मणा
तत्कृतेन चाना सम्भव्यत इति तापर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनामा अनन्वागतं स्वप्नेशायां हेतुमाह—असंगो
ह्ययं पुरुष इतीति । ' दि ' यस्मान् ' अत्र पुनः ' ' अमगः ' तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनितोक्त आत्मनः

तद्यथा महामत्स्यः । (५) उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चद्वये-
वायम्पुरुषऽएताऽऽभावन्तावनुसञ्चरति स्वमान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तुः
सर्ध्वं हृत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियुतऽएवमुंवायम्पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुतो न कुञ्चन कामङ्कामयते न कुञ्चन स्युप्रम्पुश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावंता-
वनुसंचरति, स्वमांतं च बुदांतं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सँहत्य पक्षौ सँल्लयायैव
ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुतो न कुञ्चन कामं कामयते । न
कुञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासवध राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतयाज्ञस्तत्त्वमेति । हे 'याइवन्व्य' 'एतत्' 'भावाता' उक्त
त्वप्ने आत्मनः कर्मासवधत्वं 'एवमेव' इत्यङ्गीकृतं राजा इत्यर्थः । मुनितिलकवितेऽप्ये त्वा मनो दाइपं सूचयन्
राजा दक्षिणा प्रतिजानीति—सौऽङ्गं भगवते महर्षे दद्यामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुने स्वस्मिन्भक्त्याश्य-
शका वाचयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायेव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविवेक्यापि मोक्षकहेतुत्वान् 'विमोक्षायेव ब्रूहीति'
पृष्टवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एव " स वाऽऽपऽगतमिन् स्वज्ञाने " - (श. प. १४ । ४ । १ । १७) इत्यनया कष्टिकया श्वेतैः
श्रोतारिणामा प्रवन्धादप्येऽपि कामवसंद्रयुक्त्यातद्वयवकरणमतार इमेरस्यपृष्टोऽवदीकृतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादि-
तम् । ननु मन्वन्वपि वयं तेन न वर्शतिरित्यने ' इत्यत्र दृष्टान् उच्यते । यथा स्व-जितबुद्धतात्मकावस्था-
द्वयस्य विधौ व्यभिचारान् तदनुम्यूतभ्यामन तद्विलक्षणं तद्वृत्तकर्मकर्मात्मकान् असंगान् शोर्विक्रव च पर-
शीलम्, मन्वेदनी दृष्टान्तमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्र एतस्मिन्नुक्ते ' तद्यत् ' प्रविदमिति वा
' यथा ' लोके ' महामत्स्य ' महाधामौ मन्वन्वपि महामत्स्यो नारेयमोक्षया अप्रकृत्य अवशीकृतौ मन्व्योऽव
दृष्टान् । महच्छब्दविशेषणेन तादृश्याय विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मन्व्यः यथा ' पूर्वमर ' केलुमे ' वृत्ते'
तीरे तटी ' अनु ' क्रमेण ' सचरति ' । शौनस्य विष्टमरन् स्वच्छदवारं तटान्य' मित एव मन् सचरन्त्यर्थः ॥

उक्तं दृष्टान्ते दाष्टान्तिक योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावंतावनुसंचरतीति । यथा अय दृष्टान्तः
' एवमेवायं पुरुष- ' ' स्वज्ञानं च ' ' स्वप्नं ' बुद्धानं च ' जागरितं च ' श्येनी ' उभावंती ' ' अनु ' क्रमेण
' सचरति ' । अतः अवस्थारूपेऽपि उक्तस्य एवमेत्यर्थः । अतः अस्यामन सन्तारित्वाविदमनेव न
स्वतः । तदां निवृत्त्याय तु स्वतः सिद्धं तस्य मुक्तिरिति " स वा अयं पुष्टो जायमान " - (श. प. १४ ।
४ । १ । १८) इत्यस्य महामत्स्यवाक्यस्य अन्वयं सन्तुष्टयार्थः ॥ १८ ॥

एव महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थारूपेऽऽपि यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धसुतमन्वाव आत्म-
स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकमिन् वाक्ये एकैकमप्येकैकं च प्रदर्शयन् न पुनोऽह्यं तदाविवचाम् ।

ता वाऽअस्येत्वाः । (०) हिता नाम नाह्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूरुणाऽभ्य युत्रैर्नङ्मुन्तीव जिनुन्तीव हुस्तीव विच्छापयति गर्तमिव
पतति युदेव जाम्प्रद्वयम्पुश्यति तदज्ञाविद्यया भुयम्मन्यतेऽय युत्र राजेव
देवऽइवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकऽय युत्र
मुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्प्रम्पुश्यति ॥ २० ॥

ता वा अर्सेवता हिता नाम नाह्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति ।
शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैर्नङ्मुन्तीव जिनुन्तीव हुस्तीव
विच्छापयति गर्तमिव पतति । यदेव जाम्प्रद्वयं पश्यति । तदज्ञाविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र
राजेव देव इवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र मुप्तो न कञ्चन काम
कामयते । न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

इत्यत्र दार्शनम् । अत्र सुप्तौ तथाविद्यमानत्वस्य सहदेव सुप्त प्रतिपत्तु शक्यमिति “ तदा अर्षितदाम-
कामम् ” - इत्यादिना तथा दर्शयितुं तथाविस्मृतिप्रानौदृष्टान् केन श्येनवत्स्य प्रवर्तते इति श्रीमता शकटाचार्यणा
अनारिका । कानिकहरवहारिका तु एव स्वप्नुकृतयो सचत्त आमन मसाराविलक्षणत्वं महामत्यदृष्टान
उक्त । इदानीं सुप्तानामपि तद्विलक्षणत्व दर्शयितुं श्येनादिदृष्टान्तमह-तयथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो
वेति । ‘ श्येन ’ महाकाशो मन्दोऽपि पश्चिमिषेव । ‘ सुपर्णस्तु ’ वेगात्सरः अल्पविग्रहः । तथा च तत्प्रतिद
निदर्शनम् । ‘ यथा ’ लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे मौलिके ‘ आकाशे ’ श्येनो वा सुपर्णो वा ‘ पक्षी ’ विपरीतत्वं
विचित्र परिपतत कृत्वा मञ्जुगादानार्यभनेकतो श्रावा ‘ श्रान्. ’ परिपतनलक्षणत कर्मणा सिद्धं सन् ‘ पक्षी
सहस्र ’ सप्तमस्य सम्प्रसार्य पञ्चमो. स्वनीशमनाभिमुद्वेषमापाय ‘ सहस्राविव ’ नीडाविव ‘ श्रियेने ’
स्वामनेव स्वय धार्यत इत्यर्थः । सम्पक्त् लीयते अस्मिन्निति सद्गुणो नीड तस्मै । दार्शनिकमाह-
एवमेवायं पुरुष इति । यथा अथ दृष्टान्त ‘ एवमेवायं पुरुष ’ आत्मा जाम्प्रद्वययो परिप्रागमेन
श्रान्. सन् तच्छूमस्य हानार्यं ‘ एतस्मै ’ प्रतिदायात्ताप जाम्प्रद्वययोऽस्मान् पतिमन् इति त्रपणि
सोऽस्त. तस्मै ‘ अनाय ’ अज्ञानबलक्षणत्वतीयाय धारणीत्यर्थः । अन्तःशब्दरा यदनेकद्वयवत्त्व
परिप्रागवित्तु विशेषगद्वयमाह-यत्र मुप्तो न कञ्चन कामं कामयते इति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् अन्ते ‘ मुप्तः ’
मुप्तान् ‘ कञ्चन ’ कर्मणि काममभिलाषाणोक्तं, ‘ न कामयते ’ ‘ न कञ्चन स्वप्ने ’ च ‘ पश्यति ’ । सोऽस्तशब्दवाच्यः ।
तस्मै अनाय धारणीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु-जाम्प्रद्वययोऽप्यपामेन सुप्तानिगलस्वाप्यात्मनो न शक्यं च तत्रापि मेदन्तेषु विद्यायाः सत्त्वात् इत्याशय
न तावद्विद्या आमन. स्वमात्र, तथा सति चैतन्यवत् तदनिदृष्टोऽप्येवमोऽप्यते । अथभावत्वं तु कामकर्मादिबद्ध
ननिदृष्टोऽप्येवमोऽप्यते, इति विचारपुर सर अथभावत्वंकथनद्वारा विशाकामकर्मादिहीनतया निरूपितारामन्व-
पस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छया उच्यते कश्चिद्वक्त प्रवर्तते-ता वाऽअस्येत्वा हिता नाम नाह्य इति । या.
द्वेषं प्रकृता. ‘ ता. ’ ‘ वे ’ प्रतिदा. ‘ अस्य ’ शिःशान्यादिलक्षणस्य समासस्य ‘ हिता. ’ इत्येव नामवय.

'नाड्य' शिरा । 'यथा' लोके 'केशः' वाच्य 'सहस्रम्' भिन्न मन् यावत्परिमणौ भवति । 'तावत्' । नाड्यपरिमणौ 'अभिन्ना' अनु-बन्धेन तिष्ठन्ति । अर्थात् इदमे इति गन्तव्यम् । 'इदयात् ऊर्ध्वं नाड्युच्यते' (श.प. १४।१।१।३) इति नाडीनां इदयात् निप्रसूनवचनवर्णादित्यर्थः । एताश्च सूत्रानाड्यो धातुवैधर्म्यवशात् भुक्तान्-सस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्वन्ते । तान् चैवविग्रसु सकलदेहत्यापिनीयु प्रत्यगात्मोपाधिभूत जाग्रदृष्टपदार्थ-वासनाश्रयं स्फटिकमणित्वच्छ लिङ्ग निप्रतित्यभिप्रेत्याह-शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहि-तस्य पूर्णा इति । षड्यस्त्रीपार्थे । शुभेन पूर्णा इत्येव प्रत्येक सम्बध्यते । श्लेष्मबाहुष्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन ससर्गात् शुक्लरसो नाडीस्यः श्वेतो भवति । वातमूयन्वे सति इतरयोर्गुणत्वात् नाडीष्योऽन्नरसो नीलो भवति । पित्तबाहुष्यादितरयो उपसर्जनत्वे सति नाडीष्यो रम पिंगलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीष्योऽन्नरसो हरितो भवति । तथा च धातूना साम्ये नाडीस्योऽन्नरसः अन्यन्त लोहितो भवति । एवविग्रस्त-सल्यानाम्ना नाडीनामपि तादृशा वर्गा जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते-“ अरुणाः शिरा वातवहा नीला विषवहाः शिरा । असृग्वाहास्तु रोहिण्यो गौर्यं श्लेष्मवहा. सृग्वा ” () इत्यादि । तथा च-तासु नाड्यो पुरप्रस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिङ्ग स्वानुबिदाभामसहित मिथैव नानाकार अवभासत इति भावः । भवत्वेव, यथोक्तान् नाड्यो यथोक्तस्य लिङ्गत्वावस्थिति, कथमेतत्तत्रा कार्यद्वारा अविद्यानिवृत्तिर्याक्ताध्यायामाह-अथ यत्रैतं प्रन्तीव अन्तीवेति । 'अथ' मूलाविद्याकार्यत्वात् अविद्यामये पूर्वोक्तं श्रेष्ठं प्राणुकनाडीय व्यव-निष्ठमाने सति 'यत्र' यस्मिन् स्वप्नकाले 'एत' स्वप्नदृश केचन दारत्र अन्ये वा नक्ताराय 'प्रन्तीव' अन्ये केचित् 'त्रिन्तीव' बशीकुर्वन्तीव दास्तादिरूपेण । कदाचिदेत 'हन्ती' 'विष्टाययन्तीव' विष्टाययन्ती वेति यावत् । " विच्छ गतौ "-(धा पा. तु. प. १४२) । " गुरुषुपविच्छपिगिनिम्य आय "-(पा. सू. ३।१।२८) इति स्वार्थे आय प्रथय । तथा 'गते' जार्गकूपादिक प्रति 'पततीव' । वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टु एवविषयो वासनानिमित्तं, पश्य अविद्याय जायते । सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निवृत्ताधर्मोद्गामितात कारणव्याश्रयत्वात्सनाड्यशात् त्वा म्क एवविद प्रतिभासो भवतीति भावः । एव स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुर्दिव्योश्चारायाह-यदेव जाग्रदुपं पश्यतीति । 'यदेव' जागरेत 'अथ' मयहेतु हस्त्यादिक 'पश्यति' । तदेव भयकारणम् अत्राग्निम् स्वप्ने 'अविद्या' वास-नादिकया मृषैवेष्टतया आत्मा मन्यते 'पश्यति' । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एनेन वाक्येन कार्यद्वारा स्वप्नेसहकारिका अनात्मत्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचिन् विद्याया निरोधीनमानानां अविद्यायां चोद्गृह्यमाणानामैव प्रन्तीव्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति । इदानीं स्वप्नेसहकारिका च ता सुषुप्तवामनामिहा अनामशुभामविद्या तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति-अथ यत्र राजेव देव इवेति । 'अथ' अविद्यायामव-कृष्टमाणानां विद्याया उक्तृष्टमाणानां सत्याः 'यत्र' स्वप्नकाले 'राजेव' 'देव इव' स्वप्नमान 'मन्यन्ते' पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्ये अद्विको राजाऽर्थात्स्वप्निकान् शब्दं भवति । तदा तदासनावापित स्वप्नेऽपि राजाऽऽत्ममीति स्वा माने मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपान्तिरूपा अविद्या अथ्यं द्रष्टुर्गता । तदा तदा-सनावापितनया देवोऽऽत्ममीति स्वप्नेषु कर्मोद्भव मन्वत इत्यर्थः । एतदपि दर्शत मृषैव । स्वप्नद्रष्टोपगदियव-गन्तव्यम् ; इदानीं सत्ये एवामिति विशेषार्थवशात् अविद्याया विनश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मभावत्व-मित्येव आसतिव्योक्तव्यत्वा सर्वार्थमनाऽऽशङ्क मोक्षरत्न आत्मव्यवहारीति स्वप्ने प्रत्यक्षत अनुभूयत इत्याह-अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्वत इति । 'अहमेव' 'इदं सर्वं' सर्वात्मक इति । न यत् अन्वदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा स्वप्नाममोहन्कार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपि सर्ववद्भवेव चिन्मात्रम् । न तु स्वप्नेरेकेण भवति किंचिदिति 'मन्यते' जानाति । 'स' सर्वमभाव. अन्वयान्न. पूर्वोक्तान् लोकानन्देय 'पश्य' ।

तद्वाऽवस्येत्तु । (दा) आत्मकाममाप्तकामकामसुं रूपन्तद्यथा
 प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न ब्राह्मणिकुञ्चन वेदं नान्तरमेवमुवापुं
 शारीरुऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न ब्राह्मणिकुञ्चन वेदं
 नान्तरम् ॥ २१ ॥

तदा अवस्येत्तदात्मकाममाप्तकामकामं रूपम् । तत् यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न वेदं
 किञ्चन वेदं नान्तरम् । एवमेव अप्यं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वेदं किञ्चन
 वेदं नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्वं ' लोके ' विद्यायाः सदादिभिः । इदं तु दत्तान् परमाप्तविषयमेव, न तु अविद्यम् । पूर्ववदत्र इव
 प्रयोगाभावात् । अन्यन्वयमाविष्यन् । तत्र इवदाहप्रयोगादित्यर्थः । एकस्य लोकस्य एतेन विषयत्र दत्तं
 विशेषणमिहाह-अथ यत्र सुप्तो न कुञ्चन कामं कामयत इत्यादिना । अथार्थं पूर्ववत् ॥ २० ॥

एव अविद्या आत्मबन्धने न अर्जति निर्दिष्टम् । य पुनरेकत्र पुर्वेह्य नित्यमुक्तत्वादिदृश्यं जान
 दन्तिदुष्टि स पूर्वकतिद्वयमेव ' अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽप्य परोलोके । " इत्येव कुर्यात् ।
 स एवदानीं नक्तविद्यया विद्या सुगुणवत्या अत्रत्य कतिपयादौ न प्रकटीतवत्वाह-तदा अवस्येत्तदात्म-
 काममाप्तकामकामं रूपमिति । ' तदेतन् ' इति ' जस्य ' नर्वात्मनाऽमापन्नं कामम् । ' रूपं ' स्वरूप-
 नियमम् । हि तद्विद्ययाऽप्यमाह-प्राप्तकाममिति । आत्मेव कामो यस्मिन् रूपे ' तदात्मकानं सुगुण-
 त्वादे हि कामयत इति काम, स कामैव, " विद्यात्मकत्वं इदं " इति श्रुते (सा.प.१.४४.उ.३०) । अने
 परेता मन्वन्मन्वन्मन्वन्नाऽर्जते नदिदानदा मरुति युगनियथ । तत्र एव ' आत्मकानं ' कामयत इति वक्त
 सुवाद्यम् । तत्र ना उचितम् रूपं तदात्मकम् । परमत्त्वरूपमैककल्पनीयां जगत्प्राप्तये स्वात्मनिर्दिष्ट
 कामयतदाऽप्यत्मात्मावत् सुकृतावात्प्राप्तकाममिति । तत्र एव ' तदात्मकं ' रूपं प्राप्यत्
 रिति । काम, मन्वन् इत्यत्र मन्वन् ' त्र तदात्मकं ' प्राप्यत् न ' प्राप्यत् कालमेवयम् । सुप्तौ वेदं प्राप्य
 निवेदयित्वात्मा । न तु आत्म स्वदत्तरोनिदानावात् । तस्मात् स्वदत्तरोनिदानात्मा सुप्तौ सर्वेवमे
 विशेषविद्यात्मके हेतुमति इत् एवम् एतन्महा-तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न वेदं किञ्चन वेदं
 नान्तरमिति । तस्य सुप्तौ ' त्र वे मयि किञ्चन विद्यात्मकं अयं दत्तम् । ' दा ' लोके ' विद्या ' संयुति
 वेद्यं विद्या माहृत्तममयना कामुकता न-प्रतिष्ठत ' मन्वत् इति । परेष्वप्यत्र कतिप
 पुनर्विद्ययाऽप्यत्मात्मावत् इति प्राप्यत् । परविद्ययाऽप्यत्मात्मावत् इति प्राप्यत् । परविद्ययाऽप्यत्मात्मावत् इति प्राप्यत्
 पुनर्त्तु मन्वत् ' तदा ' कतिपुन ' किञ्चन ' किञ्चिदिति ' न वेदं ' । इदं मन्वत् अन्यदुष्टमिति न उच्यते ।
 ' न ' वा ' अथ ' एव सुप्तौ तु वा वा इत्येवमिति ' वेदं ' उच्यते । परेष्वप्यत्र दत्तं यथा कामयत इ
 इत् वेदं । तथा ' तदात्मको न वेदं ' , मायोऽन्वयमिति इति प्राप्यत् इति । अत्र कतिपुनो
 एतेषु तदात्मके अत्रत्यकामे तदात्मकत्वात्तदात्मकत्वात्प्राप्तकामं च स्वदेदं पुनः प्राप्यत्
 परेष्वप्यत्र न वेदं इत्यत्र विद्या इति प्राप्यत् । दत्तं किञ्चन-इ-एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना
 सम्परिष्वक्तः इति । यथा अयं दत्तः । ' एवमेव ' ' अथ शारीर आत्मा ' वो भूयनात्मनः ' त्वैव इति

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (वृ) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयुष्टं रूप-
मुशोकान्तरमुत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽअलोका देवा-
ऽअदेवा व्वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
ऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता-
पसोऽतापसोऽनन्वागतम् पुण्येनानन्वागतम्प्रापेन तीर्णो हि तदा सुर्वा-
न्दोकाहृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

तदा अर्थतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता
अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो
भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौलकसोऽपौलकसः । चाण्डालः अचाण्डालः । श्रमणः अश्रमणः ।
तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं प्रापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्
हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविभक्तं सत् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवत् रह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासिन् । सोऽय शारीर क्षेत्रज्ञ आत्मा
जलापगामने चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकवत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रमस्यारहितम् ।
प्रायेण निरतिशयपारंगुणवानरूपेण परमार्थेन स्वभाविकेन स्वेनात्मना परस्वार्थारूपेणात्रियासाक्षिणा सफार्ष्वक्त
व्यक्तमेकीभूत् सत् सर्वात्मा ' न वायुं किञ्चन ' बन्धन्तर स्वविलक्षणं विविद्धे । ' नायन्तर ' अयमहं
देवदत्तो ब्राह्मण सुखी दुःखी बति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानानीत्यर्थं ॥ २२ ॥

३ भुविमुपैयुषु पुत्रस्य विशेषविदालामात्र स्वाभाविकार्ष्वेस्त्वमेव हेतुः, न स्वयञ्चोतिष्वाभावः, इति
दृष्टान्तभेदोपपत्त्यात् नाम्नः कामादिषु स्वयञ्चोतिष्त्वमेव इति प्राप्तमित्ये परिसमाप्त इदानीं प्रकृतिस्य
स्पर्शासौति-तदा अर्थतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । एवमादः सुपुत्री
परमात्मना सहैवयाप-या सर्वं मा महत् । तस्मान् अस्यायन तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूप ' स्वरूप ' द्वै '
प्रतिद्वै बन्धमणलक्षणं एवम् । सोऽय सत् ' इत्यत्रायाः कामसमन्वयोऽशोकादिमिति विशेषण
धनुरेण विनिर्दिष्टि-अविच्छेदं इति । उद् काम अनिकान् अमदतिच्छन्दं कामवैजलमिति
शब्दः । उद् शब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवैजल्यं उद् शब्दस्य योग्यम् ।
" स्वच्छन्द " इत्यादौ दृष्टवान् । ' न एवम् नम कामयते " (१९. ४) इति कामस्य प्रकृतं वात्
त प्रयोःरुक्रमवैजल्यमप्युक्तं मह शब्दस्य कामविषय " उद् शब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणशब्दविच्छेद
इति भवति । तथा अदत्तपानं अदत्तं पाप्मा धमाऽर्मदत्तयो यस्मिन् रूपे सत् ' अदत्तपानम् '
वर्थात्मवैजल्यमिति शब्दः । ' अन्तः सन्तः-नासको विज्ञेहाति " (४. ४) इत्युक्तमनुकारेण एव-
शाःऽयो धमाऽमविषय इति ज्ञेयम् । तथा अयम् ' न विदुते मय यत्र रूपे तदभयम् । तथा ' अतो-
कान्तमिति ' न विदुते शोह अतो मये यथा तदशोकान्तम् । शोकान्तमिति शब्दः । सुपुत्री विशेषका
हानानाशान् वृत्तधर्मव्यमरूप अवैजल्यं स्वयः । एवमादिषु कामादिरेहितमामन्वयस्य प्रत्यक्षत प्रदर्शः,

ए नो तदेतुमूनकर्माह्याविद्यामन्वयपरहितममयात्मनः सुप्तौ प्रत्यक्षमिच्छाह—अत्र पिताऽपि न भवतीत्या-
 रि. १ । “ अनिच्छन्दोऽप्रहृतपामामय रूपम् ” इत्याद्युक्त्या मरुत्पत्याय सुप्तुनिष्ठान्ते ‘ पिता ’ जनयिता-
 ऽ पिता ‘ भवति ’ । तस्य हि निवृत्त पुत्र प्रति जननिवृत्तसम्बन्धेऽनुकर्मनिमित्तम् । तेन च पुत्रमन्वयनिमित्त-
 काया अपदमन्मन् काले असम्बद्ध एव । तस्मात्सुरसि तत्रातिवृत्तमेव । सामर्थ्यान् पुत्रोऽपि तत्रात्र इति
 गच्छते । उभयोर्जन्यजनकतालक्षणसम्बन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि निवृत्तं पुत्रत्वं च । तत्कर्मोक्तिरमथ “ अपहृत-
 ऽ म् ” इत्यत्रोक्तं । अत्र पुत्रोऽपि तत्र अपुत्रो भवतीति । तथैव ‘ मत्ताऽप्राता ’ । ‘ लोका ’ कर्मविद्यायां
 शिता अजिताश्च ‘ अलोका ’ अन्य तत्कर्मसम्बन्धनामावात् । ‘ देवा ’ कर्ममाभूताः ‘ अदेवाः ’
 तत्कर्मसम्बन्धनामावात् । ‘ यदा ’ प्रमाणत्वेन प्रत्ययत्वेन च सामर्थ्यान्तसम्बन्धामिभारका मन्त्रादित्यलक्षणा
 अनीता अच्येतव्याश्चापि ‘ अवेदा ’ सम्बन्धन्ते तस्मिन् काले । ‘ यत्रा ’ अग्निशोमादिकर्परूपाः कृताः कर्तव्याश्च
 ‘ अपहृता ’ । ते हि पुत्रेण सह कर्मनिमित्तमेव सम्बन्धन्त्ये । कर्पं तु परमस्मैक्यसंज्ञापत्रे सुप्तौ पुत्रेण नास्ति तद-
 ष्टि-मन्त्र तत्रोक्तत्वादित्यथ । न केवलमुभयकर्मसम्बन्धानात्त आ मा । किं तर्हि अनुमेरपि अत्यन्तगौरैः कर्म-
 नितसम्बद्ध एव सुप्तौ वर्तते इत्याह—अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादिना । ‘ अत्र ’ सुप्तुस्थितान्ते परमात्मना एकी-
 भूतः अपहृता मा ‘ स्तेनोऽनस्तेनो भवति ’ । अत्र स्तेनशब्देन ब्राह्मणसुप्त-हर्ता उच्यन्ते महापादकी । भूगता सह
 पादात् । षोडशमासपरिमितं काचन सुषणं तावत् तनोऽन्तिकं वा ब्राह्मणस्यादहर्ता स्तेन इति यावत् । स तं
 महापातयेत् तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तेन सुप्तुब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानं, न प्रेरितपुत्रमत्रादिमाध्यायः ।
 तदुक्तं—“ वारुणो ब्रह्मर्षी देव भूणहेत्यभिधीयते ” () इति । स ‘ भूगहा ’ तदा ‘ अहृगहा ’
 भवतीतिर्थः । न खल्वत्र केवलं आगतुकेन धोक्तकर्मणा विनिर्मुक्तं । किं तर्हि—अत्यन्तनिष्ठुत्तानिप्रसङ्गेण सह-
 जेदादि कर्मणा विनिर्मुक्तं एवावमित्याह—पौलक्यमोर्पौलक्यमश्रांङ्गालोऽचाण्डाल इति । नृद्रायां ब्राह्मण-
 ज्ञानो निषाद् । तस्मान् श्रुतियायां जातं पुत्रत्वम् । पुत्रत्व एव पौलक्यम् । त्वार्थेऽप्यु । तथा ब्राह्मण्यं
 शूद्राजानो जज्ञ्या चण्डाल । चण्डाल एव चाण्डाल । एतौ ‘ पौलक्यबाण्डालौ ’ तदानीं अनिनिमित्तकर्मणा
 अलंबकान् ‘ अश्वीन्वसः अचाण्डालश्च ’ मन्वतामित्यर्थः । तथा श्रमणहेतुभूतेरपि कर्ममिस्तदा मुक्त इत्याह—
 अथगोऽथमणस्तापमोऽनापस इति । ‘ अथगः ’ परिव्राट् । स यत्कर्मनिमित्तो भवति । तेन विनिर्मुक्त-
 त्वान् ‘ अथमणः ’ । तथा ‘ तापम ’ वानप्रस्थः । ‘ अनापम ’ इत्यर्थः । अत्र परिव्राट्त्वानप्रस्थमहर्षं
 वर्गाश्रमेहेतुता सर्वेषामपि कर्मणासुपलक्षणाद्यर्थम् । शूद्राणां मोहोऽप्यानां सम्बन्धानां अनन्तत्वेन तेषां कण्यकोटिनि-
 रतिं सख्यातुमशक्यत्वात् तत्रापकाणां कर्मणा ईविव्येतेषमहादूषकं सर्वकर्मालीनत्वसाह—अनन्वागतं
 पुण्येनानन्वागतं पापेनेति । “ अपहृतपामामय रूपम् ” इत्यनेवोपकालस्यानुवर्तमानत्वात् अनन्वागतमित्ये
 रूतविधौ ननुमकर्मिर्हेतुः । तथा च तदा मरुत्पत्याय ‘ पुण्येन ’ शास्त्रविहितेन कर्मणा अनन्वागतमसत्त्वं ।
 एषा ‘ पापेन ’ विहितकण्येनप्रतिषिद्धक्रियालक्षणतापि अनन्वागतमानरूपमित्यर्थः । ननु—तत्र सर्वपुण्यपाप-
 एवमेव हेतुत्वव्येतेऽप्यां तदेतुमूनकर्ममप्यप्येव्याह—तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य
 भवतीति । ‘ हृदय ’ पुण्डरीकाकारो मानसिण्डः । तात्पर्यात् इह हृदयस्यो बुद्धिबन्धनः । शोकस्य
 इह कामवाची । काम एव इच्छार्थमात्रलक्षणाः । अत्रास विमुक्त वा इष्टव्यु तदित्य सत्त्वमपि पुनि शोकेन
 प्रीयते । अतो मुक्त शोकेनान्य कामवाचित्वम् । “ न कचन काम कामते अनिच्छन्दः ” इत्यादिना
 एव पाठश्च । तथा च—‘ हि ’ मस्मात् “ अनिच्छन्दः ” इत्यादिवाक्योक्तयः । अत्राप्या ‘ तस्य ’ तस्मिन्
 सुप्तुस्थिते ‘ हृदयस्य ’ हृदयस्थया बुद्धेः सम्बन्धिनः ‘ सर्वान् शोकान् ’ कामान् ‘ तीर्णः ’ अनिकांशो

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं जिघ्रति न हि

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, आविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्रातात् विपरिलोपो विद्यते, आविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यजिघ्रत् ॥ २४ ॥

भवति । “ सता सौम्य तदा सप्लो भवति ” () इति आदेशे सुशुभो परमात्मैक्यापत्तेरिवुक्तत्वात् कामाश्रयाया बुद्धे सुशुभाभावान्बोध्यं । ततश्च सुशुभौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्तेः युक्तं तगामन पुण्यपापान्नामनन्वागतत्वमित्यर्थं ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुशुभो विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयज्योतिष्टव्यमात्रेण स्वभाव इति बोधिते छिद्युतपरिष्कार-
च्छातेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावे न स्वय ज्योतिष्टवाभावादिति समाश्रितम् । तत्र चार्थात् विशेषाभावदेव
विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोदातुवाद्पूर्वकमतिरा स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते-यद्वै तन्न पश्यति
पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । ‘ वै ’ इत्यवधारणार्थः । तत्र सुशुभो आमानेव पश्यतीति यज-
नीये तत्रया माऽनस्था । यतः तत्रैव स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षिन्त्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थकतं ‘ न
पश्यतीति ’ अभिसम्बन्धीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञाप्यत इत्यर्थः । ‘ पश्यन्नेवास्ते ’ इत्यस्या प्राथ-
मिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह- न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति । ‘ हि ’ हेनौ । द्रष्टुर्वा सर्वसाक्षिन्त्वा
‘ दृष्टिः ’ । यद्वा, ‘ द्रष्टुः ’ कूटस्थदिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ‘ हि ’ यस्मात् ‘ विपरि शोः ’
विनाशो नैव ‘ विद्यते ’ । अग्निस्वभावभूतोऽन्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुशुभावपि आत्मा स्वय-
ज्योतिरेकेत्यर्थः । अनु-दृष्टे कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृज्यपान्तस्य शब्दस्य
प्रयोगो दृष्ट । यथा हेला भेला गन्धेति । तथा अत्रापि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृज्यशब्दप्रयोगः ।
अतो न नियमदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत्, नैव दोषः । सविता प्रकाशरितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितारं तृचो
दर्शनम् । तस्मान्नियमदृष्टिस्वरूप एवापेक्षि निदृश्यं । आगच्छेन्नियमं माधयति-अविनाशित्वादिनि । अवि
नाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्दिनागच्छेत्तुभूतविपरिणामहेतुत्वात् इत्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावान्प्रतिज्ञाया हेतुमाह-
न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं सामासिकं कारणत्वात् न
त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपान्पश्यत्तुभूतदिलक्षणं न त्वस्ति । ‘ ततो विभक्तं ’ रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति ।
यन्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्यपदानं सर्वज्ञानुपवर्तनीयम् । तथा च-स्वरूपचैतन्यस्य स्वर्भेऽपि
प्रमादृकरणविषयत्वन्यत् विशेषदृष्टे नैवा च सुशुभाभावान् तत्कार्यविशेषदृष्टेः अभिवा । अतो विशेषविज्ञा-
नाभावे न आत्मनः प्रकाशाभाव इति स्वयज्योतिष्टव्यं तस्मात्पर्येत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतो-
ऽन्यद्विभक्तं यस्मिंश्चेत् ॥ २४ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं रसयति न हि रसापितृ
उसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं
यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(घ) यद्वै तन्न वृद्धति । वृद्धन्वै तुद्वक्तव्यं वृद्धति न हि वृक्तु-
र्वृक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं
यद्वृद्धेत् ॥ २६ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतुव्यञ्जं शृणोति न हि
श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतो-
ऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुमन्तुव्यञ्जं मनुते न हि मन्तु-
र्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्वि-
भक्तं युमन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसापितृ रसाद्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वृद्धति । वृद्धन् वै तत् वृक्तव्यं न वृद्धति । न हि वृक्तुर्वृक्तेः विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्वृद्धेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वृद्धति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पृश्यन्तु स्पृशति न हि स्पृष्टु
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्य-
द्विभक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

(अ) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तुद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि
विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति
तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयान् ॥ ३० ॥

(त्त) सलिलऽण्डको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (त्प) एष ब्रह्मलोकः
सम्प्रादिति हैनमुवाचैपाऽस्य परमा सम्पुटेषोऽस्य परमा लोकाऽण्डेषोऽस्य
परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्याऽग्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृश्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यद् वै तत् न विजानाति । विजानन् व तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातु-
र्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं
यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद्, इति हैनमुवाच । एषा अस्य
परमा संपुटः । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्याऽग्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्यंते पर्यायाः पूर्वण्य समावायाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चतुरादिसहकारित्वात् ततो
न युक्तं प्रवृत्तता । तथाऽपि चतुरादिनिरोधनपाऽपि भूतभविष्यदज्ञानविषयव्यापार स्मरणादित्यो दृष्ट
इति तयो वृत्तग्रहणमिति बो-धम् ॥ ३० ॥

एव "यद्वै तन्न पश्यति" इत्यादिविस्मरेण उक्तत्पश्च प्राज्ञेनामना मपरिष्वक्तस्यामन स्वस्वोपसहारायमाह-
सलिलऽण्डको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । सलिलन् इव सलिल सलिलवद्भुद् इति यावत् । अनेन विजानीयसत्त्व-
रूपत्वसुक्तम् । सजानीयमेदं बुदास्तैक इति विशेषणम् । न तु एकमवधारयैति शेषार्थम् । " साक्षी चेत्त जेवजो
निर्गुणः " () इति अगुणचक्षुतिविरोधात् । यस्मात्सजानीयविजानीयभावस्य दृष्ट्यास्या-
माह, तस्मात्कारकत्वभावत्वात् अद्वैतेति पूर्णामरुणोतिरिधीयते । अद्वैति पदच्छेदे उक्तविशेषेण गद्वोपलक्षित-
स्वप्नमनो ज-त्वशकावाण्यर्थ ' द्रष्टेति ' विशेषणम् । सजानीयविजानीयमेदं रक्षितत्वेऽपि धर्मगर्भित्वात्तद्वि-
स्मृतो भेदः स्यात् इत्यावाक्यं तस्मिन्त्वर्थे ' अद्वैत ' इति विशेषणम् । दिग् इत द्वीन इतिभ्य मासो द्वीन
तन्न विद्यते यस्मिन् स ' अद्वैत ' एकरत्न इत्यर्थः । एतेनामनो निजानिजत्वभावत्वात्पि अज्ञान-विकीर्तनि

* अथ " एकाऽण्डा " इत्येवमपि पदच्छेदो मन्त्रस्यो मन्त्रपुराणम् ।

स यो मनुष्याणां राद्दः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः
सर्वैर्मानुष्यैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणाम्परमुऽआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्दः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैः कामैः सम्पन्नतमः । स
मनुष्याणां परम आनन्दः ॥ ३२ ॥

दर्शितम् । इदानीमनं सर्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुन पृष्ट, तस्योक्तमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरम्प्रा-
त्याह-एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्त सतिहितत्वात् ' एषः ' इति निर्देशः ।
' एषः ' सुपुण्यवन्ध्यामापन्नः प्रत्यगात्मा ' ब्रह्मलोकः ' । लोकः लोकः ब्रह्म लोको ' ब्रह्मलोकः ' । स्व-
प्योनीरूप ब्रह्मणेति यावत् । अत्र पठितपुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोध इति ब्रह्मव्यम् । हे ' सम्राट् ' । राजनि-
सदोष्य ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किल ' एनं ' राजान जनक उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति
शेषः । कथं पुनस्वाचेत्यपेक्षायामाह-एषाऽस्य परमा संपादिति । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा '
उत्कृष्टा ' सपत् ' विभूति ' अकृतवत्त्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य '
विज्ञानमयस्य सुपुणो परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परम ' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयम्योति स्वभावाल्लोकशब्दस्य
मुल्यवृत्तिविषय स्वाभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्युः । लोकशब्दस्यामुल्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः ।
' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुपुण्यस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवलक्षणो मुदयो निरतिशयः । आनन्दः पूर्णा-
नन्द विषयेन्द्रियसम्बन्धजनिता आनन्दा परिच्छिन्ना अमुल्या अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च-इत्युतो
नाम्येव आत्ममुखातिरिक्त वैषयिकमपि सुख इत्याह-एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजावन्तीति ।
' एतस्मैव ' ब्रह्मानन्दस्य ' मात्रा ' कला पूर्णस्यानन्दस्य अविद्योत्यानेकनुद्विष्टव्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दाह
विषयेन्द्रियसम्बन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तवर्ष-
तानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपभुजते । तावन्मात्रेणैव आनन्दोनि मन्तन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा लोके लवणावपधैर्लवणाग्निं लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारम्य ब्रह्मानन्दपर्यन्त उत्तरोत्तर-
शतगुणितानिशयशालिना परब्रह्मानन्दावपवाना प्रतिपादनद्वारेण भवयतिन निवृत्तगुणितभेद अनतिशय ब्रह्म-
नन्द दर्शयितु उत्तरश्रुति प्रनर्ते । तत्र तावत् परमकाष्ठ गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह-स यो मनुष्याणां
राद्दः समृद्धो भवतीति । ' मनुष्याणां ' मन्व्ये ' स यः ' कश्चित् भोगक्षमावयवै आध्यात्मिकैः ' राद्दः '
मसिद्धः इति अन्त साधनसम्पत्तिरुच्यते । ससिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत् बाह्यसाधनसम्पदभावे भोगासम्पन्न-
फलवर्तयित उच्यते-समृद्ध इति । ' समृद्ध ' बाह्यभोगसाधने सक्त्वन्दनाल्लकारादिभि सम्पन्न इति
यावत् । एतदुभयमागमस्य कवेऽपि आधिपत्य विना न निरकुरो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्-अन्येषा-
मधिपतिरिति । ' अन्येषां ' समानजातीयाना स्वतन्त्र ' अधिपति ' । न माण्डिक इति यावत् ।
ननु-बाह्यसाधनसम्पत्तिं बद्ध समृद्धपदं दैवसाधनस्यापि बाह्यसाधिशेषात् तत्सपत्तिमपि बद्धत्वेव सकोषका-
मावात् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः स्वयं पृथगग्रह्य अनर्थकमिनीमामाशाकं मानु-
ष्यैरित्यनेन परिहर्तुं श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्ति स्पष्टयति-सर्वैर्मानुष्यैः कामैः सम्पन्नतम इति । मनुष्येऽ
ध्वैः ' मानुष्यैः ' कामैर्भोगैकरणैः सर्वैरसकुचितैः ' सम्पन्नतमः ' अतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्दोऽथ) अथ ये शतम्नुष्याणामानन्दाः । सऽपुकः पितृणाञ्जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्दोऽथ) अथ ये शतम्पितृणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽपुकः कूर्मदेवानामानन्दो ये कूर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शतङ्कूर्मदेवानामानन्दाः । सऽपुकऽआजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

पुत्रिष्टिरादिसदृशः । ' स. ' ' मनुष्याणां परम आनन्द ' । आनन्दानदिनोरपेदान् एवविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवविधमनुष्यान्दे. शतगुणिते समान पितृलोकवातिनां एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा इति । आनन्दात्तरोपकर्मार्थे अयशब्दः । ' मनुष्याणां ' ' ये ' उक्तकारण ' शत ' शतगुणितः । आनन्दपेदा. ' स एक ' एवानन्द. ' पितृणां ' दक्षिणमार्गानुपादिना इत्यन्वय । के ते पितर इत्यतस्त्वान्विशिनष्टि-जितलोकानामिति । श्राद्धविडम्बित्युपशान्तिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको ये ते । यदा जितो लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितृणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दो.पि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह-अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दा इति । व्याख्याय प्राप्तवन् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह-ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते इति । ' ये ' अग्निहोत्रादिश्रौतैः ' कर्मणां ' ' देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्द शतगुणीकृत सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः ' ते ' आजानदेवा उच्यन्ते । ते तु पुंस्यन्यादिशतंस्वधारिणो महात्मन इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवैक आनन्द तदुपास्तवधिकारिण आजानदेवानन्दान् प्राक्तनानन्देषु जानतैरुपपन्न आजानदेवाद्यानन्देषु मनुष्यस्य मनुष्यदेहे एव जीवन् श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह-यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्त एकशास्त्रविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियः शब्देनोच्यते । " श्रोत्रियंरुन्दोऽवीने " (पा. सू. ५।१।८४) इति पाणिनिनोक्तवान् । वृजिन पापं तत्र विप्ले यस्य सः ' अवृजिन. ' पापरहितः कृत्ववेदोक्तकारिणान् । ' अकामहत. ' । आजानदेवावपितृनामन्देऽ

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽ
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतन्देवलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकऽ
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतङ्गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापति-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतप्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्म-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएषु ब्रह्मलोकः सम्प्रा-
द्विति ह्येनमुनुशशासितुदमृतुथुं सोऽहम्भुगवते सहस्रन्ददाम्युतऽर्च्यु-
म्बिमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अ-
वृजिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

विदुषा इति यावत् । चकारादेवविषय्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितनि-
स्यर्थः । एवमुत्तराणि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैरग्य उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषक्षेपुभ्यस्तत्तदानन्दस्यप्रयो-
जन तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानदोर्देश उपास्योपासकयोस्तुत्यानन्दप्रदर्शनज्ञाता परम्प-
विदः तदानन्दस्यप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

आजानदेवानन्दः शनगुग्नि सन् उपास्येन्द्रादीनां यन्निभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ
ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ' देवाना ' मृष्यादिभूतानां यष्टयानां निर्गसिद्धदेवादेशाऽपि उक्त-
ष्टानां ' लोक ' स्थानं तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुग्नि एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक
आनन्दा इति । न्यस्त्यानं पूर्ववत् । गार्गात्राजोऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओजप्रोक्तवान् उक्तः ।
सथैवात्रापि देवलोकानन्दं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्व लोकानन्दः शनगुग्नि एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्व-
लोक आनन्दा इति । ' प्रजापतिलोकः ' विराट्शरीरम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मलोकानन्दः शनगुग्निहो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापति-

स वाऽएषुः । (५) एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
प्रापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चि-
त्पुश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसद्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमुवैतद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भुगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वमिभोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

प्रकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद इति हैममनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं
दामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् सम्पसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
याद्रवति बुद्धांतायैव । स यदत्र किञ्चित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अप्यं
रूप इति । स्वर्गैवेतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दा इति । ' ब्रह्मलोक ' हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापरकरो नत्र
एव सवस्तुद्वितारितम्यात् ब्रह्मलोकमात्राविर्भावतरुण्यमस्य निर्दिश्यते । " यथ श्रोत्रिय " इत्यादि मानुषादि-
प्रापिषधि योग्यम् । यत्र श्रोत्रियवादिषु न मार्गमीम वादिसुगन्धुभवति । अत्र पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् ।
इति तस्मिन् एकोऽद्रेष्टयुगस्य - " मासुपजीवन्तीयन्तेन " कार्यकरणविनिर्मुक्तो य प्रयागत्मा निरतिशया-
नः परैरूर्गं प्रतिज्ञातः । स एव " स वो मनुष्याणाम् " इत्यारभ्य "स एको ब्रह्मलोक आनन्दः" इत्यन्तेन
प्रतिपादितः । तस्यैदानिसुपनहारमाह - एष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैममनुशशासितदमृतमिति । ' एषः '
विशुष्य श्रोत्रिय प्रयज्ञो निरतिशयानन्दः ' ब्रह्मलोक ' ' एतदमृत ' मुख्य मोक्षमर्थमिति ' एन ' जनेक
' ह ' इत्य अनुशासनानुशासितत्वात् उपदिष्टत्वानित्यर्थः । एष मुनिश्चामुपनहार धरा राजावात्रेयाह - सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्युत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तत्वात् सम्प्राद इति निर्दिष्टेन उपदिष्टत्वात्
एषां प्रागेव पशुकरे पर मानेन तस्मादूर्ध्वमपि मय ' ब्रूहीति ' विधानात्कथं । सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा
मुनिं परमश्रेष्ठ्यर्थं ॥ ३९ ॥

एतत् " तद्यथाऽस्मिन्काले " इति वाक्यमाख्य " एष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैममनुशशासितदमृतम् " इत्यन्तं
वाक्यं जान मुनिविषयम् । तथा च मुनिविषयप्रविष्ट आत्मा स इत्यादीं ससात्त्व्याद्यष्टाधिकप्रदर्शनायं
जापदूर्ध्वं प्रापयित्वा । मुनिर्वा दष्टाधिकतन्त्रस्य अन्यत्र साद्यतिपुमदाकनत्वात् यदभिरत्यामत मुनि-
इत्याज्जागतत्वात्प्रातिमाह - स वा एष एतस्मिन् सम्पसादे रत्वा चरित्वादिना । मय्यक प्रदीत्युप-
पत्ति मय्यात् । मुनिव्ययत् तस्मिन् ' सम्पसाद ' । " नीर्गो हि तदा यथाऽलोकान् इत्यपि भवति " " तस्मिन्
एकोऽद्रेष्टो भवति " इति चोक्तत्वात् जगत्पानराजेभ्यो मुनौ प्रसादशितशान्तेति माय । " बुद्धांताय '
जापदूर्ध्वं यर्थः । जज्ञात् । पूर्वेभ्यः । अत्रापि राजा विदालिन्कथार्थं महमदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनिं पुन
परमश्रेष्ठ्यर्थं ॥ ४० ॥

(त्पु) अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरीत्सीदिति स युत्राणिमानं न्येति जडया वोपतपता वाऽणिमाननिगच्छति युथाऽऽम्बुम्बोदुम्बरम्बा पिप्पलम्बा बुद्धनात्प्रमुच्यतेऽमेवायुधुं शरीरऽऽत्मात्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुं प्रतिपो-
न्याद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अन्तेभ्यः उदरीत्सीत् इति । यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छति । यथा आम्रं वा उदुवं । पिप्पलं वा सन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शरीर आत्मा एभ्यः अङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुं प्रतिपोनि आद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

शत. किं ब्रूमि येषामाह—अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकारेति । 'अत्र' " विमोहायैव ब्रूयति अस्मिन् वाक्ते भुने सति 'ह' किल 'याज्ञवल्क्य' 'विभयाञ्चकार' मीतवानित्यर्थः । ननु—कुतोऽप्य मुनेर्नपत् किं बक्तृत्वासामर्थ्यात् उत्तराहानाद्वा इत्याशङ्क्यां नैतदुपपन्नम् मयकारण, सर्वस्वात् । किन्तु अयं राजा नै-
तिवात् कामप्रभव्यानेन मोक्षफलकज्ञानलक्षण मदीय सर्वस्व ग्रहीत्यति इत्येतदेव मयकारणम्, इत्येतरा मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरीत्सीदिति । यतः अयं ' राजा मेधावी ' प्रवाशाली । अत्र ' मा ' मा ' अन्तेभ्यः ' प्रश्ननिर्णयवाक्यान्तेभ्यः ' उन् अरौत्सीत् ' आह्वयेत् पुनः पुनरुत्सरोऽहं ह्यरति-
त्यर्थः । इतिशब्दो मयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाप्त्यर्थः । जनको हि कामप्रज्ञां कुरीतं मम सर्वस्व ग्रहीयति, अतो हेतोरप्या अस्मात् भेतन्यमेव । न हि योमेऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञानं सहस्रोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः । त्व-
" किञ्चोतिरेवाय " इत्याहुन्त प्रभा. आदित्यजगतीतिरियादिनिर्णिताशब्दं किमनिर्णीतमुदित् " अत्र ऊर्ध्वं विमोहायैव ब्रूयति " इति शब्दः प्रश्न इति चत् सत्यं, यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ ससारनोक्तौ मुनिना उक्ते, तथाऽपि तत्र वा चामन स्वरजागरणो सचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसवरणरूपससारदृष्टांते-
बोक्ता । या पुनस्तास्य सप्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टांतार्या, इत्येवमन्यत राजा । अतो दाष्टंति कविवाचनं " अत्र ऊर्ध्वमिति " प्रश्न उपपद्यते । तत्र " स यत्राणिमानं न्येति " इत्यारम्य " इति तु कामयमानः " इत्यन्तो ग्रन्थ " उभावन्तावतुसचरति " इत्यादौ सूचितसहेतुससाररूपदार्शनिककथनपरो बोध्यः । " अतो कामयमानः " इत्यारम्य आदारीरकक्राकृणसमानो ससावनमोक्षरूपदार्शनिककथनमिति सामान्यतयाति । इदानीं स्वप्नजागरणप्राप्तिवह्नोकातर गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य मुखप्रतिपत्त्यर्थं ताददाह—स यत्राणिमानं न्ये-
सीति । ' स ' प्रकृत शिरःपाण्यादिमानं देहः ' यत्र ' यस्मिन् कात्रे ' अणिमानं ' अणोर्वाच कार्थं ' न्येति ' नितरामतिशयं एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु—अयं अणिमानमपि कस्मादेतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छतीति । ' जरया वा ' स्वमेव कालपकलवत् जीर्णं, अणिमानं निगच्छति । ' उपतपता वा ' उपतपन्निपुवतपन् ज्वलतिशोः, तेनोपतपता वा ' अणिमानं निगच्छति । तेन हि उप-
पमानो विषमाहितया भुक्ताचरणानावात् अन्नरसेनानुपवीरमानः इति कार्थमारगत एवेत्यर्थः । जरणी-
मयो रोगादिशरीरिण्डन कार्थ्यापत्तिश्च इत्येते अनर्थाः शरीरवनः अवश्यमाविन इत्येतदपि लोकप्रसिद्धं ब्रूया

तद्यथाऽनः सुप्तमाहितम् । (सु) उत्सुर्जघायादेवमेवायुर्धुं शरीरुऽ
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽत्सुर्जघाति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तम् । (सु) दुग्धाः पृत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः
पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवुर्धुं हैवम्बिदुर्धुं
सुवर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुप्तमाहितमुत्सर्जघायात् । एवमेव अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः
सर्जयति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तमुग्धाः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते । अयमा-
याति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इद-
मागच्छतीति ॥ ४३ ॥

गमयार्थमेवेत्यत इति भावः । तत कथं शरीरं विमुचनीत्यपेक्षया दृष्टातमाह-यथाऽऽर्धं वांदुम्बरं इति ।
यथा 'दृष्टातो लोके ' आन्न ' फल ' उद्वर वा फल ' पिप्लव वा ' फल ' बन्धनात् ' इत्येन सह फल मेन
मेन बन्धने स इतो बन्धननेतु शान् बन्धनम्, वृत्तमेव वा बन्धन यस्मिन् फल रमेन बन्धते तद्वन्धन, तस्मा-
त्प्रत्याद् ' प्रमुष्येत ' वातायनेऋनिभिनवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह एवमेवायं शारीर
भार्यैभ्योऽङ्गेभ्य इति । यथा अयं दृष्टान्त ' एवमेव ' अयं शारीर आत्मा ' शरीरे स्थूले भव शारीर आत्मा
किंवाधिको लिङ्गदेह एव आमप्रकाशित ' अन्वोद्दिभ्य ' देहावयवेष्व, चक्षुरादीन्द्रियमपानेभ्य ' स-
द-
दु-
' सन्त्यगोपावेन प्रकर्षेण निलययथा मुक्त्वा पुनर्वाकार ' प्रतिन्याय ' प्रतिगमन यथागत तथा ' प्रति-
' गीति ' योनि प्रति स्थानविशेष प्रति विद्याकर्मपूर्वसंसारवशात् ' आद्रवति ' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाजग-
' ततः स्वप्नमिति पुन पुन पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थं पुन शब्दः । प्रति-
' यापमिति शब्दावयवार्थं पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह-प्राणायवेति । ' प्राणाय ' प्राणव्यूहायैव प्राणाना-
' यानविशेषक्रियामेवावस्थानाय देहान्तरपहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाहोकातर गच्छत्यात्मा इत्यस्वार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टातमाह-तद्यथाऽनः सुप्तमाहितमु-
त्सर्जघायाति । तत्र दृष्टान्त - ' यथा ' लोके ' अन ' शकट ' सु ' सुदु श्रुत वा ' समाहित ' उद्वर-
' उमन्मूर्धभासादिगृहोपकरणेनाज्ञावेन च सफल माराकान सन् ' उन्सर्जन् ' नानाविध शब्द कुर्वन् यापादूच्छेत्
' गच्छतिनेनाविष्टित सदित्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह-एवमेवायं शारीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टान्त ' एवमेव ' अयं
' अयं शरीर ' शरीरे स्थूले भव आत्मा किंवाधिक स्वप्नपदान्ताविव बन्धनमणान्यां कार्यकरणमरोहाङ्गणान्तां
' एतेकेपरलोकात्पुनचारे सन् ' प्राज्ञेन ' परेणात्मना स्वयय्येति स्वभावेनान्वारूढोपिष्टितोऽनान्यमान
' उत्सर्जन् ' मरणाकाले मर्मकृतनममृतवेदनापीडितमज्जनो हिक्किकालक्षण शब्द कुर्वन् ' याति ' गच्छति ।
' अन्वोदितिवा अवयवमपाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छन्निव, न तु परमार्थतो
' लिङ्गाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु-अप्यं मुनूर्धो कुनो देहान्तरं यदसौ गच्छेत्, कर्तुंरमाशान् । न तावत्सदृश स्वान्, देहेन्द्रिय-

तद्यथा राजानमप्रिययासुन्तम् । (सु) उग्र्याः प्रत्येनसः सूतग्राम-
ण्यऽउपसमायुन्त्येषुथुं हेवश्चिदुथुं सुर्वे प्राणोऽउपसमायन्ति सुवेतदूर्ध्वो-
च्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १ ॥ (७) ४-१ ॥

तद्यथा राजानं प्रिययासन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे
प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असावर्ष्यात् । न चान्यद्वत् राज्ञो गृहनिर्माणकर्मवृत्त्यादिवत् अस्य देहनिर्माणव्यवस्थासम्बन्धः,
इति शक्त्या स्वकर्मोपाहितान्यैव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विषाकर्मपूर्वप्रशानुमानत्, सुममसुम वा देह हन-
कर्मोपयोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येव समावाप्त्यमाने अर्थे दृष्टानमाह-तद्यथा राजानमायंतमुग्राः प्रत्येनस
इति । ' उग्राः ' जातिविशेषा । दश उभे हिमे कर्मणि राज्ञा नियुक्ता कूरकर्मणो उग्राः । ' प्रत्येनसः '
एन, पाप तद्वान् इह एन शब्देनोच्यते तथा च-एनः एन, पापिन पापिन प्रति शासनार्थं नियुक्ता, कूरकर्मणो
' प्रत्येनसः ' उभेभ्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । ' सूता ' ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जाता सकरजातिविशेषा ए-
वाहनश्रोत्रिणा । ' ग्रामण्यः ' प्राग्नेतारः । सूताश्च ग्रामण्यश्चेति इन्द्र । तथा च-मत्त दृष्टान् । यथा
लक्ष्णे राजानं राज्याभित्त आसन्तमागच्छन्त् ' उग्रा प्रत्येनसः ' ' सूतग्रामण्यः ' राजकषिया । एते रश्-
भ्रामणन बुद्ध्या तदग्रामनात् पूर्वमेव अन्वैर्ष्यमोज्यनेहवोऽप्यलक्षणीधनुर्विद्वेः पाने, ' क्षीरेत्कदिमिराम-
गिध प्रासादोपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षते इत्यर्थः । किं सुर्वैः प्रतीक्षन्ते इत्यत अह-
अपमायात्पयमागच्छतीति । अप रादा ' आयाति अपमागच्छति ' इत्येव वदन्त सन्तः प्रतीक्षन्ते ।
पुनरतिरादारायैवय । दाष्टानिकमाह-एवं हेवविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अ
दृष्टान् । एव ह तिल ' एवविदः ' कर्मफलवेदितार समारिण सर्वाणि भूतानि पञ्चभूतानि इति कर्तुं
करणानुसर्गवृत्ति च आदित्यादीनि सप्ताहिकप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपयोगमार्गं शरीरादिभिः ' प्रतिकल्पते '
प्रतीक्षन्ते । स्वामिनि देहावाकारणरिणो आन्माभिव्यक्ति वाञ्छन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते
इत्येवशायामाह-इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । ' इदं ब्रह्म ' मोक्ष कर्तुं तु अन्मात् ' आराणि '
आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । समारिणि जीव अपमागिक्कहाद्दप्रयोगस्तु तस्य समुजो
ब्रह्माभिल्लवद्वापराट्, कथं वा अथ ' ब्रह्मास्मीति ' मनिर्येव इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः ।
अत्र शारांशरमकवामनो वर्तते इत्येवावातेवासो विवक्षितः । न तु पूर्वं भूतानि राजभृत्पवत् देहपारम्यं प्रती-
क्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तव गच्छतोऽप्यराऽपि शारांशरकमूतेः सर्ववामनो गमनमिति निदातिगिधने । प्रती-
क्षापुण्यत्सम् एवविदमि युक्तकर्मफलवेदिकातिवेदनमुच्यते शतव्यः ॥ ४४ ॥

एवमामनो ब्रह्मातदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषत्, तन्निर्माणे सहायकमन्त्रिणा । इदानीं गच्छ-
समारिण के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तीति किं स्वातन्त्र्येण, सप्ताहिकप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्तीति विधि-

स युत्रायुः शरीरुऽआत्मा । (त्माऽव) अवल्ययुः सत्सोऽहमिव
न्येत्यथैवमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सुऽएतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो
हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम् ।

स युत्रायं शारीर आत्मा अवलयं नीत्य सत्सोऽहमिव न्येति । अथैवमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

साया ससारिकर्मप्रेरिता एव वागाद्योऽनुगाऽऽन्तीति निर्णेतुं तावत् दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रयिया-
सन्तमुद्राः प्रत्येनसः सुतग्रामपय उपनमायन्तीति । लनत्र दृष्टान्त । यथा—‘ प्रयियासन्त ’ प्रकर्षेण
यानुमिच्छन् राजानं पूर्वोक्ता उगाद्य ‘ उ । ’ समर्थे सम्पगोक्षीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्ति । राजा सह-
गमनार्थं अनाज्ञया एव केचन तज्जिगमिवाभिहा इत्यर्थं । दाष्टान्तिकमाह—एवं हृदयं विद् सर्वे प्राणा उप-
समायन्तीति । यथा अयं दृष्टान्त ‘ एव हृ ’ इति ‘ एव विद् ’ कर्मफलवेदिनार मसारिण ‘ प्रयिया-
सन् ’ मरणकाले सर्वे प्राणा वागाद्य ‘ उपनमायन्ति ’ अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सह-
गमनार्थं ‘ उप ’ समर्थे ‘ सम् ’ एक्षीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्तीत्यर्थं । एवमात्मना सह गच्छन् प्राणाः
स्वाश्रयेणापञ्चालनभूतपञ्चकेन शरीररश्मिकीर्णैरेव सह गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनाममवात्
एति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनारिष्टितानां प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां
प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कश्चिन् काले न न क्वाः कश्चिन्कियं प्रायोमाह—एतेनदृष्टोऽवामो भवतीति ।
एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—सृतावुपश्रितानां उदात्तात्मे वाचो प्रवले सति ‘ एतत् ’ ऊर्ध्वोऽवामि च
यथा म्यालया ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ ऊर्ध्वोऽवामि ’ भवति । तस्मिन् काले तदुत्तमव्यर्थं । मरणा-
न्तरे हि प्राणा सर्वे प्राणिवु ब्रह्मादधती युसा । शास्त्रोक्तेकादिपरेति तु पुनरे न नै क्वायापिन ,
ब्रह्महात्त्यादिति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीदशमोऽध्यायः ॥ अथ शारीर आत्मा अवलयं नीत्य सत्सोऽहमिव न्येत्यथैवमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥ ५ / ४ । १ ॥

प्रस्तुते नमसरोपवर्जने “अथ शारीर आत्मा अवलयं नीत्य सत्सोऽहमिव न्येत्यथैवमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥” इत्येतेन सत्सोऽहमिव न्येत्यथैवमेते प्राणा अभिसमायन्तीति ।
“ तन्मात्रं सुतमादिन ” इत्यादी प्रवृत्त मोऽयं ‘ शारीर आत्मा ’ यत्र ‘ यस्मिन् काले उदात्तपुत्रेभ्यः
पनिवरे सति ‘ अत्रोऽवामि ’ अवलभ्यवमित शौर्यव्यतिरेक नीयं निरुपतिना प्रत्येन ‘ सत्सोऽहमिव ’
सृष्टनामिव अविवेकतामिव ‘ निरुपतिना ’ इति । अथ ‘ तदा एवमात्मन कलकलवित इति ‘ एते

‘ अन्येषो वा शतैस्देशेभ्यः ’ श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्कामनीत्यर्थः । तस्मात् सकर्मैवानुष्ठेयमिति श्रुत्वा ननु-निर्गच्छता प्राणाना मध्यं कथ्य प्रागान्यमित्यपेक्षायामाह-तुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामतीति । यथार्थं यथाश्रुतं ‘ तं ’ विज्ञानानामानं ‘ उत्कामन्तं ’ परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय उद्भूतामिप्रायं ‘ अनुत्कामन्तं ’ प्राणं सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ इवात्रिकाया राजानमुत्कामतीति । तं च ‘ प्राणमनुत्कामन्तं ’ अग्रागृह्णन् इति ‘ सर्वं प्राणा ’ ब्रह्मादयः प्रपन्नस्य परिवारस्थानीयाः अनुत्कामन्तान्यर्थः । न चात्रानुत्कामन्तः कर्मात्कामन्तः किं तु-विज्ञानमप्यदं प्राधान्यद्योतकम् । तथा हि-वागादयो हि प्रागा मुख्यप्राणार्थिताः इति उद्गात्रयोर्निर्गतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्यनुक्रमणादौ षोडशवर्षीयः । अतो मुख्यप्राणोऽपेक्षया विज्ञानानामानं प्राधान्यम् । एतच्च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दं प्रयुज्जितम् । लिङ्गावभासात्कर्म्यात्मनो लिङ्गस्य च उक्तमणे देशकालभेदाभावान्न न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । यत्र विद्यमानस्यार्थसिद्धमाह-संज्ञानमेवान्वयवकामतीति । यथोक्तमप्याश्रुत् स्वकर्मानुसारिणाविदेशविज्ञानमिदं भवति । तथा उत्कामन्त्यन्तरं ‘ महानमेव ’ विशेषज्ञानोद्भान्तमेव गन्तव्यं ‘ अन्वयवकामिति ’ अनुच्छेदव्यर्थः । तथा च दुःस्वहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्भिहितशरीरं पचयन् महीषं व्यम् । किं च-सर्वशुभकर्मैश्च प्रयित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानात्पो इति । सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यता दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्मभूतं प्रकरणात् । यदुक्तं इत्याप्रप्रज्ञेतेन तदेव स्पष्टयति-न एव ज्ञः सविज्ञानो भवतीति । ‘ नमः ’ सुमूर्ति आत्मा ‘ इह ’ ज्ञातृत्वमात्र एव मन् मविज्ञानं । पूर्वप्रज्ञाऽऽद्यमावनाय शानेन रितानेन च वर्तमानो भवति । इत्येव विशेषविज्ञानवान् भारतीयर्थः । एतच्च मविज्ञानत्व कर्मवशादेवैव मती न मन्वत्रेन । स्वातन्त्र्येण हि मविज्ञानमे सर्वं कृतकृत्यं स्यात् । नैव तु तदुच्यते । तस्मात् कर्मोऽनुत्कामो भाविदेशविषयकान्तं कर्मण्यन्याप्रित्तवामनामकनिशोऽज्ञानं सर्वोऽद्योक्तं अन्वयकाले मविज्ञानोऽपि । पूर्वं शकतेवन् मधुतामपार उन्मत्तवानीत्युक्तम् । तत्रेदानीं हि नमः परलोकस्य प्रदि तत्र । १० । ६ सम्भारस्थानीयं परलोकं न वा यदुक्तं । तत्र शरीराधारमरु च क्रिमिति विज्ञानायामाह-नं । १० । ७ । समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणान् अग्रमाणाश्च ज्ञानं सम्प्रज्ञानमशरज्ञानमित्यथाज्ञाननाशो न्येनैव ननुभव ज्ञानमात्रं इह विद्याशान्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य मसारविरोधित्वत् । शास्त्रो देवैर्न कल्पनावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाऽस्मिन् कायमास्य तमर्षे इह तर्पशान्देनोच्यते । क्रियमाणस्य ही तदकल्प्यं च मुक्तस्य यः सम्प्रकारो इति मखिलः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । इह विद्यार्कभूतो कार्यकोटिरुच्यते इत्येव चचन कृतम् । पूर्वप्रज्ञायामनुद्भवत्प्रमाणार्थं पृथङ्मन् । प्राणस्य तस्या मुख्यमातस्य कर्मणं परितोऽप्यज्जायमानस्य मूलत्वाच्च । न च-एतस्या कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोञ्जस्वमेव नास्ति कुलं प्राक्त्वदिति शान् । पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तकस्य बहुतरस्य कारस्य दर्शनत् । तथा हि-केवाचित् कमुचित् किणुत् किं कर्मादिलक्षणानु विवेकान्याम जन्मन पवारस्य कोटौ च दृश्यते । केवाचित् पुनरत्यन्तमुपग्राह्यमपि किणुत् निर्माणादिलक्षणानु अकोशलं दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विद्या विद्यार्कभूतो तत्फलभूतो वा न कस्यचित् इति नियुक्तं तस्या प्रागान्यम् (१) । अथवा विद्यार्कभूता च पूर्वप्रज्ञया उद्भवात् तयोः कायेकोटिवत्त्वत्त्वं चचनम् । इतस्तथा. कार्यत्वात् पृथक्प्रकरणम् । सन्ध्याऽपि कार्यकारणकोटयोः द्वैतस्य निदर्शयति । तस्यादेतत् त्रयं विद्यार्कभूतपूर्वप्रज्ञास्य स कतिफलभारस्थानीयं परलोकप्रायेयमिति । तथा च-त परलोके एतत् विद्या च कर्म च ‘ विद्यार्कभूता ’ उक्तरूपे ‘ सन्ध्याऽप्येते ’ सम्प्रगन्वारभेते अनुत्कामन्तं । पूर्वप्रज्ञा चोत्कामन्तं

तद्यथा तृणजलायुक्ता । तृणस्थान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमुवा-
यम्पुरुषऽइदं शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं
रूपन्तनुतुऽएवमेवायम्पुरुषऽइदं शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्न-
वतरं रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा देवम्वा
मानुष्यम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं
पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्य वा । गान्धर्व वा ।
ब्राह्म वा । प्राजापत्यं वा । देवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

सम्बन्धने, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्यार्कमूर्खप्रज्ञास्य त्रय देहात्मप्रतिपाद्युपभोगसाधनम् । तस्मात्
विद्यार्कमूर्खे शुभमेव ममाचरेत् शुभफलमेति प्रररणार्थं ॥ ३ ॥

एव नभूतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानं कथं संप्रतिपद्यत इत्यत्रापि दृष्टान्तमाह—तद्यथा
तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । न तत्र इदंभूतवान्ममस्य त्रियमाणस्य तथा वामनदा
देहान्तरमवाप अथ दृष्टान्तं । ' यथा ' एव प्रकारेण तृणजलायुक्ता ' तृणस्थान्तमवगतं गत्वा अर्थात्पुणान्तरं
मात्रिण्य आमानमात्मन पूजावयवमुपसंहरति अग्निमावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष
इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽपि दृष्टान्तं । ' एवमेवायं पुरुष '
 ' य दृष्टान्तं समारो ' ' इः शरीरं ' पूर्वादानं ' निहत्य ' स्वप्नप्रतिपत्तिस्तुपि पातयित्वा ' अविद्यां गमयित्वा '
 अचेतनं कृत्वा अग्निमात्मन्याग्नं प्रसात्नया वामनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा ' आमानमुपसंहरति ' ।
तस्माद्भूमिनि आत्मनश्च प्रतिपद्यत न पूर्वदेहं दृश्यते । एतन् एतद्व्यक्तं पददन्ति पौष्टिकिका—तृणजला-
युक्तादृष्टान्तात् देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुक्तव्यपमेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगाममिति । यस्मात् देह-
निर्गमनाप्रागवस्थासंभवे यथोक्ता इत्यस्या वामना विद्यार्कमूर्खमिति भाविदेहं स्पृशति । अतोऽपि तत्रोत्थितान
करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजन्तीत्येवमिदं तृणजलायुक्तादृष्टान्तं श्रुत्वा दक्षितं । तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव
परलोकगाममिति असुखमिति ॥ ४ ॥

एव जलायुक्तात् वामनस्यैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मन तदारम्भस्यापि एव भूतार्थानि "तद्यथा राजानं"
इत्यादायुक्तम् । तत्र किं नियोगात्तमेव भूतपत्रकं पूर्वदेहदेहस्यैवमर्दने अन्यदन्त्यदेहस्यमात्मानं । किं वा
अन्यदन्त्यदेव भूतपत्रकमन्त्यमन्त्य देहं जननीति सन्देहे तत्तद्वनपत्रकोत्पत्तौ कारणान्तरस्य शृङ्खलात् मायायाः
सर्वकारणत्वेऽपि तत्तदेहस्यमममे तत्तदुपपन्नभूतपत्रकोत्पादकत्वे प्रमाणान्तात् प्रतिदेहात् भूतपत्रक-

स वाऽअयमात्मा वृहत् । विज्ञानमुयो मनोमुयो वाह्मुयः प्राणमुय-
 श्चक्षुस्मयः श्रोत्रमुयऽआकाशमुयो वायुमुयस्तेजोमुयऽआपोमुयः पृथिवि-
 र्वामुयः क्रोधमुयोऽक्रोधमुयो हर्षमुयोऽहर्षमुया धर्ममुयोऽधर्ममुयः
 सर्व्वमुयस्तुष्टदम्मुयोऽदोमुयऽद्वृति यथाकारो यथाचारी तथा भवति
 साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कुर्मणा
 भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाहनयः । प्राणमयः । चक्षुर्भयः । श्रोत्र-
 मयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रोध-
 मयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । धर्ममयः । तद्वशाद्दम्भयः । अदोमयः । द्वृति ।
 यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन
 कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे मानाभावात् न द्वितीय पक्ष सम्बन्धव्यभिक्तय प्रथमपक्षमेकाकीकारयितु इष्टान्तमाह-तद्यथा
 पेशस्कारीति । तद्यत्र निवोशात्तमेव मायामय भूतपञ्चक प्रतिदेहारम्भ उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टत ।
 ' यथा ' लोके पेश सुवर्णं तत्करोतीति ' पेशस्कारी ' सुवर्णकार ' पेशसः ' सुवर्णस्य ' माया ' पूर्व-
 रवनामपदावापि अद्योपशुच ' अन्यत् ' पूर्वस्मादचनाविशेषात् भिन्न भवादि न च ' नृत्तर ' अभिनवतर
 कन्याणादपि कल्याण कल्याणतरमनिशोभन ' रूप ' ' तनुते ' निभिनोति इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह-
 एवमेवार्थं पुरुषऽइदं शरीरं निदृश्येत्यादिना । ' रूप ' नरदानविशेष देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् ।
 किं तदारम्भमात्र शरिरमित्यपञ्चामाह-पिण्डं वा गान्धर्वं वा ब्राह्म वा प्राजापत्यं वा देवं वा मानुषं
 वेति । पितृभ्यो हित ' पित्र्य ' पितृलोकोपयोगमिति यावत् । एव तत्तदोपयोगयोगश्च तदन्तमक व्याप्ये-
 यम् । ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भं, तदोपयोगयोगश्च ब्राह्मम् । प्राजापतिर्विशष्ट तदोपयोगयोगश्च ' प्राजापत्य वः '
 शरीरम् । ' तनुते ' इति प्रायेकमभिस्त्वभ्यन्तं । देहव्यक्त्यामानन्त्येन प्रत्येक कथयितुमशक्यं वात् अनुक्तं
 र्जनामाव्यवहारेण गृह्णाति-अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुत ' अन्येभ्यो भूतेभ्यः ' प्रेत-
 निर्गमादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते इति सम्भवत्ये । तस्यार्द्रार्द्रान्तरदेहस्यैव कल्पयेत् भूतानि शरीरान्तरारम्भ-
 याणि । तदशाचाव्य ससरणमिति भावः ॥ ६ ॥

योऽयमात्मन समारंस्त्वन्व स वास्तवो न भवति किं तु-अद्वैतादिक एवेति तदुपायिनो दर्शयितु
 आत्मनो वास्तवस्वरूपमाह-स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति । ' स. ' प्रकृतः सत्तरी । वैश्वान्तस्त्वयुत्तर्यः ।
 अयमपि विपातकार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकारः अपरोऽहमात्मा वृष्टय साधुं विदामु, एवभूतः सोऽहमात्मा
 ' दे ' ' ब्रह्म ' अशनायायननिप्रदमाःमैव अस्य समारिणो वास्तव रूपमिति दर्शय । त्रैलोक्य सत्तरमात्मा अविपात-
 अरुह्यत प्रतिपद्यः । पुनः सम्यक् ज्ञानात्तद्व्यने ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । रदानो याप्रयुक्तः एवविधरणमनो

बन्धः तातुगार्थान् आह-विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय इति । विज्ञान बुद्धिः तन्मयः तद्रागः ।
 बुद्धर्व्याख्यानादि धर्मस्य कर्तृभावे आत्मन्यारोपे । अतस्त-प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि भवत् प्रावार्थः,
 न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मत्रोमयः । विज्ञानमयश्च चिन्मयः चोपलक्षणम् । मनोमयत्वमहकारमयचोपलक्षण-
 मिति द्रष्टव्यम् । इदमव्यापारकाले वाङ्मयं स । प्राणमयः पञ्चत्रिकरतन्मयस्त-प्रायः । तथा ह्यवदर्शनकाले
 चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनोदेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एव प्राण-
 तुमयादिशरणं चक्षुरादिकरणमत्र सन्नामा शरीरस्यभेदभूतमयोऽपि भवतीत्याह-आकाशमयो वायुमय-
 स्त्रेजोमय आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारोपे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारोपे वायु-
 मयः । तेजसशरीरारोपे त्रेजोमयः । तथा वरुणलोकेशु आप्यशरीरारोपे आपोमयः । पार्थिवशरीरारोपे पृथिवी-
 मयः । एव कार्यकरणसंघातमयं सन्नामा तत्रामिष्यज्यमानातरामवृक्षयुगाधिकश्च भवतीत्याह-क्रोधमयो-
 ऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ताप्राप्तवन्ववेदशक्तिन तद्विषयामिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरणे
 केनचिन् प्रतिहृत्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोवो यदि केनचि-
 द्दूपायेन निवर्तितं स्यात् ननु प्रमत्तचित्त अतोऽत्र तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा दृष्टवस्तुसयोगानिमित्तो
 हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । दृष्टवस्तुविद्योगनिमित्तं 'अहर्षः', तन्मयः 'अहर्षमयः' । एवमक्रोधहर्ष-
 मययोः क्रोधहर्षमययोः चात्मनः क्रमेण पुनश्चोपलक्षणमयत्वमवतीत्याह-धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादिभि-
 र्तिना धर्माधर्मप्रतिश्लेषपद्यत इत्यर्थः । एव वर्णाधर्ममयः सन् सर्वधानो भवतीत्याह-सर्वमय इति । सर्वस्य
 व्याकृतान्वाकृतस्य जागतो धर्माधर्मकार्पत्वेन तस्य कश्च प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वमयः' भवतीत्यर्थः ।
 ननु-व्याकृतमात्रस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वस्य तदभावात्, कस्य सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्या-
 काशाया अपरोऽङ्गोऽपि कार्यकिंनो तत्कारणभूतः परोऽङ्गोऽपि धूमाद्वह्निविव ज्ञातुः शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्व-
 मयत्वस्य सायणनि-तद्यदेर्दमयोऽदोमय इतीति । यथाऽपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते । नत्
 इरमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण किंनो भावनारुद्रपरोऽङ्गत्वकारणत्वेन अनुमीयमानं अत्र इत्युच्यते । तथा
 च यदा यस्मिन् समये अ-यमा गृहमा विषयादिमयः तदा 'इदमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण
 अनुमीयमानभावनान्तमस्तुविषयादिमयः 'अदोमयः' । तदिति पदं सर्वमयत्वमाधनोऽसहकार्यम् । तदिदं
 सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्याथ यथाकार्या-यथाचारी यथाचारी तथा भव-
 तीति । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' ।
 सः 'तथा' तादृशी भवति । कारणवशानुक्तो भवति । कारणं नाम विधिप्रतिषेधग्रन्था नियता
 क्रिया, चरणं तु अनिषत्क्रिया, इति विशेषः । एव यथाकार्यन्यायस्य तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे-
 साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुर्लुष्टं विनृण्वर्त्तान्तिके भवति । 'पापः'
 निकृष्ट एव स्यात्प्रादी 'भवति' जायते इत्यर्थः । ननु-साधुकार्यादी तादृशीत्यर्थव्यवधानान् भूयोऽप्यान्त-
 देन पुन्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानान्, इत्याशयाया प्राप्ताया सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवे-
 वेति दर्शयितुं शकार्वाक्यं ताच्छील्यप्रत्यय विहाय आह-पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति ।
 'पुण्यः' पुण्यवान्, 'पापः' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्मान्यामे तादृशानिशापो भवतीत्येवपरीतैव
 ताच्छील्यप्रत्ययोपशान्त्य । न तु सकृदनुष्ठानान् त-कालमन्वन्भावपरत्वेत्यर्थः । यत् एव उक्तंशुभकृष्ट-
 योनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवामासारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्, अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् ।
 नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्पु) अथां ब्रुवाहुः । काममयऽपुत्रायम्पुरुषऽडुति स यथा-
कामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यतऽडुति ॥ ७ ॥

तदप इच्छाको भवति । तदप सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गम्मुनो यत्र निप-
क्तमस्य । प्राप्यान्तद्कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करात्ययम् । तस्मा-
ह्योकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणऽडुति नु कामयमानोऽथाकामयमानो
यांऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआश्रुकामो भवति न तस्मात्प्राणाऽ
नुत्कामन्त्येवैव समुवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

अथो ब्रुवाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति । यथा-
क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति—“तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं
कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करात्ययम् । तस्माह्योकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ।”

पुत्रप्राप्तयेव समारामाशरणकारणवमिति यदिदमुक्तं तन् पूर्वपञ्चीकृत्य ददानीं काममैवामाशरणकार-
णवमिति सिद्धातमभिप्रेत्याह—अथो ब्रुवाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपञ्चाङ्गतर सिद्धातमभि-
प्रेत्याश्रितक अभ्योशादः । ‘मलु’ निश्चयं । स्थूलदश एके आचार्यां पुत्रप्राप्तयेवोऽपुत्र
इत्याह कथयति । अन्ये पुत्रवामोक्तकृताला ‘अयं पुत्र’ वायु काममय एव’ कामो विप्रारित्वा
तन्मय इत्याह । न चैव सति अविद्यायां समारहेतु बानुपपत्तिः, तस्यां स्वतः तदेवतुलानुपपत्तेः इष्टवान् ।
महत्कारणैश्चापि नु काममैव प्राशान्यान् काम एव असाशरण कारण समारस्य । उक्तयो पुत्रप्राप्तयो-
रपि तदभावेऽनुदवात् “असामस्य क्रिया काचिन् इत्यने नेह कथयित् । यथाहि इत्यने किञ्चित् तत्त-
मस्य चेष्टितम् ”—इति मनुस्मरणात् । कामान् य कामयते मन्यमान स काममैवामाशरण-
कारणत्वात् युक्त काममय एवैवकारणमित्यर्थः । कया प्रणाहया कामस्य समारकारणवमित्योऽप्यामाह-
स यथाशामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति एवादिना । स आत्मा मामान्यत काममय सन्
‘यथाकाम’ यादशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । क्रतुनांमाप्यवसाय, यदन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । काम एव रूपदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिप्रेतको भवति । स तस्मिन् विषये अविहन्यमान स्फुटी-
भवन् क्रतुवसायने तन्मय आत्मा भवतीति दावन् । स ‘यथाक्रतुर्भवति’ यादशकर्मविषयेण क्रतुना युक्तो
भवति । ‘तत्तत्’ इत्ये । यद्विषय क्रतु स्वयं तत्कलविषये तवोप्य कर्म निर्वर्तयतीति दावन् । ‘यत्कर्म
कुरुते’ तदभिसम्पद्यते’ तदीय फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति । तस्मात्तद्वसायैव काममयत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तोऽयं मज्जमग्निमाह—तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणैतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तोऽयं
एव सार्द्धं ‘भोक्तः’ मन्त्रो भवति । ‘अस्य’ उद्गताभिलाषस्य ‘क्रिया’ मन्त्रदशावयवस्यक मन्त्र प्रथम-

इति तु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आत्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव मन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

वान् मन प्रादुवाच्यम् । यद्वा प्रमादादिसानी येन माश्वेण मत्स्या लिभ्यते, तन्मनो लिङ्गिति तर्हि
 ' मनो पत्र ' यस्मिन् शतश्रे कले ' निष्क ' निष्कयेन नक्त भवति । तन्मनः सङ्गल-पक्षरूपायण ' सन् '
 ' क्रमणा ' फलारभकीभूतकर्मणा ' सह ' ' तदेव ' गतय फलमिति गन्तव्यमित्यथ । तथा च-यदभिलाषान्
 र-कम कृतवान् तत्र मनोऽविषद्वतशान् तन क्रमणा महाम्य त-फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूल
 समारम्भेयवगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य उक्तमनश्च " इव सर्वं प्रवर्तयति कामाः " - ()
 इति श्रव्यतरान् अवगम्यमपुत्रार्थस्य दुःखदुःखैर्जीवन्मुक्तस्य अवशिष्ट ईशैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणान्
 अर्गन् विद्यमानान्यपि कामाणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगते काम एव ससारे हेतुरिति भावः ।
 ननु- कामप्रभाल मपरति चेत्; कर्मफलभोगालम्ब कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याकाशमाह-प्राप्त्यांति
 कर्मणः न्यायिता । अप फलान्त कामी शक्तिमन् लोके पक्किक्रमं करोति ' तस्य ' ' कर्मण ' भोगेन
 अन्तमवसाने ' प्राय ' कर्मफलभोगममिति गावाः ' तस्यान् लोकात् ' भुक्तभोगान् ' पुनरेति ' आगच्छति ।
 ' अस्मि लोकात् वर्षणे ' । कर्मप्रदानवान् श्रम लोकात् कर्मण इति विग्रहणम् । श्रमिन्मनुष्यलोके कर्मकर-
 गाथमिदम् । तस्मादेव फलान् सन् कर्म कृत्वा त-फलभोगार्थं गच्छति । नतश्च पुन कर्मकृतार्थमागच्छती-
 त्येवभूतमरणप्रवाहस्य विना प्रत्यक्षानमनु उदात्त न कर्मफलभोगावसाने मुक्ति शक्येति भावः । इदानीमज्ञान-
 कारणतः काम एव ससारानीयारणकारणमि युक्तमुपसहरति-इति तु कामयमान इति । इत्येव ' तु ' म्बु
 ' कामयमान ' समवर्तन्ति शेष । एव इयता प्रवच्येन अवस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूत ससार सकारणको
 दृष्टान्तः । इदानीं योधिदानिहनेनेव पुन सुखिदातत्प्राप्तमनः समादिहीन रूप मोक्षदृष्ट तभूत यन् अति-छन्दो-
 वाक्पेनीक तस्य दार्ष्टान्तिकभूत मोक्षाय मोक्षस्वरूपमाह-अथाकामयमान इत्यादिना । अथवाच्य-
 ससारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मान् कामयमान एव एव समवर्ति । तस्मादकामयमानो विदाल कचित्समवर्ति ।
 " न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति " इति वचनान् कामानावे तदुत्थन समरणहेतुरुर्माभावाच्च । किं तर्हि " ब्रह्मैव
 मन् ब्रह्माप्येति " इत्यभिप्रेत्यान्वयः । इतोऽकामयमानः स्यादित्यत्र आह-योऽकाम इति । वाग्येव शब्दाद्यर्थेषु
 दृष्टियुक्तिरुक्ता कामा यस्य न मन्ति स ' अकाम ' इत्यर्थः । अकामोऽपि हुतो हेनोऽपि यत आह-निष्काम
 इति । अतिब्रह्मराष्ट्रिता शब्दादिवामनात्मका अन्तस्था ये कामा ते निर्गता यस्मान् स ' निष्कामः ' ।
 अत अकामयन्ते वाया निरत्यन्ते । निष्कामयन्ते तद्वेनुभूता आतरा इति अपौनस्त्वल्पित्यर्थः । कथं च
 निष्कामयन् भवन्त्येवेषुआयामाह-आत्मकामि इति । अतैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्य आत्मनाप्रत्वे
 प्रमित्येव स्वातिपिक्तजामपितृवरादित्य आत्मकामवम् । अतः शब्दादिमाध्यमुत्पत्त्यादि आत्ममात्रवान् आत्मैव
 कामो यस्य स ' अकामकाम ' इत्यर्थः । अत एव-आप्तकाम इति । ओला. कामा येन स ' आप्तकामः ')
 अ-मयान वादाभिराम-चमिन्यर्थः । अर्थादा मन्त्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वामवगन् ससारो दुर्वार इति
 आत्मनो ज्ञानाय यतिनयमिति सूचिन प्रवर्ति । किमेवविधस्य भवनीयपेक्षाया मोक्ष एव मवनीत्याह-न तस्मा-
 त्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव मन् ब्रह्माप्येतीति । ' तस्मान् ' अकामयमानात्सकाशादि
 ' प्राणा ' वागादयः ' नोत्क्रामन्ति ' । कामाभावेन कर्मानावे सति गमनकारणभावात् । किं तु-तत्तलोह-
 निःशिमोदर-विद्वन् अत्रैव ब्रह्मस्वरूप एव ' समवर्तयते ' सप्रलयात्वेन इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव ' ब्रह्मैव

तदेव श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी । वल्मीके मृता पृत्यस्ता शयीतेषुमेवेदथै
शरीरथै श्लेथेऽथायुमनुस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञात्मा ब्रह्मवु लोकुऽएषु
सम्प्रःडिति होवाच याज्ञवल्क्युः सांऽदम्भुगतं सहस्रन्ददासीति होवाच
जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेव श्लोको भवति—“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ”—इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शरीरं, एवमेव इदं शरीरं श्लेथे । अथायुमनुस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मवु लोकुऽएषु इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽइं भगवन्ने महस्यं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् 'सुपुण्यव्यापामित्र अपरिच्छिन्ननिप्रवेशाद्देवतात्त्रिचिद्विज्जोति स्वभाव सन् 'ब्रह्मायेति' प्राप्नोति नियामत्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरूपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममय समस्तानि ब्राह्मणोक्तोऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मनोदाहणेन कृतं तथा अत्र, पुरुषोऽर्थे मन्त्रमुदाहृति—तदेव श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तत्रान्विनन्दे मोक्षतत्त्वात्, येषु 'एष श्लोकः' मन्त्रः 'भवति' अन्तर्यामिण्य ब्रह्मविदः 'यदा' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां 'हृदि श्रिताः' 'ये कामाः' तुल्यत्वेन अत्रद्वियमाणा द्विविधद्विप्रप्रवृत्तिहेतुभूता सन्तो जगत्जनका वामनामका । तैः 'सर्वे' समन्थाः 'प्रमुच्यन्ते' ममृत्यो विधीयन्ते । न तु सुपुमात्रेण कारणामना अवदिष्टे । 'अथ' अत्रा हेतौ सङ्गतः कार्यविशेषोक्त्यात् तदा 'मृत्यु' मरणमर्थाऽपि सन् 'अमृत' अमरणमर्था भवतीति यावत् । तत्र च कामविशेषोक्त्यात् भवतीति निर्देशतामर्थ्यात् अविशेषात् अत्रा मयिवा कामा मृत्यो भवतीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवतीत्यत उच्यते—अत्र ब्रह्म (समश्नुते इति) अत्रान्विनन्दे शरीरे शिवतः सन् 'मस' 'समश्नुते' ब्रह्माभूतो भवति ब्रह्मात्मापत्तिलक्षणे मोक्ष एवाभूतत्वम् । तत्र विशानिशरीरे एव कामनिर्ल्वया अन्वित्यवयने । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु—विदुषः सर्वोत्पत्तिव्यापामित्राणां विद्यादिषु वाचिनेष्वपि अमो देहे नेदुर्तनं ततोऽप्य पूर्ववन् देहं हित्वा द्विधा वैदुष्यमेवेत्याशकाया तत्रितारकरणार्थं तावन् दृष्टानमाह—तद्यथा—ऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति । तत्र दृष्टान्तः । 'यथा' लोके अहिः सर्पाः यस्या त्वचि नितरा लीयन्ते ना सर्वस्य स्वक् 'अहिनिर्ल्वयनी' । सा 'मृता' अहिदेहविमुक्ता 'वल्मीके' सर्पाश्रये 'प्रत्यस्ता' प्रतिश्लिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती 'शयीते' वर्तते । सर्वे च यथा तत्र निगमनप्रवेशो कुर्वन्तनि निर्गमहाहृतिको वर्तते इति अपरो दृष्टान्तः अर्थात् विवक्षित इत्यर्थः । निर्मोक्तदृष्टान्तत्वं

(स्त) तदुपेते श्लोकाः । (५) अणुः पन्था वितरः पुराणो माथुं

तदुपेते श्लोकाः—“ अणुः पन्था वितरः पुराणो माथुं वित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

सावदाष्टांतिकमाह—एवमेवेदं शरीरं ग्रेत इति । यथाऽप्य दृशत. ' एवमिदं शरीरं ' म्यूतं सूक्ष्मं च सर्व-स्थानियेन मुनेन परिश्रुतं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ' शेतं ' विशया सम्बन्धहेतोर्विधायाम्. समुच्छेदादिति । ननु—दृशते मर्तनिर्माकयोर्भेदेनावस्थितवत् दार्शनिकेऽपि विद्वत्तद्देहोन्मया स्यात् । अन्यथा देहदेहि-भावातिदेरेति चेन्मा मस्या. । यथा अहिनिर्मैकयो पूर्वविद्वानो मिय सम्बन्धो नास्ति । तत्रदेहिदेहयोपि पूर्ववत् मिथ्याऽभिमानाप्य. सम्बन्ध इतानीं नामनीत्येतावन्मात्राऽस्यात्र विवक्षितं वादित्यभिप्रेत्य संपदशतस्य दार्ष्टान्तिक-माह—अथाऽप्यनस्तिक्वोऽशरीरः प्रकृत आरिमा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्रादिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हे-वर्थ. । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागीदित्यर्थः । अपमान्मा आत्मस्वरूपापनो विद्वान् ' अन-त्यिक. ' । अर्थापि मरणमर्मकशरीरगतमज्जाऽरिदक्रान्तेऽनुकूलवानुगलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरण-धर्मक मज्जादिक यस्मिन् स अनत्यिक. अमृत इत्यर्थ. ; तथा चाग्निहर्म्ये श्रुते—“ उभर ईतदरे प्रजा-पतिरात्र मन्त्रैश्चाभूत च ” (श. प. १०।१।१।१) ति प्रकृत्य “ अथ पुरीः निवपति तद्वास्तैतद-सुखेव गंगं तर्हि तन्मर्त्यं मर्त्यं यमदुर्गमं त्वत् ” (श. प. १०।१।१।४।७) इति । अमृत उतो हेतोरेत्यत आह—‘ अशरीर. ' । अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्यः सृष्ट्या ' अशरीर. ' एव । अत एव ' प्राज्ञः ' साक्षरं । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ' ब्रह्म ' अदानावादिर्जातः परमा भव । ब्रह्मात्म्यं कणलासनादि-विषयं च चापि तु ' लोकं त्वं स्वभक्तान् जेति विशेष्य बोधम् । दाज्ञ-०-१२ मुनि सम्राटिति ' राजात्त गयोऽप्य इत्येव ' ह ' किल ' उवाच ' उक्तवान् । तथा च—आवर्तकसमस्तभूतस्य विदुषो देहसम्बन्ध-हेत्वजालवन्तो पूर्ववत्परिणामिनामाभावाल विचारैरर्थमिति भाव । य एवं मुनिना विमोक्षाधि. कामप्रसन्नो वतो दत्त. । स यद्यपि सहंशुर्तो दन्त-नी गच्छन्तो दशतपूर्वतो जनकयाज्ञकस्याप्याभिकारुपासिण्या ध्रुया सविस्तरो निर्गत । तथापि य. साऽनात्प्रज्ञानेनुपन्यासस्य पूर्वमसद्वृत्तत्वेऽपि ज्ञानोदयसम्भ-रणभूतशमार्थना तत्रानुक्तवान् न सह भूयोऽपि सम्पन्नो विद्यामात्रस्येन विद्यास्य इति वक्तव्यविशेष-सम्बन्धात् सहसदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्तभाव मूवपन् प्रलज्जे, न सर्वस्व उत्परिप्रेत्याह धुनि.—सोऽहं भगवते महत्त्वं द्दामीति होवाच जनको वैदेह इति । ' सोऽहं ' इय विवाङ्मनवत् ' भगवते ' ' सहस ददमिति ' पूर्ववत् । नन्वेव वक्तव्यमोऽपि चन्, राजा पूर्ववत् ' अत ऊ-र्ध्वं विमोक्षायेव ब्रूहीति ” कस्यल पृच्छेदिति चेत् सः. शास्त्रे आनो-व्यमानं ज्ञानादन्वयत् साध्यामोक्षमात्रमधीक्षते । मन्थासादेभु तद्विषय साध-नत्वादिति विवक्षन् विमोक्षायति नापृच्छन् । विदुषो हि नि शेषकेशोयसमात्मस्वरूपावस्थितस्य स्वत. निद्वः सन्थासादिः, न ज्ञानसाऽनम् । किं तु “ सन्थाभेन तनु सकेत् ” () इति ह्येते प्रविदस्ति-कर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषो पुन. “ त्यजन्त हि तच्छ्रेयं त्कु. प्रयत्नं पर पदम् ” इति वचनाद् ज्ञानार्थेवेन सन्थास नपार्थकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं महसदानमिति भाव ॥ १० ॥

“ अथाकामपमान ” इत्यादिवऽज्जेन “ यदा सर्वं प्रनुष्यते ” इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः २२१८

स्पृष्टोऽनुवित्तो मुयैव । तेन धीराऽभ्रपियन्ति ब्रह्मविद्ऽउत्कृष्य स्वर्गं
लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः । पिङ्गलथं हरितं लोहितञ्च । एष पुन्धा
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनेति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पुन्धा ब्रह्मणा हानु-
वित्तस्तेनेति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

सङ्क्षिप्तोऽयं, तस्मिन् विवरणाया ' भ्येका ' मत्रा सतीति शेष । ' अत्र ' म्यूलादिनिष्कलविशेषातीतत्वात् ।
' वित्त ' विनीतौ विस्तृत इति यावत् दृक्लोकत्वात् अनन्ताभावगतित्वाद्वा । ' पुण्य ' चित्तन निष्पद्युति-
प्रकाशितत्वात् । एवमुत ' एव ' तैकान्मन्त्रानलक्षणौ मार्गौ । स ' ना स्पृष्ट ' शान्तावापेक्षितौ मामनु-
प्राप्त । यदा तूर्तवार्थं द्वितीया । मामिति मया स्पृष्टो लभ्य इति यावत् । न केवल लभ्य । किंतु— ' मयैव
चानुवित ' अनुपदननाम विद्याया परिपाकापेक्षया स्वावसानतालक्षणा निष्ठाप्रान्तिभुञ्जेति तृतीयवसानता । तथा-
चानुवित्त उत्कलक्षणाभिन्ना प्राप्ति । एवकार मया अनुवित्तोऽविति अपेक्षान्यवच्छेदाय । मयैव नान्यदोगन्ध-
वच्छेदाय । ' तयोऽभिद्रवता प्रत्यनुप्यत '—() इति श्रुत्या श्रव्यविद्याया तरेमाधारणबोकेरिति
भव । एवकार अत्रान्ययोगलक्ष्यवच्छेदो न भवति इत्यलंवाह—नेन धीराऽभ्रपियन्ति ब्रह्मविद् उत्कृष्य
स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता इति । न स्वत्र मयैव नागोऽनुवित्त । किंतु—अन्वेषयि यं श्रव्यादिन-
प्रज्ञावत् ' रीग ' सदा निद्रा नावन्त एव ' विमुक्ता ' सन्त इतोऽस्मान्छागीतान् ' उत्कृष्य ' हारीर-
पाताननस्वरे तेन ' तद्विद्यामार्गं ' मया परमादेवक्षण मोऽप्रकरणात् न तु—विविष्टपलक्षण ' लोक '
स्वप्रकाशमपियन्ति जयिन्तुन्ताप्यथ ॥ ११ ॥

यथोक्त अस्मिन्मोक्षमार्गा आरंभोऽयं उपासनः यथास्मिन् विचारिणो ददन्तति कायवर्तीत्याह—तस्मिन् शुक्ल-
मुत नीलमाहुः इति । तस्मिन् ' तदज्ञानलक्षण मोक्षमार्गं शुभमस्ति ननु इ इत्याह । ' आहुः इति ' सव्या-
नुषंग । अपर शब्दोऽप्येवञ्च नानुवित्ति । अन्य तु वक्तिं कालात् दिनात् इति । क्वचित् पुनरेतद्व्यमगिवदिति
वदति । अपरे तु ज्ञानसुखसंगोऽहति इति । चकारो ब्रह्मणो ज्ञान्योऽतितादात्म्यरूपतामनुवित्तवार्थं । प्रापय
आदिन्यादिब्रह्मणो शुभदिक्कामुपान्त त प्राप्तिमागं अवाप्तौ विवदन्त इत्यर्थ । क्वचिन्मनु उपासनमार्गं एव
एवविति । न मोक्षमार्ग । तथा हि ' नायसौ ' इति मार्गद्वारा आदिन्यादिनोऽहं प्रति निष्कामति । नाटीना च—
' शुक्लस्य नास्मि पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णौ ' इति नाटीवर्ते अनेकवर्णमकवस्त्रोक्तत्वात् उपास्यम्या
दित्यादिब्रह्मणो शुक्लादिब्रह्मणो माम उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गं निर्गुणशुनिविरो-
धात् । तस्मादात्मज्ञानतया निर्गुणब्रह्मव्यवहारवत्त्वमेव मोक्षमार्ग इत्येतदाह—एष पुन्धा ब्रह्मणा हानुवित्त इति ।
यदा तैकादिविद्ये प्रदीपस्य ज्वलन्तानुपपत्तौ तज्जोभाये निर्वर्णनिष्पत्ते । तथा एतद्वृत्तमामकस्य सर्वस्यैव
कामस्य शान्ता प्रज्ञये सति प्रकृत्यनुपपत्तौ अथैव प्रपन्ना सदापि कार्यकरणात्तार्क्यात्तार्क्यात्तार्क्यात्तार्क्यात् ' यदा '
ज्ञानमार्गो ' ब्रह्मणा ' परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन स्वकर्मवैषण्येऽनुवित्त । पूर्वोक्तनिष्ठा प्राप्ति इत्यर्थ । एव (अ-
तिरतिनिरासरणमुत्तर मोक्षमार्गं निश्चिन्व ' तेन धीरा अभ्रपियन्ति ' इत्यत्रोक्त निगमवर्ति—तेनेति ब्रह्मवि-

अन्धन्तमः प्रविशन्ति । ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय ऽ इव ते तमो
युञ्जन्तु संभूत्याथ रताः ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोकाः । (५) अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते
प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाँसोऽबुधा जनाः ॥ १४ ॥

तदेव सन्तः । (स्तु) तद्ब्रुवामो न चेद्वेदी महती विनष्टिः । ये
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या
रताः—(वा. सं. ४० । १ । १३ ॥

असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाँसो-
ऽबुधा जनाः । (वा. सं. ४० । ३) ॥ १४ ॥

तदेव सन्तस्तद्ब्रुवामो न चेद्वेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते
भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

संज्ञमः पुण्यकृच्छेति । अन्धोऽपि ब्रह्मविद् ' तद ' ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मविद्ये हेतुमीजस
इति । तेजनि इन्द्रसत्त्वे भवन्तजस क्षयितारोषकजसराशा आत्मप्रवणमुक्षिरिति वाक् । तेजसत्त्वे हेतु पुण्य-
कृच्छरिति । इशापूर्वलक्षण पुण्य करोतीति ' पुण्यकृत् ' । चकार उक्तहेतुमद्राक्त्रमसमुबपाथ । न ज्ञान-
कर्मणो समसमुबपाथ । तदुक्त—' कर्मणो कर्मणि पश्ये ततो ज्ञान प्रवर्तते '—() इति । किं च—
" अथम्य मूल निहृति क्षमा च कामस्य स्वः च पुंस्यध्र । रम्यं यागदि दना दमध मोक्ष्य सर्वैरम
प्रियस्य "—() इति । चतुर्विध पुण्यार्थे सायनभेद परेशाब नात्र सनुचोऽभिमत स्वर्थे ॥ १३ ॥

अनुज्ञानमार्गिभ्युपय मा गतः निन्दति— ३४ ' अदर्शनमक तम ' मोक्षदिपद्राच्य समारनिनामक
' प्रविशति ' प्रयच्छन् । क त ' ४ ' संभूति समवत संभूति सा यस्य कार्यस्य सा संभूति । तस्या
अन्या ' संभूति ' दत्तान्प्रकृतिकारणमन्नाहृताण्य, ता संभूतिमन्याहृताण्य प्रकृतिकारण जयिष्वाकामकर्म-
र्थावभूता अदर्शनमिना ' उपासन ' अनुचनने इति वाक् । तन्मन्मादिति ' मूय इव ' ब्रुवामिह ' ते '
' तम ' प्रविशन्ति । क ' ' ये ' ' उ ' तु ' संभूत्या ' कार्ये ब्रह्मणि दिव्यगर्भाण्ये ' रता ' आत्मना उप-
निषदधन्नेक्षिण इति वाक् । अतो युक्त आ महाजर्भाना नेशा अति अय पतन्नि-पथ ॥ १३ ॥

नन्वेव—यदि ते अदर्शनलक्षण तम प्रविशन्ति, तर्हि का क्षयितरिति आराकारात्तद्—असुर्या नाम ते लोका
इति । ये ' लोका ' अंधेन तमसाऽऽवृता ' वराणा ' ते लोका असुरा ' तानिदु रम्यविरता
' नाम ' प्रविद्धा । असु रमने इति लुपल । एतामनामदपमोक्ष्य देवाद्योऽयमुता । तेषां स्वभूता
असुर्या निहृष्टा इति वाक् । ' तान ' मोक्षान् ' प्रय ' मृवा ' अगिगच्छति ' अथपनेर्भावाव प्राप्नु-
वन्ति । के ते ' ये ' अविद्वाँ ' न स्वत्र सामान्यन अविशाम । हि तु—' अनुया ' आत्मवर्गवर्तिना,
' जना ' प्राहृता जन्मार्थिणी वा । अतो दम्यन्त सुवहानिरेव क्षयित्वर्थे ॥ १४ ॥

न केवल ब्रह्मविदो विदवा ह्यतद्वेदं श्रुतिमन्त्रदिग्भिरैव किं तु स्वातन्त्र्यवशोऽप्यस्मीयाव-नदेव संन-

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (द) अयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य
कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतियुद्धऽअत्मा । (त्माऽ) अस्मिन्त्सन्देहे गृह्णे प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीर-
मनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतियुद्ध आत्माऽस्मिन् सन्देहे गृह्णे प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्भवाम इति । ' तदेव ' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थस्तकुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रादहिताः ' सन्तः '
वर्तमाना इव ' तदु ' तदानीमेव कथयित्वा कल्पयन्त्यात्मात् तद्भवाम ' भवाम ' वर्तमाने । अहो कृतार्था वरमिष्यमि-
प्राय । मत्प्रभावज्ञाने सति कृतार्थत्व श्रुत्यनुभवान्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेद्वेदी महती विनष्टिरिति ।
यैद्मम मशाम. तद्भवामत्व न चेद्विदितवतः । तर्हि अह ' अवेदी ' अविद्वान् मवेयमिति शेषः । वेदन वेदः
सोऽप्यात्मनि वेदी न वेदी अवेदी । तदा ' महती ' अनतपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा ' विनष्टिः '
विमरण स्यात् इति शेषः । एव पूर्वार्धेन उत्तमेवार्थे उत्तरार्धेन प्ररक्षयति—ये तद्विदुरमुतास्ते भवन्तीति ।
यदा वर ब्रह्मविदो भूत्वा अस्माद्दिनशानादिमुक्ता । एव ' ये ' तद्भव विदुः ' तेऽप्यमृताः ' मुक्ता भवति ।
अथ पुनर्ने एव न विदु त ' इतरे ' अत्रहविद् जननमरणलक्षण दुःखमेवोक्तयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदिति
दुःखात्रिवर्तते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेव मार्गतरनिद्राव्याजेन आत्मज्ञानमार्गं स्तुतः । पुनरपि तस्तुत्यर्थमेव तन्नित्यस्य कायदेशराहित्यं
दर्शयति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । " अयमात्माब्रह्म " " अहं ब्रह्माऽस्मि " " त-वमिति "—इत्यादि-
वाक्यात् ' पूरुष ' पुमान् ' अय ' परमात्मान्य. अहमेवेत्यात्मानं हृत्स्य अज्ञानपापघनीयं च कथयित्वा
सर्वप्रुक्तितो यदि ' विजानीयात् ' । तर्हि स ' किमिच्छन् ' सर्वस्य वस्तुजलत्सत्त्वात्मात्रत्वात् स्वस्वव्यतिरिक्तं
किं वस्तु फलभूतमिच्छेत्, न किंचिदिति, इत्यपेक्षया किंशब्दः । एतदेव प्रकटयति—' कस्य कामाय '
कस्यै फलाय ' शरीरमनुसञ्चरेत् ' अनुगत्येत् शारीरोपाधिकृतदुःखमनुदुःखी स्यात् शरीरादिलक्षणात्मनः
संश्लेषतत्वात् न तदु तेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

न केवलं आत्मविशारदिकस्य कायदेशराहित्यं किं तु कृतकृत्या चाम्पिष्याह—यस्यानुवित्तः प्रतियुद्ध
आत्मेति । ' अस्मिन् ' प्रसिद्धे ' सन्देहे ' तेजोऽवज्ञादिभिर्भूते. मरित्येन समुत्पद्यन्ते इति मदेहो देहः ।
तस्मिन् देहे । कथयन्ते ' आत्मानिकार्दानामयानामितिनकराद्गुणप्रदानभावेन दृश्यकरणशोभयतया ' गृह्णे ' दृष्टव्यं
जलमूर्ध्वप्रविष्ट. ' आत्मा ' ' यस्य ' ब्राह्मणस्य । यदा येन ब्राह्मणेन ' अनुवित्तः ' अनुलक्ष्य. ' प्रतियुद्धः '
' अहमेति पर ब्रह्म ' इत्येव प्रख्यातमन्वेन साक्षात्कृतञ्च वर्तते इति शेषः । ' स ' ब्राह्मणः. ' विश्वकृत् '
विश्वकर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थः । तनु-विश्वकृत्स परप्रयुक्तमेव स्वादित्यन आह—तस्य लोकः इति ।

यदैतमनुपश्यति । (त्या) आत्मानन्देवमुजसा । ईशानम्भूतभव्यस्य
न तदा विविकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । (५) आकाशश्च प्युतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मा-
नम्बिद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्माद्ब्रह्मविसम्बत्सरु- । (रुऽ) अहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योति-
पाञ्ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमेजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विवि-
कित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्
ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादर्धोऽम्बत्सरुऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्ह्यो-
पासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

‘ तस्य ’ ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्च ‘ लोकः ’ आत्मैत्यर्थः । ननु—तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत आह—स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपचम्य ‘ लोक एव ’ आत्मैवेत्यर्थः । तथा च—येन मङ्गलेन प्रत्यागता प्रतिबुद्धतया अनुचितं स न ससारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकता सर्वस्य चान्म सर्वं चारणमा । तस्मात् य. परमात्मः सर्वप्रकारभेदरहितं पूर्णतया वर्तते स एवाहन्स्मीति आत्मा अनु स गतव्य इति ता पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किञ्च—विदुषः विहिताकारणादिप्रयुक्त मय नालीति विद्या स्तोत्र मन्त्रान्दत्ताह—यदैतमनुपश्यतीति । ‘ यदा ’ पुन कथंविद् परमकारणिक कथिदावार्थं प्राप्य ततो लब्धप्रसंगे. तन् ‘ अनु ’ पश्चात् ‘ एन ’ इत्यस्य ‘ आत्मान ’ ‘ देव ’ शोभना मरु, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वशोभिकर्मफलाना दातार देव भूतभव्यस्य कालत्रयस्य ‘ ईशान ’ स्वामिन ‘ अजसा ’ साक्षान् ‘ पश्यति ’ अहं ब्रह्मस्यैवामत्वेन विजानाति । ‘ तदा ’ तदानो ‘ न विविकित्सति ’ न सशयानो भवति । अहमग्निं सर्वा मा पर ब्रवेति निश्चितमतिर्नवनी-त्यर्थः । “ विविकित्सा तु सशय ” इत्यमर । यद्वा ‘ न विविकित्सति ’ न निन्दति सर्वस्यामयाजब-दर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य इतरस्य वा अपावादेत्यर्थः । यद्वा, तदर्शानन्तर स्वामान अहृत्कार्येण न गहृपनीयर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्व सर्वानिष्ठानत्वेन साधयति—यार्भन्तु पञ्च पञ्चजना इति । ‘ यस्मिन् ’ ब्रह्मणि ‘ पञ्च ’ पञ्चन(पाता) ‘ पञ्चजना ’ पञ्चजनसङ्घका. गन्धर्वा पितरो देवा अमुरा रुद्राणि आकाशाना. ‘ प्रतिष्ठिता ’ । यद्वा, प्राणादस्य “ वाक्चक्षोषान् ” (रू. मी. १।४।१५) २९ इति स्याथेन प्राणेषु भ्रुवामन मनश्चेति ‘ पञ्चजना प्रतिष्ठिता. ’ आकाशाश्च यस्मिन् सूत्रमोत्र मोत्र च सोऽप्याहृतएवश्च यस्मिन् प्रतिष्ठित । ‘ एतद्दे तदङ्गर गार्गी यस्मिन्नाकारा ओजस्य मोनश्च ” (स. प. १४ बृ. उ ३।१।११) इत्युक्तत्वात् । तमेवामान ब्रह्मामृतं विद्वान् अहममृत इति ‘ मन्ये ’ जने । मान्द्वम्ब्राह्मणमात्रतत्त्वात् तन् च ननुवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु—ईशरोऽपि काशवर्षिष्ठन अतो न कालत्रय प्रति अम्ब इत्यमरमन्त्र इत्यत आह—यर्भन्तुर्वाह

प्राणस्य प्राणम् । (सु) उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या-
न्नमूनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमन्मन्मूनसैवाप्तु-
न्नह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः सु मृत्युमाप्नोति । सुऽइह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्य
मेतदप्रमयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमन्मन्मूनसैवाप्तुन्नह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं
ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्बन्ध इति । अथ सम्बन्धस्यः काक स्वानयवे, बहोनिरहोरात्रे, कार्यजात परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वर-
इवांगेव 'परिवर्तते' न तमपि परिवर्तयति । एवमीशस्य समस्तविक्रियाहेतुकाळानिक्रमगोचर्या जन्मादि-
विकारा प्रतिविद्धा वेदितव्या । एवमूत तदीश्वरमरु ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिस्त्वभावकम् । यन्ज्यो-
तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धा । 'अद्युत' अमरणपर्यन्तमायु इत्येव 'दि' निश्चयेन देवा आ मामस्येन
'उपामते' अनुसन्ध्वते । तस्मादायु कामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थ ॥ २० ॥

ध्रुवतर्मिमन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतत्रयवित् अमृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवविरजयविसोदय-
पत्ताया तददयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनाः क्रिया कृत्वन् चि प्राण भवत्यानाभवदऽवाप्या
मनात्पत्या स्वन अनन्धवात् नित्यमिद्वन्प्रकाशमज्योतिषा अवभासयमान एव मूर्ति कुलं । अतन्मन्त्र
वच 'प्राणस्यापि प्राण' तथा चतुरादीनामपि त्रयप्रकाशहेतुनिश्चिन्ताना काश्चिदोशविममेव दर्शनादि-
किनाया अस्वानन्तयान् तदवभासकमा मज्योतिषजुबोऽपि 'चक्षु' इत्यादि तुष्य व्याख्यानम् । उतशब्दो-
ऽप्यर्थे । तथा च—तामि केनचिदपिष्ठितमि रनेते, करणवाग्यवादिबन् इति । एव प्राणविद्यापानु-
मिनामिन्व तद्विलक्षणवन् सुद प्रत्यगमान 'ये' निद' । 'ने' ज्ञासगा, 'अद्य' अमे मवम्
अन एव 'पुराण' विरन्तम् 'ब्रह्म निचिक्यु' निश्चयेन ज्ञानवन् । अत एव स्वपदार्थपरिशीलनप्रकारेण
यथोक्तवचनविशेषे स्यादिति भाव । एवविरजयवातौ किं भावनमित्येकस्या अश्वगादिमृद्वन मन एव
यथेनप्रकारेण स्थितमितिवाह—मनसैवाप्तुन्नहमिति । उक्तलक्षण वच " मनसैवाप्तुन्नह " प्राणस्य । न माना-
प्तोर्नेत्यर्थ । यद्यपि "यनी वाचो निवर्तते, अप्राय मनसा मह" (मै, उ, ब्र, व.) इत्यादिना मनसाऽयनवात-
न्वमित्युच्यते । तथाप्यत एव वृत्तिव्याप्य ब्रह्मेत्युपगमोऽस्ति शङ्कनः । ननु—एवमादिप्राणव्यादिभावेन भेद-
स्यादित्यशङ्कारामाह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । 'इह' अवान्तिवियवे ब्रह्मणि किञ्चिदपि 'नाना' भेदः
अविश्वान्तोदयवतिरेकेण परमार्थतो नाम्निमित्यर्थः ॥ २१ ॥

इदानीं भेददर्शनविन्द्या नानावाभाव इदयति—मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । इत्यादौऽपिनेत्यर्थः ।

विरजः परऽआकाशात् । (द) अजुऽआत्मा महान्ध्रुवः । तुमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत व्रातज्ञः । नानुध्यायाद्बहुंशुब्दान्वाचो विगलापनं
हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रज्ञास्ति यदिदं किञ्च स नु साधुना कुर्मणा भूयातीऽएवा-
साधुना कुनीयानेषु भूताधिपतिरेषु लोकेश्वरऽएषु लोकपालः स सुसुर्वि-
धरणऽएषां लोकानामुसम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । तुमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
व्रातज्ञः । नानुध्यायाद्बहुं शब्दान् वाचो विगलापनं हि तत् ॥ इति ॥ २३ ॥

म वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रज्ञास्ति । यदिदं

‘ य रह ’ वचसि ‘ नात्रेव परसि ’ । स मृतोपगतान् पुन मृ युमा वोति जन्ममरणमत्तात्वेके परित्रमर्ति-
त्यथ । इति भाष्ये कथ अ-द्रष्टव्य इत्येवशासनात्-मनेभवाऽनुद्रष्टव्यमिति । यस्मात् ‘ ता ’ प्र, तस्मान्
‘ मनसैव ’ शब्दादिनामनुद्रष्टव्य साक्षात्कर्तव्य यस्मादेतन्न तस्मादेतद्ब्रह्म ‘ अद्रमय ’ अद्रमे, तथा ‘ ध्रुव ’
निय अविचाली र्थ ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुवः शेषेभ्यः सुवरादपति-विरजः पर आकाशादिनि । यमात्मा दिक्पतेः (२) विजित यस्मान्
त विजित । अज आकाशात् अयाजनात्प्रात् पर ‘ अनिरिक । अज एव ‘ अज न जायत इत्यज ।
अननानि एव ‘ जायत अजि विपतिगमने बर्धने प्रपत्नीयते विनश्यति ’ (निर १ । ४ । ८) इत्युक्तं
सर्वं भावविकारा निविदा वदितव्या, नेश जन्मादिवात् । एवभूत आसः किरारिमास इत्युच्यते ।
‘ महान् ’ परिमाणतो महत्तम । ‘ यमाय नोपरमन्ति किञ्चित् । यस्मान्नागीवो न ज्वापोऽस्मि किञ्चित् ”
(न. उ. प्र ४) इति ध्रुवस्येति । न साद्भुव अविनाशात्यथ । यथोक्तजन्मुदगत् विगमसि-तमेव धीरो
विज्ञायते । ‘ गी ’ गिमान् ब्राह्मण ‘ तसब ’ निःशुद्धादिलक्षणमा मान ‘ विज्ञाय ’ पदाद्यनुदि सप्याद्य
शब्धेन उपदेशतश्च प्रज्ञा ‘ वाचसायज्ञानलक्षणा अयस्योक्त्याज्ञानान्वित्तया परमपुण्यार्धतुभूता तन्ममसादि-
वाक्यवद्वान् ‘ कुर्वीत ’ संप्रदायेदित्यर्थ । बहुशब्दायत्ने शेषमाह-नानुध्यायाद् बहु-उद्देशान् इति ।
‘ बहुन् ’ प्रभूतान् शब्दात्कानुध्यायात् नानुविन्देत् । बहुशब्दाद्ययमनित्येवशेषेण “ वाचो विगलापनं हि
तदिति ” । ‘ हि ’ यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं ‘ वाच. ’ वाग्निद्रयस्य ‘ विगलापनं ’ विशेषण ग्लानिकर धमजन-
कम् । तस्माद्बहुशब्दाध्ययनप्रतिशेयमात्मा र्थात् न समयाथा म्याववोरेणव्युत्साद्वाप्यामोऽनुत्पद्यते । “ अन्या
वाचो विमुच्यते ३ इत्येव ध्यायता मानन् ” - () इत्याश्वकण्डोक्तिरिति धार ॥ २३ ॥

पूर्वं “ तदेव सत्त्वह कर्ममैति ” (क ८) इत्यादिमन्त्रेण “ स यत्राय शारिर्ह आत्माऽवलयम् ” (क १)
इत्यादिवाच्येण च कामादिहेतुमहितो मुमुक्षुर्णा हेतुत्वेनोक्त “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” (न. १) इत्यादिमन्त्रेण

तुमेतुम्वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । अत्रह्युच्येण तुपसा श्रद्धया यज्ञेना-
नाशकेन चेतुमेव विविदित्वा मुनिर्भवत्येतुमेव प्रवृत्ताजिनो लोकमीप्सुन्तः
प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष
लोकेश्वाः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधग्ण एषां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषति । ब्रह्मचयेण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव
विवदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रवृत्ताजिनो लोकमीप्सुन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

“अथाशमरमान” (क. ८) इत्यादिब्राह्मणेन च नेषमेवार्थिलक्षितं सम्यग्ग्रहितुक्तो मोक्ष उक्तः । पुनश्च
तन्वरूपं “अथु पथा वितर” (क. १) इत्यादिल्लोके प्रपचितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्म-
रामेति ब्रह्मस्य वेदस्य काम्यराशिवाजितस्य विविदिषोक्तयनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तं सरुलमामज्ञान-स वा अय-
मात्मा (क. २४) इत्यास्य “एषां लोकानामसंभेदाय” (क. २४) इत्येवमन्तेनानूपते । सशब्देन
उपोनिर्वाहयोगोक्तं विज्ञानरहस्यमयं त्रिविधं पराधुस्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य “विरजः पर आकाशादत्र
अहमेति” अत्र्यवहितोक्तं परमार्थमेव इतिशब्देन श्रुतिनिर्दिशतीति—प वा अयमिति पदत्रयममुदा-
यायं । इत्यमुक्तमाज्ञानमनुसृत-फलमाह—सर्वस्य वशीत्यदिना । सर्वस्य ’ ब्रह्मेन्द्रादेः ’ वशी ’ सर्वे । हि
ब्रह्मेन्द्रादिगण अस्य वशे वर्तत इति यावत् । “एतस्य वा अन्नस्य प्रशासन” (श. प. बृ. १४।१।१।१।१)
इत्यादिनेनेकवान् सर्वस्यैतद्वशित्वे हेतु । यतः ‘सर्वस्य’ ब्रह्मेन्द्रादेरीशान् । स्वामी । ननु—यथा बलवत्तदमा-
न्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य वशित्वं तददेवाभ्यामिति स्यादित्यतः “सर्वस्याधिपतिः” इति विशेषणम् ।
‘अधिपति’ अधिष्ठानं पालयिता महाराजवत् स्वतंत्र इति यावत् अधिपतिन्वादीशान् । ईशित्वाच वशी-
त्यर्थः । किं च—सर्वमिदं प्रशान्तिं यदिदं किंचेति । यत्किंचिन् ‘इदं सर्वं’ जगत्प्रशासति । ननु—एवं शासना-
ल्लक्षकवत् धर्माधर्ममयं ईश्वरान्न स्वान् इत्यत्र आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपति-
विद्वान् । ‘साधुना’ शास्त्रविहितेन ‘कर्मणा’ पूर्ववस्थितो नृशान् मवति न बहति । ‘असाधुना’ शास्त्र-
प्रतिषेधेन ‘कर्मणा’ प्रागवस्थितं ‘नो एव कनीयान्’ अलरीयान् अल्पतरो न भवत्येकेत्यर्थः । पालनादि-
मर्तुमन्वज्यवमोदिरुलमम्बन्धः कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य दिशस विदिशति—एष भूताधिपतिरेव लोकेश्वर इति ।
यस्मादेव विद्वान् ‘भूताधिपति’ भूतमात्रस्य स्यात्तज्जगत्सामस्तथाधिपतिः तत्त्वज्ञानिवास्तः, कार्याणां कार-
णारीनमताकृत्वात् । तथा ‘एष ईश्वर’ लोकेश्वर’ लोकस्य धर्मादेरपि ईशितुं शीलमन्येति स लोकेश्वर ।
धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थः । तस्माच्च कामकर्माधिपापतन्त्राविद्वज्जीववन् ० स्य धर्मादिमन्त्रवः
अग्निः । तथा ‘एष लोकपाल’ लोकान् अनिमकार्याणि भूतानि तत्तत्कर्तृरूपेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च
पालयतीति ‘लोकपाल’ । किं च—यथा उदकप्रवाहविष्टमकं ‘सेतु’ तददेव स परमत्मा सेतु । किं-
विदिशति—विभरणं विभारकं । यथा सेतुं भीमादिव्यवस्था विभारयति । तथा वर्गाप्रमादिव्यवस्थाया
विभारक इत्यर्थः । किमर्थम् ? एषां भूरादिब्रह्मलोकानां ‘लोकानां’ ‘असंभेदाय’ संभेदं सत्त्वं तदभावयति ।
एव राजनैलक्ष्मणाभ्यां तद्वर्मादिमन्त्रव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदं एषा अधिपत्यध्याये वाचो विन्त्यान हि तन् (क. २१) इति श्लोकेन विहिता सरुला

मन्त्रिणा अनुदित । तत्राम्बैकदेशवर्जितम् इत्याप्य कर्मकाण्डस्य अविश्वान् २५५२ विजिनो दक्षपति-
 समेते वेदानुबचनेन विविदिर्दिंति ब्रह्मचर्येण तस्या अद्रया पत्नोनानासकेन च इति । तत्राणमनी
 वर्गानां अन्वयनदी अविश्वान् २५५३ अत्र दिनानांनोऽधिकारी बोद्धव्यः । वेदो मन्त्रवस्तुगतकः अनु-
 ष्यते मुख्यवस्तुत्तर पठने । इति वेदानुबचन वदानपत्रम् । तथा च द्विजा अधिकारिणः ।
 'तनेन' मन्त्रेण्विद्वेषेन औपनिषद पुत्र्य 'वेदानुबचनेन' नियन्वाप्यात्मलक्षणेन अन्तःकरणगुणित्वात्
 'विविदिषति' वेदित्वाच्छ्रुति । न तु विद्येय । स्वात्म्येण ईश्वरामविषयानां वुमुत्ताना अपि दुर्लभ-
 स्वत् । " न त्वौचित्यं प्रुषधिति " तद्विदुषुः पुरुषशेषेभ्यश्च उदनिषदेकाम्यं वाच्यमात्रं न साक्षादेतन्मार्थं
 वेदानुबचनानि । किं तु विविदिषामिदिति । तथा ' ब्रह्मचर्येण ' स्त्रीपरिपठनितृप्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन प्रपचारि-
 कर्षणा । तथा ' वनसा ' दिननेन शान्तिपरमौक्तिकत्रयाद्यविधिवशात् शीतदिद्वयसहस्रं तपः, तेन तपसा ।
 तथा ' अद्रया ' अद्रयाद्यैः कर्मसु देवताहानादिषु च वेदबोधितेऽपि आत्मिक्यवुद्धिं धत्ता तथा । तथा ' यज्ञेन '
 द्रव्ययज्ञेन ह्यनपठेन च । तथा ' अनाशक्रेन ' कामानशनलक्षणेन च 'विविदिषतीति' प्रत्येक सम्बध्यते । अत्र
 कामानशनमेकानाशकम् । न तु, मोक्षनाशकम् । एषा सति मरणसम्बन्धेन आत्मविविदिषोपनेरनुबकाश्यात् । यद्वा
 सकस्यार्थं मरणोत्तमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुबचनानेनात्तरम् च ऐहिकविविदिषात्तां नन्वे नियमाभावात् ।
 ऐहिकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वात् । तथावाग्निन् जन्मनि साधनवतुष्टयसम्बन्धेन
 जाता । सार्धं आमरणान्तिकमनसा कुर्यात् । यदा पुनर्दिव साधनवतुष्टयसम्बन्धो भवति । तदा आमरण-
 मनसा द्वादशे त्वयेत् । तस्य " श्रेतस्यो मन्तवः " इत्यादिश्रुत्या श्रवणादायेव विनिवृत्तवादिनि भावः ।
 तस्मादेदे यानि काम्यानि कर्माण्युक्तानि पर्मकासाद्यन ईहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेऽपि जिह्मा उपावृत्त ।
 ततश्च भित्वायनुष्ठानान् पारिशुद्धबुद्धे विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काम्यदर्शकत्वात्पता विदेति
 तात्पर्यं बोध्यम् । एव कर्मकाण्डोत्प्रेरक्यनादिकर्मणि उपन्यसेदन्तेऽपि किं स्यात्, इत्यत आह-एतमेव विदित्वा
 मुनिर्भवतीति । उक्तैरपि, बुद्धिद्वारा विविदिषोपेत्तौ मुख्योपनिर्माणं श्रवणानुष्ठानं चेत्यनेन क्रमेण ' एतमेव '
 भोग्यकरणे मन्त्राणाणां उक्तलक्षणमाप्तानमेव ' विदित्वा ' साक्षात्कृत्य ' मुनिर्भवति ' मननशोको योगी
 मर्कटित्यर्थः । एतमेवैव्यवहारणात् प्रव्यागमवेदनेमेव मुनिवहेतुः । न कर्मनेदस्त्वद्वेदशानादिकम् । अतः
 अविद्याविरोधि अविद्योपधकर्मत्यागिता वन्यामिनामेव मुक्तिव भवति न कर्मणा इति अर्थादुक्तं भवति । इदानीं
 अर्थोक्तं सन्वासे मुनिप्राथम्यमनोकिमिच्छता तन्नाशत्वेन विदगानि-एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः
 प्रव्रजन्तीति । ' एतमेव ' महत्तमामान एव ' लोक ' अन्तःकरणगुणित्वात् ' ईप्सन् ' आनुमिच्छन्त
 विविदिषन्तः ' प्रव्राजिनः ' प्रव्रजनशक्ता वैश्यानिद्रापशान्तिनो मुमुक्षवः, ' प्रव्रजति ' प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि
 सन्त्यस्यन्तीति सन्त्यागो विधीयते । " आमेवोऽष्टाक्याडो भवति " इतिवैश्वर्ये । ' एतमेव लोकमीप्सन्तः '
 ईश्वरधारणात् बाह्यलोकत्रयंमूलां पापिष्ये नाधिकार इति गम्यते । न हि भाग्यं प्रति जिगमिषोः कारि-
 निवासिनः, पूर्वाभिमुक्तामन साधनम् । " सोऽयं मनुष्यलोकः पुनरैव जन्म, नाप्येन कर्मणा, कर्मणा
 विदुल्लोको विषया देवलोकाः " (रा. प. बृ. १४ । १ । १९) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयादिनां पुत्रादि-
 साधनान्तरस्य निषेधितत्वात् ॥ २५ ॥

(न्त्ये) एतद्भस्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । (५) अनूचाना विद्वांश्चैतः
प्रजासु कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषाम्नोऽयमात्माऽयं लोकऽ
इति ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय
भिक्षाचूर्णश्चरन्ति वा ह्येषु पुत्रैपणा सा वित्तैपणा वा वित्तैपणा सा
लोकैपणोभ्ये ह्येतेऽप्यपणे एव भवतः ॥ २६ ॥

सुऽएष नेति नृत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न हि
शीर्षतेऽसङ्गोऽसितो नु सज्यते न व्युत्थतऽइत्युतः प्रापमुकरवमित्युतः

एतद् ह स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः ।
येषां नः अपमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च
व्युत्थायाय, अथ भिक्षाचूर्णं चरन्ति । या होव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा । या वित्तैपणा सा लोकै-
पणा । उभे होने एपणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्षो न हि शीर्षते । असंगोऽसितो

ननु-अत्र कथं सत्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते " प्रजजन्तीति " वर्तमानोपदेशात् इति सद्ये अन-
प्यपासिद्धार्येव दवशादिविधेव निश्चये. इत्यभिरत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवाद दर्शयति-एतद् स्म
वैतत्पूर्वे ब्राह्मणाऽ अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ' ह स्म ' इत्येवो ऐतिशार्दी
निपातो वैशान्द. स्मरणार्थ । तःतदिति पदाम्बा तदेतदाल्लोकार्थिना पारित्राज्ये कार्पण्युत्पत्त इति श्रुते.
प्रतिज्ञाप्यते । अत्र प्रजाशब्द. कर्मोपासनयोरेषुपलङ्गणार्थे. । तथा च-तरेत-पारित्राज्ये स्पष्टक रय ' इ '
विष्ठ ' वै ' स्मर्यते । ' पूर्वे ' अतिक्रान्तकालिकाः ' ब्राह्मणा ' जातिमन्तो वा ' अनूचाना, ' अनु-
वचनममर्था. ' विद्वान्. आशमद्वा. ' प्रजा ' तदुपलक्षिते कर्मविधे च ' न कामयन्ते स्म ' पुत्रादिसाध-
नानि नावृत्तिप्रति-स्मृत्यर्थ. । ननु-पुत्रादिसाधन परिष्वजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत्र आह-किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । ' येषां ' नोऽस्माक परमार्थदादीनां ' अयं ' नित्य-
सन्निहितो अशनायादिवर्जित आत्मैव ' लोक. ' पुत्र्यार्थः । स एव ' प्रजया ' पुत्रकर्मप्रारिचामिलोक्य
साधनमूनाभिः ' किं करिष्याम ' । लोकजपदेवपुत्रादिसाध्य नैव पद-प्र. इति पुत्रादिकमाश्रितोपदेशः । इति-
शब्दः अग्निप्रापसमाप्तियेवैतकः । ननु-ते पूर्वे ब्राह्मणा. एव साहससाधनव्यवहारं निन्दन्तः तन्प्रातिद्विषयव-
भाषाय किं कृतवन्त इत्येवभाषासाह-ते इ पुत्रैपणायाश्चेत्यादि-एपणे एव भवतः इत्यत्र व्याख्ययान् ।
यस्मादेवं पूर्वे विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रवर्जिता एव । तस्मात् अनुनासना अग्नि प्रजयेपुत्रियेवमर्थवाद-
वान्यं विशिष्यन्मन्त्रेणाम्बन्धनात् स्वसम्बन्धसिद्धये लोकैर्जीसन्तः प्रजजन्तीत्यस्य संप्रत्ययविधिवान्यं
निष्पन्नवर्तति सिद्धम् ॥ २६ ॥

कन्वेक्ष्यति, आत्मलोकार्थिनां विधिरिति नियमेव पारित्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामग्निं तस्मान्कवेनानुपे-
त्वादित्येवकार्यां तस्मान्कवेनानुपे-त्वादित्येवकार्यां तस्मान्कवेनानुपे-त्वादित्येवकार्यां तस्मान्कवेनानुपे-

कल्याणमकरवामित्युभेऽउभे ह्येषुऽएते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैन-
द्वकृताकृते तपतो नास्य केन चन कुर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद्ब्रुवाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कुर्मणा
वर्द्धते नो कुनीयान् । तुस्यैव स्यात्पदविचुम्बित्वा न कुर्मणा लिप्यते
प्रापकेनेति तुस्मादेवम्बिच्छान्तो दान्तुऽउपरतुस्तितिशुः श्रद्धावित्तो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानम्पश्येत्सुर्वमेनम्पश्यति सुर्वोऽस्यात्सा भवति सुर्व-
स्यात्सा भवति सुर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सुर्वम्पाप्मान-

न सज्यते न व्ययते इति । अतः पापमकरवामिति । अतः कल्याणमकरवामिति उभे । उभे ह्येष एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद् ऋचा अभ्युक्तम्—“ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो
कुनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ”—इति ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि—न व्ययत इत्यतम् । व्याख्यातार्यमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु—ए एव
सर्वेषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनाङ्गम्य तद्गुणैश्च वर्तते । तस्य कर्मान्तर-
माणस्य ब्रह्मविदं किं स्यादित्यपेक्षायाम्बह—अतः पापमकरवामित्यादि । ‘अन’ अमान्निमित्तान् शरीर-
धारणादिहेतोः अविवेककृतान् रागादंः पापमुप्य कर्म ‘अकरव’ कृतवानस्मि । कष्ट खड्ग मम वृत्तम् । अनेन
कर्मणा अह नरक प्रतिपत्स्ये इति कर्मकृतः परिताप पूर्वोक्तलक्षण ब्रह्मविद न तरति न व्याप्नोति । तथा
‘अन.’ फलविषयकामनिमित्तान् ‘कल्याण’ यज्ञादिलक्षण पुण्य शोभन कर्म ‘अकरव’ कृतवानस्मि ।
अन. अह देहान्तरे अस्य फल सुख उपमोक्षे इत्येवोपि हर्षः त न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इषेवमुभे
दे पापपुण्यफले कष्टदृष्टेरूपे त न तरत इति शेषः । एव यथोक्तमविदः तापहर्षानिस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षायां
तमाह—उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । ‘अनृतः’ अमरणधर्मा ‘एष’ ब्रह्मवित् ‘उभे
एते’ ‘साध्वसाधुनी’ पुण्यपापलक्षणे कर्मणो हि ‘निधिन’ तरति’ अतिक्रामति । आरन्धान्तरन्ध्रयो-
र्मौण्डानाम्या क्षीणत्वात् अर्धस्य विकीर्णितत्वेनास्यप्रेषादित्यर्थः । इतिशामविदो धर्मादित्तन्वन्तो नास्तीत्याह—
नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं ‘कृत’ तथैवाकरगम ‘अकृतम्’ एते अपि ‘कृताकृते’ क्रमेण
फल्दान्तरन्ध्रवापेत्यादात्मः अत्रब्रह्मविदस्य ‘एन’ ब्रह्मविदं ‘न तपतः’ नोद्विजयत इत्यर्थः । किं च—
नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयत इति । ‘अस्य’ ब्रह्मविदः ‘केन चन’ केनापि ‘कर्मणा’ साध्व-
प्रतिषिद्धेनापि ‘लोके’ पुरुषार्थे. ‘न मीयते’ न हिस्यते । “मीञ् हिमत्याम्” (घा. पा. ब्रया. उ. ४)
इति षालु । ततश्च सत्त्वज्ञानात्प्रकाशित्वात्प्रोक्तान्प्रिना भस्मीकरगादुत्तरकाशिकपोत्तु अर्कुरुन्वेनामसेषान्तु
शरीरतपकपोत्तु उपमोक्षेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यमन्वन्ध्याभावात् न कर्ममन्वन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्र सवाद्यनि—तदेतद्ब्रुवाऽभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना ।
तदेतद्ब्राह्मणेनेति ब्रह्मणुत्वं ‘ऋचा’ मन्त्रेणाभ्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं ‘साध्वसाधुनी’ ब्रह्मविदस्यकर्मसर्वेषणात्

न्तपात्रि नैनम्पाप्मा तपति विषापो विजरो विजिघत्सोऽपिपात्रो
ब्राह्मणो भवति युऽएवम्बेद ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रान्तो दात उपरतस्तितीक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेतं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विषापो विजरो विजिघत्सः अपिपात्रो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

‘ एषः ’ साधननिम्बूह नेतिनेत्यादिलक्षणत्वस्वरूपभूत ‘ महिमा ’ ऐश्वर्यविशेषः स्वामाविकत्याजिन्यः । अन्ये स्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षाया हेतुमाह—न कर्मणा वर्द्धते नो कर्मापापानिति । शुभलक्षणेन कृतेन ‘ कर्मणा ’ एष महिमा ‘ नवद्वेने ’ वृद्धिलक्षणां विक्रिया न प्राप्नोति । तथा अशुभेन ‘ कर्मणा ’ ‘ नो कर्तव्यान् ’ नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्या च निषेधान्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धा । तासामपि उपवयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वान् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वंऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूप तत्पर्यलक्षणं जानीत्यादित्याह—तस्यैव स्यात्परद्विदिधि । यत् एष नित्यः । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्वपदार्थस्य ‘ परद्वित् ’ पदस्य चेदित्या मपेदित्यर्थः । तदु-
परवेदेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह—तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । ‘ त ’ महिमानं स्वरूपं रद ‘ विदित्वा ’ ज्ञात्वा ‘ पापकेन ’ धर्माधर्मलक्षणेन ‘ कर्मणा ’ ‘ न लिप्यते ’ न सम्बन्धेत् । उभयस्यापि तस्यारहेतु वाविशेषात्—पापकर्मिण्युभयमपि गृह्यते । एव सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहणसम्भवा यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोर्हेतुत्वयोस्तन्नाथं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्द ऋक्समाप्त्यर्थः । तर्हि तत्परदसाक्षात्कार कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—तस्मादेवंविच्छ्रान्तो दात उपरतस्तितीक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्ये-
वात्मानं पश्येदिति । यस्मादेव अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात् एवविद आमो कर्मतत्कलत्सम्बन्धशून्य इत्यापातनो जानन् प्रथमं यात ससत्सदुत्वेन तमः खित्तो वा । उपरत-
वाद्येन्द्रियव्यापार इति यावत् । “ अमुतपनि खेदे च ”—(या.वा.दि.प ९८) इत्यस्य धानोः निश्रान्तं रूपं यात इति । उक्तं च—“ निवृत्तेन्द्रियलीन्यस्तु यातः शातपथ कथ्यते । तपःकेशसहो दातो दातर्वागिस्तु शास्त्र-
विन् ” () इति । अनन्तर ‘ दातः ’ अन्तःकरणवृत्त्यातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषया-
निनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयाभिपन्नो व्यावर्तते । ‘ उपरतः ’ सर्वेषणाविनिर्मुक्तः विषिना ह्यनसर्व-
कर्मा नमन्वासी । ‘ पितृशु ’ जीवनविच्छेदेहेत्वनिरिकरतीत्यादिद्रव्यतद्विष्युः । ‘ श्रद्धावित्तः ’ श्रद्धां
आस्तिक्यपुद्गिरेदं विच सासनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इदिपातःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदेकात्म्यवान्
इति यावत् । एतच्च “ वाच्यं च पाणिद्वयं च निर्विष्य ” इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुं स्वानुग्रहं तेषां
कर्मणां निवृत्तिः श्रान्तादिपरैरुक्ता । यत्र तु सम्याधीविरोभिनिद्रालस्वादी पुंसो न स्वानुग्रहं तन्निवृत्तिः अदा
वित्त इति परेनेति मेदः । तथा चैव प्रकारेण ‘ श्रद्धावित्तो भूत्वा ’ ‘ आत्मन्येव ’ स्वे कार्यकारणसंघाने एव
‘ आत्मानं ’ प्रत्यक्चेतयितारं ‘ पश्येत् ’ साक्षात्कुर्यात् । तथा च—आश्रमायतुष्टानमिह विधिवत् इति विव-
क्षितमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह—सर्वमेतं पश्यतीति । ‘ सर्वं ’ समभ्य
एवमात्मानं ‘ पश्यति ’ । नाप्यदात्मन्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यास्यं स्थानत्रयं दिव्या
धननामुतिर्भवतीत्यर्थः । कुतो हेतोरेत्यत्र आह—सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । ‘ अथ ’

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो वसुदानः स यो
 हेवमेतुम्पद्मान्तमजुमात्मानमन्नादुम्बसुदानं वेदं विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽजु) अजरोऽसुरोऽभयोऽमृतो
 ब्रह्माभयंभ्ये जनकं प्यातोऽसीति होवाच ब्राह्मवल्क्यः सोऽहम्भगवते
 विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हेवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं
 वेदं । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽसुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै जनकं प्रातोऽसि, इति
 होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः 'सर्व' समन्त. प्रपद. 'आत्मा' भवति । किं च--'सर्वस्य' प्रपद्यस्य स्वयंशान्ता भवति ।
 यथोक्तं साधनेवदिते ताशक्तकारे सति किं त्पादित्वेषेक्षायामाह-सर्वं पाप्मानं तर्तीति । अथ तु ब्रह्मविदुः
 'सर्व' पाप्मानमुक्त्वा 'तर्ति' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किंच-एवमजमान पश्यन्तो
 'एन' ब्राह्मराप्सा पुण्यापुष्यलक्षण. कामनिषिद्धाचरणरूपः 'न तर्ति' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च
 विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽतीत्याह-सर्वं पाप्मानं तर्तीति । ब्रह्मविदुः 'पाप्मानं' कृताकृतलक्षणं सर्वान्म-
 दर्शनरूपमहिता 'तर्ति' मस्वीकरोतीत्यर्थः । किं च-नैनं पाप्मा तर्तीति । 'एन' ब्रह्मविदुः 'पाप्मा'
 कृताकृतलक्षण उक्त्वाः इष्टफलप्रप्त्यायोत्पादनाभ्यां न तर्तीत्यर्थः । एव कर्मसम्बन्धे किं मवतीत्यत
 आह-विपासो विजरो विजित्तसोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवमित् 'विपासः' विगत पासो
 धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विपासः । विगता जरा यस्मात् स. 'विजर' विगता त्रिषन्मा अक्षुमिच्छा यस्मात्
 स 'विजित्तः' । न विजते पिपासा पातुमिच्छा यस्य स 'अपिपानः' । एवभूत. एतस्यामवस्थायां
 सुखवशात्सगो भवति । एतस्मात् ब्रह्मण्यरूपवस्थापानात्प्राक् गौगजालम्प्रमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा
 तदुपासनाफलमाह-य एव वेदेति । 'य एव' पूर्वोक्तयुगविशिष्टमात्मानं 'वेद' उपासते अहमस्मि एवभूत
 आत्मेति स पूर्वोक्तविपासादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एव निरुपाधिकरज्ञानात्कीवस्य फलमुक्तम् । संप्रति तोराधिकरज्ञानानात् अम्युदपफल दर्शयिष्यन्
 तस्वरूपमाह-स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽप्य जनकयाज्ञवल्क्यारुपाधिकार्या
 विद्यायातो विज्ञानात्मा 'म वै' स एव 'एष. महानज आत्मा' 'अन्नाद' सर्वभूतस्थ. मन् सर्वान्तात् ।
 यद्वा अजशब्देन चराचरतरु जगत् शृण्वे । तस्याया सहायकः । तथा वसु धन भोगसाधन सर्वप्राणि-
 कर्मफल ददातीति 'वसुदानः' । एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह-म यो हेवमेतं महांत-
 मजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेदं विन्दते वसु इति । 'य एव' पूर्वोक्तमहर्षादिगुणविशिष्ट 'आत्मानं
 वेद' उपासते अहमस्मि एवभूत आत्मेति स. 'वसु' कर्मफलजान 'विन्दते' लभते सर्वार्थवादेवेत्यर्थः ।
 अनया कश्चिद्या "शनेदतिः परायण"- (श. प. वृ. १४ । ३ । ३४) इति उक्तयैव कर्मफलस्य
 उपसहार इतः इति अपौरुषेण ब्रह्मण्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सफलां दिवां मन्त्राज्ञान्यामुपरिष्टमुपसहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिस्मान् प्रति दर्शयति-

स वा ऽएषु महानज्जुऽआत्मा । (त्माऽज्जु) अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयम् वै ब्रह्माभयम् हि वै ब्रह्म भवति घुऽएवम्भुद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (६)४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

स वा एष महानज्ज आत्मा अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म
भवति । य एव वेद ॥ ३१ ॥

स वा एष महानज्ज आत्माऽजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति ह्येवाच पाज्ञ-
वलक्य इति । यो ब्रह्मणोऽदावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसन्निमान् स्वपदवाच्यभूतः सोऽन सशब्देनोच्यते ।
पैसाब्द प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्यया प्रथमज्ञाननन्कार्यो नित्यमुक्तस्वपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य
स्वपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणम् । तथा च— ' स वा एष. ' यथोक्त प्रत्यगात्मा ' महान् ' स्वज्ञानादि-
रुच्यः अपरोऽऽ परमाभिव्येति वाक्यार्थः । एषमह ब्रह्मेति वाक्योत्पत्तिपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यात्कार्ये
प्रपन्नते मति प्रत्यगात्मनो यद्व्य तदिदानीमुच्यते—' अज ' इत्यादिपदैः । यस्मान् एज्जुमर्णादिवदत्मा पिना-
विया कार्यकरणभन्ना न जायते । तस्मादजो जन्मरहितः । अत एवाज्जः कालावस्थितेन्द्रहादिभूत् न जीर्णो-
त्यर्थः । यत् ' अज ' अत एवाज्ज. प्राणव्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृत. निरन्वयनाशरूप्य । अत्र जन-
प्रतिषेधेनैव विकारांतराणां तन्मूलकत्वात् सत्प्रतिषेधस्यापि अर्थनिवृत्त्येऽपि शब्देन प्रतिषेधो जरादीनां परमा-
र्थैक्यसंज्ञान्यायार्थः । यत् एव सर्वविकाराण्यत् । अत एव ' अमय ' मय हि नाम अविद्याकार्यं सत्प्रति-
षेधेन मात्रविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे ' जनक ' सत्राद् । ' अमय वै '
अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मनश्च त्व ' प्राप्नोऽसि ' इत्येव ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचैत्यर्थः ।
राजा तु आत्मीयमशेषविद्यात्मि योनेयितु सर्वस्वदान प्रतिबुद्ध इत्यह—सोऽहं भगवते विदेदान् इदामि मां
चापि मह द्वास्यायेति । ' दास्याय ' दामकर्मणे इदामिति चशब्दात्मकव्यपते । इतिशब्दो निरुक्तिताया सर्व-
वेदानुशासनरूपारा विद्याया परित्तमात्रियोनेक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं " निष्पन्नत्वं तद्विद परश्वय " (सा प. वृ. ३।२।१४) इत्युक्तमैव ब्रह्मत्वैक्यज्ञानरूपोत्पत्तिवशात्पर्य-
महिमा कृति प्रवृत्ते—स वा एष महानिःशब्दि ब्रह्मेति पदपर्यन्तम् । अत्रार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरमयपुणरितिष्ट-
हरणमनो ब्रह्मत्वं, अत अह—अमय वै ब्रह्मेति । एव विषयपरिशीलेन विशाम्भ्यामुक्तया विद्याकर्म कथयति—
अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एव वेदेति । ' एव ' यथोक्तमात्रान् ' अमय ब्रह्म ' ' यो वेद ' । स.
' अमय इति हि भवति मुक्तो मकच्छेत्त्यर्थः । य इह ग वा एष महानित्यादिना अन्ते सञ्ज्ञोऽहं. म एव
सर्वभूतैः प्रतीयते । एव एव सर्वभूतस्य सात्वत्य तत्पर्यायं इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवासे बृहदारण्यकस्य श्रीनाडकानिहहृदयस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीशंभुदेवसंभवात् कृतौ भाष्यदिनीशशातपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यदिनशाश्वोपनिषद्-

बृहदारण्यकस्य भाग्यं वामुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीये शारंगिक-

भाष्ये परित्तमान् ॥ १४। (७) ४।२ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये बभूवतुः । (मैत्रेयी) मैत्रेयी च कात्यायनी
च तयोर्है मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव * कात्यायनी साऽन्यु-
वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रब्रजिष्यन्वाऽअरेऽहुमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्त इकरुवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यद्गु मऽइयम्भगोः सर्वा पृथिवी धित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवाद्वाह्यम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्है मैत्रेयी ब्रह्म-
वादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रब्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हुन्त । ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । (अनु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी धित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

पूर्वमगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मोन्मत्तव निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव नान्वन्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञ-
वल्क्येन काण्डेन पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जसपराजयप्रधानजल्पन्यायनो विचारितम् । तदेव चास्मिन्काण्डे
शिष्याचार्यसंबन्धेन तत्तन्निर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तर विचार्य उपसङ्गनम् । अथेदानीमस्य तिगमस्थानस्य
मैत्रेयीप्राज्ञगमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीप्राज्ञगेन आगमबलात्सुक्तिसाधनभूता सन्याससहिता अन्वविद्या
उक्ता । मैत्रेयुना न्यायप्रधाने मुक्तिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायनो मतव्येत्वेत्तदभिप्रायेणेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ
ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये बभूवतुः इति। तत्र वास्याख्यरागा व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु
अज्ञराप्यत्राधिकानि तानि व्याख्याम्याम । हेतुप्रधानवाक्यान्तरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीप्राज्ञगेन प्रतिज्ञानोऽर्थो
निगम्यते, एतेन हेतुतरोपदेशानन्तरं अथराब्द । हराब्दं पूर्ववृत्तव्ययोरु । ' याज्ञवल्क्यस्य ' मुने, ' ह '
किल ' मैत्रेयी कात्यायनी ' चित् द्वे भाव्ये बभूवतुः ' । तयोः पत्न्योर्मध्ये ' ह ' किल ' मैत्रेयी ' ' ब्रह्मवादिनी '
ब्रह्मवदनदीना ' बभूव ' । ' कात्यायनी तु ' ब्रह्माप्रज्ञेव ' स्त्रिया उचिन्वा या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा ।
सैव विधत्ते सत्या सा स्त्रीप्रज्ञेव । बभूवत्सु-गः । एव सति ' स ' याज्ञवल्क्य पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात्
वृत्तात् ' अन्यद् ' पारिव्राज्यालक्षणं ' वृत्त ' वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपविहीर्षे सन् ' हे मैत्रेयीति ' ज्येष्ठा भार्या-
सामान्य ' ह ' किल ता उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबन्धः ॥ १ ॥

' प्रब्रजिष्यन् ' प्रवर्षेण ब्रजिष्यन् सन्पमित्यन्वित्यर्थः ॥ २ ॥

" अनु मे " इति पाठांतरम् " स्यान्वह तेनाभूताऽऽहो १ वेति " इति च पाठांतरम् । स्या भवेयम् ।
आहो ३ इति पञ्चमस्योत्तरात् निपात ॥ ३ ॥

* " ब्रह्मवादिनी " इति कान्वे पाठः । १-अत्र सर्वत्र " पाठान्तरम् " इत्युक्तिः. (उ. भा. उ. ध. २. भा. ४) पूर्वोक्तप्रा-
द्विपद्य पाठ इत्यभिप्रायिका ।

स्यात्स्थान्महन्तेनामृताऽऽहोरेनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवृत्ताजीवितन्तुयैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मेत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याद्दक्षिमहन्तेन कुर्ष्यां युदेव भग-
वान्बुध तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृत्त-
क्षन्त खलु भवति तेऽहन्तुदक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते व्वाचन्तु मे व्यावृ-
क्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । न वाऽअरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पुतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जापुयै कामाय
जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे
पुत्राणाद्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया

मृता, आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवृत्ता जीवितं, तथैव ते जीवितं
स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मेत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम् । युदेव भगवान्बुध । तदेव
मे ब्रूहि इति ॥ ४ ॥

सु होवाच-याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती । प्रियमवृत्तम् । इत खलु भवति । ते अहं तद्
दक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्यावृक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय
पुतिः प्रियो भवति । न वा अरे जापुयै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया

' सा होवाच मेत्रेयीति ' पूर्वम् ॥ ४ ॥

" प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृत्तम् खलु भवति तेऽहं तद्दक्ष्यामि " इति पाठान्तरम् । " वाचम् " इत्यधिकम् । भवती-वमित्यर्थे । " अहन्तुम् " अवर्तयत् । वर्तितव्यसि । प्रियो लोपश्लोदो बोध्यः । हे भवति ' ते ' तुभ्यं तुष्टोऽहं ' इत खलु ' ' तद् ' अमृतवसाधन ' दक्ष्यामि ' व्याख्यास्यामि । इत्यादि समानम् ॥ ५ ॥

" न वा अरे वेदानां कामाय, यजानां कामाय " च इति उपनिषद्गमधिकं सुगमार्थम् । " आत्मा म्बरे " इति " मेत्रेय्यामिति वा अरे दृष्टे धुने मने विज्ञाते " इति च पाठान्तरं समानार्थम् ॥ ६ ॥

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय वित्तम्प्रियुम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे लोकाना-
 नाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
 देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्या-
 त्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः
 प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूताना-
 नाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय
 सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो
 मैत्रेयात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातेऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

(म्ब्र) ब्रह्म तम्परादात् । (यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्त-
 म्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद लोकास्तम्परादुच्योऽन्यत्रात्मनो लोका

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
 न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न
 वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा
 अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा
 अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवन्ति । न वा अरे वेदानां
 कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय
 यज्ञाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
 प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्रं
 वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

“ वेदास्त परादुः ” “ यज्ञानं परादुः ” इत्यधिकं सुगमम् ॥ ७ ॥

न्वेद देवास्तम्परादुर्व्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्व्योऽन्य-
त्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्व्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि
तम्परादुर्व्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्व्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सुर्व्वम्वेदम्भृङ्गुद्वक्षुमिमं लोकं देवाऽइमे वेदाऽइमं यज्ञाऽइमानि
भूतानीदं सुर्व्वं युदयमात्मा ॥ ७ ॥

स युथा दुन्दुभेह्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्यावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स युथा वीणायै व्याद्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स युथा शब्दस्य ध्यायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय
शब्दस्य तु ग्रहणेन शब्दस्वप्नस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स युथाऽऽर्द्धेधाष्टेभ्याहितस्य । पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवम्याऽअरे
ऽस्य महतो भूतस्य त्रिश्चसितमंतश्चद्वग्वंदो यजुर्व्वेदुः सामवेदोऽथर्व्वी-

देवान् वेद । वेदानं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञानं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो
यज्ञान् वेद । भूतानि न परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्व्वं तं परादात् । यः अन्यत्रा-
त्मनः सर्व्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं सत्त्वम् । इमं लोकः । इमं देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः ।
इमानि भूतानि । इदं सर्व्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स युथा दुन्दुभेह्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्यावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स युथा वीणायै व्याद्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स युथा शब्दस्य ध्यायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । शब्दस्य तु ग्रहणेन
शब्दस्वप्नस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स युथा आर्द्धेधाष्टेभ्याहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

“ स युथा दुन्दुभेह्यमानस्य ” ॥ ८ ॥

“ स युथा वीणायै व्याद्यमानस्य ” ॥ ९ ॥

“ स युथा शब्दस्य ध्यायमानस्य ” ॥ १० ॥

इदं दाननिमित्तं धर्मजातम् । इदं होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पानितं पेयदाननिमित्तं

द्विरसऽइतिहासुः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानि दत्तं हुतमाशितुम्पायितुमयश्च लोकः पुरश्च लोकः
सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वांसामप्राणं समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवञ्च सर्वेषाञ्च
स्पृष्टगानान्त्वगोकायनमेवञ्च सर्वेषाङ्गन्धानाञ्चासिकेऽएकायनमेवञ्च
सर्वेषाञ्च रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमे-
कायनमेवञ्च सर्वेषाञ्च सङ्कल्पाना-
म्मुनऽएकायनमेवञ्च सर्वेषाम्बेदानाञ्च हृदयमेकायनमेवञ्च सर्वेषाङ्ग-
कर्मणाञ्च हस्तावेकायनमेवञ्च सर्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेवञ्च सर्वेषा-
पामानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवञ्च सर्वेषाम्विसर्गाणाम्पायुरेकायन-
मेवञ्च सर्वांसाम्विद्यानाम्वागोकायनम् ॥ १२ ॥

(११) स यथा सैन्धवघुनः । (नोऽ) अनन्तरो बाहयुः कृत्स्नो रसघन-
ऽएव स्यादेवम्वाऽअरुऽइदृग्महद्भूतमनन्तुमपारुऽकृत्स्नः प्रज्ञानघनुऽयुवै-

निश्चितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः पुरश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वांसामप्रां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगोकायनम् । एवं सर्वेषां
गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां
वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादा-
वेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं
सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

धर्मजानम् । अथ च लोकः इदं च जन्म । पुरश्च लोक प्रतिपत्त्य च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
स्थावस्तानि ॥ ११ ॥

“ स यथा सर्वांसामप्रां समुद्रः एकायनमिति ” समानम् ॥ १२ ॥

“ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् ” इति पाठान्तरम्, प्रलयावस्थायामरूपबोध-
कम् । सुगमार्थम् ॥ १२ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सुज्ञाऽस्तीत्यरे
ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सु होवाच मैत्रेयी । (म्यु) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽ
अहमिदं विजानामि न प्रेत्य सुज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्यो) न वाऽअरेऽहं मोहं प्रवीमि । अविनाशी
वाऽअरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा मात्रासर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

अद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरी-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाद् न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मन्तमपारं कृत्वः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

मा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं प्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनु-
च्छिन्तिधर्मा । मात्रासर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरीलोपो विद्यते,
अविनाशित्वाद् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

“मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामिति ” पाठान्तरम् । ‘ अत्रैव ’ प्रज्ञानघने “ न प्रेत्य
संज्ञाऽस्ति ” इति वदन् ‘ भगवान् ’ ‘ मा ’ मा ‘ मोहान्तं ’ मोहमन्त्रे ‘ आपीपदत् ’ आहारितवान् समो-
हितकानित्यर्थः । अतः अहं इदमन्तमन्त्रं लक्ष्यधुनं ‘ न वै ’ नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा मात्रासर्गस्त्वस्य भवतीति ” पाठान्तरम् । ‘ अरे मैत्रेयि । ’
‘ अहं मोहं न प्रवीमि ’ । एत. ‘ अयं ’ प्रकृतं ‘ आत्मा ’ ‘ अविनाशी ’ वित्तु शक्ति एतत् स विनाशी, न
विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः ‘ अनुच्छिन्तिधर्मा ’ लच्छिन्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य स लच्छिन्तिधर्मा ।
न लच्छिन्तिधर्मा अनुच्छिन्तिधर्मा । अविनाश इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कथं सत्तारादिक्रियात्वं इत्यत
आह—‘ तु ’ पुनः ‘ अयं ’ प्रकृतम्यात्मनः । मात्रासर्गः ’ चतुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीनने विपना
यामिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चतुरादिकरणानि मात्राः । तानिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

“ यद्वै तन्न पश्यति ” इदं कश्चिद्व्याप्तं श्वेतिर्ज्ञाने (रा. य. बृ. १४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(द्य) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तुद्घ्रातुव्यञ्जु जिघ्रति न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युजिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(द्य) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्वसन्न रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्वसयेत् ॥ १८ ॥

(द्य) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तुद्वक्तुव्यञ्जु वदति न हि वक्तुर्वृत्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्वदेत् ॥ १९ ॥

(द्य) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यञ्जु शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विजानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वृत्तेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

“ यद्वै तन्न जिघ्रति ” ॥ १७ ॥

“ यद्वै तन्न रसयति ” ॥ १८ ॥

“ यद्वै तन्न वदति ” ॥ १९ ॥

“ यद्वै तन्न शृणोति ” ॥ २० ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यञ्च मनुते न हि मन्तुर्मन्ते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वे तुत्स्पृष्टव्यञ्च स्पृशति न हि स्पृष्ट-
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(च) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वे तुद्विज्ञेयञ्च विजानाति न
हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयात् ॥ २३ ॥

(दु) युत्र वाऽअन्युदिव स्यात् । (तु) तुन्नान्योऽन्युत्पश्येदन्योऽन्यु-
विद्येदुन्योऽन्युद्रस्येदुन्योऽन्युदभिवदेदुन्योऽन्युच्छृणुयादुन्योऽन्युमन्वी-
तान्योऽन्युत्स्पृशेदुन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-
लोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यादिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्याञ्जयेत् । अन्यः अन्यद्रम-
येत् । अन्यः अन्यशभवेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत् । अन्यः अन्यत्
स्पृशेत् । अन्यः अन्याद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

“ यद्वै तन्न मनुते ” ॥ २१ ॥

“ यद्वै तन्न स्पृशति ” ॥ २२ ॥

“ यद्वै तन्न विजानाति ” ॥ २३ ॥

एव अविद्येदुदिवेन कल्पेन विशेषविज्ञानात्मनः तद्रमन्वे तु तद्रमावः, इत्यन्वयव्यतिरेकान्या औपधिक-
मात्परो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं “ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं ” इति (क. ११-२४)

(द्यु) द्युत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कुम्पयेत्तत्केन कुम्भिषेत्तत्केन कुम्भिवदेत्तत्केन कुम्भृणुयात्तत्केन कुम्भन्वीत तत्केन कुम्भृशेत्तत्केन कुम्भिवजानीयाद्येनेदथ् सर्व-
भिवजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्ता-
नुशासनाऽसि भैत्रेय्येतावदरे सुल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
पुत्रव्राजु ॥ २५ ॥

(ज्ञा) अथ चर्षुः । (स्तु) तुदिदम्वयथ् शीर्षणाद्याच्छीर्षणाद्यो

यत्र तु अस्म्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् । तत्केन कं मभिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इति उक्तानुशासनाऽसि भैत्रेयि । एतावदरे सुल्व अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः भवव्राजु ॥ २५ ॥

अथ चर्षुः । १ तदिदं वयं शीर्षणास्यात् । २ शीर्षणाद्यो गीतमात् । ३ गीतमो दास्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना । ' यत्र वे ' यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा ' अन्यदिव ' आत्मनो वस्वन्तरमिव अविशग्रत्पुत्रस्थापित स्याद्भवेत् । ' तत्र ' तस्मिन्प्रवस्थाविशेषे ' अन्य ' अविशगल्पितम् वस्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः । ' अन्यत् ' स्वस्मात् विभक्त स्तान्विशेष वस्वन्तर ' पश्येत् ' उपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समान् ॥ २५ ॥

एतावता " एतेभ्यो भूतेभ्यः " (क. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविशेषाधिकः सत्सार इति व्याख्या-
तम् । इदानीं " महद्भूतमन्तमदारं " (कं. १३) इत्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध्य-
मायेन विशेषविज्ञानलक्षणमसारमात्र इति पुनर्यतिरेकमाह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि-
त्यादिना । " उक्तानुशासनाऽसि भैत्रेय्येतावदरे मन्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजु " इत्यधिकम् ।
हे ' भैत्रेयि ! ' इत्येव त्व ' उक्तानुशासना ' उक्तमनुशासनं सप्तन्यासमात्रज्ञानलक्षणं यस्याः सा त्वं उक्ता-
नुशासना ' अति ' भवसि । जनु-सपाऽपि किं वक्तव्यान्तरं किञ्चिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनह ' अरे
भैत्रेयि ! ' यत् त्व मां पृष्टव सति—' यदेव भगवान् केद तदेव मे ब्रूहीति " तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम्
' एतावदेव ' सुल्व ' निश्चिन्तम् । यदेतत् सप्तन्यासमा मपरिज्ञानम् । न त्वचिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव
त्वया अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं ' ह ' किल प्रियायै मार्गयै यपत्तेमात्मज्ञानमुक्त्वा यपेच्छया
' याज्ञवल्क्यः ' प्रवव्राजु ' प्रवञ्चितवान् । यापूर्वं प्रतिज्ञातं " प्रवञ्चिष्यस्मीति " तत्कारित्यर्थः । एतावता
परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याध्यः सकरोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २५ ॥

इदानीं याज्ञवल्क्यैकाऽप्यवर्षक्यादृशिव्यपंप्राकथनात् वशप्रतिपादकं कंदिकापितृमारभ्यते—अथ चर्षु

व्यो गौतमाद्गौतमो वृत्रात्स्याद्वात्स्यो वृत्रात्स्याच्च पाराशर्व्याच्च पारा-
शर्व्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽ औद्वाहेश्च शाण्डिल्याच्च
शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च
वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रोहिणायनाच्च रोहिणायनः शौनकाच्च जैवन्ता-
यनाच्च रेभ्याच्च रेभ्यः प्रौतिमाप्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः
कौण्डिन्याभ्याद्कौण्डिन्याऽ और्णवाभ्येभ्यऽ और्णवाभाः कौण्डिन्या-
त्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्से) सैतवः पाराशर्व्यात्पाराशर्व्यां
जातृकर्ण्याञ्जातृकर्ण्यां भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च
गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्बलाकाकौशिकः
कापायणात्कापायणः सौकरायणात्सौकरायणश्चैवणेश्वणिरौपजन्धनेरौप-
जन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिष्कृतकौ-
शिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्व्यायणात्पाराशर्व्यायणः पाराशर्व्यात्पारा-
शर्व्यां जातृकर्ण्याञ्जातृकर्ण्यां भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुराय-
णाच्च यास्काच्चासुरायणश्चैवणेश्वणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिसुरेडासुरिभ्र्भा-
रद्वाजाद्भारद्वाजऽ आग्नेयात् ॥ २७ ॥

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्व्याच्च । ५ पाराशर्व्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औद्वा-
हेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च ।
९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रोहिणायनाच्च । १० रोहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च
रेभ्याच्च । ११ रेभ्यः प्रौतिमाप्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याम् ।
१३ कौण्डिन्यो और्णवाभ्येभ्यः । १४ और्णवाभाः कौण्डिन्यात् । १५ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् ।
१६ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्व्यात् । १९ पाराशर्व्यां जातृकर्ण्यात् । २० जातृ-
कर्ण्यां भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

इत्यात्म्य-ब्रह्मणे नमः इत्यन्तम् । अथ सांगोरोगस्य कलस्वात्मविज्ञानस्य प्रवचनजननरं याज्ञवल्क्येनैतदस्य
वचः कथ्यते इति शेषः । प्रथमांतः शिष्यः । पञ्चमंतो गुरुः । इति मनुकौशिकं व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

“ आग्निवेश्यः सैतवात् ” ॥ २७ ॥

(दा) आत्रेयां मुण्टेर्मुण्टिगुंतिमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्या-
 डात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुशोर्ष्यात्कुप्यात्कुशोर्ष्यः कुप्यः
 कुमारहारित्वात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भोर्कौण्डिन्याद्दि-
 दम्भोर्कौण्डिन्यो व्वत्सुनपातो व्वाभ्रवाद्दत्सुनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरा-
 त्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ आङ्गिरसऽ अभूतेस्त्वाष्ट्रा-
 दाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामाश्विनौ
 दधीचऽ आयर्व्वणाद्ध्यङ्ङाथर्व्वणोऽथर्व्वणो वैवाद्यथर्व्वा वैवो मृत्योः
 प्राध्वुष्टुसनान्मृत्युः प्राध्वुष्टुसनः प्राध्वुष्टुसनात्प्राध्वुष्टुसनऽ एक-
 प्त्येरेकर्षिप्रविप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सना-
 तुनात्सनातुनः सुनगात्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी वृद्धणो वृद्ध स्वयुम्भु
 वृद्धणे नुमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।३।(७) ४-३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४-४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिर्भोपपत्तिप्रधानं मुनिकाण्डं याज्ञ-
 वल्क्यकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

आस्मिन् अध्याये च काण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

२३ भारद्वाजो बलाकार्कशिकात् । २४ बलाकार्कशिकः काषायणात् । २५ काषायणः सौक-
 रायणात् । २६ सौकरायणत्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंघनेः । २८ औपजंघनिः सायकायनात् ।
 २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पारा-
 शर्यायणात् । ३२ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । ३३ पाराशर्यो जादूकर्पात् । ३४ जादू-
 कर्पो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणत्रैवणेः ।
 ३७ त्रैवणिरौपजंघनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो माटेः । ४१ मांटीर्गौतमात् । ४२ । गौतमो गौतमात् । ४३ । गौतमो वात्स्यात् ।

“ आत्रेयो माटेः ” ॥ २८ ॥

४४ वात्स्यः शंडिल्यात् । ४५ शंडिल्यः कैशोर्यात्काण्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारि-
 तात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीर्कांडिन्यात् । ४९ विदर्भीर्कांडिन्यो
 वत्सनपातो वाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सीभरात् । ५१ पथाः सौमरोऽप्यास्यादां-
 गिरसात् । ५२ अप्यास्य आंगिरस आभूनेस्त्राष्ट्रात् । ५३ आभूनेस्त्राष्ट्रो विश्वरूपात्वाष्ट्रात् ।
 ५४ विश्वरूपस्त्राष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनीं दधीच आयर्वणात् । ५६ दधीच आयर्वणः
 अयर्वणो देवात् । ५७ अयर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् ।
 ५९ प्रध्वंसन एकपंः । ६० एकपिर्विप्रजितेः । ६१ विप्रजित्तिर्पथेः । ६२ प्यष्टिः सनारोः ।
 ६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः ।
 ६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीहवीकेसवमभावावृज्यवादर्शिष्यस्य श्रीगाटमानिकृदपुत्रस्य परमहंसपरिनामकाचार्यस्य
 श्रीबामुदेवत्रयभगवतः कृती मान्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमान्यन्दिनशाखोरनिषद्बृह-
 दारण्यकटीकार्या बामुदेवत्रकाशिकाया चतुर्थेऽध्याये कृतीव याज्ञवल्क्यमंत्रेयी-
 सवाद्ब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥
 चतुर्थेऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (वृ. उप.) १४-४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमे याज्ञवल्क्यकण्डे मुनिकाण्डे वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषद्ग्रन्थम्^Y
 द्विध्यायं खिलकाण्डम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
 पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ।

ॐ ३ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
 पूर्णमेवावशिष्यते ॐ ३ खं ब्रह्म खं पुराणम् । वायुरं खमिति
 ह स्माह कौरव्यापणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४॥ (६) १४॥ (८) ५-१॥

शांतिब्राह्मणम् ।

“ ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवाव-
 शिष्यते ” ॥ “ ॐ ३ खं ब्रह्म ”—(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति
 ह स्माह कौरव्यापणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

तदेव यत् विज्ञानं देवत्वममृतं वसाम्नस आत्मा निरुपाधिकं अशनायायनीनो यदेव साक्षात्परोऽशाह्वयं य
 आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणं काण्डद्वयेन निर्धारितं । अमुना तत्सर्वोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमे-
 पादिब्यवहागविषयतामुत्तमानुसन्त्यामुदवक्तव्यमि क्रममुक्तिरुत्थानि कर्ममशुद्धरूपानि चेति त्रिविधोपायानानि पूर्वत्रातु-
 क्तानि वक्तव्यानि—इत्येवमर्थं खिलकाण्डे प्रवर्तते । पूर्वत्रातुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिलकाण्डम् ।
 तत्र सर्वोपायमनभूतान् अकारो, दमो, दान, दया, इति पदयान् विभिसन्ती श्रुति पूर्वमात्रमाधात्म्य-
 विज्ञाननिद्वये निष्पामृतकार्यकारणमवप्रमश्रित्य तापर्यं व्याख्यानस्य महत्त्वं शुद्धस्वरूपं पूर्वोपात्कार्यकारण-
 सम्बन्धस्य हेतुत्वं धीनयितुमनुवदति—पूर्णमद इति मन्त्रेण । 'अद' इति परोऽशाभिर्नामि सर्वनाम । पूर्णमिति—
 “ वा दानदानपूर्वदन्तमष्टच्छब्दज्ञाना. ”—(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्मरि निष्ठान निदानानम् । तथा
 च—' अद ' परोऽश ब्रह्म पूर्णमादावन् व्यापि निरुत्तर निरुपाधिक चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्य तत्पदार्थं दर्श-
 यित्वा लक्ष्य स्वगर्ह्यं दर्शयति—पूर्णमिदमिति । यदि नामरूपोपाधिविशिष्टव्यञ्जहारान्न तदपि केवलेन

१—अत्र काण्डस्य विवर्तने नमवेद, खिलकाण्डस्य परीक्षेयत्वकारणत्वं काण्डस्य मनुष्यव्यञ्जकत्वकारणत्वं
 शिष्टव्यञ्जकत्वमित्यादिभिर्वाक्यैः सिद्धं भवत्यम् ॥

स्वेन निन्दाम्नामना परमान्म्वरुणेण ' पूर्णं ' व्यापि । न तु उदरितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एव
 लक्ष्यौ तावदाथायुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयन्त्वपदास्य पूर्णत्वे हेतु दर्शनमिति-पूर्णात्पूर्णास्तु च्यत इति ।
 ' पूर्णात् ' कारणामनोऽविद्यासहायान् ' पूर्णमेवोदच्यते ' उद्विष्यते उद्वृच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्यैक्यदानस्य मह-
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यामनो वयसः ' पूर्णं ' पूर्णत्वमादान गृह्णित्वा
 आत्मस्वरूपैकरसवभासाय अविद्याहृत भूतमात्रोपाधिभिमर्गज जन्मबाधनस्य विद्याना निरस्तस्य ' पूर्णमेव ' अन्तर-
 मवाप प्रदानमनैकसम्भवाव केवल ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । " ब्रह्म वा रदमप्र आनीतुद्रामन्ममेवावेदं ब्रह्मा-
 र्मसि तस्मा सर्वमभवत् "-(श. प. बृ. उ. १ । २ । २१) इत्युदकमप्यधुन्येव एवानेनमन्त्रेणोपमहनः । नत्र
 " पूर्णमद् पूर्णमिदम् " इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यायं टक्तः । " पूर्णात्पूर्णम् " इत्यादिमन्त्रशेषेण " रदमप्र आनीत् " इत्यादेरर्थ टक्तः । अत्र एकवाक्यस्येनोपक्रमोपहारशरीरकल्पयथुनितापर्यधिज्ञान् शास्त्रप्रतिपाद्य ब्रह्मस्यैक्य-
 मेवेति तापर्यार्थः । अतुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्र तावदाह-ॐ ई त्वमप्रहोति । एह
 ध्यानमायनत्वेनैव ॐ कारव्योपदेशः । अत्र ब्रह्मरद ॐकारालम्बनस्य विशेष्यमभिधानम् । तस्य ब्रह्मरदस्य
 बृहद्रन्तुनामान्यवाचिन सर्वत्र प्रमत्तौ खमिति विशेषणम् । नैलमुपलभितवन् एवमज्ञोः सामानाधिकरण्यात्
 तत्रोक्तवन्निदि । तथा च-यथा विष्णुब्राह्मिनाथा शिलादिप्रतिमाया विष्णुसुद्धिः नियते, तथा ॐकारे ख
 ब्रह्मेत्युपासन कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्नेव खडाब्दान् मौनिकउपप्रतीतिमांऽभूदित्यभिप्रायेण ऋषिनिधेयकं
 ब्राह्मण प्रवर्तते-सुमुगुणमिन्द्रादि । ' पुराण ' कित्तव ' ख ' परमानाऽऽकाशमिति यावत् । तथा च-
 खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मरदस्य अनादिकारणवैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । ननु-
 अथ्य कारणब्रह्मण अर्थाद्विद्यत्वात् कथमोद्धारं तदुपास्यमित्यतः कारणतरमाह-चायुरं खमिति इ स्माह
 कौरव्यासणीपुत्र इति । चायुर्विद्येने यस्मिन् तन् ' चायुरं ' ' न ' मौनिकाकारा तद्विष्टितं ब्रह्म ॐकार-
 लम्बन, मौनिकरुको खराब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलभान् ' इति ' ' कौरव्यासणीपुत्रः ' ' ह ' मिक राह-
 स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकारब्रह्मरदोक्तमरोरिति धीनत्वाविशेषान् ॐकारे दृष्टिद्वयमिष्टकमिति भावः ।
 एवमोक्तप्रतीकं कार्यकारणोभयविवं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं सागरनि-वेद्योऽयं ब्राह्मणा विदुर्बर्द्धनेन यदेदित्तव्यमिति । परमात्
 ' तन् वेदिनस्य ' प्रकारमनात्मनि गीरमानं ब्रह्म तन् एतेनोकारेण ' वेदं ' सागरः पुनान् विबालमिति उप-
 लभने । तस्मादेतेऽयमोद्धार इति वाक्या विदुर्वित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मामनादा भयगो वाचकाः सन्ति,
 तथाऽपि धुतिप्रामाण्यान् ओंकारो ब्रह्मणो नैदित्तमभिधानमितिप्रियतमं नामेयवगम्यते । इतरस्वारी वेदव तु
 वेदिनस्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोद्धारो ब्रह्मोक्तान्दिसाः सन्त्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीदशरुत्तमस्य ब्रह्मसंहितास्य श्रीनाटानिन्दुस्य परमहंसनाम्नो ब्रह्मवाचस्य
 धीमासुदेवस्य भावतः श्रुती मायन्दिनीरक्षणपदब्राह्मणान्तर्गतामप्यदिनशास्त्रो-
 निपदुद्धारस्यैकन्यास्यनामा बामुदेवस्य काशिकायां नृनसि लिखनात्
 एवमेवैव्याये प्रथमं शक्तिनामग पविममात् ॥ १४ (८) १-१ ॥

१-अत्र एव च ब्रह्मरदस्य अर्थः-ॐ उद्विष्यति निर्विको ब्रह्मरद इति. पुत्र " इति अथयुक्तः, तथा चोक्तस्य " तस्य
 एवमेव इति सत्यमुक्तं लक्ष्यते ।

त्रयाः प्रजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुर्देवा मनुष्याऽ
असुराः ॥ १ ॥

(५) उपित्वा ब्रह्मचर्यन्देवाऽऽजुः । (ब्र्) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हेतुदक्षरमुवाच दऽडुति व्यज्ञासिष्टाऽऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्य-
तेति नऽआत्येत्यामिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ २ ॥ शतम् ७२०० ॥

(त्य) अथ हैनमनुष्याऽऽजुः । (ब्र्) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशत्राहणम् ।

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा इ
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्येति । अं इति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ २ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदेवाभरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा इ
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्येति । अं इति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ ३ ॥

एवमप्यन्तर सर्वोपासिषावन अकार इत्युक्तम् । इदानीं वाच्यं दमादिसाधनत्रय विधातव्यम् । तेनापि
विशिष्ट एव वाङ्मयतरङ्गिः सन् सर्वोपासिष्टु अधिक्रियते । अतस्तद्विधानानुसंधेयमाह—त्रयाः प्रजापत्याः
प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः ' प्रजापत्याः ' प्रजापतेरपत्यभूताः ' प्रजापतौ '
विणोक्तमिति ' पितरौ ' समीपे स्थित्वा, सतः, ' ब्रह्मचर्यं ' ऊचुरधिकृतवतः । के ते प्रजापत्या इत्यपेक्षायामाह—
देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोध्यम् ॥ १ ॥

तत्र सं किं इति तत्रैव इत्यपेक्षायामाह—उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च ' ब्रह्म-
चर्यमुपित्वा ' ऋषेण प्रथं कुर्वाणाः प्रथमं ' देवाः ' ऊचुरेकत्रय इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो
भवानिति । भवान्तोऽम्भस्य अनुशासनं ' ब्रवीतु ' कथयन्वित्यर्थः । एव देवेतुशासने प्राचीने प्रजापतिः किमा-
हेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हेतुदक्षरमुवाच द इति । तेभ्योऽर्थाभ्यः ' ह ' किल ' द ' इत्येतदक्षरं ' वर्ण-
मात्रं उवाचोक्तवान् । देवानेव शिक्षित्वा तेषां स्वोपदिष्टविश्वप्रतिपत्तिपतेश्च पितृ पृष्ठवान् इति दर्शयति—
व्यज्ञासिष्टा इ इति । (लुक्तिर्वचःशर्णा) मरुतोपदिष्टस्याभरत्सार्थं यूप विज्ञानवन्तो न वा इति प्रथमार्थः । एव
पृष्ठे देवोक्तं प्रति वचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वपमित्युत्तरार्थः । यथैव तर्क्यता
किं मरुतविति प्रजापतेराकाशात् स्वनिद्रापातुसारेण देवैस्वगतमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्येतीति ।
स्वभावतः अज्ञाना यूप मत्तः ' दाम्यन् ' दाया भवतेति एव नोऽप्यान् ' अत्य ' कथयति इत्युक्तवन्त इत्यर्थः ।
देवोक्तं प्रजापतिर्दक्षेति तत्रान् इत्यह—अं इति होवायेति । अंशम्यार्थमेव विज्ञादयति—व्यज्ञासिष्तेति । सम्भक्
इति भवति इति अर्होक्तवन्वित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो लुब्धा यूप अतः ' दत्त ' यथाशक्या अत्रादिकं विभजनं इति नोऽप्यात्पथः । किमित्यन्
प्याप्तौ हितमिति स्वनिद्रापातुसारेण मनुष्या दत्तार्थं ज्ञातवत इति मनुष्यसर्वापितात्यर्थः ॥ ३ ॥

हेतुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा ३ ऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
त्तेति न ऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ हेनमुसुरा ऽऊचुः । (च्चु) च्चुवीतु नो भवानिति तेभ्यो हे-
तुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा ३ ऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्व-
मिति न ऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति तुदेतुदेवैषा देवी वागु-
नुवदति स्तनयित्तुर्द द ऽडुति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तुदेतुत्रयुष्टे
शिषेहमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके षष्ठमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५-२ ॥

अथ हेनमुसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्तेति । तुदेत-
देवैषा देवी वागनुवदति । स्तनयित्तुर्द द इति । दाम्यत दत्त दयध्वमिति तुदेतत्रयं शिषेत् ।
दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एव कृत् यूय हिंसादिपण । अतः ' दयध्व ' प्राणियु दया इत्यन्त एष्युतमम्मान्प्रति, इत्यसुरा दका-
रायं गृहीतवन्तः । इत्यसुरपर्यायनापर्यायं । प्रजापतेरनुशान्तन प्राणार्मादित्यत्र लिङ्गमाह-तदेतदेवैषा देवी
वागनुवदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशान्तन ' एषा देवी वागनुवदति ' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का
एषा देवी वाक्, कथं वा सा धूपते, इत्यपेक्षायामाह-स्तनयित्तुर्द द इति । अत्र विसृष्टिकरणं तु सर्वत्र
वर्गान्तःप्रमाणोद्धारणम् । यः ' स्तनयित्तु ' मेषा देवी वाक् । दकारजनयोच्चारणेन तु स्तनयित्तुदात्तानुकारेण-
मात्रं विवक्षितम् । न तु त्रिव, प्रमाणात्वात् शयर्थः । ननु-सर्हि विदेकारोच्चारणं द्विमर्थं, तेषां च को वा
अर्थः । इत्यत आह-दाम्यत दत्त दयध्वमिति । दमो दानं दयध्वमिति । त्रिकारोच्चारणमित्यर्थः ।
यस्ये दिशामयमाख्यातिकाख्ये । अर्थवाटो विधेयस्त्वावकत्वेन प्रवृत्तः । तस्यमिदानीं विद्वानि-तदेत-
त्वयं शिषेहमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापति दाम्यत दत्त दयध्व इति स्तनयित्तुस्त्वेणानुशान्तन-
तन्मात्राणाम् ' दम दानं दया ' ' इत्येतन्न शिषेत् ' उपादयान् । प्रजापतेरनुशान्तनमम्मानि । कर्तव्य-
मिति मर्ति कुर्यादनुशान्तनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकब्राह्मणस्य श्रुतिपाठव्याख्यानस्य श्रुतिपाठव्याख्यानस्य परमं सप्तविंशतिकाव्याख्यानं श्रीब्राह्मण-
ब्रह्मण्यकतः इत्यौ मन्थन्दिनीशक्तनयनब्रह्मण्यकतमाख्यन्दिनशास्त्रोत्तमिन्द्रबृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवव्याख्यानोत्तमिन्द्रबृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवव्याख्यानोत्तमिन्द्रबृहदारण्यकटीकायां
ब्राह्मणं परममजन्तु ॥ १४ (८) ५-२ ॥

वायुरनिलममृतम् । (म्भु) भुस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्विवे स्मरं प्रे नय सुपथा रायेऽअस्मान्ब्रिथ्वानि देव व्वयुनानि विवृष्टान् । युयोध्यस्सुहृदुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नुमऽउक्तिम्विधेमेति ॥ १ ॥
इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६ ॥ (८) ५-३ ॥

सूर्यान्व्योरुपस्थानब्राह्मणम् ।

“ वायुरनिलममृतम्, भस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्विवे स्मर ।

नन्वेव दमादियुक्तस्यापि शरीरपाने तु नामृतत्वं आ-व्याप्तिकवात्वादिप्रतिबन्धान् स्यत् आह-वायुरनिल-
ममृतमिति । ममाभूतस्य तन्मस्य शरीरपाने सति तन्मस्य आ-व्याप्तिकप्राणरूपः ' वायु ' ' अनिल ' वायु वायु
अमृतमधिदैविक प्रति गच्छति शेषः । एतदायुषमृणमन्त्रेषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वा
एवा प्रकृतिं गच्छन्वित्यर्थः । नन्वेव देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्थैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् नामृतमिति सिद्धिरित्यत आह-भस्मान्तं शरीरमिति । शरीरमपि ' भस्मान्त ' सत् पृथिवी प्रति वायु ।
भस्मान्तर्लिंगात् कर्मिण एवैतदुपस्थानम् । न सन्धानिनामिति गम्यते । तेषां दाहसम्भवादित्यर्थः । एतमुप-
स्थानमुक्त्वा अग्नेरुपस्थानमाह-ॐ ३ क्रतो स्मर क्विवे स्मरेति । ' ॐ इति क्रतो इति च ' अग्निदेवता-
सम्बोधनार्थमेव शब्दौ । अवर्तायोनीश्वर सर्वरक्षण । त च जाडरप्रतीकत्वेनैवामित वादमिः । अग्निश्च ऋतु-
साध्यत्वेन ऋतुमिच्छुष्यते । तथा च-हे ॐ ३ ! क्रतो ! अग्ने ! ' स्मर इति ' इष्टा गतिं जिगमिषता मया
स्मरणे त्व निरुज्यसे । अन्तःकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थयते । ' क्विवे '
कन्द्याप लोकाय ' स्मर ' । पुनरपि अग्निविवयप्रार्थनान्तरमाह-अग्ने नय सुपथेति । हे ' देव ! ' योना-
त्मक ' अग्ने ! ' त्व ' विश्वानि वयुनानि ' सर्वानि प्रशानानि ' विद्वान् ' । इतिवादि वयुनश्च कर्मपूर्वप्रत्ययो-
रुपलक्षणार्थम् । एतानि ' विद्वान् ' जानन् हि त्व ' अस्मान् ' त्वदुपासकान् ' सुपथा ' शीघ्रतेनोत्तरेण
पुत्रेण मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन ' नय ' प्रापय । क्रियर्थः । ' राये ' धनाय कर्मफलमोगायेति यावत् । किं च-
अमृतममृतं । सुहृदुराण ' सुहृदिल बचनामरु देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धक ' एनः ' पाप ' युयोधि ' विशेष्य
विनाशयेत्यर्थः । वय तु देहावसानकाले अन्य-ऋतुमशक्ता । इदानीं ' ते ' तुभ्य ' भूयिष्ठ ' बहुतमा
' नमःउक्ति ' नमस्कारवचन ' विधेम ' समर्पयाम । नमस्कारस्मान्तमर्पणेन परिचरेम । तत्र त्वया सर्वाधिकत्वेन
मादमित्यर्थः । इतिशब्दः समानिद्योतकः ॥ १ ॥

इति श्रीहोत्रोक्तश्रुतसमाख्यस्य पादशिष्यस्य श्रीपटिकानिन्दपुरस्य परमहंसपरिव्रजकाचर्यस्य श्रीविश्वेन्द्र-

ब्रह्मभाष्यतः कृतौ भाष्यदिर्नस्य शननपथः अगालागित्तामव्यन्दिनशाकोपनिषद्बृहदारण्यक-

ब्राह्मणार्था वामदेवप्रकाशिकाया तृतीये लिङकाण्डे षष्ठमेऽध्याये तृतीये

सूर्यान्व्योरुपस्थानब्राह्मण परिमाणम् ॥ १४ (८) ५-३ ॥

१-२-४. घ. ईशोपनिषदि " अमृतममृतम् " इत्यनयो पदयोर्नन्वे " अमृतम् " इति पदद्वयमधिक विद्यते ॥

२-४-४. घ. ईशोपनिषदि " क्विवे स्मर " इत्यस्य द्वाक्यादये " इत्य-स्मर " इति वाच्यमधिक वर्तते ॥

एष प्रजापतिर्व्यद्दृदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सर्व्वन्तुदेतन्व्यक्षरं
 हृदयमिति हृदयेकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च घुऽएवम्वेद दऽ
 इत्येकमक्षरान्ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च घुऽएवम्वेद षमित्येकमक्षरमेति
 स्वर्गु लोके घुऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७॥ (८) ५-४ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि देव षणुतानि विद्वान् । धुपोध्यस्मज्जुहू-
 राणमेतः, भूयिष्ठा ते नमउक्ति विधेम ” (वा. सं. (ई. उ.) ४०। १५। १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्व्वम् । तदेतत् व्यक्षरं हृदयमिति । हृ-
 इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च । य एवं वेद । द इत्येकमक्षरम् । ददेत्यस्मै स्वाश्वान्ये
 च । य एवं वेद । षमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गु लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो नित्पाधिकस्वरूपे अनधिहृतानां ध्यानपेदोक्त्यर्थं उत्तर प्रत्यजात प्रवर्तने ।
 तत्र प्रजापतिर्देवार्दानामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादित्यपि प्रजापतिव्यशक्त्वा माऽभूदिति प्रजा-
 पतिं विशिनष्टि—एष प्रजापतिर्व्यद्दृदयमिति । हृदयशब्दस्तत्स्यबुद्धिबिषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणो
 “ किंदेवगोऽस्याम् ” (वृ. उ. ६।१।११) इत्यादिनामरूपकार्थ्या द्वित्रिमागेनोपसहार उक्तः ।
 तत् ‘ हृदय ’ ‘ एषः ’ एव देवायनुशास्ता ‘ प्रजापतिः ’ न तु दक्षादित्यर्थः । उक्तहृदयसो-
 पान्यवार्थं ब्रह्मब्रह्मह—एतद्ब्रह्मेति । ‘ एतत् ’ हृदय ‘ मत्त ’ श्रेयजानस्य हृदयेन न्यातवत् । अतो
 हृदय ब्रह्मत्वेव दीर्घकालादनेतर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु—कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते
 हृदयस्य सुप्तत्वात् प्रजापतेश्च सर्वोत्तरत्वात् अथवाह—एतदसर्व्वमिति । ‘ एतत् ’ हृदय ‘ सर्व ’ सर्वोत्तरक
 शाकल्यब्राह्मणोक्तत्वेन । प्रजापतिरपि अत्रब्राह्मणोक्त (४।३।१) रथिया सर्वोत्तरकः । अतः सर्वोत्तरकत्वात्
 युक्त तयोरेक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन निद्रस्य हृदयस्य क्षुत्त्यर्थं तज्जामाश्रीकदेशोपासनमाह—तदेतद्दृश्य-
 क्षरमित्पादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ‘ व्यक्षर ’ त्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुन-
 स्त्रीव्यक्षरान्पितृप्रेक्षायां सफल दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह—हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य
 एवं वेदेति । यस्मात्समै हृदयब्रह्मणे ‘ स्वा. ’ इदियाणि ‘ अन्ये च ’ विषयाः शब्दादयः स्व स्व कार्यमभिह-
 रति । हृदय च मोक्षार्थं स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन सर्वदं हृतेराहृदिकर्मणो
 हृ इत्येतत् रूपम् । ‘ यो वेद ’ कामे विदुषे स्ता इत्ययः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरति । बलिमिति वाक्य-
 शेषः । पूर्व्वन् द्वितीयाक्षरमाह—द इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात् पूर्व्वोक्तः
 ‘ स्वा अन्ये च ’ हृदयब्रह्मणे स्व स्व वीर्यं ‘ ददति ’ ददते प्रयच्छन्त्यित्यर्थः । हृदयं च मोक्षे तददाति ।

तद्वै तुदेतुदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथमजम्वेद
सत्यम्ब्रह्मेति जुयतीमांछोकाजितऽ इन्वसावसत् ऽ एवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथम-
जम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्युं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८॥ (८) ५-५ ॥

इदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास-सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षुं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । जपती-
मान् लोकान् । जित इन्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षुं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं
ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतीर्दनकर्माणो द श्वेतद्रुप इत्याश्वत्थेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मि विदुषे स्वाध्याये च स्व
स्वं वीर्यं ददन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. म्वा. धा. १७) इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि
भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमश्वत्थाह-यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं
वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषया इदयब्रह्म प्रति ' यन्ति ' । इदय च मोक्ष्य प्रलेपि । तस्मादिणो
गल्पस्य यमित्येतत् रूपं इदयनामाश्वत्थेन संबद्धं ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्गं लोक ' प्रति ' एति '
गच्छति । एतत्कालमत्र विद्वान्नामरूपनेवेत्यर्थः । तथा च इदयनामाश्वत्थेकदेशोपासनादपि विशिष्ट फल प्राप्नोति,
किमु वक्तव्यं इदयस्वरूपोपासनादिति इदयस्तुत्यर्थमेव नामाश्वरोपासनात्प्राप्तः, न तु नामाश्वरोपासनादि त्रीणि
इदयस्वरूपोपासनमन्तरमिति चत्वार्यश्वोपासनानि विपश्चितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विपक्षिशतब्रह्मण्यस्य श्रीपाठकानिरूपणस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मण्यवतः कृतौ मान्यदिनीशतपयब्राह्मण्यन्तर्गतमाप्यदिनशाखोरनिषद्बृहदा-

रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयं खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये चतुर्थं

इदयब्रह्मोपासनब्राह्मण परिस्मात्तम् ॥ १४ (८) १।४ ॥

एतत्सर्वं इदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनावर विव्रिततीर्त्ता भुक्तिराह-तद्वै तुदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथम-
स्तच्छब्दोऽइदयाख्यब्रह्मपरामर्शी । वेशब्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधातरूपेणैव इदयाख्यब्रह्मण एव विधातरेषति-
काऽर्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तद्विधातरमि यपेशार्थं वक्ष्यमाणविधान्तरेपेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्त-
इदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्याप्रदर्शनार्थमुक्तीयस्तच्छब्दः । तथा च ' तद्वै ' इदय ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाण-
प्रकारं ' तदासेति ' पर्यवतिनोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्येवोक्त्याह-सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म इदया-
त्मनोर्त्तं तस्यमेव । तत्र त्वञ्च सत्यम् । पञ्चभूतात्मकमाधिदैविक तत्त्वं हिरण्यगर्भोऽमकमित्यर्थः ।
तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं ताद्विज्ञानकथ्याह-स यो हैवमेतं महद्यक्षुं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जपतीर्मां-
छोकाजिति । ' यः ' शाबको महदपरिच्छेदं महत्त्वाद् ' यश्च ' इत्य ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विपशदेः
सत्कारिणः सकाशात्पूर्वमेवोपज्ञे पूर्वविधं ' सत्यं ब्रह्म वेद ' । ' सः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । यथा

आपऽ एवेदमग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म
ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति सऽ
इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमेऽक्षरे सत्यम्पच्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आमसान्ताता, तद्वदित्यर्थः । वैमुनिकन्यायेन फलतरमाह-जिन इन्द्रमावम-
दिति । ' इत् ' इत्य सत्येन ब्रह्मणा अमृताया शत्रुजित् । तथा अनेनापुपासनेनामौ शत्रुजित् अव-
दन्तु भवतु । तथा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुजये किं वचन्यमित्यर्थः । कथमीदृशिविधानात् उपा-
सकत्वेन फलमित्येवाप्या उक्तोक्तकम्पानुवादपूर्वकं हेतुमाह-य एवमेतन्महद्यज्ञमित्यादि सत्यं इव ब्रह्मे-
त्यन् । ' हि ' यस्मात्सत्यमेव ' ब्रह्म ' उत्करीत्या लोकाजित् शत्रुजिच्च । तस्मात् तदुपासकत्वापि उपा-
सनात्सत्यमुक्तं पक्षं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीद्वैविद्विदाजयमगवत्सूत्रपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसार्जुनाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-

ब्रह्मणावत. इती मायन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमायन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यक-

व्याख्यानं वासुदेवप्रकाशिकायां तुनीने किलकाण्डे पञ्चमोऽध्याये पञ्चम

सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (<) ९-९ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमत्रय साधयति-आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निशोकादि-
कर्मसु ह्ययमाना आहृतय. पप.सोमादिका. अत्रात्राशब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ता ' आप. ' जगती वीच-
भूता अत्राहृतयमना अवस्थिताः ' एव ' ' इत् ' सर्वं नामरूपायक विकारजान् जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं
' आसुः ' । तान्पद्व किञ्चिद् विकारजातमार्तादिति वाक्यार्थः । इदानीमन्वाश्वीमेकश्रितात् मूलकारणात् सूत्रो-
क्तमिह-ता आपः सत्यमसृजन्तेति । अनलश्रणाः पुनरापौ भूतान्तरस्रिताः ' सत्यं ' सूत्रामकं
हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टयन्त्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमत्रय निवृत्तिर्यर्थः । एतस्य पूर्वोक्ततात्पर्यं इदं-
सत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नवदश्व वारयति-सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमत्रय निरूप्य तस्यैव
महत्त्वं साधयति-ब्रह्म प्रजापतिमिति । तन्मन्त्र ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भात्स्य वत् ' प्रजापतिं ' प्रजानां प्रति विचार-
मसृजनेत्यनुपपन्नः । तथा च सर्वत्रगतामकवितरीतामवदृश्यात् सूत्रामकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
पञ्चमं निरूपयितुं उपनादितोऽग्रमन्त्र. सकाशादिन्द्रादिदेवताद्यदिमाह-प्रजापतिर्देवानिति । अनुजनेत्यत्राप्य-
नुपपन्नः । देवताद्यदिन्द्रादिनि महत्त्वमाधनापेति वा न्याहवा बोध्या ॥ १ ॥

अप पञ्चममाह-ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । यस्मादेव सृष्टयन्ते ' देवाः ' नितरवति नितर-
मनीय ' सत्य ' सत्यं ब्रह्मेत्युच्यते । इत्यनो पक्षे तदित्यर्थः । तथा चैव निदं प्रथमत्रय महत्त्वं सत्यं ब्रह्म
सर्वत्रगतोदास्वमिति नारः । इदं पञ्चमवदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णयामकतामिह-तेदेतत्त्र्यक्षरं

ऽनृतन्तुदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवम्विद्वां-
समुनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तसत्यम् । (म) असौ सुऽआदित्यो बुऽएषुऽएतस्मिन्मुण्डले
पुरुषो बुश्चायुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तुवेत्तावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिर्बुऽऽपुपोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणिरयममुष्मिन्सु बुदोत्कामिष्यन्भवति
शुद्धमेवैतन्मुण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोक्षमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्ष-
न्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणिरयममुष्मिन् ।
स यदोत्कामिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मुण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतदन्वयमिति नाम व्यञ्जकमित्यर्थः । कानि तान्यञ्जराणीत्यपेक्षायामाह-स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमिति । भवन्वेवमक्षरत्रयम् । तत्र किमिदोक्षापामञ्जस्वरूपदर्शनानुरूप फल
कथयितुं तेषां स्वरूप तावदाह-प्रथमोक्षमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां ' प्रथमोक्षमे अक्षरे ' सकाराकारौ सत्यमनृतं मृद्युरुपाभावात् । ' मध्यत. '
मध्ये वर्तमानं तीयञ्जराद्युतं मृद्युरूपं मृद्युश्चयदो तकारसामान्यात् । तदेतद्वृतं तीकाराद्य मृद्युरूपं
' सत्येन ' सकाराकारलक्षणेन ' परिगृहीतं ' व्रात अगर्भाविनम् । अतस्तस्मात्किञ्चिक्कारेण ' सत्यभूय-
मेव ' भवतीत्यर्थः । एव सत्यवाङ्मय अतस्तस्य मृद्योरुक्तमित्युक्तरत्न च विजानत, फलमाह-नैवं विद्वांसमनृतं
हिनस्तीति । एवमित्य सत्यवाङ्मय सर्वस्य मृद्योरुक्तमित्युक्तरत्न च ' विद्वांस ' जानन् ' अतः '
पदाधिन् प्रमारोक ' न हिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि
वाचकवादित्यर्थः ॥ २ ॥

एव विशिष्टसत्योपाहितमुक्त्वा इदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानभेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्यर्थ-
माह-तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं त्रयं पूर्वोक्तं ' तत् ' ' अतो स ' प्रतिद्व. । कोऽनौ ।
' आदित्य ' । क पुनरादित्य ! ' य एष. ' ' एतस्मिन् ' प्रतिद्वे ' मुण्डले ' ' पुरुष. ' मृद्युकायिमानी ।
' यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि ' पुनरः ' सः समौ सत्यं तत्रैवत्यर्थः । ननु-भेदेसभेदवर्तिनो, स्थान-
भेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशङ्क्यामाह-तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति । तावेतावा-
दित्याश्रित्यैव पुनरो एकस्यैव सत्यस्यैव स्थानविशेषो यस्मान् तस्मादन्वोऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुष-
धादित्ये ' प्रतिष्ठितो ' । अतस्तयोर्भिन्नत्वेनैव प्रतिष्ठितमानन्देति बलतो भेदाभावात्तदुपासनाभेद इत्यर्थः ।
कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षया परस्परौपकार्योपकारकभावनेत्याह-रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्-

युऽ एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरः एषकथं
शिरःएकमेतदक्षरम्भुवऽइति वाहू द्वौ वाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा
द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽ एते अक्षरे तस्योपनिषद्वहुरिति हुन्ति पाप्मानञ्जहाति च
युऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
वाहू । द्वौ वाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषद्व
अद्वरिति । इति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निति । आदित्योऽस्मिन्धभुवि अथ्यत्तमे । ' रश्मिभिः ' प्रकाशनेनोपबुद्धेन् ' प्रति
ष्ठितः ' ' अथ ' च चाभुवः प्राणैश्चभुरादित्यिरिन्द्रिर्मेण्डल प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अधिदैवते प्रतिष्ठितः ।
अनयोऽप्यकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञानारिष्टं पुमान् कथं नाम हितमाचरेदित्य-
मिप्रायवती श्रुतिश्चभुरादित्यपुरुषप्रमद्गागतमरिष्टदर्शनमाह—स यदौत्कर्मिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मुण्डलं
पश्यतीति । सोऽस्मिन् शरिरे मोक्षा विज्ञानमयः । ' यदा ' यस्मिन् काके ' उक्तमित्यन् ' प्राणात्पश्यन्
' भवति ' नदा स विज्ञानमयश्चाभुव एतद्विन्मुण्डलं ' शुद्धमेव ' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमुण्डलमिव पश्यति ।
उक्तमणकाले चानुषादित्यवोऽष्टदिवन्धनोपकारोपकारकभावनिरूतेः, औदासीन्येनाविष्टमानत्वादित्यर्थः ।
समाश्रितः परलोकाहिताय यं न कर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्राणक्लमरिष्टदर्शनं प्रदर्शय, इदानीं प्रकृतयोः परस्परौ-
कार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति—नैनमेते रश्मयः प्रत्यायंतीति । ' एते रश्मयः ' ' एते ' चाभुः पुरुष
' न प्रत्यायन्ति ' स्वानिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनः नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यत्रययोः प्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहःपवयवकत्वेन प्यानमाह—कण्डिकाद्वयेन—य एष
एतस्मिन्मुण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मुण्डले पुरुषः ' सत्यनामा
' तस्य ' ' भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः । ' शिरः ' । उपयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एव प्रथमव्याहृती
शिरोऽष्टद्वयारोपे सामान्यातरमाह—एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा ' शिर एक ' तथा भूरित्यक्षरमपि
' एकम् ' ततो ऽन्त सत्र तद्व्यारोपणमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृती आदित्यपुरुषवाहूद्वयमाह—भुव इति वाहू इति ।
तत्र शिवनामान्यनियामकमाह—द्वौ वाहू द्वे एते अक्षरे इति । तृतीयया व्याहृती पादद्वयमाह—स्वरिति
प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठेति अनयेति—' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह—द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति ।
भुव इति वर्णविभेदेन एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुदाहरणम्—अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह—तस्यो-
पनिषद्वहुरिति । ' तस्य ' व्याहृत्यवयवस्य सत्यत्रयणः । ' अह ' ' ह्युपनिषन् ' रहस्यं नाम । येनाभि-
षान्तेनाभिर्भयमानं तस्य लोकावदभिमुखीभवति । तद्विदं नामेत्यर्थः । उगान्निफलमाह—हुन्ति पाप्मानं जहाति
च य एवं वेदेति । आहूतस्य हस्तेर्नहतेर्वा अमुपनये हस्ते हस्ते च उरुमर्गस्य टिलोने च सति मिद-
महस्तेतहृन् हस्तेर्नहतेर्धेति ' यो वेद ' । सः ' पाप्मानं इति जहाति च ' त्यति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(दा) अथ योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽपकृष्टं
शिरऽपकृष्टमेतदक्षरम्भुवऽडुति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरं स्वरिति
प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषद्भूमिति हन्ति पाप्मान-
जहाति च युऽएवम्बुद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ११९ ॥ (८) ५-६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (विं) विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येन१ सुर्वस्मात्पा-
प्मानो युऽएवम्बुद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४ । १० ॥ (८) ५-७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषद्
भूमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मानः । य एवं वेद-विद्युत्
ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमाविर्देविक व्याख्यायकवचनं ब्रह्मेतिवा आध्यात्मिकमाह-अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्व-
वत् । अस्यापि रहस्य नामाह-अहमित्तीति । पूर्वोक्तप्रक्रियेवास्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्तेर्जहातिश्च-
तद्भवमहमिति यो वेद-स हन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीदधीकेशब्रह्मभगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दुनस्य परमहंसपरिमाणकाचार्यस्य श्रीब्राह्म-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनराखोपनिषद्बृहदारण्यकब्राह्मण्याय बामुदेवप्रकाशिकायां
तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये षष्ठ सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मण
परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशोकपाठस्यसकमुपासनान्तरमाह-विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः इति । ' आहुः ' ब्राह्मणा इति
शेषः । तस्य विचिनमाह-विद्वानाद्विद्युदिति । मेधाथकारस्य विद्वानादवखड्गानां विदारणात् ' विद्युत् ' ।
पापहेत्वशनायकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह-विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मानो य
एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । ' यो विद्युत् ब्रह्मेति एव वेद ' एवमुपासकं ' सर्वस्मात् ' समन्तान् ' पाप्मानः '

मनोमयोऽयम्पुरुषः । (पो) भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
 यवो वेवुमयुमन्तरात्मन्पुरुषः सुऽएष सुर्वस्य वृशी सुर्वस्येशानः
 सुर्वस्याधिपतिः सुर्वमिदं प्रशास्ति यदिदद्विकुञ्च सुऽएवम्वेद ॥ १ ॥
 इति चतुर्दशेकाण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके
 एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ११॥ (८) ५-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रंथः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्पुरुषः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किंच । य एवं वेद ॥ १ ॥

पापात् विद्यन्वत्कण्डरति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्तानुगुणवत्माह-विदुद्वेषेव ब्रह्मेति ।
 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विदुन्' तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्त तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहरीकेशप्रभुभक्तविरूपपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्वपुत्रस्य परमहंसपरिमात्रकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती माध्यन्दिनीयज्ञतपस्यब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये
 सप्तमं विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-७ ॥

उपासीनामनेकत्वात् प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृतेश्च ब्रह्मणः मनशान्तिकम्पोरामन विधित्वन्ती
 श्रुतिराह-मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उरालम्बमान-
 स्त्वात् मनसा चोगलम्बमानवात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानवत्वाद्वा 'मा सत्यः' मा एव सत्य स्वरूप यस्य
 सोऽयं भाःसत्यो धारकः सर्वाणीकभामकमनोमयवादित्यर्थः । तस्य ध्यानाद्यर्थमौपानिहिक स्वरूप कथयन्ती श्रुतिः
 सप्तमविशेषमाह-तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वेति । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा' परिमाणतः ।
 एवपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' इतिद्वे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिनिर्दयस्य इति शेषः । इदं
 त्वौपानिहिक परिमाणम् । स्वाभाविकं तु आनन्दमेवेत्यभिप्रेय दाष्टान्तिकमाह-एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष
 सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टतः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरामनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिनिर्दयस्य
 इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किञ्चेत्यन्त शारीरकब्राह्मणे (बृ. उ. ४।२।१४) व्याख्यातार्थम् ।
 उपासितुः कृत्वमाह-य एवं वेदेति । एवमित्यमनोमयब्रह्मोपासनात्तः सात्प्रप्राप्तितैव फलम् । "त यथा ययो-
 पान्ते"-(श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेः । न त्वफलनिवृत्तादरगिधितिल्यर्थो बोधः ॥ १ ॥

इति श्रीहरीकेशप्रभुभक्तविरूपपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्वपुत्रस्य परमहंसपरिमात्रकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती माध्यन्दिनीयज्ञतपस्यब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्यायेऽष्टमं
 मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-८ ॥

व्वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽउपजीवन्ति स्वाहाकारश्च
वषट्कारश्च हन्तकारुम्मनुष्याः स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राणुऽऋषभो
मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वादशब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५-९ ॥

वेदत्रयीवाग्धेनुपासनाब्राह्मणम् ।

वाघं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः ।
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं
पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुम्बन्धेनोपासनं महाप्रकार्यमाह—वाघं धेनुमुपासीतेति । वाङ्मये-
नात्र वेदत्रयी प्रख्या । न तु करणं तन्मयात् वा तदेवता वा तदन्वयमेतु स्वाहाकारादीनामसम्भवात् । अतः
'वाच' वेदत्रयीलक्षणं धेनुं वा धेनुः तामुपनीत सदा अतुर्वर्तित्यर्थः । एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह—
तस्याश्चत्वारः स्तना इति । हतशब्दः अश्लेषार्थवाचकः । शेषः प्रतिद्वयार्थः । स्वामिन्यो धेनुः एव इव
वाग्धेनुः एतद्यतुर्मि । स्तनैर्देवादिभ्योऽत्र क्षरतीत्यर्थः । क. क स्तनमुपजीवन्तीत्येवमेवा विनियोगमेदमाह—
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्येतेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वा । 'स्वाहाववड्या'
हि देवेभ्यो हविर्देवते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति' । हन्तानि मनुष्येभ्योऽत्र प्रप-
च्छन्ति । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुवृत्तः । स्वधेति हि विवृण्वः कथं ददति । अतः
'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । क पुनस्तस्याः प्रसूतिहेतुं सेना को वा पुतः स्तन्यप्रसव-
हेतुर्वत्स इत्येवमेवा तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि बलशक्त्या वाक् प्रसूयते ।
अप्राणस्य वायुधारणदर्शनात् । अन्तस्तां वेत्वा 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मन्त्रा बालोच्य
वाक् स्वाहाकारोऽप्यर्थं क्षरति । " यद्दे मन्त्रा प्यायति तद्वाचं वदति "—(तै.स. ६।१।७) इति श्रुतेः । अतः
'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवायुपात्रिकत्रयमग्निपित्रिवै कल्पम् । " त यथा यथोपासते तदेव
भवति "—(श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेरिति यावत् ॥ १ ॥

इति श्रीद्वैतशिवयोगवसुधैप्यारण्यस्य श्रीपाठकानिन्दुपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मणवतः कृती मातृदिनीपसत्तयवाङ्मयान्तर्गतमातृदिनीसाख्योनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्याया वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये नवमे वेदत्रयीवाग्धेनु-
पासनाब्राह्मणं परिसम्पन्नम् ॥ १४ (८) ५-९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । (सो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदि-
दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क-
मिष्यन्भवति नैतद्घोषश्च शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१३॥ (८) ५-१०॥

एतद्वै परमन्तुपः । (पो) बुद्ध्याहितस्तप्यते परमं ह्येव लोकजयति
युऽएवम्येदैतद्वै परमन्तुपो बुम्प्रेतमुरण्यश्च हुरन्ति परमं ह्येव लोकजयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति ।
यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्कमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्बुद्ध्याहितस्तप्यते । परमं ह्येव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रवृत्तस्यैव ब्रह्मणः कौक्षेयाश्रित्वमापन्नस्यापरोऽश्वं दर्शयितुं पुनरुपायनात्तरमाह-अयमग्निर्वैश्वानर इति ।
कोऽस्मान्श्रित्वित्वात् आह-योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते इति । ' यद् ' यस्मात् ' येनेद-
मद्यतेऽन्न ' तथेन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निर्विषयः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह-
तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्ने पचमानस्यैषः ' घोष ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायाम्
प्रत्यक्ष एवेत्याह-यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अगुलिन्यां ' कर्णावपिधाय '
अपिधानं कृत्वा य घोष एतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा ' शृणोति ' । स घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-
मित्यर्थः । एव वैधानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः फल तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शन-
माह-स यदोत्कमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शतरे भोक्ता ' यदोत्कमिष्यन् ' इत्या-
त्पर्यार्षम् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विषीकेशात्रसमगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिहृदपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीबामु-
देवप्रसन्नमगवतः हृती माष्यन्दिनीरशानपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यन्दिनशाखोरनिषद्बृहदारण्यक-
न्याख्यायां बामुदेवमहाशिकायां द्वाविंशे तिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये दशम वैश्वानरो-
पासनाब्राह्मण परितभासम् ॥ १४ । (८) ५ । १० ॥

एवं तस्योपासनानि कानिचित्कालान्युक्तानि । इदानीमत्रस्योपासनानि कानिचिन् फलानि दर्शयति-
एतद्वै परमं तपो यद्बुद्ध्याहितस्तप्यते इति । ' न्याहितः ' न्याथियुक्तो अत्रापिपरिगृहीतः सन् ' यत्प्यते ' ।

युऽएवम्बुदेतद्वै परमन्तपो युम्प्रेतमग्नावभ्यादुधति परमथुँ ह्यैव लोक-
जयति युऽएवम्बुदे ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१४॥ (८) ९-११ ॥

यदा वै पुरुषः । (पोऽस्मा) अस्माहोकार्त्थेति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सुऽ
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डुम्बरस्य खन्तेन सुऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं इहन्ति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद् । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतम-
ग्नावभ्यादधति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद् ॥ १ ॥

सर्वांसामुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माहोकार्त्थेति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते ।
यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

‘ तदेतद् ’ ‘ वै ’ निश्चितं ‘ परम तपः ’ दुःखसामान्यात् । व्याधिना अभिभूयमानं तमनिन्दन् अविषीरंश्च
सन् तपमन्थने मयेति बुद्धिं बुर्वादित्यर्थः । एव चितयत्, किं फलं मन्नीयैश्यायमाह-परमं ह्यैव लोकं
जयति य एवं वेदेति । ‘ य एवं ’ उत्तरादिपाठेन तप इति ‘ वेद् ’ स ‘ परम ’ तपसोऽनुकूलं ‘ लोकं
जयति ’ प्राप्तौर्नामर्थः । तपोपासनान्तरमाह-एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं इहन्तीति । ‘ यं प्रेत ’ मा
कृत्विजो ज्ञानयो वा ‘ अरण्य ’ प्रति अग्निं ‘ हरति ’ । ‘ एतद्वै परम तपः ’ इति मुमुक्षुत्वस्यैव चितयेत् ।
धानप्रस्थवन् प्रमादरण्यागमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह-एतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधतीति । ‘ यं प्रेत ’ मा ज्ञानयोऽप्राप्त्यादधति प्रक्षिपन्ति । ‘ एतद्वै परम तपः ’
इति मरणाद्भागोव चितयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । स, अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-
शब्देन तत्तुपासनयोगफलभेदस्य विभक्तिवत्त्वान् नोपासनैक्यशब्देति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षविरचितप्रभाष्ये पृथपादशािष्यस्य श्रीपाठकानिन्द्यपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवप्रभगवतः, कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामाध्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यक-
शास्त्रायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये एकादशे श्वरादि-
व्याख्यानस्तरीरूपोपासनान्तरात्परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ९ । ११ ॥

इदानीमग्निं प्रकरणे उक्तानां सर्वांसासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारण्यते-यदा वै
पुरुषोऽस्माहोकार्त्थेति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । ‘ यदा ’ यस्मिन् कांडे

ऊर्ध्वऽआक्रमते सु चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
 दुन्दुभेः सन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सु लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तु-
 स्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ५-१२ ॥

अन्नम्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तत्र तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

विजिहीते । यथा डंवरस्य स्वम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चंद्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र
 विजिहीते । यथा दुन्दुभेः स्वम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमदिमम् ।
 तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकग्रहोसनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तत्र तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

आयुष-क्षयान् ' पुरुष- ' विद्वान् ' अस्माहोक्ताश्चेति ' शरीर परिष्वजति । ' स- ' उपासकमदा ' वायु-
 मागच्छति ' । ' स ' च वायु स्मितित्पन्तिर्गमूत अभेदोऽन्तरित्वे निष्पन् ' तस्मै ' सम्प्रदाय विदुषे
 तदर्थं ' तत्र ' स्वामिनि ' विजिहीते ' स्वात्मावपवान् विष्मपति छिद्राकरो वाय्वानमित्यर्थः । कियत्परिमाण
 तच्छिद्र कियते, स्वप्रेक्षापमाह-यथा रयचक्रस्य स्वं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमत इति । ' यथा ' वायुपरि-
 माण ' रयचक्रस्य ' ' स ' छिद्र तावत्परिमाणेन छिद्रेण ' स ' विद्वान् ' ऊर्ध्व- ' ऊर्ध्वं ' आक्रमते '
 उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क गच्छतीत्यपेक्षामाह-स आदिन्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
 हीते यथा डंवरस्य स्वं तेनेत्यादिना यथा दुन्दुभेः स्वं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' डंवर- '
 वादिवविशेषः । शेष स्वार्थः । एवमुपर्युपरि गच्छत तत्र विश्राम स्वप्रेक्षाया विश्रामनीयाह-स लोक-
 मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । ' स ' उपासकः ' लोक ' प्रजापति-
 मागच्छति । किंविशिष्टः ? ' अशोक ' माननेन दुःखेन विवर्जित ' अहिम ' मित्रवर्जित शरीरदुःखवर्जितम् ।
 यदा आत्म्या पशन्त्या क्रमेण दुःखकृता मनसि स्थित्यनुभवते । न लोक आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीर्नया- ' समा '
 सन्वन्तान् बहवन्तान्तरान् ' वसति ' वस करोति । एतदनुक्तकथोदासनकल्पमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षोद्देशकपद्मवन्द्यविरचितशिवस्य श्रीसाठकानिर्गुणस्य परममपरिमानकावार्थस्य

श्रीवामुदेवब्रह्मवत् कृत्वा माय्यदिनीयसतपध्वज्यन्तर्गतमाय्यदिनसागोदित्यधु-

बृहदारण्यकटीकायां वामुदेवप्रकाशिकायां तृतीये विवदकाण्डे पञ्चमोऽध्याये

अष्टस्य सर्वमाप्नुयामनां पञ्चम्य गन्धे विगारक ब्राह्मण

परिमन्वन् ॥ १४।(८) ५।१२ ॥

एतानी पुनः इत्यत्रपोदासनमेवानुवर्तयन्ती धृति- वि-धिति गुणद्वयविशिष्टप्राणोदादिस्वप्नोदासन
 विशिष्टकालक विधान आदौ एतस्यैवोदास्यवतिर्गम्यो युक्तोदाह-अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तथेवादिना

प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तत्र तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽऋते ह त्वेव
देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद् स्माह प्रातृदः पितरम् । (द्वि) किं स्वित्वेवैवम्विदुषे साधु
कुर्वात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्वादिति सु ह स्माह पाणिना मा प्रातृद
कुस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हेतुदुवाच । वीत्युन्नमै व्युञ्जे हीमानि सुर्वाणि भूतानि

तत्र तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽऋत । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां
गच्छतः । ॥ १ ॥

तद् स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्वित्वेव एवं विदुषे साधु कुर्वात् । किमेवास्मा असाधु
कुर्वादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कुस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्मा उ हेतुदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विद्यानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । ' अन्न त्रयेत्येके ' आचार्या ' आहु ' । ' तत्तथा न ' प्रहीतव्यम् । यतः
प्राणाद्भक्षकान् ' क्ते ' विना ' अन्नं दूषति ' द्वियने प्रीतिभावमापद्यते इति ' वै ' प्रसिद्धम् । तथा ' प्राणो
ब्रह्मेत्येक आहु ' । तदनि ' न तथा ' तथा न त्रय । यत ' अन्नान् ' अदनीयान् ' क्ते ' ' प्राण. शुष्यति '
शेषमुदीति ' वै ' प्रसिद्धम् । त्रय तु न द्वियने न शुष्यति च । " अङ्गयोऽशोष्य एव च " (म. गी. २।२४) इति
स्मृते । परमान् एव " क्तेन बन्धव तोषयन्ते । तस्मान् ' ह ' किल ' एते एव तु देवते ' अन्ननागलक्षणे
' एकधाभूय ' एकधाभावं ' भूत्वा ' गत्वा ' परमतां ' परमन्व ' गच्छत ' ब्रह्मत्वं प्राप्तुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टि कार्या ज्ञेयत्वमर्थ इतिहानोक्त्या ब्रह्मवति-तद् स्माह प्रातृदः पितरं किं
स्वित्वेवैव विदुषे साधु कुर्वात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्वादिति । तद्देतदलमागैकचक्रपदशन विद्वान् ' ह '
किल प्रातृदनामा अर्षीधरो दृष्ट सन् स्व ' पितर ' प्रति ' आह स्म ' । निश्चिदिति विनोक्तं । यथा मया
अन्न परिकल्पितम् । ' एव ' त्रय ' विदुषे ' ' नाहु ' गोमन वृक्षा ' किञ्चित् ' कुर्वात् । न किञ्चिदस्य कर्तव्य-
मिच्छते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तवान् । तथा ' अस्मै ' विदुषे ' अनाहु ' असोमन वा ' किमेव '
दुर्वात् । न किञ्चिदपि दुःपत् । लोक इति शेष । अन्य निरन्नाशेषात्तात्पर्यात् । इतिशब्द प्रातृद्वचनममति-
योग्य इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न सातुकरणेन महत्त्वं नापत्तातुकरणेन सञ्चितत्वं, किन्तु-तस्य
वृत्तव्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्तं सति नैताव मात्रविज्ञानात् वृत्तव्यत्वात् पुण्यस्य, किन्तु-अभिन्न ज्ञानव्याप्तिरमित्यभिप्रेत्य
विना पुत्र वाचनीयत्वं स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कुस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमता गच्छतीति ।
' स ' विता ' ह ' किल ' ह ' प्रातृद ' इति पुत्र सम्बोध ' पाणिना ' हस्तेन वाचयन् ' मा ' मैव बोध. इति ' आह
स्म ' प्रत्ययेऽपदित्यर्थः । जनयोरेकप्राणयोरेकगन्ध ' असा ' ' कम्पु ' को वा विद्वान् ' परमता गच्छति ' न
कश्चिदपि । तस्मान्नैव वक्तुमर्हति । अहृतव्योऽप्याविनीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि हानान् वृत्तव्य न स्यात् शयरोक्षारात्मनप्राणयो मदात्तिकयो. एकत्वविज्ञानात् तथा म्यात् । न

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रम् । (म्ना) प्राणो हि वै क्षत्रं ज्ञायते हैनम्प्राणः
क्षणितोः पृ क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकताजयति युः
एवम्वेद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७।(८) ५-१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः
प्रपाठकश्च समाप्तः ॥१४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥१२९॥

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । ज्ञायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमात्र
माप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकता जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

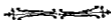
इदानीं प्राणस्य पालकगुणवन्धेनोपासनमाह-क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राण ' क्षणिति
' वै ' प्रसिद्धम् । तस्मात् क्षत्रमित्युपासितित्यर्थः । पूर्वप्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति-प्राणो हि वै
क्षत्रं ज्ञायते हैनं प्राणः क्षणितोः । ' एन ' देहनिष्ठ ' प्राणो ह ' ' क्षणितो ' शब्दादिर्हितत्वात्
पुनर्मांसद्वयं कुर्वन् यस्मात् ' ज्ञायते ' पालयति । तस्मात् क्षत्रप्राणम् ' प्राण ' ' वै ' प्रसिद्धं क्षत्र
मित्यर्थः । एतद्देशनत्वाद्-प्र क्षत्रमात्रमाप्नोतीति । प्रशब्दः आग्नेयत्वेन नवत्यने । क्षत्रमा
' प्राप्नोति ' । प्राण एव भवतीत्यर्थः । " मात्र कामर्थेऽप्यारणे " (१।३।१०८) इत्यमरः । यत्र ' क्षत्र
प्राण ' प्राप्नोति ' । विविदिष्ट ' आ ' सामर्थ्येन ' ज्ञायते ' पालयतीत्यात्मन् । सोऽयं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्षनिशम्भमहात्मन्युत्पत्तिशिल्पस्य श्रीपाठकानिन्दुस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीवामुदेवब्रह्मज्ञान कृती माण्डिकीयसप्तमब्राह्मणान्तर्गतमायदिनशापोपनिषद्-
बृहदारण्यकब्राह्मणस्य वामुदेवप्रकाशिताया कृतीये पिलकांडे पचमेऽध्याये
चतुर्दशे प्राणोपासनाब्राह्मण परिष्कारम् ॥ १४ । (८) ५-१४ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये वृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षन्धौरित्यष्टावक्षुराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽष्टकङ्गा-
यस्यै पदमेतदु हास्याऽएतत्स श्रावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽ
एतदेवुम्पदम्वेदु ॥ १ ॥

(५) ऋचो यजूषि सामानीत्यष्टावक्षुराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽ
ष्टकङ्गायस्यै पदमेतदु हेवास्याऽएतत्स श्रावतीयन्वयी विद्या तावद्ध
जयति योऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ २ ॥

गायत्र्यहोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्ये पदम् । एतदु हास्याऽ
एतत् । सः यवदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ १ ॥

ऋचो यजूषि सामानीनि अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्ये पदम् । एतदु
हेवास्याऽ एतत् सः । यारतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ २ ॥

ब्रह्मणो इदं यज्ञं क्रौण्डिलिः शिष्टस्योपासनामभिरहितम् । अथ साम्प्रत गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासना कथ-
नोपनिषास्यते । सकलच्छन्दसा हि गायत्रीछन्दः प्रगतभूतम् । तत्प्रयोजनं प्राणान् गायत्रीति कथयिष्यति ।
न शान्त्येषा छन्दस्य प्राण प्राणजगत्प्राण-पथं । प्राणा मभूता च सा, सर्वच्छन्दसा चाप्य प्राण । प्राणश्च क्षत-
त्राणान् क्षत्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनामेव विद्यास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्री-
विहितम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । “ ब्रह्मणो व्युत्पाद्यामिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विभक्तिस्तो
ब्राह्मणो भवति ” इत्युत्पत्त्युपास्यन्ब्रह्म ब्राह्मणस्य दर्शयति तत् ब्राह्मणस्य गायत्रीजन्ममूलम् ।
अतो वक्तव्यं गायत्र्या, यत्तत्तम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरुत्तरा एव उत्तमपुरुषार्थसाधने
अभिहितम् । अतस्तन्मूलं परमपुरुषार्थसम्बन्धम् । तस्मात्तदुपासनाविधानाय ब्रह्मे-भूमिरन्तरिक्षं
द्यौरित्यष्टा-
वक्षुराण्यष्टाक्षरमित्यादि । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्षुराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ‘ ह वै ’ प्रसिद्ध-
वचोक्तौ । ‘ ए. ’ प्रथमं ‘ गायत्र्ये ’ गायत्र्या ‘ ए. ’ यकारं लोकाद्यन्वयम्, ‘ एतदुह ’ एव । एतदेवास्याः
‘ पद ’ पाद प्रथमो मूल्यादिकङ्गणं त्रेलोक्यानां अष्टावक्षुराणामान्याम् । एवमेतन् त्रेलोक्याग्रस्य गायत्र्याः
प्रथम पाद ‘ यो वेद ’ तर्पितफलम् । ‘ स ’ विद्वान् ‘ यावन् ’ यत्किञ्चित् ‘ एतु लोकेषु ’ जन्मस्य तावन्तर्वा
‘ जयति ’ । ‘ योऽस्या एतदेव पदं वेदु ’ ॥ १ ॥

तथा ‘ ऋचो यजूषि सामानीनि ’ त्रयीविद्यानामाक्षुराणि । एताभ्याष्टौ । एव तथैवाष्टाक्षरं ‘ ह वा एकं

ष्ठाणोऽपानो व्यानऽडृत्यष्टावक्षुराणि । (ण्य) अष्टाक्षरं ह वाऽपुक-
ङ्गायञ्चै पदमेतदु हेवास्याऽएतत्स खावदिदमप्राणि तावद्ध जयति यो-
ऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ ३ ॥

(दा) अथास्याऽएतदेवु । तुरीयन्दर्शतुम्पदुम्परोरजा युऽएप तपति यद्वै
चतुर्थन्ततुरीयन्दर्शतुम्पदमिति ददृशुऽइव ह्येषु परोरजाऽडृति सुर्वसु
ह्येषु रजुऽउपपुर्वपरि तपत्येवुं ह्येषु श्रिया बुशसा तपति योऽस्याऽएत-
देवुम्पदम्वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्व्ये) एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्यतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हेवास्याः
एतत् । सः यावदिदं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शत पदम् । परोरजाः य एप तपति । यद्वै चतुर्थं, ततुरीयम् । दर्शतं पद-
मिति । ददृशु इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वसु ह्येष रज उपर्युपरि तपति । एवं ह्येष श्रिया यशसा
तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता ।

गायत्र्यै पदं द्वितीयम् । ' एतदु हेवास्या. एतत् ' ऋग्यजु सामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वमाम्नायादेव ।
' स यावन्ती इय त्रयी विद्या ' त्रया विद्या यावत् फलमाप्यते ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्या-
ख्यलक्षणं ' पदं वेदु ' ॥ ३ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यान ' एतावपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तत्र गायत्र्यास्तृतीयं पदम् । ' यावदिदं
प्राणि ' जात ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतदेव ' गायत्र्यास्तृतीयं ' पदं वेदु ' ॥ ३ ॥

अपानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदाया शब्दलक्षणापास्तुर्गाय पदं कथ्यते । अभिधेयभूत ' अस्या ' प्रकृताया गायत्र्या
' एतदेव ' वक्ष्यमाणं ' तुरीयं पदम् ' तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजा य एप तपति इति । तुरीयमित्यादिवाक्य-
पदार्थं व्याचष्टे स्वपमेव श्रुति । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शतं पदं ' इत्यस्य
कोऽर्थं इत्यभिधीयते । ' ददृशु इव हि एष ' हि मण्डलान्तर्गतं, पुरुषः । अतो दर्शतं पदं गद्यते । ' परोरजाः '
इत्यस्य पदस्य कोऽर्थं इति कथ्यते । ' सर्वं ' क्लृप्तं ' उ हि एष ' मण्डलस्य पुरुषः ' रज, ' जातं समस्त
लोकेमिति यावत् । उपर्युपरिपिपत्यमावेन सर्वं लोकं रजोजातं ' तपति ' । उपर्युपरिपि वीप्सा समस्तलोका-
पिपत्यस्यापनार्था हि । सर्वसन्देनेव सिद्धत्वात् वीप्सा अपार्थिका । नाय दोषः । येषामुपरिष्ठात् सूर्शो इत्यने
तद्विषय एव सर्वसन्दे भवेत् इत्याशङ्कानिरासार्था वीप्सा । " ये चामुष्मात् परसंचो लोका. तेषा चष्टे देव-
कामानां च " इति ध्युयन्तरान् । तस्मान् सकलनिरौघार्था वीप्सा । यथा अमावाहित्य. सर्वपिपत्यलक्षणाया
' श्रिया ' यशसा ' च एयाया ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेव ' तुरीयं दर्शतं ' पदं वेदु ' ॥ ४ ॥

' सैषा ' त्रिपदेका या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणा ' गायत्री ' एतस्मिन्धनुषं ' तुरीये दर्शते पदे परोरजसि

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्वा
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति अऽएव च्छूयादहमद्राक्षमिति
तस्माऽएव श्रद्धध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यम्बुले प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्राणो वै बलन्तुत्प्राणे
प्रतिष्ठितन्तस्मादाहुर्वुलं सत्यादोर्जायऽइत्येवुम्बेष्वा गायत्र्यध्यात्मं
प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हेष्वा गयॉस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तुत्प्राणोस्तत्रे तद्यद्गयॉस्तत्रे
तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स अस्माऽअन्वाह तस्य
प्राणोस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति ।
य एव च्छूयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रद्धध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्या-
दोर्जाय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हेष्वा गयॉस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यद् गयान् तत्रे । तस्मात्
गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता 'मूर्तमूर्तरसवान्मूर्तस्य रसापाये हि बन्तु नीलममप्रतिष्ठित भवति, यथा काष्ठादिद्रव्यभारम् । तद्वत्तथा
मूर्तमूर्तमरु जगन् गायत्री सूत्रे प्रतिष्ठिता तत्रम वात् स ह त्रिभिः पदिः । 'तद्वै' तुरीय पद 'सत्ये प्रतिष्ठि-
तम्' । ऋि पुनन्तस्यमिन्विरूपयते । 'चक्षुर्वै सत्यम्' । कथं ! चक्षुः सत्यमित्याह—'चक्षुर्हि वै सत्य'
कथं ! प्रविशते । तस्माद्यदिदानींमिव 'द्वौ विवदमानौ' विरुद्ध वेदमानौ एयातामामच्छेताम् । 'अहमद्राक्ष'
दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, 'अहमश्रौष' इति । यत् 'चमा दृष्ट न तथा तद्वत् अस्मीति । तयोः 'य एव
ह्यान् अहमद्राक्षमिति'—'तन्मै एव श्रद्धध्याम' न पुनर्यो ह्यादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्वृथा श्रवणमपि समवति ।
न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमिति कथितवने श्रद्धध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः ।
तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिर्विन्दे पदिः तुरीय पद प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । चक्षुषीति ॥ ५ ॥

'तद्वै' तुरीयपदाश्रय 'तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम्' । किं पुनस्तद्वलमिति ज्ञेयं । 'प्राणो वै बलम्' । तस्मिन्
'प्राणे' बले 'प्रतिष्ठितं' तत्सत्यम् । तथा चोक्त सूत्रे—'तदोन्व प्रोतत्र' () इति । यस्मा-
द्वेने सत्यं प्रतिष्ठितम्, 'तस्मादाहुर्वुलं सत्यादोर्जाय' ओजस्तरमित्याह । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति ।
तस्मादाश्रितान् आश्रयन्त्य बलवत्तरन् प्रविशन् । न हि दुर्वलं बलवत्तरन्दाश्रयभूतम् । 'एवम्बेषा' एवमुक्त-
न्यायेन उ एषा 'गायत्री' अव्यक्तमव्यक्ते प्राणे 'प्रतिष्ठिता' । 'सा एषा गायत्री प्राणे' । अतो
गायत्र्या जगन् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवा एक भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि कृत्वा च, 'सा' वै गायत्री प्राणरूपा

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (वृत्ति) व्यागनुष्टुवेतद्वाचमनुष्टु-
मऽइति न तथा कुर्म्याद्वायव्रीमेवाऽनुष्टुभ्याद्यदि ह वाऽअपि वृद्धिब्रुव प्रती-
गृह्णाति न ह्येव तद्वायव्याऽएकचतु पटुम्प्रति ॥ ८ ॥

स युऽइमास्त्रील्लोकान्पूर्णां प्रतिगृह्णीयात् । (त्तो) सोऽस्याऽएत-
त्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ युवतीयुत्रयी विद्या यस्तुवत्प्रतिगृह्णीयात्सो-
ऽस्याऽएतद्वितीयम्पदमाप्नुयादथ युवद्विदुम्प्राणि यस्तुवत्प्रतिगृह्णीया-

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप । एतद्वाचमनुष्टुभ इति । न तथा कुर्वात् । गायत्री-
मेवानुष्टुयात् । यदि ह वा अपि वृद्धिब्रुव प्रतिगृह्णाति । न ह्येव तद्वायव्या एकचतु पटुं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् व्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ
यवतीयं, त्रयी विद्या । यस्तुवत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

सती जगत् आत्मा सा त्रया ' गयस्त्रये ' प्रातवती । के पुनर्गया । ' प्रागा ' वगादय. ' वे ' ।
गयदाभ्यकरणान् हास्त्रे । मंशा ' गायत्री नाम ' । ययमान् ' गयस्त्रये ' । ' तम्माद्वाचत्रोनाम '
गयत्राणाद्वाचत्रीति प्रथिता । ' स. ' आचार्य उपनीय त्रापणमष्टयं ' यामेवान् ' सावित्रीं
सविष्टुदेवताकामन्वाह पण्डोऽद्वैतस्य समस्तान् ' एवैव ' साक्षाजगत्प्राणामिना जगत् आत्मा गायत्र्येव प्राणो
माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । रदानो व्यापनानां नान्या ' स ' आचार्य ' यम्भे ' माणवकायान्वाहा-
नुवक्ति । ' तस्य ' ' गयान् ' प्राणान् ' त्रापणे ' नरकादिपणनान् ॥ ७ ॥

मत्तान्तर इष्ट्वा वदत्रे उपदेसया गायत्री इत्येव भविष्यति इति विन्नमो माऽन्-दिव्यमिष्टेव मत्तान्तर इष्ट-
वितुमुपस्यन्ति-तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः इति । ' एके ' शानिनः " तमवितुर्द्विगीमहे वप देवस्य
भोजनम् ॥ श्रेष्ठ सर्वगतम तुर भगव्य धीमहि " -इत्यनुष्टुभदत्तयो ' ता ' प्रतिज्ञा ' सावित्री ' (से. आ.
॥ ११ ॥) सविष्टुदेवताकामन्वाह उपनीताय अन्वाहुरनुदन्ति ' ह ' । तदभिप्रायमह-वागनुष्टुप इति । " वागनुष्टुविति
तयऽएव वाचो मरिमा " (श प. १०१३।१४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितवान् ' अनुष्टुप् ' ' वान् ' च शरीरे
सम्बन्धीरूपा । तन्माध वाच साक्षाजगत्प्राणान्वाहान् वागामिकाऽनुष्टुपेव वदत्रे वक्तव्या । तत्तमर्पणे हि
सम्बन्धी समर्पिता स्यात् । अनो वपमेनामनुष्टुभमन्वाह ' वाच ' सस्वर्गमेवादेश्यमागो माणवकायानुष्टुभ इति
वदन्तन्मामेवोदितन्ति । ' न तथा कुर्वात् ' । यत्ते आहु मूर्धैव तन् । ' गायत्रीमेवानुष्टुपान् ' । ननुपदेसे
हि सर्वमपि पुमर्पथेनजगत् वदत्रे उपदिष्टं स्यात् । तस्या त्रैलोक्यत्रैविद्यतर्बनायात्मरुच्यनेन सर्वमपक-
त्वस्योक्तवान् । अष्टुष्टुपदेसे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात् । किं चेद प्राथमिकमुक्त्वा इदानीं गायत्री-
ज्ञानरुच्येनाभिप्रेयं गायत्रीविद स्तानि-याद् ह वा अपि वृद्धिब्रुवतिना । ' यदि ह वै अति ' एक-
दिन् ' वृद्धि ' न हि तद्वर सर्वमनो नामानि किञ्चिद्विधायककारिकः । ' प्रतिगृह्णाति ' ' न ह्येव ' प्रतिप्रह-
जान ' गायत्र्या एकचतु ' एकमपि ' पटुं प्रति ' परीमन् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येवार्थः ॥ ८ ॥

स य इति । ' स यः ' गायत्रीवित् ' इमान् ' भूरादीन् ' अग्निं ' गोध्यादिमनुष्टुभान् ' लोकान् '
' प्रतिगृह्णीयात् ' । ' सः ' प्रतिप्रहः ' अस्या. ' गायत्र्याः ' एतत्प्रथमं पदं ' यन् व्यापयान् ' आनुयात् ।

(वै) एतद् वै तुजनको वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यष्टु हो तुद्रायत्रीविदुञ्जूयाऽभुय कथुँ हस्तीभूतो वहसीति मुषुथुँ ह्यस्याः सम्प्राणु विडाञ्चकरोति होवाच ॥ ११ ॥

एतद् वै तद् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यष्टु हो तत् गायत्रीविदुञ्जूयाः । अय कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुषुं ह्यस्याः सम्प्राद् न विडांचकर इति होवाच ॥ ११ ॥

‘ अपदनि ’ । अत्रिद्यमान पद यस्याः तत्र येन पद्यमेसा त्वमपदसि । यस्मान् हि पद्यसे । नेति नेत्याम्भवात् । अनोऽप्यवहार्यविषया । अतस्त्वनादसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-मुच्यते—नमस्ते तुगीषाय दर्शताय पद्माय परोरजमे इति । एव नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यद्योननमस्कार-प्रयोजनमुच्यते । ‘ असौ ’ शत्रु याम्ना त्वःशक्तिविन्नकर । ‘ अदः ’ याम्भरूपशत्रो । यत् त्वप्रातिविन्नकर्तृत्व मम तच्च ‘ मा प्रापन् ’ नैव प्राप्तेऽु । रगिचान्दः पापश्रयफलोभस्थानमत्रप्रसिप्तमाप्यर्थ ।

इदानीं प्रष्टव्येष्वन प्रति उक्तोऽस्थानमत्रे उहप्रदर्शनेनाभिचारेक उपस्थानात्तस्माद्—यं द्विष्यादिति । ‘ य द्विष्यात् ’ य प्रति द्वेषं कुर्वान् स्वयं विद्वान् । त प्रति अनेनोपस्थानम् । ‘ असौ ’ शत्रुमुक्तनामा इति तन्नाम गृह्णीयात् । ‘ अमे ’ देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेत । ‘ कामः ’ अभिलिङ्गितोऽर्थः ‘ मा समर्द्धि ’ सधुर्द्धि मा प्राप्तेऽु । तथा च—“ असावदो मा प्रापन् ” इत्यस्य स्थाने “ असावमे कामो मा समर्द्धि ” इत्युक्त्वा गायत्र्यस्येकपदीत्यादिना पूर्वैर्नेन मन्त्रेणानिचक्षुपतिष्ठेनेति वाक्यार्थः । ‘ न हैशस्मै ’ देवदत्ताय शत्रवे ‘ स कामः सधुर्धते ’ । कस्मै । ‘ यस्मा एकमुपतिष्ठते ’ । कामिन प्रति आभिचारिकमुपस्थानात्तस्माद्—अहमदः प्राप-मिति वेति । अह ‘ अदः ’ देवदत्ताभिप्रेत मदभिलक्षित ‘ वा ’ ‘ प्राप ’ प्राप्नुया इति वा उपतिष्ठते । “ असावदो मा प्रापन् ” इत्यादित्रयाणां मत्रपदाना यथाक्ताम विकल्पः ॥ १० ॥

गायत्रीमुपविज्ञानमन्त्रेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति । अतस्तद्विधानार्थं अर्थवादोऽभिर्नियते—एतद् वा श्या-दिता । ‘ एतद् ’ ‘ ह ’ किल ‘ ये ’ स्मरति । तन् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ‘ जनको वैदेहः ’ ‘ बुडिलन् ’ नामतः अश्वतराश्व्यापत्यमाश्वतराश्वि- त किल उतवान् । यन्तु इति वितर्के । ‘ हो ’ अहो आश्वर्यमेतत् । तदिति यदर्पे । यत् त्वं ‘ गायत्रीविन् ’ ‘ अनुया ’ गायत्रीविदहमस्मीति यदनुयाः । किमिदं तत् तस्य वचन-जनतुरूप अक्षय । ‘ कथं ’ यदि गायत्रीविन् गायत्र्या प्रतिप्रहरोषेण ‘ हस्तीभूतः ’ हस्ती भूत्वा ह्याऽभिमानं ‘ वहसीति ’ । स प्रत्याह राज्ञा धारित—मुखं ह्यस्या इति ‘ हि ’ यस्मान् ‘ अस्या ’ गायत्र्याः ‘ मुषुं ’ हे ‘ सम्प्राद् ’ ‘ न विडाञ्चकर ’ “ गडुञ्चमो वा ” इति (पा० सू० ७ । १ । ९१) इति स्मर्यान् । गित्राभावात् न श्चि न विडाञ्चवानस्मीति ‘ ह ’ ‘ उवाच ’ । एवमगविकलवान् गायत्रीविज्ञान मम अफल जातम् ॥ ११ ॥

१—अष्टोपधेयं पर्यायनम भेदात् ।

२—अद् एवाह कस्याप्यन—“ निपुनिमहकामधेतुर्वातकन्यमरादिनाः ” ॥ ३९ ॥ इति मन्त्रप्रतिपादनार्थोऽप्यनमन्त्रप्रतिपा-
धायम् ४

तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बृह्निवाग्भावभ्याद्बृधति सर्व-
मेव तत्सुन्दहृत्येवुषुं हेवैवंविद्यद्यपि बृह्निव पापङ्कडोति सर्वमेव तत्स-
प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४ । (७) ५।१॥ (८) ५-१५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४-८) बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४-५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बृह्निव अग्नावभ्याद्बृधति । सर्वमेव तत्संदहाति । एवं हेव
एवंविद्यद्यपि बृह्निव पापं करोति । सर्वमेव तत्सप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एव वरत प्रति राजा मुखमुपदिशति-तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति । शृणु तर्हि ' तस्या. ' गायत्र्याः
' अग्निरेव मुखम् ' । ' यदि ह वै अपि बृह्निव ' इधन ' अग्नावभ्याद्बृधति ' लौकिका । ' सर्वमेव ' तत्सदह-
त्येवेत्यनमसि । ' एवं ह ' एव ' एववित् ' गायत्र्या अग्निमुक्षि इत्येव वेत्तीयेववित् स्यात् स्वयं गायत्र्यामा
स्वयमग्निमुक्षगायत्र्यामा सन् ' यद्यपि बृह्निव ' बृह्निव ' पाप ' प्रतिग्रहादिदोष ' करोति ' । तत्सर्वं पापजातं
' सम्प्साय ' सम्पक् मशयिन्वा ' शुद्धः ' अग्निरेवपापमर्शरहित ' पूतश्च ' प्रतिग्रहजनितपापफलसवधरहितः
अग्निमुक्षगायत्र्यामा ' अजर. अमृतश्च सम्भवति ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषिकेशिनामसमग्रसूक्तपादसिन्धुस्य श्रीपाठकानिरुद्धसुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मगवतः कृतौ माण्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाण्यन्दिनशालीनिषद्बृह-

दारण्यकटीकाया वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयं खिलकाण्डे पञ्चमोऽध्याये पञ्चदश

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १५ ॥

(बृ. उप.)-पञ्चमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४ । (८) । ५ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि पष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके वृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिपदमाजगाम सऽआजगाम
ज्वलंम्प्रवाहणम्परिचारुयमाणान्तमुड्डीक्ष्याभ्युवाद कुमारः ३ इति सु भो ३ इति
इति ष्रुतिशुश्रावशुश्रिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाप्रविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिपदमाजगाम । स आजगाम ज्वलं प्रवाहणं परिचार-
यमाणम् । तमुड्डीक्ष्याभ्युवाद कुमारः ३ इति । सु भो ३ इति प्रतिशुश्राव । अनुश्रिष्टो न्वसि
पित्रेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओङ्कारो दमादिवय वाग्वादिदेवार्चनपूर्वकमन्युपान्तन ब्रह्मात्रमोपान्तनानि तत्कल तदर्थावगतिरित्येते
अर्था अस्मिन् षिलकाण्डे निर्हृता । सप्रति प्रागन्येन ब्रह्मोपान्तनानि सक्तानि श्रीमन्यादिकर्म च वक्तव्य-
नित्येतरर्थं षट्ठीऽध्याय प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यदमु प्रागन्येन नोक्त तदस्मिन् काण्डे
वक्तव्य अथ षिलकाधिकारवान् । तथा च तद्वक्तुं " श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय " इति ब्राह्मणम् एष्वर
सम्बन्ध । षिलकाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्त तदनिर्वाणते इति सामान्यमवगति । पूर्वं " द्रवा ह प्राजापत्या "—
(श प वृ. १।१।१) इत्युड्डीक्ष्याभ्युवागे स्वामाविक्रान्तकर्मलक्षणं पाप्मा सूचित । परं तु तस्येदं कार्यमिति
विषाक्तमु नोक्त । शास्त्रान्तर्देव तु प्रदर्शितव्यक्तमप्रतिपत्त्यनेन प्रत्येन । ब्रह्मविद्यारमे तद्विद्यारमे विवक्षितत्वात्
तत्रापि संबन्धेन समगा पितृलोको विषया मयुक्तन च कर्मगा देवलोक (श प वृ. १।२।१४) इत्यभिहितम् ।
तत्र क्त पितृलोक प्राप्नोति येन वा देवलोक इति न गदितम् । तथेह षिलकाकरणे अशेषतो वक्तव्य-
नित्यत कार्ण्यते । अन्त च सर्वोपनहार शास्त्रस्य इष्ट । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा
सुभुङ्गा " अग्ने नय सुभुगा "—(श प वृ ८।३।१) इति मार्गाद्यन्त इत्यत् । तत्र सुभुगेति
विशेषणम् अनेकथा तथा सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्या प्रदर्शितम् । सुभुगेति विशेषणान्ततथ हृदयविक-
प्रतिरुचिर्भागा । ब्रह्मणि च " दृष्ट्वा " (२० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मगो विशाक्तप्रतिपत्ति-
मार्गा इति सकलवचनसुभुङ्गहारार्थेऽन्तगतम् । एतवती हि भवगतिः । एतवान् कर्मगो विराक्तः ।
स्वानविसम्य शास्त्रान्तस्य च नविहास्येति एषा विशेषमवगति । " एतवदरे मन्वन्तव, सवन्तव्य तु
नपराऽन्त विवैत " (श. प वृ. ९।४।२) इत्यत्र कर्मज्युदासनेन ज्ञाननेवावृत्तत्वमायननि युक्तम् । तत्र
हेतुर्नोक्त । ताकपनायेदं ब्राह्मणम् । इत्यत्र विशेषमवगति । यस्यात् एव कर्मगो गति । न नित्ये
स्ववृत्त्ये ब्रह्मसोऽस्ति । तस्मात् एतवदेवावृत्तवन्तानिति सामर्थ्याद्वैतु च सम्बन्धे । अति चोक्तमभि-

ध्वेत्य युधेमाः प्रजाः । प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्तारेऽडिति नेति होवाच
 ध्वेत्य युधेमूलोकम्पुनरापद्यान्तारेऽडिति नेति ह्रैवावाच ध्वेत्य युथाऽस्रौ
 लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयुद्भिर्न सम्पूर्यतारेऽडिति नेति
 ह्रैवावाच ॥ २ ॥

ध्वेत्य, यथेमाः प्रजाः प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्तारे इति । नेति होवाच । ध्वेत्य, यथेर्म लोकं पुन-
 रापद्यान्तारे इति । नेति ह्रैवावाच । यथाऽस्रौ लोक एवम्बहुभिः पुनः पुनः प्रयुद्भिर्न सम्पूर्यता रे
 इति । नेति ह्रैवावाच ॥ २ ॥

होत्रे—“ न स्वैरेनशोम्बहुभिर्न न गर्वि न प्रनिष्ठा न तृप्ति न पुनरावृत्ति न लोकं प्रयुत्थापिन केच्य”—
 (श. प. ११।६।२।४) इति । तत्र प्रतिबचने— ‘ ने वाऽनेऽआहुती हुने उक्तामत ’ (श. प.
 ११।६।२।६) इत्यादिना आहुते कार्यमुक्तम् । तत्रैकान्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मण फलम् । न हि कर्तारमना-
 त्रिन्दाहुतिलक्षणस्य कर्मण स्वातन्त्र्योक्तात्यादिकावाप्य उपपद्यते । कर्मार्थस्वात्मकमेव कार्यात्मस्य साधना-
 श्रयवाच्य कर्मण । तत्राग्निहोत्रस्यार्थत्वान् अग्निहोत्रस्यैव कथयित्वा गतिन घट्टप्रकारमपि, इह तु तदेव
 कर्तुं फलमि युपदिश्यते घट्टप्रकारमपि । कर्मण फलविज्ञानस्य विवक्षितवान् तद्वारेण च पचाग्निदर्शनं इहो-
 त्तस्याप्यप्रतिपत्तिमाप्ते विप्रतिपत्तिन् । एवमशेषमवगायुपसंहार । कर्मकाण्डस्यैवापि निष्ठा । इत्येतत् इयं
 दिदर्शयिपुरारयादिना प्रणयति—श्वेतकेतुर्ह्रैवाऽआहुतेषु इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमा-
 रुणि, तस्यापत्यमाकमेव । ऽपतिषाथो ह्यगन्ध । वैशन्तो निश्रवाथ । पित्राऽनुगिष्ठं सन् आत्मनो यथा-
 प्रयत्नाथ ‘ अलाना पारैवदमाजगाम । पञ्चाला प्रसिद्धा विद्वज्जनविशिष्टायेन । तथा परिषदमगम्य जित्वा
 राजोऽपि पारिषदं जेभामिति मन्वेण ‘ न आजगाम । जैवल्ग्ववापस्य ‘ जैवल्ग्व ‘ पञ्चालराज प्रसिद्धगामिवात
 स्वधृन्धै ‘ पारिषदारथमाग ‘ अथ न र्विचारण कारयतमिथर्थ । स राजा पूजमेव तस्य विद्याऽभिमानात्पूर्वं
 शुचा विनेनन्योऽप्यभिति न चा तनुरीश्वो त्रेत्य आगतमेव अम्पुवादा-युक्तान् ‘ कुमाथा ३ इति ‘ सम्बोध्य ।
 पृष्ठिर्भक्तमार्था । ‘ स ’ एवमुक्त ‘ प्रतिशुभाथ ’ । शो ३ इवप्रतिशुभमपि तत्रिय प्रति उक्तवान् ।
 उद्द सन् ‘ अनुशिष्टो तु ’ शापितो नु ‘ अमि ’ पत्रमि ‘ पित्रा ’ इत्युवाच राज । प्रसिद्ध चेतर । ‘ अ
 इति ’ वादमत्तुशिष्टोऽसिम् । पृष्ठं वदि नरायम् ॥ १ ॥

यथेव ‘ केच्य ’ विज्ञानामि किं । ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ रथा ’ प्रजा ‘ प्रतिदा ’ प्रयत्न ‘
 विप्रमाणा. ‘ विप्रतिपद्यान्तारे इति ’ विप्रतिपद्यन्ते । विप्रतिपद्यान्तारे इति दीर्घं
 शब्दमन् । नमानेन मार्गेण गच्छन्तीता न गच्छेद्विच पर भवति । तत्र काश्चिप्रजा अनेन मार्गेण गच्छति
 काश्चिदर्थ्यनेति विप्रतिपत्ति । यथा ता प्रजा विप्रतिपद्यन्ते, तर्हि केच्येवथ । ‘ नेति होवाच ’ इतर ।
 तर्हि ‘ केच्य ’ । ‘ यथेम लोकं पुनरापद्यान्तारे इति ’ पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरापद्यन्ति इम लोकम् । ‘ नेति
 होवाच ’ श्वेतकेतु । ‘ केच्य ’ । ‘ यथा ’ ‘ अनी ’ एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुन पुनरगतम् प्रयत्निर्विचरणीः
 ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ न सम्पूर्यता ३ इति ’ न सम्पूर्यतेऽनी लोक. । तर्हि केच्य ’ ‘ नेति ह्रैवावाच ’ ॥२॥

वेत्स्य युतिथ्यामाहुत्याथ हुतायाम् । (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वृद्धन्ती ऽऽति नेति हेवोवाच वेत्स्यो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पित्-
याणस्य वा अकृत्वा देवयानम्वा पुन्यानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(वाऽपि) अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । (द्वे) द्वे सृतीऽअशृणवम्पित्-
श्यामहुन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदम्बिश्वमेजत्सुमेति वृद्धन्तऽ
पितरम्मातरञ्चेति नाहमुतऽएकञ्चन वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्स्य, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वृद्धन्ती ३ इति । नेति हेवो-
वाच । वेत्स्य उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पुन्यानं
प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्—“ द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं च ”—(वा. सं. १९ । ४७) इति ।
नाहमत एकञ्चन वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

‘ वेत्स्य ’ । ‘ यतिथ्यां ’ यत्सत्त्वाकाया आहुत्यामाहुतो ‘ हुतायां ’ । ‘ आपः ’ पुरुषवाच. ‘ पुरुषस्य या वाच
सिच यासां वाक् साः पुरुषवाच. ‘ भूत्वा ’ पुरुषशब्दाव्याया वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणता तदा पुरुषवाचो
भवन्ति । ‘ समुत्थाय ’ सम्पशुपाय उद्भूता. सत्य. ‘ वृद्धन्ती ३ इति ’ । ‘ नेति हेवोवाच ’ । यद्येवं ‘ वेत्स्य
उ ’ । ‘ देवयानस्य पथः ’ मार्गस्य ‘ प्रतिपद ’ प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपद ‘ पितृयाणस्य वा ’
प्रतिपदम् । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह—यत्कर्म ‘ कृत्वा ’ यथा विशिष्ट कर्म कृतेति यावत् । ‘ देवयान वा
पुन्यान ’ मार्ग ‘ प्रतिपद्यते ’ । ‘ पितृयाण वा ’ यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदभिधीयते ।
तां प्रतिपद किं वेत्स्य ? देवलोकेपितृलोकेप्रतिपत्तिमाधन किं वेत्स्येति यावत् ॥ ३ ॥

ननु—मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणमात्रात् । स्व तृप्तेभ्यामत्रेण मद्रव्यामोक्षार्थं पृच्छति इत्याशङ्क्या-
माह—अपि हीति । ‘ अरि ’ अत्रापि अस्य प्रकाशकः ‘ ऋषेः ’ मन्त्रस्य ‘ वच. ’ वाच्य ‘ न. ’ श्रुतमस्ति ।
मन्त्रोऽयस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽनौ मन्त्र इत्यभिधीयते—द्वे सृतीऽअशृणवमिति । ‘ द्वे
सृती ’ द्वौ मार्गौ ‘ अशृणव ’ श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रायिका पितृलोकेभवत्वा तथा सत्या पितृलोके
प्राप्तेरित्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । ‘ देवानामुत ’ अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्था । देवान्
प्रापयति सा । के पुन. उमान्यां सृतिभ्यां पितृन्देवाश्च गच्छन्तीति गच्छते—उत मर्त्यानामिति । ‘ उत मर्त्यानाम् ’
अरि मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीति यावत् । ‘ ताभ्यां ’ सृतिभ्यां ‘ इद विश्वं ’
समस्त एजद्रक्षन् ‘ समेति ’ सम्पगागच्छति । ते च द्वे सृती ‘ यदंतरा ’ ययोरेतरा यदन्तरा ‘ नितर मातरं
च ’ मातापित्रोरेन्तर मध्ये इत्येतत् । कौ ती मातापितरौ यावापृथिव्यावङ्कपाले इय वै माताऽनौ रितेति
हि न्याह्वानं यावापृथिव्यो. पितृपान्त्व मयमकर्मद्वे सृतीपमराठञ्च्यत्रास्येन (१८. ५. १९।८।१९।१९) ।
अङ्कपालोर्मध्ये समास्तिष्य एव एते सृती, नस्यतिकाभूत्वागमनाय । एतत् आह—नाहमिति । अनोऽप्यात्
प्रशङ्कमुत्पद्यन् ‘ एकञ्चन ’ एवमरि प्रभं ‘ न वेद ’ इति हेमाच श्वेतेरेतु ॥ ४ ॥

(त्र) अथ हेनम्बुसत्योपमन्त्रयाञ्चके । (केऽना) अनादृत्य वसतिङ्कु-
मारः प्रदुद्राव सऽञ्जागाम पितरन्तुं होवाचेति वाव किल नो भवान्पु-
डाऽनुशिष्टानवोचऽइति कथं सुमेधऽइति पञ्च मा प्रश्नान्त्राज्यवन्धु-
रप्राक्षीततो नैकश्चनु व्वेडेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

सु होवाच । तथा नस्तुन्तात जानीथा सुथा सुदहृक्किञ्च व्वेद सुर्वमह-
न्तत्तुभ्यमवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्यावऽइति भवानेव
गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हेने वसत्योपमन्त्रयाञ्चके । अनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् ।
तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेध इति । पञ्च मा प्रश्नान्
राज्यवन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकश्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि
तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तर अपनीय विद्याभिमानार्थं ' एन ' प्रकृत श्लेकानु ' वसत्या ' वसतिप्रयोजनेन ' उपमन्त्रया-
ञ्चके ' इह वसन्तु भवन्त. पाठ्यमर्थं जानीयतामित्युपमन्त्रण कृतवान् राजा । ' अनादृत्य वसति कुमारः '
श्वेतनेतु. ' प्रदुद्राव ' प्रतिगतवान् । ' पितर ' प्रति ' स. ' आजगाम । पितरमागत्य बोवाच ' त ' ।
कथम् । ' इति वाव किल ' एव किल । नोऽस्मान् ' भवान् ' ' पुरा ' समावर्तनकाले ' अनुशिष्टान् ' सर्वा-
भिर्विद्यानिर्वेच. ' अवोच. ' । ' इति ' सोऽपलन पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । ' कथं ' केन प्रकारेण
पञ्च दु. खमुपजातम् । हे ' सुमेधः । ' शोभना मेवा यस्येति सुमेध. ' शृणु मम वषावृत्ते- ' पञ्च ' सख्याकान्
' प्रश्नान् ' ' मा ' मा ' राज्यवन्धुः ' राजन्या वन्धवो यस्सेति । परिभववचनेनैतन् राज्यवन्धुरिति ।
अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् ' एकश्चन ' एकमपि ' न वेद ' न विज्ञातवानस्मि । ' कतमे ते ' राजा
पृष्टः प्रश्ना इति । ' इमे ' ते ' इति ' ह ' ' प्रतीकानि ' सुखानि प्रश्नानां उदाहरणमेवाह्वयवान् ॥ ५ ॥

' स होवाच ' पिता पुत्र कुलमुपसामयन् ' तथा ' तेन प्रकारेण ' न. ' अस्मान् ' ' त्व ' हे ' तात । '
वसति ' जानीथा. ' गृहीया. । ' यथा ' ' यदहं किञ्च ' विज्ञानजात ' वेद ' । ' सर्वमह ' ' तत् तुभ्य-
मवोचम् ' श्लेष जानीथाः गृहीयाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वद्यः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न
जानामि यदाज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । ' तत्र ' गत्वा राक्षि ' ब्रह्मचर्यं वत्स्याव. ' विषयार्थं इति । स
आह-भवानेव गच्छत्विति । नाह तस्य मुखं निरंशितुमुत्सहे ॥ ६ ॥

सु होवाच नक्रांतीऽउवाच । तथा न - उवाच माऽपरधा च पिता-
महा बुधसुम्बुधतः पूर्वन्न कुत्सिंश्चतु ब्राह्मणुऽउवाच तुन्वहन्तुभ्यम्ब-
क्ष्यामि कां हि त्वेवम्बुवन्तमुहति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्य) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्युऽएव सखिद्रुमयो
धूमोऽहरविंश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्णुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी
देवाः श्रद्धां जुहति तस्याऽआहुतेः सोमो राजा सुभवति ॥ १२ ॥

म होवाचनकीर्ती उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपरधाः । तत्र च पितामहा यथा ।
इयं विद्यतः पूरं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवाच । ता त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं युवंतमर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव सखित् । अमयो धूमः । अहरविः । चन्द्रमा अङ्गाराः ।
नक्षत्राणि विष्णुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः श्रद्धां जुहति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
सुभवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'ब्रह्म' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिमितवत्स्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्ये-
सदीदृशस्य त्रितस्य मां प्रयेव तु उदात्तामा भूत् नवीन् । न चाल्यन्नादेयमग्नि भवतः । एव कथिते आह- 'स'
त्व ' वै ' हं ' गौतम । ' ' तयैव ' न्यायेन शास्त्रविहितेन ' इच्छामि ' इच्छामिष्यन् । इत्युक्तो गौतम आह-
' लीमि ' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाह मन्तमिति । ' वाचा ह स्म एव ' किल ' पूर्वं ' ब्राह्मण श्रियान्
विचार्येन सन्तः यैश्चान् वा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि ' उपयन्ति ' शिष्यत्वात् हि उपगच्छन्ति नोपमयनेन
न शुश्रूषादिभि ॥ १० ॥

अतः ' स ' गौतमः ' ह ' ' उपमयनकीर्ती ' उपायनकीर्तिनमात्रेणैव ' उवाच ' उक्तवान् । नोपायन-
मकारपरिष्यंतान्तु द्रष्टव्यम् । उपायनमुपायन पादोपस्पर्शनम् । एव गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच
राजा पंडित मवा क्षमापयन् । ' तथा ' नोऽस्मान्प्रति ' मा अपर धा ' अपरतः माऽकार्याः । अस्मदीयोऽपरतश्चो
न प्रहृन्तव्य इति यावत् । ' यथा तत्र पितामहा । ' इयं विद्या ' त्वया प्रार्थिता इत्यस्व तस्मिन्नात्पूर्वं प्राक् ' न '
कस्मिंश्चिदपि ' ब्राह्मणे ' उवाचोऽपि तस्मिन् । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरपरस्ये विद्या अगता । सा
स्थितिर्मयाऽपि रक्षणया यदि शक्यते इति कथित " देवेभ्यु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति " । न पुनस्त-
वारयो वर इति । अतः पर न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्या ' अहं तुम्भ ' कथमिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि
' हि ' यस्मात् ' एव युवत त्वां अर्हति प्रत्याख्यातु ' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्षे तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

" असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम " इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णयिते । काममस्तु एतन्निर्णयत्रतत्वात्
स्तरप्रश्ननिर्णयस्य । ' असौ ' लोकोऽग्निः हे ' गौतम । ' पुल्लेके अग्निदृष्टिः । ब्रह्मर्षी विधीयते । यथा पोषि-
क्षुत्सयो । तस्य शुभोकात् । ' आदित्य एव सखित् ' सखिचनात् । आदित्येन हि सखिष्यतेऽग्नी लोकः ।

' सप्तमी पून ' । सप्तमः उपधाननामाख्यात् । सूर्यादि रश्मयो निर्गता । सप्तमश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति ।
 ' अहर्षि ' प्रकृतामाख्यात् । ' चन्द्रमा. अगता. ' तज्ज्योतिष्युत्सादाख्यात् । ' नक्षत्राणि शिबुक्रियाः '
 अ.प.प्रकारकवचामाख्यात् । ' तस्मिन् ' एवंयुगविशिष्टे ' एतस्मिन्नग्नौ ' सुलोकाग्नौ ' देवाः ' इन्द्रादायः
 ' ब्रह्मा जुह्वति ' आहुतिद्वयभ्यामीषा प्रतिपत्ति । तस्या आहुतेः ' मोमो राजा ' शिबुया वायव्याग्नौ च
 ' सप्तमसि ' । तत्र के देवा, कथं जुह्वति, किं वा अक्षाएव हविरिति । अत्र कथितमग्निमानि. सन्त्येन
 शेषैरयोस्त्वयु क्रान्तिरित्यादिपरार्थवद्कृत्विर्णयार्थमग्निहोत्र उच्यते । " ते वा एते (अग्निहोत्रमग्निहोत्रयो) आहुती
 हुने (सप्तमी) उत्क्रामत । ते अन्तरिक्षमाविशान् । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं युजते । वायुं सप्तमम् । मरीचोरेव
 सुराणां हवति । ते अन्तरिक्षं तर्षयन् । ते तत्र उत्क्रामन् । ते दिवमाविशन् । ते दिवमाहवनीयं कुर्वन्ते ।
 आदित्यं सप्तमम् " । (श. प. ११।६।२।६-७) इत्येवमायमिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती सप्ताग्ने एवोच्यते ।
 यथा इह ये सप्तमीविशिष्टे एते आहवनीयाग्निसप्तिक्रामागारविष्टुलिङ्गादुत्तिष्ठन्ति । ते तथैवोच्यते ।
 अस्याहोत्रादायु लोकेन । तत्राग्निहोत्रेण सप्तमि सप्तमं धूमो धूमनेन अहारा अहाराख्येन शिबुलिङ्गा शिबु-
 लिङ्गनेन आहुतिद्वयमपि परमाभ्याहुतिद्वयत्वेनैव सर्गादीं अग्न्याहुतावस्थासामपि परेण सूःप्राप्तया चरति-
 हते । तत् दिव्यमानमेव सप्तमं अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अयुर्वेणागतं व्यवस्थितं सत् तत् पुन व्याकरणकाले
 नयेव अन्तर्गतादिना आहवनीयाग्न्यादिभावं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्यं कर्म । एव-
 मग्निहोत्राहुत्ययुर्वेपरिणामात्मकं जगत् सप्तमं इति आहुत्योरेव सुखत्वेनैव उत्क्रान्त्यादि आलोकप्रयुक्त्यापत्ता.
 यद् एतदर्थं कर्मप्रकारेण व्यस्तम् (श. प. ११।६।२ इत्यत्र) निर्णीता । इह तु कर्तुः कर्तव्यताकविज्ञानं
 सुलोकाग्न्यादि आरभ्य पश्चाद्दिदर्शन उत्सर्गात्प्रतिपत्तिमात्रं विशिष्टकर्मफलभोगाय विधिभित्तमिति सुलोकादि-
 दर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये व्याख्यात्मिका प्राण्य इहाग्निहोत्रस्य होतात्. त एवाविदिककालेन परिणताः
 सन्त इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो सुलोकाग्नौ । तं च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगीयाग्निहोत्र
 इत्युच्यते । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्कर्मभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्राप्नुवन्ति तथा तथा
 विद्वान्गम्यमाना देवशब्दवाच्या सन्तः, अत्र ये वायवोद्वय अग्निहोत्रकर्माग्रपभूत इह आहवनीये प्रक्षित
 अग्निना यक्षित अहृद्रेण मृत्क्षेण रूपेण विपरिणत सह कर्त्तव्यमानेन अमु लोके भूमादिक्रमेणानरिक्षं
 अन्तरिक्षात् सुलोकं आविर्भूति । ता. सूक्ष्मा आहुतिकर्तृभूता. अग्निहोत्रमवाप्तित्यः कर्तुमहिता. यथा-
 सन्दर्भाया गोमलोके कर्तुं कार्यमात्रं सुलोकं प्रविश्यते इत्यन्ते इत्यभिधीयन्ते । ताम्बुक् इत्या सुलोकं
 प्रविश्य गोविण्डले कर्तुं देहमागमन्ते तदंत स्थाने । ' देवा यथा जुह्वति तस्या आहुते मोमो राजा सप्तमसि '
 " ब्रह्मा वा एषा " इति युते । " वेद्यं पतिश्यामादृत्या हुतायामागः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्प्राप्य वदन्ती इ
 इति " — (क २) प्रश्न । तत्र च निर्णयविषये " अनी लोकोऽग्निः " इति प्रस्तुतम् । तस्यादायः
 कर्मफलवादिभ्य कर्तुं दासगामिना यथाशब्दवाच्या इति अव्यवस्थीयते । भूयस्त्वत् आप पुरुषश्च इति
 व्यपदेशः । न तु इतदपि भूतानि कन्तीति । कर्मप्रयुक्तं कार्यरम्भम् । कर्म वासमवायितम् । तत्तथापि
 प्राणस्य कर्त्तव्यत्वे तु न तत्र प्रत्यक्षं इति व्यपदेशः । कर्महोत्रो हि जन्मानं. सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

१-सोमो नाम ब्रह्मलवर्णा प्रकृतामा पुत्रः । ब्रह्मसोमोऽग्निहोत्र-अग्रकृत्वाख्यं महत्सुखते । चन्द्रान्तरिक्षा-
 यन्तेन प्रकृत्याख्यात् । प्रकृत्याख्यायो इदिसुखत्वं च तदर्थं सोमो इत्यभिधीयते । सोमश्चन्द्रवाच्या लवप्रद-
 वृद्धिद्वयवाचाऽप्याख्यात् । अतो महत्सुखतेन तदर्थमेतत्त्वं च चरते मवेति च. इत्यवयवम् । इत्यवयवे सोमस्य. सोमः
 अस्यापत्यापत्ताशिवीर्णनं. सत् तदन्तोरेण इत्यर्थे कर्मण्यप्यायते । तद्विद्वत्वायन सोमसोऽग्निहोत्रोऽप्यायते सोमस्य
 सोमः इति इत्यवयवम् । इति द्विवचनः ॥

पञ्चन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य सम्बन्धरुऽएव समिदम्भ्राणि धूमो
विष्णुर्द्विर्गुणिरुङ्गारा हादुनयो विष्णुर्द्विर्गुणिरुङ्गारा हादुनयो विष्णुर्द्विर्गुणिरुङ्गारा हादुनयो
सोमं जुहति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अयम्वे लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येऽव समिद्वायुर्धूमो
रात्रिरर्ध्विर्द्विशोऽङ्गाराऽअवान्तरद्विशो विष्णुर्द्विर्गुणिरुङ्गारा हादुनयो
देवा वृष्टिं जुहति तस्याऽ आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १४ ॥

पञ्चन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य सम्बन्धरु एव समिदु । अभ्राणि धूमः । विष्णुर्द्विः । अग्नि-
रङ्गाराः । हादुनयो विष्णुर्द्विर्गुणः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्रौ देवाः सोमं जुहति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः
सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येऽव समिदु । वायुर्धूमः । रात्रिरर्ध्विः । द्विशोऽङ्गाराः ।
अवान्तरद्विशो विष्णुर्द्विर्गुणः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्रौ देवा वृष्टिं जुहति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १४ ॥

लोकाद्भिन्नुत्पत्तिरङ्गण उन्नावाद्य प्रस्तुता इदं पञ्चमं अङ्गणम् । तदाऽपि वदितानि समन्तात्प्रवृत्तानि
अग्निनेत्रमूर्तानि लक्ष्यन्त । दाराऽग्निमन्वद हि पातक कर्म प्रस्तुतानिहितम् कर्मणा पितृभ्यः ”
(श. प. वृ १४।१।३।२४) इति । वक्ष्यति च ‘ अयं ये वक्षेन क्षणेन तपसा लोकं वदन्ति ”-
(क. १९) इति ॥ १२ ॥

‘ पञ्चन्यो वा अग्निर्गौतम ’ । द्वितीय आहुत्यात्प्राग् आहुत्योत्पत्तिक्रमेण । ‘ पञ्चन्यो ’ नमः कृत्वा-
करणाभिमानी देवताया । ‘ तस्य सम्बन्धरु एव समिदु ’ । सम्बन्धने हि शारदाऽग्निर्गौतमै स्वाजयन्-
द्विदग्निनेत्रेण पञ्चन्योऽग्निर्गौतमै । ‘ अभ्राणि धूम ’ धूमप्रभवत् धूमवदुपलक्ष्यवाङ्मना । ‘ विष्णुर्द्विः ’ प्रवृत्त-
सम्भ्रान् । ‘ अवान्तरद्विशो ’ उपरोन्मिश्रणवशात् । ‘ हादुनयो ’ स्तनसिन्धुशब्दा विष्णुर्द्विः ।
विष्णोर्द्विर्गुणवशात् । “ तस्मिन्नेतस्मिन् ” इति अहुःप्रतिकरणनिर्देशः । ‘ देवा ’ इति तत्र द्वौ देवौ ।
‘ सोम ’ राजानं ‘ जुहति ’ योऽसौ पुत्रोराष्ट्री भद्राया हुताया अभिनियन्त । सोमात् हुताये तन्वन्तौ
हुतने तस्याथ सोमाहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

‘ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम ’ । ‘ अयं लोक ’ अनेकप्रागुदभोऽन्वयवशात् पृथिव्या समिदु म् वृष्टिः ।
अन एवैक-तस्य पृथिव्येऽव समिदिति । ‘ वायुर्धूम ’ पृथिव्यात्प्रयत्नेयानन्वयवशात् । ‘ रात्रिरर्ध्विः ’ न-
द्वयम् । न्यत्रमाश्रित्य वायुर्द्विर्गुणः । यथा समिदाश्रयेण धूमः । रात्रिरर्ध्विः ‘ तस्मिन्नेतस्मिन्नेत्रेण स्वयम्भ्रान् ।
अग्रं समिदसम्भ्रान् हि अग्निं सम्भवति । तथा पृथिवी समिदसम्भ्रान्देव शत्रुः पृथिवीराजा हि हाश तप
कथयति । ‘ द्विशोऽङ्गारा ’ । उपरोन्मिश्रणवशात् । ‘ अवान्तरद्विशो विष्णुर्द्विर्गुणः ’ उपरोन्मिश्रण-
वशात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्रौ देवा वृष्टिं जुहति । ‘ तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ’ । वृष्टि-
त्वरं प्रसिद्धत्वात् श्रीद्विवाभादं ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गोतम । तस्य व्याचक्षेव समित्प्राणो धूमो व्यागर्धि-
शुशुरद्गाराः श्रोत्रम्बिष्पुष्टिगास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवाऽअन्नं जुहति
तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽअग्निर्गोतम । तस्याऽउपस्थऽएव समिच्छोमानि धूमो
श्रोत्रम्बिष्पुष्टिगास्तुस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति तस्याऽआहुतेः पुरुषः सम्भवति सु जायते सु
जीवति यावर्जावत्यथ यदा भिन्नयतेऽथैनमशुभे हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गोतम । तस्य व्याचक्षेव समित् । प्राणो धूमः । व्यागर्धिः । शुशुरद्गाराः । श्रोत्रं
बिष्पुष्टिगाः । तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽअग्निर्गोतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । यद्ग्नः कर्गेनि
तेऽङ्गाराः । श्रोत्रम्बिष्पुष्टिगाः । तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषः
सम्भवति । न जायते । न जीवति । यावन्जीवति । अथ यदा भिन्नयते । अथैनमशुभे हरन्ति ॥ १६ ॥

'पुरुषो वा अग्निर्गोतम' । प्रसिद्ध शिरोहस्तादिमान् 'पुरुष' चतुर्थोऽस्ति । 'तस्य व्याचक्षेव' विद्या
मुपासकं समित् । 'व्याचक्षेव' चि मुच्यते दीपने पुरुषो वाचकत्वाभावात् । यथा समिद्धोऽस्ति । 'प्राणो धूम' ।
एतद् धूमोऽस्ति । 'श्रोत्रं' शब्दः हि प्राणोऽस्ति । वाऽ' शब्दः 'अर्चि' व्यञ्जकत्वामान्यात् । अर्चिर्ब्रह्मकर्म ।
'शुशुरद्गाराः' श्रोत्रम्बिष्पुष्टिगाः । 'शुशुरद्गाराः' उपशमसाधनान् प्रशाशाश्रन्वामान्यात् । 'श्रोत्रं
बिष्पुष्टिगाः' श्रोत्रम्बिष्पुष्टिगाः । तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति । 'अहो नैव देवा अन्नमिदं जुहती
हरन्ते' । तस्य दीपः । प्राणाना टवत्त्रोपपत्तेः । अग्निर्देवमिन्द्रादयो देवा । त एवाध्याय प्राणा । नै चालस्य
पुरो प्रेक्षते । तस्या आहुते रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

'योषा वा अग्निर्गोतम' । योषेति स्त्री पत्न्यो होमाधिकरणोऽस्ति । 'तस्या उपस्थ एव समित्' । तेषां
चि ना समिद्धते । 'लोमानि धूम' । तद् यानतमान्यात् । 'योनिरर्चिः' कर्ममान्यात् । 'यद्ग्नः कर्गेनि
तेऽङ्गाराः' अन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति । 'श्रोत्रं' शब्दः प्राणोऽस्ति । 'शुशुरद्गाराः' श्रोत्रम्बिष्पुष्टिगाः । 'शुशुरद्गाराः'
समान्यान् 'बिष्पुष्टिगाः' । 'तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति' । एव
एवमेतन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति । 'अहो नैव देवा अन्नमिदं जुहती हरन्ते' । तस्य दीपः । प्राणाना टवत्त्रोपपत्तेः । अग्निर्देवमिन्द्रादयो देवा । त एवाध्याय प्राणा । नै चालस्य
पुरो प्रेक्षते । तस्या आहुते रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गाराऽअङ्गारा
विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नग्नी देवाः पुरुषं जुहति
तस्याऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सुभवति ॥ १७ ॥

तं युऽएवमेतद्विदुः । (य्यं) ये चामीऽअरण्यं श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसुम्भवन्त्यार्चिषोऽहर्हऽआपूर्यमाणपशुमापूर्यमाणपश्यान्पण्मासा-
नुदङ्कादित्यऽपति मासेभ्यो
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानसऽपत्य
पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्कुलिङ्गा
विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः पुरुषं जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः
सुभवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसुम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः ।
अह आपूर्यमाणपशुम । आपूर्यमाणपश्यान्पण्मासानुदङ्कादित्य एति । मामेभ्यो देवलोकम् ।
देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्विद्युत्तम । तान् वैद्युतात्पुरुषा मानस एत्य ब्रह्मलोकान् नमयति । तं
सेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिर्नाम्य प्रसिद्धोऽग्निर्व होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव 'समित् समित्' 'धूमो
धूमः' । 'अर्चिरर्चिः' । 'अङ्गारा अङ्गारा' । 'विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गा' यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः ।
'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः' पुरुषमत्यहुतिं 'जुहति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः' अतिशयदीक्षिमान्
निषेकादिभिर्जन्वाहुत्यन्तैर्कर्मभिर्मस्कृतत्वान् 'सुभवति' निष्पद्यते ॥ १७ ॥

सायन प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थं ब्रूते—ते इति । 'ते' के 'ये' 'एव' यद्योक्त एवाग्निदर्शनं 'एतन् विदुः'
एवशब्दान् अस्मितसिद्धमार्थ्यङ्गारविष्कुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्रयो निर्दिष्टाः । तावैतान् पञ्चाग्नीन् विदुरिति
यावत् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतदर्शनम् । तत्र हि उक्त उक्तान्यादिपदार्थघट्टक निर्गण्य दिवमेवा-
हवनीय कुर्वत इत्यादि । इहापि अनुष्य लोकस्याग्निर्व आदित्यस्य च समिन्व इत्यादिबहुताम्भम् । तस्मात्
तच्छेषमेवैतदर्शनमिति न पतिष्यामिति प्रश्नप्रतिबन्धपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिबन्धनस्य वा याव-
देव परिग्रहः तावदेव एवशब्देन परब्रह्म युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याविज्ञातत्वाच्च सख्यायाः अप्रत्ययवक्तव्याः ।
अथ विज्ञातमपि अनुष्यते । यथा प्राप्तस्यैवानुवादन युक्तम् । न तु अती लोकोऽग्निदित्ययोर्विज्ञाणार्थः ।
तयाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षण युक्तम् । धृत्यतश्च समाने हि प्रकारेण उदोप्युक्तो—“ एवाग्रान् वेद ”—

(छां उ. १ । १० । १०) इति पञ्चमपाया षोडशदानान् अन्तर्गोत्रमोषेनेकपचाग्निदर्शनम् । यत्तु, अग्नि-
सन्निदादिसामान्यम् । तदग्निहोत्रमुच्यते मन्त्रोचाम । नन्मान् न उक्त्वात्वादिपदार्थेष्टरूपरिक्तानान् अर्धितारिप्रतिपत्तिः
एवमिति प्रवृत्तोपादानेन अर्धिरादिप्रतिपत्तिविधानान् । के पुनस्ते ? ' ये एव विदुः ' गृह्य्या एव ।

ननु-तेषां यद्वादिताधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्वान् । न, अनेवविशमभि गृह्य्याना यद्वादितामनोपपत्तेः ।
मिधुवानप्रम्यपोष अन्त अरण्यसम्बन्धेन प्राणात् । गृहस्थकर्मसम्बन्धेन पचाग्निदर्शनस्यात् । न चापि
ब्रह्मचरिण एव विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पथि प्रवेश स्मृतिप्रामाण्यात्—“ अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणा-
मूर्ध्वरेतन्नाम् । उत्तोरणार्यम्णः पथाम्णेऽनृतन्त्र हि मेतिरे ”—() इति । तस्मात् ये गृहस्था
एव अग्निहोत्र-अग्नेरपत्य इत्येव कमेणाग्निव्यो जान अग्निव्य इत्येव ये विदुस्ते च । ' ये चामी अरण्ये '
धान्यस्या परित्राजकाधारण्यनिष्ठा यद्वाऽप्रवायुना सन्त ' सत्य ' त्रय हिरण्यमर्मा मानसुपासने । न पुनः
' यद्वा ' चोपासने ' ते अर्धिरभिसम्भवन्ति ' ।

ये च गृहस्था पचाग्निविद्या सत्य वा ब्रह्म न विदुः । तावत् यद्वायादुत्तिक्रमेण पंचम्यामाहुती हुतायां ततो
योराऽग्नेर्जाता पुनर्लोकं प्रत्युत्प्राथिनोऽग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठान्तरो भवति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः
तित्तुलोकं पुनः परम्यादिक्रमेण इमं भावन्ते । तत् पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्यन्तेवधेव घटीयन्त्रवत्
गयागतिभ्याः पुनः पुनरवर्तते । यदा त्वेव विदुः । ततो घटीयन्त्रवद्भ्रमणात् विनिर्मुक्ताः सन्त ' अर्धिरभिसम्-
भवन्ति ' । अर्धिरिति नाग्निश्वालाभ्याम् । किं तर्हि अर्धिरभिमानीनी अर्धे शब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा
व्यवस्थितैव, तामभिसभवन्ति । न हि परित्राजकाना अर्धिषा एव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैर्वेदादीन्ते
अर्धे शब्दवाच्या । तत्तः अहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरहं शब्दोऽपि देवतैव । आयुषः ध्रुवे हि
मरणम् । न एवविदा अहन्वेव मर्त्येव शय्यहर्मरणकालो नियन्तु शक्यते । न च रात्रौ प्रेता सन्त अहं प्रतीक्षन्ते
“ स यावदक्षिण्यते मनस्तत्रादादित्य गच्छन्ति ” इति ध्रुवन्तरात् । अहं आर्यमागपञ्चम्यदेवता अतिवाहिता
आर्यमागपञ्चम्यदेवता प्रतिपद्यन्ते । शुद्धपञ्चम्यदेवतामित्यर्थः । ' आर्यमागपञ्चम्यदेवता वण्मासान् उदङ् ' उत्तरा
दिश ' आदित्यः ' सवितैव ' इति ' प्राप्नोति तस्मासान् प्रतिपद्यते ।

शुद्धपञ्चम्यदेवता अतिवाहिता सन्तो मासानिति बहुवचनान् सप्तचारिण्यः षडुत्तरागदेवता । नेभ्यः
' मासेभ्यः ' षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देवलोकाभिमानीनी देवता प्राप्नुवन्ति । ' देवलोकादादित्य ' ।
' आदित्याद्दिपुन ' विपुदभिमानीनी देवता प्राप्नुवन्ति । विपुदेवता प्रामान् ब्रह्मलोकवासी ' पुरव ' त्रयणा
मतसा सृष्टः ' मानस ' कश्चिदेत्याग्नय ' ब्रह्मलोकान् गमयति ' । ब्रह्मलोकानिति अथरोत्तरभूमिर्नेदेन भिन्ना
इति गम्यते । बहुवचनप्रयोगात् उपायवन्तारतस्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरवेण गमिता सन्त ' तेषु त्रयरोत्तेषु '
' परा ' प्रकृष्टाः सन्तः स्वप ' परावन्तः ' प्रकृष्टा सयाः सवन्सरोत्तनेकान् ' वसन्ति ' । त्रयगोत्तनेकान्
कल्पान् वसन्तीति यावत् । तावत्तेषां त्रयलोकं गतानां ' नास्ति ' ' पुनराहृति ' । अग्निन् ससारे न पुनरा-
गमन् ।

' इहेति ' अस्मच्छावायां तेषां इहेत्याहृतिमात्रप्रहणमिति चेत् ; न, श्रोभूते पौर्णमासी इति यद्वत् ' इहेति '
विशेषानन्वयस्यात् । यदि हि नावन्त एव इहप्रहणमन्वयकमेव भवेत् । श्रोभूते पौर्णमास्याः श्रोभूतत्वमनुक्तं न
ज्ञायत इति विशेष्यितुम् । न हि तत्र धमाहृतिः शब्दो विपत्त इति शब्दशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु
विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणशब्दो चेन्न गम्यते । तत्र युक्तोऽपार्थक्येनेष्टु विशेषणशब्दः । न तु
सत्यां विशेषणशब्दावगतौ । तस्मात्तस्मात् कल्पान् ऊर्ध्वमाहृतिर्मन्यते ॥ १८ ॥

(स्तु) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसुम्भवन्ति धूमाद्वाविथं रात्रेःपक्षीयमाणपक्षुमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽपति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यात्रम्भवन्ति तांस्तत्र देवा युथा सोमथं राजानमाप्यायस्थापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवेत्युथेमुमेवाकाशमभितिप्पद्यन्तऽआकाशाद्वायुम्बायोर्बृष्टिम्बृष्टः पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यात्रं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ युऽएतौ पुन्थानौ नु विवदुस्ते कीटाः पतङ्गा युद्विद्वन्द्वशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २ ॥ (९) ६-१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति । ते धूममभिमंभवन्ति । धूमाद्वाविथम् । रात्रेःपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति । तास्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्थापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवेति । अयेमेवाकाशमभितिप्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । बायोर्बृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यात्रं भवन्ति । त एवमेवानुपरिवर्तन्ति । अथ य एनी पथानौ न विदुः । ते कीटाः पतंगाः । यदिदं ददशूकम् ॥ १९ ॥

‘ अथ ’ पुनः । ‘ ये ’ नैव विदुः उक्तात्पायक्रितेनमन्वन्धपर्यवृत्त्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनादि होत्रादिना दानेन वहिर्वैदिभिश्चमागेषु द्रव्यसम्बन्धिभागलक्षणेन, तपसा वहिर्वैदेव दीशान्यभिरितेन कृच्छ्यान्धारणादिना लोकं जयन्ति । शाखातरे “ लोकान् जयन्ति ”— (का. श. भा.) इति लोकानिति बहुवचनम् । तत्रापि फलनारतम्यमभिप्रेतम् । ‘ ते धूममभिसम्भवन्ति ’ । उत्तरार्गा इव इहापि देवता एव । धूमदित्यन्तवाय्या धूमदेवता प्राप्नुवन्त्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्देव । ‘ धूमाद्वाविथं ’ रात्रिदेवता ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः ‘ यान् षण्मासान् ’ दक्षिणा दिशमादित्य ‘ एति ’ तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवन्ति । ‘ मासेभ्यः पितृलोकम् । ‘ पितृलोकाच्चन्द्रम् ’ । ‘ ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति ’ । ‘ तास्तत्र ’ अन्नभूतान् ‘ यथा सोमं राजानम् ’ इह यत्र कृत्रिज ‘ आप्यायस्थापक्षीयस्वेति ’ न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्य मन्त्रेणापञ्च च त्रिषाप पुन पुनर्मन्त्रयन्तीति यावत् । एव देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुन पुनर्दिशामन्वन्तः कर्मानुस्य फल प्रपञ्चयन्ति । इति तेषामप्यायन्तः सोमस्याप्यायन्तार्यं वा उपमुषेन उपश्रज्जभूतान् देवा । ‘ तेषां ’ कर्मिणां ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ तन् ’ यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकाप्रापकं कर्म ‘ पर्यवेति ’ परिगन्तुति परिशीः यत इति यावत् । ‘ अथ ’ तदा ‘ इमेव ’ प्रनिद्र ‘ आकाशम् ’ अभितिन्यद्यन्ते । यान्माः श्रद्धासन्दवाप्याः पुनोकाप्री इताश्वासः सोमाकारपरिणतः । यानिः सोमलोके कर्मिणामुपयोगाय देहं

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येद् । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो
वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च ज्येष्ठान्भूयति
युऽएवम्वेद् ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणधियाब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद् । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां ब्रुभूयति । य एवं वेद् ॥ १ ॥

आत् । अन्वय ता कर्मक्षयात् द्वितरिण्ड इव भावव्यसर्गान् । प्रविविचने । प्रविविचना सूक्ष्मा कारा-
शब्दता इव भवति । तद्विदमभि र्वापत् । आकाशाशुभिति । ' वागेष्टि ' प्रति सम्पन्नते, पञ्चवाग्नी सोम-
राजान् ब्रुवतीति । ततो वृष्टिभूता इमाः पृथिवी पन्तति । ' ने पृथिवी प्राण ' वृष्टिवापत् ' ज्वलि ' । तन्
गदित " तन्मन्त्रेणमिवाग्नी देवा वृष्टिं ब्रुवति । तस्या आहुतेरन्व सम्भवति " इति । ते पुन पुत्रवाग्नी इत्यन्ते
अन्ननुज्ञा ले निवि । ततो मेतोभूता घोराऽग्नी इत्यन्त । ततो जायन्ते । ते लोह प्रकृत्यापित । प्रकृत्यापिते
अग्निरोक्षदिवसनुतिष्ठति । ततो धूमदिना पुन सोमसोक पुनरिष लोकातिनि । ' ने एवमेव ' वार्धगो
' अन्तु ' ' परिवर्तन ' घटीपत्रवन् चक्रीभूता बभ्रमतीति गात्रम् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा दातव्यं ब्रह्म न
विदुरिति तु कामधमान समरति इति अभिहितम् । ' अथ ' पुनर्ये उत्तर दक्षिण च ' गतौ पथानौ न
विद् ' । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथ प्रतिपत्तये ज्ञान कर्म वा नानुतिष्ठन्तिपेतेते हि मन्त्रोप्यात्परावर्ते ।
' ते नृणा पवणा ' । ' यदिद ' पञ्चेद ' ददन्तु ' दसामहाश्रित्येनद्रवति । एव हि एव ससागतिः
कष्टा । अस्या निभद्रस्य पुनरहा एव दुःखम् । तथा च ध्रुवन्तर - " तानीपानि क्षुद्राभ्यमहाद्वारानि भूतानि
भवन्ति न जायन्ते नियन्ते " इति । तन्मन्त्रेणोन्नायेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मरातरित्या लेन दक्षिणोत्तर-
मार्गाप्रतिवद्धप्राप्तिसाधन कर्म ज्ञान चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चबोचन् । " अतो वै छन्द दुर्नि प्रनर
तम्भानुमेते " () इति ध्रुवन्तराद् मोक्षय प्रयत्नेत्यर्थः । एव प्रथा सर्व निर्गता ।
" अतो वै लोह " (क. १२) इत्यारम्भ " पुत्रव. सम्भवति " (क. १६) इति चतुर्थे. प्रथ. ।
" पतिप्यामाहृत्या " (क. ३) इत्यादि प्राणयेन । पञ्चमस्तु द्वितीयेन " देववानस्य वा पथ प्रतिपद
पिनृवागस्य वा " (क. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गाप्राप्तिना उत्तरकथनेन । तेनैव च प्रथम । अष्टोत्तरस्य केचि-
दपि प्रतिपद्यन्ते केचिद्धन (क १८ । १९) इति । त्रिप्रतिपदिः पुनराहुतिधेति द्वितीय प्रथ. । त्रिप-
दादिक्रमेण इम लोकासागच्छन्ति (क १४) इति । यथाऽतो लोकोन सन्पूर्वते (क. १९) कीटपवगादि-
प्रतिपत्तेषु केचिद्विद् (क. १९) इति द्वितीयेऽपि प्रथो निर्गीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षकिरात्रयनगात्रस्युपपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दुप्रस्य परमहंसपरिव्राजसार्थस्य

श्रीतामुदेवकर्मभगवतः कृतौ मान्यदिनीपशक्तयथात्मनार्गातमाज्यदिनशास्त्रोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीक्षायां बामुदेवप्रकाशिकायां द्वितीये स्थलकाण्डे षष्ठेऽध्याये

प्रथम पञ्चाग्निविद्याब्राह्मण वा श्रमन्तेनुवाक्येण

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) १ । १ ॥

प्राणो गायत्रीसुक्त पूर्वम् । कर्मस्वपुनः कारणान् प्राणमारो गावःशाः न पुनर्वागादियावः इति । यस्मिन्

द्यो ह वै वृत्तिष्ठाभ्वेद् । वृत्तिष्ठः स्वानाम्भवति व्वाग्वै वृत्तिष्ठा वृत्तिष्ठः
स्वानाम्भवति घुऽ एवम्वेद् ॥ २ ॥

द्यो ह वै प्रतिष्ठाभ्वेद् । प्रतिष्ठतिष्ठति समे प्रतिष्ठतिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै
प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समं च दुर्गे च प्रतिष्ठतिष्ठति प्रतिष्ठतिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे घुऽ एवम्वेद् ॥ ३ ॥

द्यो ह वै वृत्तिष्ठा वेद । वृत्तिष्ठः स्वानां भवति । व्वाग्वै वृत्तिष्ठा । वृत्तिष्ठः स्वानां भवति । य एवं
वेद ॥ २ ॥

द्या ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतिष्ठतिष्ठति समे । प्रतिष्ठतिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे
च दुर्गे च प्रतिष्ठतिष्ठति । प्रतिष्ठतिष्ठति समे । प्रतिष्ठतिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न का द्योऽपिष्टश्चेष्टश्च । कथं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिष्टव्यसिष्या
इदं प्रकथ्यते । श्रेष्ठा-उपेष्टश्च सामन्त्रादिभ्यो प्राणस्यैवोशमनमुक्तं सम्बन्धन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र
हेतुमात्रनिदाननर्थेण सम्बन्धते । न पुन पूर्वश्रेष्ठता । त्रिविधं तु मिलित्वाद्यस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभि-
हितं त्रिविष्टकलं प्राणवियस्युमाननं ननु वक्तव्यमिति । ' य ' कश्चित् । ' ह वै ' इत्यवधारणार्थो । य
श्रेष्ठश्चेष्टश्च कथं प्राणो ' वो वद ' । अतो यज्येष्टश्च ' उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च ' । एव कलेन प्रलोभितं सत् प्रथाया-
भिसुखीवत् । तस्मै चाह - ' प्राणो व श्रेष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' । कथं पुनर्द्वयं प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मा-
न्निष्ककालं च शुक्रगोशितनन्त्रं प्राणादिमलाभ्याश्रितं । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो
वृत्तिलाभं प्राणस्य नपनादिभ्यः, अतः श्रेष्ठो वरमा प्राणः । निष्ककालादारस्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणो
दि लब्धवृत्तौ पथावक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु भवति ।

ननु-कश्चिद् इत्ये श्रेष्ठो गुणहीनत्वानु न श्रेष्ठः, मयम कश्चिष्टो वा गुणाद्यन्वान् मयेत् श्रेष्ठः । न तथे-
त्याह-प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुन प्राणस्य श्रेष्ठ्यं जायते । तद्विह सम्वादेन दर्शयिष्यामः ।
सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठं ' य ' देहेमानं । स ' स्वानां ' इतीनां ' उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च ' भवति ।
' अति च ' ' यव ' स्वर्गतिव्यतिरिक्तानां मये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति ' दुर्भृति ' भवितुमिच्छति ।
तेषामपि ज्येष्ठश्चेष्टश्चागदसीं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु-च योनिनिदिष्टं ज्येष्ठत्वं तद्विष्टान् । कथं भवतीति ।
नैव दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वान् ॥ १ ॥

' द्यो ह वै वृत्तिष्ठा वेद वृत्तिष्ठः स्वानां भवति ' । तदर्थं नानुपेयं फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वृत्तिष्ठो
भवितुमिच्छति तेषां च वृत्तिष्ठो भवति चक्षुष्युत्पत्ता तर्हि का सा वृत्तिष्ठा भवति । ' व्वाग्वै वृत्तिष्ठा ' । वासयति
अतिशयेन भवति वा इति वृत्तिष्ठा । वाग्मिनो हि वनवन्तो वसन्ति अतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसंते रूपम् ।
वासयन्ति च अतिभवन्ति हि वावा वाग्मिनोऽप्यान् । तेन वृत्तिष्ठगुणव्यतिरेकान् वृत्तिष्ठगुणो भवतीति
दर्शयितुं फलम् ॥ २ ॥

' द्यो ह वै प्रतिष्ठा वेद ' अतिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठगुणवत् तत् चक्षुषो वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदम्बुद् । सुष्टुं हास्मै पद्यते यद्कामङ्कामुयते श्रोत्रम्बु
सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सुर्वे वेदाऽ अभिसम्पन्नाः सुष्टुं हास्मै पद्यतं यद्काम-
ङ्कामुयते युऽ एवम्बुद् ॥ ४ ॥

यो ह वाऽ आयतनम्बुद् । (दा) आयतनं स्त्रानाम्भवत्यायतन-
ञ्जनानाम्मनो वाऽ आयतनमायतनं स्त्रानाम्भवत्यायतनञ्जनानां
युऽ एवम्बुद् ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिम्बुद् । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः
प्रजायते प्रजया पशुभिर्व्युऽ एवम्बुद् ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद् । स हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रं हीमे सर्वं
वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । य कामं कामयते । य एव वेद् ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद् । आयतनं हि स्वाना भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयतन-
म् । आयतनं स्वाना भवति । आयतनं जनानाम् । य एव वेद् ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद् । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः ।
य एव वेद् ॥ ६ ॥

‘ प्रतिष्ठितिं मनो ’ दशो काले च । तथा ‘ दुर्ग ’ विषये च दुर्गमने च देशे दुर्मिशारी वा काले
विषये । यद्येव कथ्यता वा असौ प्रतिष्ठा ! ‘ चतुर्व प्रतिष्ठा ’ । कथं चतुर्वः प्रतिष्ठा च, इति वक्ष्यति-
‘ चतुर्वा ’ ‘समे च दुर्गं च’ इष्ट्वा ‘ प्रतिष्ठितिं ’ । अतः अनुसृत्य कल ‘ प्रतिष्ठितिं समे ’ । ‘ प्रतिष्ठिति
दुर्गे ’ । ‘ य एव वेद् ’ ॥ ३ ॥

‘ यो ह वै सपदं वेद् ’ सपद्गुणयुक्तं ‘ यो वेद् ’ । तस्मिन्तत्काले ‘ अर्धे ’ विदुषे ‘ सपद्यते ह ’ । ‘ य काम
कामयते ’ स काम । किं पुनः सपद्गुणकं ? ‘ श्रोत्रं वै सम्पत् ’ । कथं पुनः श्रोत्रस्य सपद्गुणत्व इत्यभिरीक्षते-
‘ श्रोत्रे ’ सति ‘ हि ’ यस्मादिमे ‘ सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः ’ । श्रोत्रेन्द्रियवत् अव्ययत्वात् देशविदित्कर्मापन्नाश्च
कामाः । तस्मात् ‘ श्रोत्रं वै सपत् ’ । अतो विद्वानानुरूपं कल ‘ सहस्रमै पद्यते ’ । स ‘ य कामं कामयते ’ ।
‘ य एव वेद् ’ ॥ ४ ॥

‘ यो ह वा आयतनं वेद् ’ । आयतनमाश्रय । तस्यो वेद् ‘ आयतनम् स्वाना मन्वायतनं जनानां ’
अन्वेषामपि । किं पुनस्तदायतनमिति विद्यते । ‘ मनो वा ’ आयतनमाश्रय इष्टिदायां विषयशया च ।
मनश्चाश्रिता हि विषया आत्मनो भेदश्च प्रतिदयन्ते । मनसकल्पवशात् चन्द्रियाणि प्रवर्तेते । अतः
‘ मनः ’ आन्तर्नमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण कलम् । ‘ आयतनं स्वाना भवति ’ ‘ आयतनं जनानां ’
‘ य एव वेद् ’ ॥ ५ ॥

‘ यो ह वै प्रजातिं वेद् ’ । ‘ प्रजायते प्रजया ’ पशुभिश्च सपत् । ‘ रेतो वै प्रजातिः ’ । रेतमा प्रजन-
नेन्द्रियस्युपलक्षयते । तद्विद्वानानुरूपं कलम् । ‘ प्रजायते प्रजया पशुभिर्व्युऽ एव वेद् ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणाः । (५) अहंश्रेयमे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो
व्यसिष्ट इति तद्दोवाच युस्मिन्वऽबुक्त्वात्तऽइदं शरीरम्प्रापीयां मन्यते
सु वो व्यसिष्ट इति ॥ ७ ॥

व्याघोच्चक्राम । सा सम्यन्तरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत मृहते
जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा कडाऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाथ्यसो मुनसा प्रजायमाना एतसंबु-
मनीविष्मन्ति प्रविशंश्च ह वाक् ॥ ८ ॥

(वचु) चक्षुर्होच्चक्राम । तत्सम्यन्तरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत
मृहते जीवितुमिति ते हांचुर्भ्यथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयमे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्दोवाच । यस्मिन् व
उक्ताते इदं शरीरं प्रापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मृहते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा कदा अवदन्तो वाचा । प्राणतः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वाथो
मुनसा । प्रजायमाना गेनसा । एवमनीविष्मन्ति । प्रविशंश्च वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्सम्यन्तरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मृहते जीवितुमिति । ते होचुः ।

' ते हे हेमे प्राणा ' वागादय ' अहंश्रेयमे ' अहं श्रेयान् ' इत्येतेषु प्रयोजनाय ' विवदमाना ' विवद
वदमाना ' ब्रह्म जग्मु ' ब्रह्म गतवन्त ब्रह्मवदमाना प्रजापतिं गत्वा च तन् ब्रह्म ऊचुर्ब्रह्मन् । कः
नोऽस्माक मन्थे ' वसिष्ठ ' को नोऽस्माक माय वसति च वामपति च । ' तन् ' ब्रह्म नै पृष्ट मन् ह उवाच '
उक्तवन् । ' यस्मिन् व ' युष्माक मन्थे ' उक्ताते ' निगत शक्तान् ' इदं शरीरं ' पूर्वस्मान् ' गतिशयेन ' प्रापीय '
प्रापय ' मन्यन्ते ' लोके । शरीरं हि नभ्रं अनेकानुचिन्त्यमानान् जीवतोऽपि प्रापयन् । ततोऽपि कष्टतर
पस्मिन्लुक्ताते भवति । वैराग्यादेभिर्दुमुच्यते प्रापीय इति । ' स व ' युष्माक मन्थे ' वसिष्ठ ' मन्थिष्यति ।
जानन्नपि वसिष्ठ प्रजापतिर्नोवाच अथ वसिष्ठ एतौतरेषामप्रियपरिहाराय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो
वीर्यपरीक्षणाय क्रमण उचक्रमु ॥ ७ ॥

तत्र ' वागेव ' प्रथमं ' ह ' अस्मान्छरीरान् उचक्रामोऽजातवनी । ' सा ' चोऽन्ध ' सवत्सर ' ' प्रोच्य '
प्रोचिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । ' कथमशकत ' शकनुवन्तो येष ' मन्थे ' म ' विना ' जीवितुमिति । एव-
मुक्ता ' ऊचु ' । ' यथा लोके ' कदा ' मृता ' अवदन्तो वाचा, ' प्राणत ' प्राणतव्यापार इवेन
प्राणेन, ' पश्यन्त ' दर्शनव्यापार ' चक्षुषा ' कुर्वन्त, ' शृण्वन्त ' श्रवणव्यापार कुर्वन्त ' श्रोत्रेण, ' विद्वाथ '
' मुनसा ' कल्पकारादिविषय, ' प्रजायमाना गेनसा ' पुत्रानुपादयत ' एवमनीविष्म ' वपन् । इत्येव प्राणि-
दैतोसरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठश्च बुद्ध्या ' प्रविशस ' ॥ ८ ॥

तथा-चक्षुर्होच्चक्रामेति पूर्ववत् । श्रोत्रं मन प्राप्नोति ' इत्येवमप्येवम ॥ ९-१२ ॥

प्राणोऽन्व्य अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसा एवमजीविष्मन्ति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोत्रागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा वधिराऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(म्) मुनां होचक्राम । तन्सम्बत्सरं श्रोत्रागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा मुग्धाऽअविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) रेतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोत्रागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा क्लीवाऽअप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ ह प्राणोऽउत्क्रमिष्यन् । (न्य) युथा महासुहयः

यथाऽन्व्य अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मन्ति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोत्रागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा वधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मन्ति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोत्रागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मन्ति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोत्रागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीवा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । एवमजीविष्मन्ति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राणो उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्यवः पदवीशमं कृन् संवृदेत्, एवं ईवेमान

'अथ ह प्राणो उत्क्रमिष्यन्' उत्क्रमणं कर्त्तव्यम्—नशनीमेव स्वस्वस्थानात्प्रचलिता वागादिव । विविधेभ्य-

नान्ये १-५ अक्षरैः शक्यं । इति तत्रेति । इति भाष्ये । इति भाष्ये । इति भाष्ये । इति भाष्ये ।
 भगवोऽप्युक्तं नान्ये १-५ अक्षरैः शक्यं । इति तत्रेति । इति भाष्ये । इति भाष्ये । इति भाष्ये ।
 तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वायुवाच । यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽस्मीति चक्षु-
 र्यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्नुत्प्रतिष्ठाऽस्मीति श्रोत्रं यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्नुत्प्रतिष्ठाऽस्मीति
 दृष्टिम् त्वन्नुत्प्रतिष्ठाऽस्मीति मुनां यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वन्नुदायतनम-
 स्मीति रुनां यद्वाऽअहम्प्रजातिरुस्मि त्वन्तत्प्रजातिरस्मीति तस्यो मे किमन्नं वि-
 किम्वासाऽ इति यदिदं किञ्चाश्वभ्यऽआकिमिभ्यऽआकीटपतङ्गभ्यस्तत्ते
 ऽन्नमापो व्यासऽइति नु ह प्राऽअस्यान्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं
 युऽएवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

प्राणान् संवहं । ते होतुः । मा भगव उत्कर्मीः । न वै शश्यामः त्वद्वते जीवितुमिति । तस्य वै मे
 बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वायुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽस्मीति । चक्षुः-यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि
 त्वं तत्प्रतिष्ठाऽस्मीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदस्मीति । मनः-यद्वा अहमायतनमस्मि
 त्वं तदायतनमस्मीति । रेतः यद्वा अहं प्रजानिगमिन् त्वं तदप्रजातिरस्मीति । तस्य उ मे किमन्नं वि-
 वाम इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आकिमिभ्यः । आकीटपतङ्गभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वास
 इति । न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

भुवन । ' यथा ' लोकं महत्वासी मुह्यथ ' महासुह्य ' । महान् परिमाणतः सुदयः सोमनो ह्यो लक्षणे
 पेत । मिथुरंशो मव । ' सन्धव ' अभिजनस । ' पद्बीशाशपून् ' पादवधनान् शकृन् पद्बीशाथ ते शक
 वध नान् ' सहदेन् ' उपच्छेन् युगादुत्तरेण् अश्वारोहे आळडे पराक्षणाय । ' एव ह ' एव ' इमान्
 बागादीन् प्राणान् ' संवहं ' उपवतान् स्वस्यानान् अशितवान् । ' ते ' वाग्भद्रय । ' ऊजु ।
 हे ' भगव ' ! मावन् । ' मा उत्कर्मी ' यमान् ' न वै शश्यामः ' ' त्वद्वते ' त्वा विना ' जीवितुं ' । यथैव
 मम श्रेया विद्वाना भवतिः अहमत्र श्रेय इति । ' तस्य वै मे ' मम ' बलिं कुरु ' कर्तुं कुरुत कर्त प्रयच्छेति ।
 अत्र च प्राणान्नादः कश्चितो विदुषः श्रेयपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र
 श्रेय इति परीक्षणं करोति । स एव परीक्षणप्रकारं सत्त्वाद्भूतः कथ्यते । न हि अन्यथा सहस्यकारिणा सता
 एषां अज्ज्ञैव मव सरास्यज्ज्ञैव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तन्मान् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति बागा-
 दीनां प्रधानं सुमुमु- उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ' बालू सा ह ' किञ्च ' उवाच ' उत्कर्मी । ' यद्वा अहं वसिष्ठा ' अस्मि ' यन्मम
 वसिष्ठस्य ' तन्व वै ' तथैव वसिष्ठमुगेन ' त्वं तद्वसिष्ठोऽस्मीति ' । यद्वा ' अहं प्रतिष्ठा अस्मि ' ' त्वं तत्प्र-

तुद्विद्वाँसः श्रोत्रियाः । (५) अशिष्यन्तऽआचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वामः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तद्नमनग्रं बुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवम्बिदशिष्यत्राचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तद्नमनग्रं कुरुते ॥ १५ ॥

निष्टोऽस्मि । दा मम प्रतिष्ठा सा स्वमनीति । ' चक्षु ' । समानमन्यन् । मपरापतनप्रजातिवगुणान् इमेण समर्पितवत् । यथेव साधु बलि दत्तवन्त, अत्र ' तस्य मे ' एवगुणवित्तिष्टम् ' रिमन् किं बाल इति ' आचामन्ते । यद्विद ' लोके ' किंच ' किंचिदप्यमपि ' आश्रम्य, आक्रिमन्त्य ' श्रापेण सह किम्यन्त कौट-पतागन्त च तेन नह भवमेव यत् प्राणिविरदमान अत्र त सर्वं तवात् । सर्वं प्राणम्यान्नमिति दृष्टिश्च विधीयते । केचिन्नु सर्वभक्षणे दोषाभाव इति प्राणान्नविद । तदमगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिबिद्धवान् । तेनाप्य विरुध्य इति चेन्न, अत्रिप्रायस्कृत्वात् । न ह वा अस्यान्न जग्य भवति ' इति " सर्वं प्राणस्येत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य न्युत्तर्यमेतन् । तेनैकवाक्पतापते । न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधेन सामर्थ्यं अन्वपत्त्वादस्य । प्राण-मात्रस्य सर्वमित्येतेर्दर्शनार्थं दर्शनमिह विधिनिहतम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञान तन्मि-थैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वामुर्वालोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोष इति चेन्न शेषान्नवात्परात् । तस्य, यद्यपि विद्वान् प्रागो येन कार्यकारणमघातेन महिलस्य विद्वता नेन कार्यकारणमघातेन किमिहोद्वेवाशेषान्न-मक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञानमपार्थक्यम्, अत्रान्वान् अशेषान्नभक्षणदोषस्य ।

ननु-प्राण इत् मध्यपत्वेव किमिहोद्वेवायन्नमपि । वाह । किं तु, न तद्विषय प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव एक किंशुक्त तत्र दोषाभाव (१) । अत तदूषेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अत्रान्नवान् अशेषान्नभक्षणदोषस्य । किं तु-येन कार्यकारणमघातमसर्गेण निषेध क्रियते नान्मन्त्रेण नु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यारे । न च-ब्राह्मणादिरेहस्य सर्वान्नदर्शनमिह विधी-यते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सभ्यास्येन सममात्रस्य प्राणस्य किंचिदन्नजात कस्यचित् जन्महेतुः । यथा विष विषयस्य क्रमे तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि मद्गृध्नेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्न-स्यादि प्राणस्य प्रतिविज्ञानभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृदा ज्ञानमेव अमभ्य-भक्षणं दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वाम इति ' आपो मध्यमाणा बाल एतान्नामात्र । अत्र च प्राणस्यापो वामः इत्येतद्दर्शनं तु वाम कार्ये आपो विनियोक शक्या । तस्माद्यथा प्राप्ते भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह वै ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्न इत्येकविद अन्नमनदर्शनं ' जग्य ' भुक्त ' भवति ' । यद्यन्तेन अन्नदर्शनं भुक्त अन्नदर्शनमेव भुक्त भवेत् । न तु तत्कृतदर्शेण कियते इत्येतद्विद्वान्मुक्ति इत्यवादि । तथा ' नान्न प्रति-गृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिप्राय हस्यादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तदप्यन्नमेव प्रतिप्राय प्रतिगृहीतं भवेत् । तत्रापि अप्रतिप्रायप्रतिप्रायदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्न ' वेद ' । फलं तु प्राणात्मभाव एव । न तु एतत्फलमिप्रायेण । किं तर्ह्ये स्तुत्यमिप्रायेणेति । ननु-एतदेव फलं कम्पान भवति । न प्राणात्मदर्शनं, प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वमन्ताऽन्नदर्शनमपि अर्थमेव । तथा-ऽप्रतिप्रायप्रति प्रतिप्रायमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादय विद्या कल्पते । अतो नैव फलविशिष्टमप्यन्ता वाक्यस्याः ॥ १५ ॥

यमादापो वात प्राणस्य तस्मात् ' विद्वामः ' ब्राह्मणा. ' श्रोत्रियाः ' अर्थलवेदा. ' अशिष्यन्त. '

मन्त्येतमेव तुदनमुनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते तुस्मादेवभ्रुदाशिष्यव्राचामे
दाशित्वाऽऽचामेदेतमेव तुदनमुनग्रङ्कुहते ॥ १५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ९।३ ॥ (९) ६-२ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्वु) उदगयतुऽआपूर्व्यमाणपक्षे
पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवी भूत्वौदुम्बरे कश्से चमसे वा सर्वोपधुम्फला-
नीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिख्याग्निमुपसमाध्यायवृताऽऽज्युधुं सधुं-
स्कृत्य पुधुंसा नक्षत्रेण मन्यथुं सत्रीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयत आपूर्व्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवी
भूत्वा, औदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वोपधुं फलानीनि सम्भृत्य, परिसमुह्य, परिलिख्य, अग्निमुपसमा-
धाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मंथं सत्रीय जुहोति ॥ १ ॥

भोक्ष्यमाण आवाप्तव्य । ' अशित्वाऽऽचामि ' भुक्त्वा चोत्तरकालमगो भक्षयति । तत्र तेषामावापना
कोऽभिप्राय इति श्रुते । ' एतमेव ' ' अन ' प्राग ' अनग्र कुर्वन्तो मन्यन्ते ' । अग्निं क्षेतु । यो यमो वानो
ददाति तमनग्र करोमीति हि मन्यते । प्रागम्य च प्रागो वाम इत्यभिहितम् । यद्यपि रिनामि तप्रागम्य
वामो ददातीति विद्वान् कर्तव्य इत्येवमर्थमेतत् । ननु-भोक्ष्यमाणो भुक्त्वाथ प्रयतो भविष्यामि इत्याचामिति ।
तत्र च प्रागम्यानप्रताकरणार्थमेव न द्वि कार्यताऽऽवमतस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयं आवमतस्यैकस्य युक्तम् ।
यदि प्राग्यनार्थं नानप्रताऽर्थम् । अथानप्रताऽर्थं न प्राग्यनार्थम् । यस्मादेव तस्मात् द्वितीयं आवमतस्य प्राग-
स्थानप्रताकरणात् भवतु । न, क्रियाद्विवेचने । द्वे रीते द्विये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवत्तथा यदाचमनं सृष्टिर्निहित
तत्रानुपार्थं भवति किमप्यमेव । न तु तत्र प्राग्यनार्थनादि अपेक्षत । तत्राचमनानुपानु अनु वानोऽज्ञान
प्रागम्य इति कृतार्थतया चोत्तरे । ननु-तस्मिन् क्रियमाणे आवमतस्य प्राग्यनार्थता वापेत क्रियान्तरव्याप्त
आचमनस्य । तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्त्वाथ यदाचमनं तत्रागो वाम प्रागम्यति दर्शनमात्र विधीयत,
अप्राग्यवादन्यतः ॥ १५ ॥

इति धीर्द्वयक्रियानुपानु-
देवब्रह्मण्यवत् । कृत्वा भाव्यदिनविशतपथनात्प्रान्तर्गतमाप्यदिनशाब्देन नियतकृत-
रथ्यकर्तृकाया वासुदेवकर्तृकाया तृतीयं विन्काण्डे षष्ठ्याथे द्वितीयं षष्ठ्यथे-
ब्राह्मण वा प्राणविद्याराक्षण परितमामन् ॥ १४ (९) ९।२ ॥

ज्ञानकर्मगोर्निरुक्ता । तत्र ज्ञान स्वतन्त्रम् । कर्म तु देवमानुषवित्तद्वयापन्नम् । तेन कर्मार्थं तिलमुभारंतीयम् ।
तत्र अप्रत्यवायकारिगोपार्थेनेति । तदर्थं श्रीमन्पाठ्य कर्म आरम्भते । महत्त्वमापये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्त्व) त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो भ्रन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा नृताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽइति । तांत्वा घृतस्य धारया युजे

(१) “ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो भ्रन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा नृताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽ इति । तांत्वा घृतस्य धारया युजे

सिद्धं वितम् । तदेतदभिधीयते—स यः कामयेतेति । ‘ स ’ वित्तार्थी कर्मव्यधिकृत ‘ य. ’ कामयेत । किं ! ‘ महत् ’ महत्त्वं ‘ प्राप्नुवा ’ महान् स्वाकिति इति यावन् । तत्र श्रीमन्मन्त्रो विप्रित्तस्य काल उच्यते । ‘ उदगयने ’ आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्रप्तौ ‘ आर्पणस्य ’ शुक्रपथे । तत्रापि सर्वत्र प्रप्तौ ‘ पुण्याहे ’ अनुकूलेऽह्नि आत्मनः कर्मसिद्धिकारे इति । एतत् ‘ द्वादशाहं ’ यद्विद्वत् पुण्येऽह्नि अनुकूलेऽह्नि कर्म चिन्तयति । तत् प्राक् पुण्याहमेवारम्य ‘ द्वादशाहमुपमद्वती ’ उपसदो वनमुपमद्वतम् । उपसद्. प्रसिद्धा ष्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापवरद्वारेण पयोमक्षग तद्वनम् । अत्र च तत्कर्मोपसहायान् केवल इतिकर्तव्यताद्यस्य पयोमक्षगमात् गृह्यते । ननुपसद् एव ऋषिमिति यदा सिद्ध, तदा सर्वमिति कर्तव्यतारूपं प्राह्य भवति । तत्कर्मामोषशीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वान् कर्मण । स्मार्तं हीदं श्रीमन्मन्त्रं कर्म । ननु शुक्तिविहितं सन् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि शुक्तिरियम् । श्रौतन्ते हि प्रहृष्टविकारभावः । ततश्च प्राकृतवर्मप्राहित्वि विकारकर्मण । न चिह्न श्रौतत्वम् । अत एव च आवस्यत्यामौ एतत्कर्म विधीयते । सर्वा चाहृत् स्मार्तविति । ‘ उपमद्वती भूवा ’ पयोमती सन्निःपथं । ‘ औदुवरे ’ उदुवरेऽहमये ‘ कमे चमते ’ वा तस्मैव विशेषणम् । कस्ताकारे चमसाकारे वा औदुवर एव । आकारे विकल्पः । औदुवरत्वे । ‘ सर्वोपध ’ सर्वसामोषशीला समूहम् । पयानभव यथाशक्ति च सर्वा ओषधी समाह्वय । तत्र प्राण्याणां तु दत्ता नियमेन प्राजाः । म्रियिष्यवाया वक्ष्यमाणाः । अधिकपदमे तु न दोषो प्राण्याणाम् । ‘ फलानीति ’ फलानि च पयानमत्र यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसामारोपश्चप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्समभरणीयं तत्सकलं सधृष्टैर्ह्यर्थः । कर्मन्त्रं गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिमर्हनपरिच्छेदने भूमिस्कारः ‘ अग्निमुपसमावाय ’ इति वचनान् आवस्यत्येऽप्राविति गम्यते । एकवचनान् उपसमागानप्रवगात् विद्यमानश्रौतसमागन्तम् । परित्तिथिं दर्शान् ‘ आहृत्वा ’ स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकाहृत्वा गृह्यते । तदा ‘ आग्न्यसंस्तृत्य ’ । ‘ पुंसां नक्षत्रेण ’ पुनमस्युक्तेन ‘ मन्थ ’ सर्वोपधलक्षितम् । तत्रौदुवरे कमे वा चमते वा । ‘ दत्ता मयुना धूनेनोपमिष्य ’ । एकदा उपमयन्त्वा उपमन्थ्य ‘ सर्वाय ’ अग्ने स्वल्पं च मन्थे मन्थान्य औदुवरेण सुवेन च उपमथाने ‘ अज्यमन्थ ’ जुहोति ’ एतेनैत्रे ॥ १ ॥

“ यावन्तो देवाः ” इत्यादि ॥ २ ॥

“ ष्येहाय स्वाहा अहाय स्वाहा ” इत्यादयः द्वे द्वे आहृती हुत्वा ‘ मन्थे सक्त्रमत्रनपति ’ सुवाजलेऽप्याग्न्य

सुश्रुताधीनमहं स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽद्यति तृतीया-
श्रुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रव-
मुवनयति प्राणाय स्वाहा वृषिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुव-
नयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुव-
नयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति
श्रोत्राय स्वाहाऽऽयुतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति
मुनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति भविष्यते
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति सुव्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुव-
नयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयत्यन्तरि-
क्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ” (वा. सं. २३ । ६५) इति
तृतीयां श्रुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वृषिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्व-
मवनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आय-
तनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ६ मुनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संध्वमवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमव-
नयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ११ सुव्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संध्वमवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संध्वमवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मये संध्वमवनयति । एतन्मादेव “ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा ” इत्यादिप्राणविमान् ज्येष्ठश्रेष्ठदिग्भ्योऽदि-

मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवन-
यति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति क्षत्राय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति भुवः स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्र-
वमुवनयति भूर्भुवुः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुव-
नयति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति
सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति श्रिये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुव-
नयति लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति सवित्रे स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति सुरस्वत्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये
सथ्स्रवमुवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुव-
नयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति ॥ ८ ॥

हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । १७ क्षत्राय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुव-
नयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संश्रवमुवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रव-
मुवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २५ श्रिये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संश्रवमुवनयति । २६ लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २८ सुरस्वत्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २९ विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रव-
मुवनयति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । " रेतसे स्वाहा " इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा ' मये संश्रवमुवनयति ' । अत-
रदा उदमन्यन्त्या पुनर्मज्जानि ॥ १-८ ॥

(त्पु) अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्ध-
मस्येकसभमसि हिङ्कृतमासि हिङ्कियमाणमस्युद्गीयमानमासि
श्रावितमासि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्धे सन्दीप्तमासि विभूरसि प्रभूरसि
ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बर्गोऽसृति ॥ ९ ॥

(त्पु) अथैनमुद्यच्छति । (त्पु) आमोऽस्यामथ हि ते मयि । स हि
राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोतिवृत्ति ॥ १० ॥

(त्पु) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाताऽऋतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वान्नः सन्तोषधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवथै रजः ।
मधु यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽअस्तु सूर्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सुर्वाश्च सावित्रीमन्वाह सुर्वाश्च

अथैनमभिमृशति—“ भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृत-
मसि हिङ्कियमाणमस्युद्गीयमानमासि श्रावितमासि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्धे
सन्दीप्तमासि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बर्गोऽसि ” इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति—“ आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा
राजेशानोऽधिपतिं करोतु ”—इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति—“ तत्सवितुर्वरेण्यम् ” । “ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति
सिन्धवः । माध्वान्नः सन्तोषधीः ”—(वा. सं. १३।२७) “ भूः स्वाहा ” ॥ ११ ॥

“ भर्गो देवस्य धीमहि ” । “ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिव रजः । मधु यौर-
स्तु नः पिता ” (वा. सं. १३ । २८) “ भुवः स्वाहा ” ॥ १२ ॥

“ धियो यो नः प्रचोदयात् ”—(वा. सं. ३ । ३५) “ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ”—(वा. सं. १३।२९) “ स्वः स्वाहा ”—इति । सर्वा च

‘ अथैनमभिमृशति ’ “ भ्रमसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

‘ अथैनमुद्यच्छति ’ । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । “ आमोऽस्यामं हि ते मयि ” इत्यनेन ॥ १० ॥

‘ अथैनमाचामति ’ मधुपति । गावत्या प्रथमपादेन मधुमत्सैकवा व्याख्या च प्रथमवा प्रथमं धाम
आचामति ॥ ११ ॥

तथा गावतीद्वितीयपादेन मधुमत्वा द्वितीयवा तृतीयवा च व्याख्या द्वितीयं प्राप्तम् ॥ १२ ॥

तथा तृतीयेन गावतीपादेन तृतीयवा मधुमत्वा तृतीयवा च व्याख्या तृतीयं प्राप्तम् । ‘ सर्वा सावित्री ’

मधुमतीः सुर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासम्भुवुः स्वः स्वाहे-
त्यन्ततुऽआचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निग्राक्षराः सुम्बिशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यद्वम्मनुप्याणामेकपु-
ण्डरीकम्भूयासामिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वर्धंशुञ्जपति ॥१४॥

तुष्टं हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (र्वा) वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-
वासिनऽडक्त्वोवाचाऽपि युऽएनर्धं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेन्नायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-
यान्तेवासिनऽडक्त्वोवाचाऽपि युऽएनर्धं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेन्नायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्यं) एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यः । (श्रू) चूडाय भागविन्नयेऽन्तेवा-
सिनऽडक्त्वोवाचाऽपि युऽएनर्धं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेन्नायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥

मावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । “अहमेवेदं सर्वं भूयासम्” । “भूर्भुवः
स्वः स्वाहा” इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं ग्राक्षराः संविशति ॥ १३ ॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते—“ दिशामेकपुण्डरीकमस्यद्वं मनुप्याणामेकपुण्डरीकं भूयासम्”—
इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वर्धं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालकः आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थार्णौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थार्णौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूडाय भागविन्नयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थार्णौ
निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १७ ॥

‘ सर्वाश्च मधुमती मधुमती-व्याहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासम्’ इति च अन्ते-भूर्भुव स्व स्वाहेति समस्त मन्त्र-
पति । यथा वृत्तिसमाप्ते लुट्ठव्य सर्वं परिष्ममाच्यत । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यथावाचस्मिन् तयात्र सर्वं निर्गमित्य
तूष्णीं रिनेत् । ‘ पानीं प्रक्षाल्य ’ ‘ आचम्य ’ । ‘ जघनेनाग्निं पश्चादग्नें ’ ‘ प्राक्षिराः ’ ‘ संविशति ’ इति ॥ १३ ॥

‘ प्रातः ’ मन्त्रामुदाहर्य ‘ आदित्यमुपतिष्ठते ’ ‘ दिशामेकपुण्डरीकं ’ इत्यनेन मन्त्रेण । ‘ यथेत ’ यथा-
गतमेत्यागम्य । जघनेनाग्निमासीनो वर्धं जपति ॥ १४ ॥

“तं हैतमुद्दालक आरुणि” इत्यादि “सत्यकामो जावाचोऽन्तेवासिन्य उक्त्वोवाचाऽपि य एनं शुष्के स्थार्णौ

(त्ये) एतमु हेव चूडो भागवितिः । (जां) जानकुयऽभायस्थूणा-
यान्तेवासिनऽब्रुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनश्ँ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजापेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(त्ये) एतमु हेव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जावालायान्तेवा-
सिनऽब्रुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनश्ँ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजापेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(त्ये) एतमु हेव सत्यकामो जावालः । (लांऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ
ब्रुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनश्ँ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजापेरञ्छाखाः प्ररो-
हेयुः पलाशानीति तुमेतञ्चापुत्राय ब्राऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(च्च) चतुरौदुम्बरो भवति । (त्यौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः सुवऽ
औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्याऽउपमन्यन्थौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियुवास्तिलमापाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु हेव चूडो भागवितिर्जानकय आयस्थूणायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिञ्चेत् । जापेरन् छाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हेव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायानेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिञ्चेत् । जापेरन् छाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हेव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेत् ।
जापेरन् छाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तमेतं नापुत्राय वा अन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुम्बरश्चमसः । (२) औदुम्बरः सुवः । (३) औदुम्बर
इध्मः । (४) औदुम्बरी उपमन्यन्थौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति—१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ मापाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निपिञ्चेत् जापेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि " इत्येवंमन्त्रम् । ' एन ' मन्त्र उदात्तकोऽप्रभृति एवैकादाय-
कमागन सत्यकम आचार्यो ब्रूय्य, ' अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच ' । त्रिमन्यदुवाचैत्यभिधीयते । ' अपि य
एनं शुष्के स्थाणौ ' गतप्रागेऽपि ' एन ' मन्त्र मन्त्रणाय सन्कृत निपिञ्चेत्प्रक्षिपेत् । ' जापेरन् ' उपरैर्त्
एवाम्निन् स्थाणौ त्रिमुत अनेन कर्मणा काम निधेदिनि धुवर्त्तमिद कर्मणि कर्मस्तु पर्येत् । निपाधिगे वद
सार्थानि । तेषानिह प्रणदर्शनस्य मन्यविज्ञानस्यभिगमे दे एव नीर्य अट्टयने । पुत्रक्षणेकानी च ॥ १९-२० ॥

' चतुरौदुम्बरो भवतीति ' व्याख्यानम् ॥ २१ ॥

' दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ' । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश विधेन प्रापाणि दृश्यन्ति । तान्तेषानि

१-इमं लघुसंज्ञकं लक्ष्यं ' य इति श्रिय (स्त्री) एवमस्यैव कर्मणि विद्यते " इति (टी व ५ । २ । ८) एते कर्म-
विशेषेणोक्तौ श्रूयन्ति ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलुकुलाश्च तान्तासार्द्धम्पिष्ट्वा दध्ना मधुना
घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४ ॥ (९) ६-३ ॥

एषाम्बे भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआणोऽपाणोपधयऽओपधीना-
म्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्तास्मै प्रतिष्ठाकल्पयानीति तु स्त्रियुधुं

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलुकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनो
पसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओपधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां
फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिश्यन्ते ' प्रीहियवान्निन्लमाया अणुप्रियगवः ' अणवश्च अणुरान्द्राच्याः कषिदेशे । प्रियगव, प्रतिष्ठाः
कणुराभ्येन । ' खल्वा ' निष्पावा बृहदारण्यकाच्या लोके । ' खलुकुलाः ' कुलत्या' । एतद्यतिरेकेण यथासक्ति
सर्वोपधयो प्रायाः फलानि चेत्यत्रोचाम । अयत्तिकानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीधर्मकेशरामब्रह्मभगवत्पुत्र्यपादशिष्यस्य श्रीभाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिजानकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयरातपञ्चश्रावणान्तरातमाप्यदिनशाखेपेनिषद्-

बृहदारण्यकव्याख्याया वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे षष्ठेऽध्याये

तृतीय धर्मन्यकर्मब्राह्मण परिमत्सम् ॥ १४ । (९) ६-३ ॥

यादाजन्मा यथोपादितैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः रिजुश्च लोक्यो मन्वीति तत्सत्यादनाय ब्राह्मणमार-
म्यते । प्राणदारिणः श्रीमन्थकर्म कृतवत्, पुत्रमन्ये अतिकारः । यदा पुत्रमन्यं चिकीर्षेति तदा श्रीमन्थकृत्वा
शत्रुकालं पत्या, प्रतीक्षेत इत्येतद् रेतस ओषध्यादिसारतमव तत्पुन्या अवगम्यते । ' एषां वै ' ।
' एषां ' चरणानां ' भूतानां ' ' पृथिवी रसः ' सारभूता । " सर्वभूताना मधु " (श. प. बृ. २ । ९ । १)
इति दामिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । अप्सु हि पृथिवी ओला च प्रोता च । " यदिदं सर्वमप्सोतेनं च
प्रोतं च " (श. प. बृ. ३ । ६ । १ ।) इत्यभिहितम् । ' अपामोषधयः ' रसः । कार्यत्वादसन्वसोषध्याः
' ओषधीना पुष्पाणि ' । ' पुष्पाणा फलानि ' । ' फलानां पुरुषः ' । ' पुरुषस्य रेतः ' । " सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
स्तेजः सम्भूतम् " () इति श्रुत्यन्तरान् । यत एव सर्वभूताना सारतममेतद् ' रेतः ' । अतः का
तु खड्ग अस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

' स ह ' सृष्टा ' प्रजापतिः रक्षाञ्चके ' । रक्षां कृत्वा ' स्त्रियं ससृजे ' । ' तां ' च ' सृष्ट्वा ' ' अह

ससृजे त्राष्ट्रं सृष्ट्वाऽथऽवपास्त तस्मात्स्त्रियमुधऽवुपासीत् श्रीहर्षेणा सुऽ
एतम्प्राञ्चं ग्यावाणमात्मनऽएव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(त्तु) तस्या वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि बर्हिश्चुर्माधिपवणे समिद्धो
मघ्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् वै वाजपेयेन युजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति युऽएवुम्बिद्वानधोपहासञ्चरत्या सु स्त्रीणां
सुकृतमृद्भक्तेऽथ युऽइदमुविद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृत-
मृञ्जते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद्द स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (हे) एतद्द स्म
वै तद्विद्वान्नाको मीद्वल्यऽआहेतुद्द स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितुऽआह बहवो
मर्ष्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मालोकात्प्रयन्ति युऽइद-
मुविद्वान्प्रसोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अथ उपास्त । तस्मात् स्त्रियमथ उपासीत् । श्रीर्हि एषा । स एतं प्राञ्चं ग्यावाणमात्मन एव समुद-
पारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिपवणे । समिद्धो मघ्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान् वै
वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां
सुकृतं वृद्भक्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

एतद्द स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्द स्म वै तद्विद्वान्नाको मीद्वल्य आह । एतद्द
स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह । बहवो मर्ष्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मालोका-
त्प्रयन्ति । य इदमविद्वान्प्रसोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनात्म्यं कर्म' अथउपासनं नाम कृतवान् । ' तस्मात् ' ' स्त्रियमेवाथ उपासीत् ' । ' श्रीर्हि एषा ' ।
श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुधयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्यं श्रुतिराह— ' स एतमामनो प्राजाग ' सोमा-
धिषवोपलस्यानीथ कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रिय ' उदपारयत् ' उद्वारितवान् स्त्रीव्यजनं प्रति । ' तेन एनां '
स्त्रिय ' अभ्यसृजत् ' अभिससर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुग्वादि समस्त सामान्यं प्रतिद्वन् । समिद्धोऽग्निर्भ्यतो मघ्यप्रदेशं, स्त्रीव्यजनस्य । ' तौ
मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवगणक्ये इति न्यवहितेन सन्वच्यते । वाजपेययजिनः— ' यावान् लोकः ' प्रसिद्धः ।
' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फल इति रूपते । तस्मान् बीभस्ता ऋ कार्षेति । ' य एव विद्वानवोपहासं
चरति ' । ' आ स स्त्रीणां सुकृतं वृक्ते ' वर्जयति । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न जानाति । ' अविद्वान् '
रेततो रत्तमत्वं च ' अजोपहासं चरति ' । ' अस्य ' अविदुषः स्त्रियः सुकृतं ' आचरन्ते ॥ ३ ॥

' एतद्दस्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अजोपहासस्यं मैथुन कर्म वाजपेयसम्यक् निदानिती यावत् ।

(त्यु) अथ यामिच्छेद्गुर्भर्न्दधीतुति । तस्याप्रथुंनिष्ठाप्य मुखेन मुखे सन्ध्यायापान्याभिष्ठाप्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामिती गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यस्य जाग्रथै जाः स्यात् । (त्) तच्छ्रित्प्याडामपात्रेऽभिमुप-
समाधाय प्रनिलोमुशुं शरवर्हि स्तीर्त्वा तुस्मिन्नेत्रास्तिष्ठः शशुश्रीः प्रति-
लोमाः सर्षिपाऽकृत्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहोषीराशापराकाशौ तऽआद-
देऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहोषीः पुत्रपशून्तऽआददेऽसाविति
नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहोषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम
गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माहोकार्त्तति । यमेवंवि-
द्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छुत्रियस्य जायायाऽऽपहासुन्नच्छेदुत ह्यव-
म्वित्पुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दर्शनेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखे सन्ध्यायापान्याभिष्ठाप्यत्-
“ इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि ”-इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जाग्रथै जाः स्यात् । तच्छ्रित्प्यात् । आमपात्रे अभिमुपसमाधाय । प्रनिलोमं शर-
वर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेत्रास्तिष्ठः शशुश्रीः प्रनिलोमाः सर्षिपा अकृत्वा जुहुयात्-“ मम समिद्धे-
ऽहोषी राशापराकाशौ न आददे अमौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहोषीः
पुत्रपशून्त आददे अमौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहोषीः प्राणापानौ त आददे
अमौ ”-इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माहोकार्त्तति । यमेवंविद् ब्राह्मणः
शपति । तस्मादेवंविद् श्रोत्रियस्य जायाया उपहामं नेच्छेत् । उत हि पूर्ववित्तमे भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गुर्भर्न्दधीतुति । तस्या अर्थमित्यादि सूक्तम् । पूर्ववित्तमेण ‘ अपान्या अभिष्ठाप्यात् ’
“ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि ” इति । ‘ गर्भिण्येव भवति ’ ॥ १० ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ यस्य जाग्रथै जाः ’ उपपत्तिः ‘ स्यात् ’ । ‘ त चेत् श्रित्प्यात् ’ अभिष्ठाप्याभि एन
इति मन्वेत । तस्यैव कर्म । ‘ आमपात्रे ’ ‘ अभिमुपसमाधाय ’ । सर्वं ‘ प्रनिलोमं ’ पुरात् । तत् तन्मिन्त्री
‘ एताः तिन शशुश्रीः ’ शशुश्रीका ‘ सर्षिपा अकृत्वा ’ श्रुतेनाप्यन्य ‘ प्रनिलोमाः ’ विपरिवासाः ‘ जुहुयात् ’ ।
“ मम समिद्धेऽहोषीः ” इत्याद्या आहुती । ‘ असाविति ’ नामपहणं प्रत्येकम् । स एवः ‘ एवमित् ’ ब्राह्मणः ।
‘ य ’ शपति । ‘ स विसुकृत् ’ विद्वत्पुण्यसूक्तं ‘ त्रैनि ’ । ‘ तस्मात् एवमित् श्रोत्रियस्य जायायाः ’

(त्सु) अथ अस्य जायामार्त्तं विन्देत् । (त्स्य) अथ ह्यहं कंसं नु पिबेदु-
हतवासा नैनाम्वृषलो न वृषल्युपहन्पात्त्रिरान्त्रान्तुऽ आप्लूय व्रीहीनिव-
घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्सु) पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ
जुनयित्वै ॥ १३ ॥

(वाऽञ्ज) अथ युऽ इच्छेत् । (त्सु) पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दुधोदनम्पाचयित्वा सर्पिष्-
मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जुनयित्वै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्त्तं विन्देत् । अथ हं कंसं न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-
पहन्पात् । त्रिरान्त्रांत आप्लूय । व्रीहीनिवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौदनं पाच-
यित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जुनयित्वै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत । द्वौ वेदावनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति ।
दुधोदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जुनयित्वै ॥ १४ ॥

दारेण ' नोपहाम ' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अजोपहाम् । ' हि ' यम्पत् एवविदपि तद्वत् ' परो
भवति ' । शत्रुर्मन्वीर्यः ॥ ११ ॥

' अथ यस्य जायामार्त्तं विन्देत् ' ऋतुमात्रः प्राच्युयात् इत्येवमादिमन्थ. " व्रीहिं वा एषां व्रीणां " -
(क. ७) इत्यत इर्व द्रष्टव्य । सामर्थ्यात् । ' अथ हं कंसं न पिबेत् ' । अहनवानाथ भवेत् । ' न एनां '
सार्ता अस्ताता च ' वृषलो वृषली वा ' नैमहन्पात्त्रोपहृशेत् । ' त्रिरान्त्रांतं ' त्रिरान्त्रकृतसमानी ' आप्लूय '
स्तात्वा ' अहतवासा ' स्यात् । इति व्यञ्जनेन सर्वं । तामाच्छ्रुता व्रीहीनिवघातयेत् ' व्रीहीनिवघातयेत् तामेव
त्रिरियुज्यात् ॥ १२ ॥

' स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरो ' वर्गतः ' जायेत ' । ' वेदमेकमनुब्रवीत ' । ' सर्वमायुरियात् ' वर्षंशतम् ।
' क्षीरौदनं पाचयित्वा ' । ' सर्पिष्मन्तमश्रीयाता ' । ' ईश्वरौ जुनयित्वै ' ॥ १३ ॥

' दुधोदनं ' दग्धा अह ' पाचयित्वा ' । ' पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति ' पुत्रं वेदच्छति ॥ १४ ॥

(वाऽञ्जु) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुब्रूवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वै ॥ १५ ॥

(वाऽञ्जु) अथ युऽ इच्छेत् । (हु) दुहित्वा मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वै ॥ १६ ॥

(वाऽञ्जु) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्वाचम्भापिता जायेत सर्वान्त्रेदानुब्रूवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वाऽ औक्षणेन वाऽऽर्पभेण वा ॥ १७ ॥

(वाऽया) अथाभिंप्रातरेव । स्थालीपाकावृत्ताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदानुब्रूवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयित्वै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहित्वा मे पंडिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयित्वै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पंडितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भापिता जायेत । सर्वान् वेदानुब्रूवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयित्वै । औक्षणेन वा । आर्पभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिंप्रातरेव । स्थालीपाकावृत्ता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्थोपचारं जुहोति—“ अग्रये

“ अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदानुब्रूवीत ” इत्यादि । इच्छति पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वाभाविक औदनम् । उदकप्रहणमन्येप्रसगन्निरासार्थम् ॥ १५ ॥

‘ दुहित्वा मे पंडिता जायेत ’ । दुहितुः पाडित्य गृहत्रविषयमेव । वेदे अनधिकारान् । ‘ तिलौदन ’ छतरम् ॥ १६ ॥

विजिथ जिगीथः ‘ विजिगीथः ’ प्रख्यात इति यावत् । ‘ समितिङ्गमः ’ समं गच्छतीति प्रगतम् । इत्येतन्नादित्यस्य वृषकू ग्रहणान् । ‘ शुश्रूषितां ’ श्रेतुमिष्टा रमणीयां ‘ वाच ’ ‘ माषिता ’ सहलाया अपर्शत्या वाचो माषितेत्यर्थः । मांसमिंप्रमेदन ‘ मांसौदन ’ तन्मंसनिपमार्थं ब्रवीति ‘ औक्षणेन वा ’ मासेन । उक्षा सेचन्तु समर्थः पुत्रव । तदीयं मांसम् । ‘ आर्पभेण वा ’ । ऋषमस्तनोऽप्यधिकारयाः । तदीयमार्थमे मांसम् ॥ १७ ॥

‘ अथाभिंप्रातरेव ’ काळे अथवातनिर्हृत्तान् त्पुत्रुत्तानादाय ‘ स्थालीपाकावृत्ता ’ ‘ आज्यं चेष्टित्वा ’ आय-

पाकुस्योपघातजुहोत्यद्यथे स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्र-
सवाय स्वाहिति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रशाल्य
पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनेनान्त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्या-
मिच्छ प्रफुर्व्यम् । सुञ्जायाम्पत्या सहैति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथेनामभिपद्यते । (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्वर्थं सा त्वम-
स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहमपृथिवी त्वम् ॥ तावेहि
संभ्रावहे सह रेतो दधावहे । पुँसे पुत्राय व्युत्तयऽइति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथान्यावापृथिवीऽइति
तस्यामर्थंनिष्ठाप्य मुखेन मुखर्थं सन्ध्याय त्रिरेनामुनुलोमामुनुमार्थं विष्णु-
श्योनिङ्कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पितृशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्दाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा ”-इति ।
हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रशाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा,
तेनेनां त्रिरभ्युक्षति-“ उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफुर्व्यम् । सं जायां पत्या
सह ”-इति ॥ १८ ॥

अथेनामभिपद्यते-“ अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संभ्रावहे सह रेतो दधावहे । पुँसे पुत्राय व्युत्तये ”
इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति-“ विजिहीथां यावापृथिवी ”-इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

सकारं कृत्वा चह श्रपयित्वा स्यान्नीपाकस्याहनी, ‘ जुहोति ’ उपघातमुपहृत्योपहृत्य । “ अप्रये स्वाहा ”
इत्यायाः । गार्ग्य सर्वे विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । ‘ हुत्वोद्धृत्य ’ चरुणोश्च ‘ प्राश्नाति ’ स्वयं ‘ प्राश्य ’ ‘ इतरस्याः ’
पत्ये ‘ प्रयच्छति ’ उच्छिष्टम् । ‘ प्रशाल्य पाणी ’ भाव्यम् ‘ उदपात्रं पूरयित्वा ’ । तेनेदकेनेनां ‘ त्रि-
रभ्युक्षति ’ अनेन मन्त्रेण “ उत्तिष्ठातो विश्वावसो ”-इति । सहृन्मत्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

‘ अथेनामभिपद्यते ’ । शीरीदनादि यथाऽन्यकाम भुक्त्विति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । सनिवेशकाले “ अमो-
ऽहमस्मि ” इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

‘ अथास्या ऊरू विहापयति ’ विशेषयति । “ विजिहीथां यावापृथिवी ” इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

१-एतत्प्रत्ययान्तम् । इति वाच्यम् । २-‘ प्रफुर्व्यम् ’ प्रफुर्व्यं यस्याः तां प्रपमपुत्रं तस्यामित्यर्थः । ३-अमः प्रत्ययः इति ।
४-‘ सा ’ इति तच्छब्देन ‘ बहू ’ श्रुतम् । ५-वित्तिलानं इति ।

गुर्भन्दधातु ते । गुर्भन्धेहि सिनीवालि गुर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गुर्भन्तेऽ
अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करघ्नौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरणी । बुभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तुन्ते गुर्भन्दधा-
महे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण
गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गुर्भन्ऽएवङ्गुर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा व्वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति
सर्वतः । एषा ते गुर्भन्ऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायुम्वज्जुः
कृतः सार्गहः सपरिश्रयः । तुमिन्द्र निर्जहि गुर्भेण सावरं सहैति ॥ २२ ॥

मुखेन मुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—“ विष्णुर्षोनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि
पिंशतु । आसिचतु प्रजापतिर्घाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करघ्नौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे
मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गर्भं
एवं गर्भं दधामि ते ” ॥ ‘असी’ इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोप्यन्तीकर्म ।

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—“ यथा व्वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति सर्वतः । एषा ते गर्भं
एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्जुः कृतः सार्गहः सपरिश्रयः । तुमिन्द्रे
निर्जहि गर्भेण सावरं सह ”—इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । ‘ त्रिरेता ’ हिर प्रमन्थतुलोमामनुमार्ष्टि । “ विष्णुर्षोनिम् ” इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अने ‘ नाम
गृह्णाति ’ ‘ असाविति ’ तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

‘ सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति ’ प्रसूतिकाले मुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन “ यथा व्वातः पुष्करिणीं समी-
ङ्गयति सर्वतः । एषा ते गर्भं एजतु ” इत्यादिना ॥ २२ ॥

१-‘ इत्यादि विष्णुः ’ अथवात् इत्यादि २-‘ सिनीवालि ’ अथवाति इति । ३-‘ पृथुष्टुके ’
पृथुष्टुकेण स्यात् सृष्टिर्विष्णुस्तुष्टुष्टुः । ४-‘ सूतवे ’ प्रसवोऽयमेति । ५-‘ समीङ्गयति ’-सवत्सवति ।
६-‘ एषा ’ एषमेव । ७-‘ सार्गहः ’ सार्गहः, अर्गहः इति । ८-‘ सपरिश्रयः ’ परेश्वर इति । ९-‘ तुमिन्द्रेण
इन्द्रस्यायं वज्जुः । वज्जुः इन्द्रस्य प्रसूतिकालेव । १०-‘ वज्जुः ’ मातृदेवी तया सह ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कुऽ आधाय कथंसे पृषदाज्य-
मानीय पृषदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्तसद्गुह्यमप्युप्यासुमेधमानः स्वे
गृहे । अस्योपसन्ध्याम्ना च्छैत्सीत्प्रजुया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि
प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कर्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विष्टा-
न्त्स्विष्टं सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कुर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरयास्य नामधेयङ्करोति वेदोऽसीति तदस्पैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ
दधि मधु घृतं सृज्यान्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि
दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सुर्वन्त्वयि
दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अङ्के आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोति—“ अस्मिन् सहस्रं पुप्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्ध्याम्ना च्छैत्सी-
त्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ” ॥ २३ ॥

“ यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृत विद्वान्
स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ”—इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अयास्यायुष्यं करोति—दक्षिणं कर्णमभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अयास्य नामधेयं करोति—
“ वेदोऽसि ” इति । तदस्पैतद्गुह्यमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन
जातरूपेण प्राशयति—“ भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि ।
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ”—इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । ‘ जातेऽग्निमुपसमाधाय ’ ‘ अङ्क आधाय ’ ‘ कंसे पृषदाज्यमानीय ’ सर्वत्र सप्तमेय
‘ पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति ’ । “ अस्मिन् सहस्रम् ” इति । आवापस्याने ॥ २३ ॥ २४ ॥

‘ अथास्यायुष्यं करोति ’ । ‘ अथास्य ’ ‘ दक्षिण कर्णमभिनिधाय ’ स्तुखम् । ‘ वाग्वागिति त्रिः
जेत् । ‘ अयास्य नामधेयं करोति ’ “ वेदोऽसि ” इति । ‘ तदस्पैतद् ’ ‘ गुह्यमेव ’ गोप्यमेव नाम भवति

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । (त्का) काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौ-
त्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो वीधीपुत्राद्वीधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनी-
पुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयी-
पुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भार-
द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वा-
र्कारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्रादात्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्क-
तीपुत्रात्साङ्कतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(५) आलम्बीपुत्रात् । (डा) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्राद्दालम्बायनी-
पुत्रो जायन्तीपुत्राञ्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो
माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शण्डिलीपुत्राच्छण्डिलीपुत्रो राथीतरी-
पुत्राद्द्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याङ्क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैद-
भृतीपुत्रो आलुकीपुत्राद्दालुकीपुत्रः पञ्चाचीनयोगीपुत्रात्पञ्चाचीनयोगीपुत्रः
साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौन्दिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकीन्दिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गी-
पुत्रो वाडेयीपुत्रात् । ९ वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात् । १० मौषिकीपुत्रो हारिकर्णोपुत्रात् ।
११ हारिकर्णोपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः पैगीपुत्रात् । १३ पैगीपुत्रः शौनकी-
पुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः-॥ ३० ॥

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सी-
पुत्रो वीधीपुत्रात् । १७ वीधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्रात् । १८ शालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् ।
१९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमी-
पुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रात् ।
२७ आर्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात् । २८ शौङ्गीपुत्रः साङ्कतीपुत्रात् । २९ साङ्कतीपुत्रः-॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायन्ती-
पुत्रात् । ३२ जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । ३३ माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् ।

विशेषणान् आचार्यपरपत्र कीर्यते । आदित्यमास्य पावद्भारद्वाजीपुत्रः तावदधेमुणो नियताचार्यपत्रकमः
' ४५ : ' समलभ्यैव प्रवचनस्य न त्वेकस्य लिङ्गकाण्डस्य । तस्य च सर्वदेशकत्वात्वारणात् । आदिब्राह्मण-

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्रीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽ आसुरे-
 रासुरिष्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउदालकादुदालकोऽरुणावरुणऽ उपवेशे-
 रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिव्राजश्रवसो व्राजश्रवा जिह्वावतो वाघ्योगा-
 जिह्वावान्वाघ्योगोऽसिताद्वार्षगणादासितो व्वावर्षगणो हरितात्कश्यपाङ्क-
 मितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिरुपः कश्यपः कश्यपाश्चैध्रुवेः कश्यपो
 त्रैध्रुविव्रांचो व्रागम्भुण्याऽअम्भुण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि
 यजूर्ध्वेपि व्राजसनेयेन याज्ञवल्क्येनारुष्यायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके
 पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु
 षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्व्यायद्वयात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।
 इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

३२ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो रायीतरीपुत्रात् । ३६ रायीतरीपुत्रः
 क्रीचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रीचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भाङ्गीपुत्रात् ।
 ३९ भाङ्गीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवी-
 पुत्रः कार्शकीपीपुत्रात् । ४२ कार्शकीपीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्रीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः ।
 ४५ आसुरिष्याज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उदालकात् । ४७ उदालकोऽरुणात् । ४८ अरुण
 उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिव्राजश्रवसः । ५१ व्राजश्रवा जिह्वावतो वाघ्योगात् ।
 ५२ जिह्वावान् वाघ्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ अमितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तान्मितानि ' शुक्लानि ' अन्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि मन्त्रि ' तानीमानि
 ' शुक्लानि ' शुक्लानि ' व्राजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आरुष्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०-३३ ॥

• अथियदुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यदपि श्रयायणाचार्येण नान्य नलि तत्रापि अदिन आरभ्य ओपनिषद्
 यानयत्र-दशे मूषध्वेन शीघ्रयणाचार्येण भाष्यमेव-मोऽयं सवतु विषयशुभेऽ एव एव शिष्येभ्यस्तत्र-मिन्यायेन स्थापित इति ॥
 १-५ अख्या प्रवचनशुभोपात् " (जे. मू. १ । १ । ८ । २८) इति वैजिनशास्त्रादित्तपदलात् । इति मन्त्रे ३

५४ इतिः कश्यपः गिलपात्कश्यपात् । ५५ गिलपः कश्यपः कश्यपाद्भुवेः । ५६ कश्यपो
 नैधुर्विर्वाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्पात् । आदित्यानीमानि शुक्रानि यज्ञेपि
 वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायते ॥ ३३ ॥

इतिमात्रं भवेद्दृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारमर्षस्व स्वत्वेयं विवोदितम् ॥ १ ॥

अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विद्याप्यं सहसा समाप्यन्त सर्वं स्वपमनि गिळयुद्धतया ।

परानन्दः कोऽपि प्रकटपदमूष्येकविजयी परत्पुण्यातीतो जगति हि विवेकानन्दम् ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीहर्षमिश्राब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीषाठशानिरत्नपुरस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोरनिषद्बृह-

दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ ४१ (९) ६१ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तन्निर्णयं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे-

काण्डानि.	अध्याया.	प्रपाठका	ब्राह्मण्याणि	कटिका
१	९	७	३७	८२७
२	९	५	२४	५४९
३	९	७	३७	८९९
४	९	५	३९	६४८
५	९	४	२५	४७१
६	८	५	२७	५२०
७	९	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	९	४	१५	४०२
१०	९	४	३१	३९९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	३९	४५९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	५०	७२६
१४	१००	६८	४३८	७६२४
	श्लोकमख्या-	२४०००	अक्षरसंख्या-	७६८०००

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषद्ः स्वाध्यायप्रवचनादौ
पठ्यमाना शान्तिः ।

आदी—

ॐ नारायण पद्मसुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुक्रं गौडपद् महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमयास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्री शंकराचार्यमयास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं चोदकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्मन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥
ॐ पूर्णमष्टुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाट्टाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमष्टुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाट्टाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

चरिमे गुरुभिः पूर्वं पद्मवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्यानाः सर्वविद्वान्नास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं चाद्रायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तीं पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीदं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्तनमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥
ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकृद्भ्यो वेदाङ्गिभ्यो नमो महर्ष्यो नमो गुरुभ्यः ।
ॐ सर्वोपप्लवहितः प्रज्ञानवनः, प्रत्यगर्था ब्रह्मवाद्भारिण ब्रह्मवाद्भारिण, ॐ ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

अथ माध्यन्दिनीयज्ञतपथब्राह्मणस्य
स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं
स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यदक्षः ।

कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षिः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि ज्ञान्तिरस्यनिराकरणमसि
ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठघोरसदन्त्यौष्ठचग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि
चाकप्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३ । १९ । १ ॥]

इति ।

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्यन्तीयकृतव्याख्यासहितं

प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा कण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रीतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रतिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहाराजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधा-
स्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारपोन्ददति नियमात्तन्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च—दुषे त्वां (वा. सं. १११) इत्यादिः । ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यन् (मा. श. प. १११।१११)
इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिन्ब्रुक्ते याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्ल इत्यादि । कृष्णयजुषो व्याहृत्यर्थं शुक्ल-
प्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्धयर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणा-
क्रान्त्यानामनियतपरिमाणानामेव दुषे त्वां इत्यादिमन्त्राणामेव प्रहणस्यात् । न तु पादसंबन्धानां अग्निर्मुखा
(वा.स. ३।१२) इत्यादिनाम् । कण्वशाखाव्याहृत्यर्थमाह—माध्यन्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्य-
न्दिनमुनिप्रोक्तैति न तत्रातिप्रसंगः । “ ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाविकस्वराः ”—(प्रति. सू. १।८) इत्य-
नेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तदीनां प्रक्रिया प्रयोगः
कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्थानस्याम्बर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

“ उचैहदात्तः ” (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ “ हृत्तेन ते ” (प्राति. सू.) इत्यनेन प्रदर्शनी-
कावपि इदं पाठव्यतिरेकेण स्वप्रदर्शनार्थं पुनरासंभः । इदंति सामीप्ये सप्तमी । इदं सप्तमीपि हृत्तेनानुदात्त-
स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां इदं सप्तमीपि हस्तस्थापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये
“ हृत्तेन ते ”—(प्रा. सू.) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव प्राथ. । “ दिशामनुक्तौ
प्राथी स्यात्तथा हस्तस्य दक्षिणः ” इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१-११ च प्रतिज्ञासूत्रं कात्यायनस्य प्रतिज्ञासूत्रेण विद्यते तत्रैव प्रतिज्ञासूत्रं प्रतिज्ञासूत्रेण विद्यते ॥ अथवा. प्रतिज्ञा गीत्ररत्नसूत्र्याय
रत्नसूत्रे ॥ इत्यस्यास्यैव तथा कात्यायनस्य प्रतिज्ञासूत्रेण प्रतिज्ञासूत्रं प्रतिज्ञासूत्रेण विद्यते तत्रैव प्रतिज्ञासूत्रं प्रतिज्ञासूत्रेण विद्यते ॥

मूच्युदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुच्यप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुलस्यापि मस्कावयवत्वेन प्रतिदेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि उदात्तं स्थ—(वा. म. १ । १) इत्यत्र पूर्वकारोत्तरवर्त्यकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तरकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तरकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवामिहिताः उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे वृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपैष्यन् स्यादिभागे वृ उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावैव स्वारौ । स्थापेऽणु, तेन स्वरितस्य व्याहृतिः । इदं मूर्ध्नि च भवति इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति मथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

मूत्राणि कल्याः “ अथातोऽधिकारः ”—(का. श्रौ. सू. १ । १) इत्यादयः । दृग्ग्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदांगानि छन्दोवच्छन्दमा तुल्यानि भवति स्वरमस्कारनियमे इति सूत्रदोषः । उदात्तादिस्वरावापनार्थं तानस्वराणीति । तान एकवृत्तिः स्वरो येषां तानि । तथा च अत्र नोदात्तप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अयान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यद्वलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेपूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं मस्कारप्रक्रिया उच्यते इति—सूत्रदोषः । अन्तस्थाना य-र-ल-वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विशेषान्तरं जकारोच्चारणमित्युत्प्रेणाभ्ययं कर्तव्यम् इति दोषः । यथा युञ्जानः प्रथमम्—(वा. म. १ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येयुक्त्या विर्यः (वा. म. १ । १) इत्यादौ नाति-प्रसंगः । तस्माद्युञ्जान्त् (वा. म. १ । १) इत्यादावतिप्रसंग्वाण्णायाह-अन्येति । अन्येन हत्या अमयुक्तस्य मयोगमप्राप्तस्येवार्थः । घृणश्चीर्यन्तु हर्यन्त (वा. म. १ । १) इत्यादौ पदादिस्थस्यामा-वाजकारोच्चारणं न स्यादतस्मिन् पुनर्विशिनष्टि-संयुक्तस्यापीति । रेफो रकार, आभ्यामन्त्यो हकार, तान्या

१-सत्रेऽपि प्रयोगच्छन्दो कतिपि स्थानेषु शक्यते नान्यथाऽन्यथेन नान्यथा इति सूत्रादि वाच्यतेन * तानो वा नि-य-स्व-एव, एवञ्चुते इत्यन्वयदोषोः अत्रार्थस्य सुदृष्टत्वं म मयवन्तु इत्यत्राजमानवत्त्वं (का. श्रौ. सू. १ । १ । १) इति च शक्यम् ॥

२-अभिसन्धेरे सार्धं स्वगन्धरनिधमं वा यथे गप्रदर्शनं च याति च नि मन्तानवदत्तं तानि उदात्तानवदत्तानि तानि प्रायः चरन्ति ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति मत्वेन म मन्ते द हाणानि पूजन्तु तानि तिलसंभवा व्याख्याद्वयैरिति शक्यम् । तेनैतान्येव-हाणानि शतपथब्राह्मणे तस्मिन्मन्तुदात्तं विलं कर्तव्येति ॥

युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तन्निधिः । अत्राप्यविशेषेणादिमभ्यासत्तानेष्विति सम्ब-
ध्यते । तेन घृताचीर्ष्यन्तु हृष्यन्त (वा. स. ३ । ४) सृष्यन्तु घडा (वा. स. ३३ । ३९)
इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुह्यध्वुरं नः— (वा. स. २९ । २१) गेह्याय तु
(वा. स. १६ । ४४) मह्यं वेदो भूयाः (वा. स. २ । २१) इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि
ज्ञेयानि । ' अन्यहलमनुत्तम्य ' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निर्ज्योतिः (वा.
स. ३ । ९) इत्यादी नानिप्रभम् । ऋकारेण मयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्रान्यहलमयु-
क्तस्य इति न सम्बध्यते । रेकोऽन्त्यास्या पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सद्योऽस्युत्तस्य (वा. स. ९ ।
३३) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं निव्यति ॥ १ ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

धारया सृपं (वा. स. १९ । २४) इत्यादी जकारोच्चारणानिद्वय इदं सूत्रमिति ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योऽप्यकारैरेकार- सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ आग्रान्तम्पादेशकथनानन्तर अर्धान्तमध्यस्य रेन्म्य अयुक्तो योगप्रदानः । अन्यहलं यस्मिन्नादेशस्य
ऊन्मभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारस्मितोच्चारणं कर्तव्यमिति शेषः पूर्ववत् । यथा त्रिभुवन्दर्शनम् (वा.
म. १२ । १११) इत्यत्र " दशेकम् " इति पाठः, न तु रेकमात्रमिति । एव वपौ वर्णयति
(वा. म. ६ । ११) वृहिरिति (वा. म. २ । १) इत्यादावपि बोध्यम् । वर्णयति च (वा.
स. १९ । ३८) युत्तर्पतिर्हार्षीत् (वा. म. १ । २) इत्यादावन्यहलो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्न
एकारस्मितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

तृतीयान्तमध्यस्य लकारस्याः क्वचित्स्यानुगत एकारस्मितोच्चारणम् । यथा श्रुतवल्शुा च्चिरां-
हतात् (वा. स. १२ । १००) इत्यादी ' शनवन्देशा ' इति एकारस्मितेन पाठः ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

एकारस्मितोच्चारणदेशप्रत्यगादि मनुजाननुत्तम्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमभ्यासत्तानेषु एकारस्मितोच्चार-
णम् । कृतापाठ (वा. म. १८ । ३८) मुज प्रशस्तदर्शनम् (वा. म. ११ । ३०) कृणुहि
(वा. स. ३ । २८) सामान्युग्भिः (वा. स. २० । १२) इत्यादिषुदाहरणानि बोधयति ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तम्पादेशकथनानन्तर अन्तस्थानान्तमध्यस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिविधम् गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चार-
णं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिप्रयोगे ज्ञेयम् । ननुक्तमन्त्र— " वकारत्रिविधो हेनो गुरुर्लघुर्लघुः ।

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुत्तरः ” (कैशवीपरिभाषाकमूत्रिणे) इति । यथा व्वायवं स्थ देवो वः
सङ्घिता (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य द्रुमृते संयुक्तस्य च स्वकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्थादेशकयनामन्तरं मूर्धन्यस्योष्मणः षकारस्यासंयुक्तस्य द्रु टंठ्ठं ऋते विना संयुक्तस्य च स्वका-
रोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा महर्लंशीर्षां पुरुषः- (वा. सं. ३।१।१) विभुर्ष्वस्तंवे
(वा. सं. १।१।३) शृष्ण्यां च- (वा. सं. १।१।४) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु प्रत्युष्टम्- (वा. सं. १।७)
कृष्णोऽस्ति- (वा. सं. २।१) श्रेष्ठतमाय (वा. सं. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्तराः सस्काराश्चाध्ययनादिकर्मभ्येति निवप्यते । अध्ययनार्दिति आदिना यजनयाजना-
ध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणोच्चारणम् ॥ ९ ॥ [२]

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य थँ इत्यादेशः शपसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं
ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः पर-
सवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

अथ ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं श-थ-स-ह-रेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ९ इत्यादेशः । तस्य ९ कारस्य
त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । इत्यादेकमानुकापरो दीर्घो, दीर्घान् द्विमानुकारो ह्रस्वः, गुरौ सयुक्ताभरे
परे गुरुर्बोध्यः । यद्यदि-दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि सयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरसञ्जाविधानाद्भ्रस्वात्परस्यापि
सयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा त्रिष्ठुँशद्वासु (वा. सं. ३।८) इत्यादौ ह्रस्वात्परो
दीर्घः । पृथिव्याथँ अतेन पाशुः (वा. सं. १।२९) इत्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः । कल्पताथँ
श्रोत्रम् (वा. सं. ९।३१) सोमानुथँ स्वरणम् (वा. सं. ३।३८) इत्यादौ सयोगे परे
दीर्घाद्भवति परो गुरुः । अन्यत्र श-थ-स-ह-रेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या र्थवग्रहणित्तयो-
च्चारणम् । अर्थात्परत्र नियमानवर्णवर्गीयपचमवर्णसदृशमुच्चारणं कर्तव्यमिति कथंति ॥ १ ॥

विसर्गेष्ठीपद्विरामः ॥ २ ॥

विसर्गेषु ‘ थः ’ इत्यादिषु र्थपद्विरामः किंचिद्विरम्यन्ते, विसर्गस्य लघोच्चारणार्थम् । सोऽर्थापद्विरामः
“ दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घः ” इत्यनुवृत्त्य लघुमात्रेण बोध्यः । यथा नाकं गृष्णानाकं सुकृतस्य
(वा. सं. १।९।२०) मर्वतन्त्रुं समनसो (वा. सं. ९।३) इत्यादौ ॥ २ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येपदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येपदीर्घता भवति । अदमुन्वृर्जुम् (वा. सं. १७११) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषदीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात् । परादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या गोर्षतो (वा. सं. १ । १) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता । अकारस्येत्युक्त्या च इरावती धेनु० (वा. सं. १११९) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता । किन्तु ध्वसोः पुवित्रम् (वा. सं. १ । २) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता । तथा च तयोः ईषदीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवंमन्दत्राणि बोध्यम् । अन्ते द्विरम्यासः परिसमाख्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीकाशीध्वजवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वनीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-
त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य सप्तोपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१-अग्निमन्त्रे मर्दिता, सर्वोच्चारणा, स्वस्तकाणिविमा उभयत्र मने वाङ्मणे चोपयोग्याः । उपक्रमे “ मन्त्राणां यो-
वेदनामेषयम् ” इति प्रतिज्ञान्वात्तया मन्त्रेषु तत्र तत्र मन्त्राणां अभिहित्य विधानदर्शनाच्च । विशेषनियमान्तु प्रातिशाख्ये
माषिकसूत्रे स्वराङ्गो याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च दृष्टव्याः ॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्राणां.

- १-ब्राह्मणस्वरनस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
- २-ब्राह्मणे स्वरमत्याप्रदर्शनम्
- ३-ब्राह्मणस्वरविभाषकमाधिकमूर्धन्यावश्यरतानिरूपणम्
- ४-मन्त्रस्वरलक्षणभिन्नस्वरमनुष्य ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
- ५-माषिकसङ्गलक्षणकथनम्
- ६-तत्सर्वे निरूपणम्
- ७-आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकं आग्यातपरध य उदात्तानुदात्तस्थिः स न माषिक इति निरूपणम्
- ८-आ, प्र, उपसर्गपूर्वकं अनाग्यातपर. समासो न माषिक इति कथनम्
- ९-यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्व. अकारः स अपूर्वं समानमभिर्न माषिक इति निरूपणम्
- १०-जात्याभिनिहितकैप्रप्रलिष्टाद्येति चतुर्णां स्वरितानां माषिकसङ्गविधानम्
- ११-उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषा पचाना ओकाराणां माषिकसङ्गविधानम्
- १२-केवलस्य ओकारस्य शालांतरव्यवस्थया माषिकसङ्गविधानम्
- १३-माषिकसङ्गोदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तत्वकथनम्
- १४-मन्त्रे स्वरितानुदात्तयो. शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
- १५-मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्त तच्छतपथे अनुदात्त भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैवोदात्तस्य अनुदात्तस्वरविधानम्
- १६-द्वयोर्वहूनां वा उदात्तानामेकत्र सयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदनन्त्यमुदात्त मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्त भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वगिशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव । इत्येवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्
- १७-प्रागुक्तलक्षणे माषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वररूपकथनम्
- १८-प्रागुक्तलक्षणे माषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १९-माषिकस्वरितत्वस्याभिनिर्गता स्यात् । एवमभिनिर्गतेऽपि सति स्वरितत्वम् । इत्यभिनिहितस्वरितस्य माषिकसङ्गविधानम्
- २०-प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमापूर्वेषा अनन्तराणां जायतरेण स्वबहितामनुदात्तानां कथनविधानम्
- २१-उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे माषिके परे कथनत्वप्रकथनम्
- २२-उदान्तपूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे माषिके परे कथनत्वप्रकथनम्
- २३-अन्त्यमोदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषा मननिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-कःशशात्रापविट्त्वर्थक मन्त्रमनाक्षापानरहागन्धार्थकं सूत्रम्

२-१७ " अर्धादि " इति सूत्रमात्र " अनुप " इत्येतसूत्रपर्यन्ता षोडशसूत्री इतिपदेभ्यः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधानिका, इति निरूपणम्

१८-षोडशसूत्र्या " हि " एतत्सूत्रोपक्रमा पञ्चदशसूत्री तत्तत्स्वरपदद्वाराभ्य आषोडशदशरूपस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरविधानिकेति निरूपणम्

१९-आपञ्चविंशदशरूपस्य ख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति मारद्वानमतप्रदर्शनम्

२०-अर्धादित्रिंशदशरूपस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औरशिषिमत्प्रदर्शनम्

२१-छादिभिर्योगे सति ईधन्मदीदाया ग्निभ्योऽप्योर्विहूनामाख्याताना वा एवविशत्यक्षरान्त द्वित्रिंशदक्षरान्त चानुदानस्वरो भवतीति विधानम्

२२-प्रागुक्तमर्षादास्याति सर्वाण्यपि आख्यातानि छादीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिषिमत्प्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः ।

१-१-विनियोगादिषु विमितेषु स्तसु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्

७-छादीनामन्यतमस्य योगे परिसमाप्त्यर्थत्वं च सति बहुष्वप्याख्यातेषु येमाख्यातेन तयोगस्तस्याख्यातस्यानुदात्तो भवति, न ममीपरिनामन्पेशामाख्यातानाम् । इति व्याख्यानप्राख्यातस्यानुदात्तविधान तदितरेशामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरणं च

८-आख्यातसम्बन्धे सति यदजायत्याक् च द्विक्त पद तत्र यदेत्रात्याक् तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्

९-अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसख्यमात्र यत् द्विक्त पद तत्र पूर्वं पद प्रकृतिस्वरवदेवेति निरूपणम्

१०-नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मक चतुर्विध पद मन्त्रे ययार्थ स्वरतो विद्यमान तद्भाषणे मन्त्रस्वरादिपर्यस्तस्वर भवति, इत्येतदप्रतिपादनम्

११-ह्रस्वत्व दीर्घत्व च कण्ठपस्याकारस्य सर्वे परं सति ' अर् ' इत्यागमविधिनिरूपणम्

१२-स्वथोन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्

१३-उक्त्या म्वसम्भारविषया-शमन्योऽनुक्त म्वरसकारनियम व्याकरणप्रतिशाखादेः सामान्यसाक्षाद्विषय इति निरूपणम्

१४-अ, इ, उ, ऋ, ए, इत्येतेषां पदानां वर्गानां प्रत्येक अष्टादश भेदाः । ए, ऐ, ओ, औ, एतेषां चतुर्णां सन्धभ्रंशानां द्वयभासान् द्वादशैव भेदा इत्यादिनिरूपणम्

१५-ताण्डिता मातृविना च ब्राह्मणस्वर शतपञ्चत् इति प्रतिपादनम्

१-२६-" सप्त साक्षान् " इत्याख्य-" निषाद-सर्वत इति " इत्यन्ताया दशसूत्र्यां सामगान्तरविधानम्

२६-चरकाया ब्राह्मणस्वरे तन्मन्त्रममात्रमन्त्ररुचिदेशविधानम्

२७-चरकभेदानां व्याधिकेयानां औष्णीयानां च ब्राह्मणे उदाहरोऽनुदात्त स्वरित प्रथितश्चेति चतु स्वर्य, कश्चिन् वैश्वर्यमन्यतनिरूपणम्

२८-उक्तव्यतिरेकीनामन्पेशाक वृत्तापनादानं ब्राह्मणे तान् स्वर एवेति विधानम्

२९-उदात्तान् बहुषुगानां च तत्र. स्वर एवेति विधानम्

इति त्रिंशदश भाष्यसूत्रोक्तानां विषयाणां अनुक्रमिका समाप्तः ।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम् ।

अथि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! मन्त्रद्वारे समाप्य सस्वर समग्र शतपथब्राह्मण विन्यस्तम् । तस्य चाप्ययना-
प्यापन सम्प्रमेवावेद्यने । अन्यथा “मन्त्रोहीनः स्वरलो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स बान्धवो यजमान
हिनस्ति यथेन्द्रगन्तु, स्वरतोऽपराधात् ” इति । अत्र च मन्त्र इति पदब्राह्मणम्याप्युपलक्षण वेदैकदेशत्वाद्वाप्यना-
स्येति । एव च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसमावयेन महती विपदापद्येत । किं बहुना स्वरसमुदायो
वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापिन पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीवेमिन्पुषिणा “ प्रयोगशास्त्रमिति केना-
सन्नियमात् ” (वै. सू. १ । ३ । ४) “ असन्नियमात्स्वरनिबद्धत्वात् ” इति हि तद्व्याख्यानं श्रीशुब-
रस्वामी व्याख्यत् । एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्व तत्रैव वेदत्व, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावाः ।
अनया चान्वयव्यतिरेकव्याप्या स्वरसबद्धत्व वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्वूपः । दर्शितं च स्वयं शतपथधृत्या “ श्रीर्वै स्वरः ” (श.प.१।१।२।१०)
अत्र सायणः “ (यः) उदात्तादिलक्षणः ‘ स्वरः ’ स. ‘ श्रीर्वै ’ वेदवाक्यस्य सम्पद्वूपः ” इति व्याचक्षे ।
शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तौर्षयापर्वान्बोन्नक चैतद्भाषिक सूत्रम् ।

अमुष्य समाप्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिक मुद्रण कारीर्यचौखम्बामण्डलतीरिज्जयन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तु
सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ‘ अन्यदुक्तमन्यद्वातम् ’ इव परस्परसम्बद्धता मनेरपृष्टा दृशा पश्यद्भि प्रतिपदं
स्पष्टं प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुडिममानता वयमज्जल भ्रमनधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारीणीं सरणिमुदाहर-
णाना यथाबोध निर्देशुमुरीकृतयत्नाः कियतीं सफलतामुपगता एति सानुग्रह समीक्षणैर्नैवास्य जानीदुस्तत्त्व-
विदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाप्ययनमप्यापन शतपथब्राह्मणसमकालमेव विवेकम् । अतन्मदन्त इदं भाषिकसूत्र
श्रीमदन्तद्वैकभाष्यमवलितं सगृह्यते । तन्मात्रं यथावत्स्वरज्ञान सन्नाय स्वरमस्ति शतपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु
च विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तन्सम्प्रार्थये ।

कल्याणनगर्याम्
दि. श्रा. सु. १९ मीमे.
शके १८९१

}

विद्वत्सवरः—
श्रीधेननामिकनिशाती धारेइत्युगाहः
वेदिकतिलकश्रमिदग्गाशास्त्रिसुनुः
श्रीधरशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

अनंतदेवीयभाष्ययुतं

भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विश्व सदानन्द भक्तकाममहीतहम् । यच्छायाभाश्रितैर्लभ्य नौरर्यचतुष्टयम् ॥ १ ॥

कुमिताहिरुगाऽऽया सर्गकल्पापर सुखम् । मेवन्ते तत्पद धीरास्तमन्त मनेऽप्यहम् ॥ २ ॥

पाञ्चक्य मुनि नत्वा कात्यायनमुनीनिपि । व्याख्यास्ये भाषिक सूत्र कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥

मन्त्रलक्षणमिन्वाच्छतपयत्राक्षगम्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रगीत भाषिक खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिम सूत्र -

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अथशब्दान्तर्पथमर्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तर शतपयब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियते इति सूत्र-
शेष । मन्त्रलक्षणानन्तरं चैतस्य भाषिकलक्षणस्य संस्कारप्रमाणमादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति “ जात्यामि-
निहितक्षेत्रप्रदिलष्टाथ ” (भा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वनिद्ध जात्यादिकमनूय भाषिकलक्षणम्, तथा
“ स्वरितानुदात्तो ऋ ” (भा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वनिर्दि स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्त विधा-
सति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधुक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे-उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरो वेदितव्यौ ॥ २ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

ननु-मन्त्रलक्षणे प्रातिशाक्त्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्यानिहितत्वात्वेदमरण्यव्यम्, निराकाशत्वा-
दित्यत्र आह-उक्तो मन्त्रस्वर इति । न च-पूर्वोक्तेऽेदमन्यथामिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभाग-
नियमत्वात् । अतो नैराकाश्याभावाद्मन्त्रमेवेदम् । किंच “ कण्ठ्य ऋकारे इहम् ” (प्राति. सू. ४।४९)
इति विद्यमाने यत्किञ्चिदुच्यते (भा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।२) तदुर्ध्वानां तुष्या मनु-
ष्याणाम् (भा. श. प. ब्रा. १।४।४।२।२१) इति । तथा-“ यवयोः पदान्तयोः स्वरमप्ये लोपः ”
(प्राति. सू. ४।१२९) इति सूत्रे विद्यमाने हुन्द्रश्चेत् पञ्जुपतिश्च प्रयस्त्रिंशदाडिति (भा. श. प. ब्रा. १।४।६।९।६) इति । तथा-निष्पृद्धिर्बाधविह ता ण्विमुञ्चेति (भा. श. प. ब्रा. ४।४।
१।१६) इत्येवमादौ संस्कारपैलक्ष्यदर्शनाच्चाण्वव्यमेवेदम् ॥ ३ ॥

१-प्रातिशाक्त्यस्येदमे सूत्रे मन्त्रलक्षणेप्रणयनानन्तर शतपयब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियते इति सूत्र-
शेष इति सूत्रेण पूर्वनिद्ध जात्यादिकमनूय भाषिकलक्षणम्, तथा “ स्वरितानुदात्तो ऋ ” (भा. सू. १।१४)
इति सूत्रेण पूर्वनिर्दि स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्त विधासति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य
साधुक्तम् ॥ १ ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु—'उक्तो मन्त्रस्वरः' इति न बलव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यत आह—तेनात्र सिद्धम्—इति ।
तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनुपात्र शताप्यत्रालक्षणे स्वरलक्षण प्रतीयत इति सूत्ररोष ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञामक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते—

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयो मन्त्रिन्तद्वनधिरेकवर्णरूपं म भाषिकस्तद्ग. स्यात् ।
सज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) म विव्यति । यथा—अर्च्यमा । ध्रायुः । मा नो मित्रो
व्वरुणोऽ अर्च्यमाऽऽयुः (मा श. प. १३/१६/११७) तथा—भ्रासा । अन्तरिक्षम् । भ्रासा-
ऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ९ । २ । ३ । ३४) तथा—गृहरेषा । तुप्रम् । गृहरेषोप्रम् ।
(क. श. प. त्रा.) इत्यादि स्वयुद्धया ज्ञेयम् । उदात्तप्रहणं किं ? चुद्धयस्तु । अग्ने । तुद्धय-
स्वाप्ने—(मा. श. प. ८ । ६ । ३ । २३) अत्र द्वयोरुदात्तयोर्भाषिकसज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तप्रहणं
किं ? न । अर्ष । स्वय्यन्तो ज्ञापेक्षन्ते (मा. श. प. त्रा. ९/१२ । ३ । २७) अत्र द्वयोर्ह्रात्तयो-
र्भाषिकसज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? ज्ञान्बेदः । अर्वाद् । त्वमप्रऽईलितो जानुद्दो-
ऽवाद् (का. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तमन्त्रिन्तान् भाषिकसज्ञा । मन्त्रिणिति किं ? ध्रुवा ।
अमृद् । ध्रुवाऽअसदन्ति (मा. श. प. १ । ३ । ४ । १९) का । ईम् । आऽईमरे
विशङ्किलेति (मा. श. प. १३ । १ । २ । १८) अत्र—अमन्त्रिन्तान् भाषिकसज्ञा ॥ ५ ॥

अपेह कथं मन्त्रिन्तान्—उद्दिष्टं स्तभ्रानान्तरिक्षम् । (मा. श. प. त्रा. ३ । ६ । १ । १९)
इत्यादिविषयत आह—

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः तस्मिन्तति—“ उदात्तानुदात्त ” (प्राति. सू. ४ । १३२) इत्यु-
दात्त एव तत्र भवतीति सूत्रकृदेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादसूत्राणि ।

एव भाषिकमज्ञानुक्त्वा ऋषिदपवादमाह—

आप्रपूर्वं आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आप्र—उपमार्गो पूर्वी यस्य स आप्रपूर्वः । आख्यात पर यस्य स आख्यातपरः । आप्रपूर्वं आख्यात-
पर उदात्तानुदात्तसन्धिर्भाषिकसंज्ञी न स्यात् । यथा—आ । अप्प्राः । आप्प्रा आवापृथिष्टी (मा.
श. प. त्रा. ४ । ३ । ४ । १०) प्र । तुक्षासि । अगुपे त्वा जुष्टं प्रोक्षासीति (मा. श. प.
त्रा. १ । १ । ३ । ११) म । अप्पृथुत्तु । सवित्वाऽप्राप्ययत्तिविति (मा. श. प. त्रा. १ । ७ । १४)
आप्रपूर्वं इति किं ? ध्रुवा । अस्ति । ध्रुवाऽस्तीति (मा. श. प. त्रा. ७ । ४ । २ । ९) पूषा ।
अस्ति । पूषाऽस्तीति (मा. श. प. त्रा. १४ । १ । १ । ९) युन्ता । अस्ति । युन्ताऽस्ति (मा.
श. प. त्रा. ९ । १३ । ११) कृता । अस्ति । स्वध्या कृताऽस्तीति (मा. श. प. त्रा. ९ । ११ । ११)

तथात्तर 'किं किं' आ । अयम् । आयं गौः पृथ्विःकमीत् (मा श प भा २ । १ । १७)
 रा । इदम् । आहेतुमगन्तम् (मा श प भा ३ । १ । १ । ११) प्र । इधे । अये भुगाय
 मा. श. प. भा. ३ । ४ । २ । २१) अत्र न तिषेध ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आग्रपोरुपसर्गायोत्कर्षणार्थं । आग्रपूर्वं समानश्च अनाख्यातपरोऽपि न भाषिकसत्त्वं स्यात् ।
 ननाग्र्यादग्रण-आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे कल्पत सोऽपि न भाषिक-
 ज्ञं स्यादित्येतदर्थं । आ । इष्टुः । एष्टु रायुः (मा श प भा. ३ । ४ । ३ । २१) आ सयम्
 एष्टु इति समास । आ । इष्टुयः । एष्टुयो नाम् (मा. श. प. भा. २ । ४ । १ । २) । प्र ।
 इष्टुः । अष्टोऽ अत्रे (मा. श. प. भा. १ । २ । ३ । ४०) प्र । इष्ट्ये । आ । इष्ट्ये । अष्ट्याऽ
 इष्ट्ये (मा. श. प. भा. ८ । १ । ४ । ८) समास इति किं ? आ । इदम् । एदन्मार्हिनिशीदत
 (कण्व. श. प. भा.) प्र । इधे । अये भुगाय (मा. श. प. भा. ३ । ४ । २ । २१) इति ॥ ८ ॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति-इत्वाकारो गृह्यते । तथा च-अकार पूर्वो यस्य सन्धे सोऽयमपूर्व । सादृशसमासवर्धनेभाषिक-
 मत्र स्यात् । विश्व-आयुः । सर्व-आयुः । सु नो विश्वायुः सप्सुथाऽइति सु नः सर्वायुः
 सप्सुथाऽ इति (मा. श. प. भा. १४ । २ । १ । १८) विश्व-आयुर्पसेति बहुव्रीहिसमास । तथा-
 शत-आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चोपमानः (मा. श. प. भा. ७ । १ । १ । १७)
 चित्र-सुतयुः । चित्रोत्तयो वामुजानाः (मा. श. प. भा. ७ । १ । १ । ११) । बृद्ध-आयुम् ।
 बृद्धायुमुत्तु बृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. भा. ३ । ६ । १ । २४) अपूर्व इति
 किं ? द्विवि-इष्टु । द्विवीच चसुगततम् (मा. श. प. भा. ३ । ७ । १ । १८) ह्रस्वपूर्वं इति किं ?
 माना-इष्टु । मातेव पुत्रमृषिर्वा (मा. श. प. भा. ७ । १ । १ । ४३) पिता-इष्टु । सु नः
 पितृवे सूनवेऽत्रे (मा. श. प. भा. २ । ३ । ४ । ३०) वृत्सना-इष्टु । वृत्सनेव विक्रीणावहे
 (मा. श. प. भा. २ । १ । ३ । १७) समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासप्रहण-अकारपूर्वसधिमार्त्रप्रतिप-
 ष्यर्थम् । तेन-इष्टु-इष्टु । इहेहेषां कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. भा. १ । १ । ४ । २४)
 इत्यादि सर्वसुदाहरण ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दक्षानवधारणार्थो । नैव हाड्डसुग्मेऽसदासीत्रेव
 सुदासीत् (मा. श. प. भा. १० । ३ । १ । १) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।
 इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितस्यैप्रप्रश्चिष्टाश्च ॥ १० ॥

चरान्दो भाषिकमज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्च वारं स्वारीता भाषिकनडा स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवाभिहि-
 तानि । " एकपदे नीचवर्षं सयवो जात्यः " (प्राप्ति. सू. १ । १ । ११) " एतेऽभ्यामकारो लुगभिनिहितः "

१-कमवयवत्र अपूर्व-पूर्वं सुवन्तेन कदन्तेन वर सह सन्त्येव ॥

२-अस्येदाहाणमन्तव्यम् ॥

३-नेत्युदात्तम् । इत्येवमुदात्तम् । तत्तन्निर्भाषिक इति यावत् ।

(प्राति. सू. १।१।१४) " युवर्णो यवौ क्षेम. " (प्राति. सू. १।१।१५) " इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रद्विलष्टः " (प्राति. सू. १।१।१६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा—ध्यान्यमसि धितुहि (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१८.) भूर्भुवः स्वगिति तुया समृद्धयाऽऽशिषमाशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।१) अभिनिहितो यथा—प्रसुवेऽशिनोर्वाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२। १७) पूष्णेऽयुषे स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।१४) द्वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।२३) व्तोऽसि कतमोऽसि (क. श. प. ब्रा.) क्षेमो यथा इयंयकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।१।२।२) द्रवन्नः सर्षिपुरासुतिगिति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।२।१४) इत्यादि । प्रविष्टो यथा मधुम्येऽ आङ्गिरस्युदभीन्धनामुखे (मा. श. प. ३।१।४।१९) द्विविधं सुसु-
शान्तम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) जात्यक्षेत्रयो " स्वरितानुदातो च " (भाषि. सू. १।१४) इत्यनेनोदात्तत्वे षिदेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य नियतसिद्धवर्थम् । अभिनिहितप्रद्विलष्टयोस्तुदात्तानुदात्त-
सन्निवादाधिक्यज्ञायां प्रामाया अन्वय भाषिकमहाया अस्तिःयत्त्वज्ञानार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न सम्भति ।
सवित्तासि सत्प्रसवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १।४।४।२) इत्यादि हि सोमोऽइन्दुदे-
ऽवित्तासि सुन्वतो वृक्षवर्हिषऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १।३।१।१९) आहुमजानि गर्भधम् (मा. श. प. ब्रा. १।३।२।८५) इति ॥ १० ॥

उतां यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो रो मोनो सो इत्येतेषां पञ्चानामोक्तानो भाषिकमज्ञ स्यात् । यथा—एतन्नमस्करोत्पुनो तऽदृष्वे
नुमः (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१४)—यो मुम तन्नुरेषा सा त्वयि (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२) मो-
अहं तुव ध्वीरुं ष्विदेय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।१२) नोऽपवासाधुना कुनियान्
(क. श. ब्रा.) सोऽदेदोऽभवत् (काव्य. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओञ्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ओञ्कारश्च केचनो भाषिकमज्ञ स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः ।
तेन कञ्चाचार्यमते न भाषिकमज्ञ इत्यर्थः । यथा—समुद्रशाशुराग्योऽऽश्रावयेति (काव्य. ग. प. ब्रा.)
बोधयन्तातिथिर्भोऽस्मिन् (काव्य. श. प. ब्रा.) एकेषां
किं ? काश्चाना मा भूदिति । ता ताऽऽस्ताः एव व्याहृतय ओऽऽश्रावयान्तु श्रौषद् यज
येयुजामहे त्रौषद् (काव्य. श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अपेदानां भाषिकमज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतत् " उदात्तानुदातो " (भाषि. सू. १।४) इत्यादिप्रबन्धेन भाषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

यान्-शसणे । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा-भ्रा नो मित्रो ह्युरुणोऽअर्थ्यमाऽऽयुः (मा. श. प. भा. १३।६।१।१७) भ्रासाऽन्तुरिक्षमा वृण (मा. श. प. भा. ९।२।२।३।३४) मित्रा नाहं वृणे सुमतिम् (मा. श. प. भा. ९।२।२।८)-सिक् ह्यु सेमं पात्युहसः (मा. श. प. भा. १२।७।३।२१)-ध्यान्यमसि धितुहि (मा. श. प. भा. १।२।१।८)-भृर्भुवः स्वरिति नृया समृद्धयाऽऽशिषयाशास्त्रे सुप्रजाः (मा. श. प. भा. २।३।१।१)-प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. भा. १।१।१।१७)-श्वेदोऽसि येन तुम् (मा. श. प. भा. १।९।२।२३)-इवम्यकं यजामहे (मा. श. प. भा. २।६।१।२)-इचन्नः सर्षिप्रासुतिरिति (मा. श. प. भा. ६।६।२।१४)-अद्भिरश्वतुभीन्धतानुखे (मा. श. प. भा. ६।९।४।९) इति ॥ १२ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्त । मत्र स्वरितो यथा नृयेनां प्राचयत्युक्त्तुर्म कर्मकृत इति (मा. श. प. भा. २।९।२।१२)-प्राजिवाजोऽयन प्राजिनो नः (मा. श. प. भा. ९।१।९।२४)-अग्ने नृय स्रुपथा गयेऽअस्मान् (मा. श. प. भा. ३।६।३।११)-एष ते रुद्र भागुऽआयुः । (मा. श. प. भा. २।१।२।१७)-एषु ते निर्ऋते भागस्तुश्रुषस्व । (मा. श. प. भा. ५।२।३।१)-मह वासा मयाभध्वेति । (मा. श. प. भा. २।९।२।२९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहितं तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदानं स्यात् । अनन्त्यम्-अनन्त्यम् । अनन्तितमिन्-अर्थः । यथा-हुडे रुन्ते हुण्ये वृाम्ये वृन्त उधातुर्दं नृयुः इति उद्विष्टुनि । (मा. श. प. भा. ४।९।८।१०)-स्थानं ब्राह्मणद्वयं सुमनां हु-गदमन् । (मा. श. प. भा. ३।३।१।११)-तुशुर्मिभुस्य वृहणस्याग्नेः । (मा. श. प. भा. २।१।२।१७)-द्विष्वानि देव वृषूनानि विष्टान् । (मा. श. प. भा. ३।६।३।११)-द्विष्वष्टगर्गिष्विन्वे सुनीषा । (कण्व. श. प. भा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्ये सश्रुतानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्ब्रह्मणामुदात्तानामेकत्र सुक्तानां पौर्वायदेणावर्णितानां मन्त्रानामनुदात्तत्वं स्यात् । पूर्वेषामनुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रावरणं भवति । यथा-आवृहन्नात्तम् । (मा. श. प. भा. १३।१।२।१)-अन्ते तवृणामसोऽअदित्यु स्मामिति । (मा. श. प. भा. १।७।३।८)-स्वाजीरे व्वाचीरे न्यव्ये गुव्यऽ इति । (मा. श. प. भा. १।१।२।१)-आ या दाम्मास्या पृथिडीम् ।* (मा. श. प. भा. ८।७।३।२३)-श्रुतं युव्याये तुव । (मा. श. प. भा. ७।९।१।३१) इत्यादि विशेषान् ॥ १६ ॥

१-अन्ते मन्त्रधर्मप्रये च देवात्मित्वात् ।

अपेदानौ भाषिकसङ्गे परे विशेषमाह—

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

“ तदात्तानुदानौ भाषिकमत्सन्नि— (भाषि. सू. १।४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तन्निर्णय-
उपसंघसुतदात्तानामनुदात्तानां चतुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा—विद्येयामाहुं व्युषे सुमन्त्रिम् ।
(मा श प ब्रा १।२।३।२८)—सिंहं ह्रस्वेण पात्सुं ह्रस्वः । (मा.श. प. ब्रा १।२।३।२९)
भ्रासाङ्गुतिक्षमा वृण (मा श प. ब्रा १।२।३।३४) सा नो मिवो व्युरुणोऽ अर्घ्यमाऽऽयुः
(मा श. प. ब्रा. १।३।१।१।१७) ध्रान्यमसि धितुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१।२८)
पवित्रे म्यो वक्ष्येण्य्याविति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) अमित्युन्देवुः सवितारमुणयोः
(मा. श. प. ब्रा ३।३।२।१।२) नास्वेनं व्राचयति निग्म्याभ्या स्य (मा. श. प. ब्रा. २।१।९।
४।७) पशुर्था बृहस्पतये (कण्व. श. प. गी.) स्तऽऽयुस्याः (कण्व. श. प. गी.
) इत्यादि । मन्त्रलक्षणानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्ताभिधिवान् “ स्वरितानुदानौ च ”
(भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एतदन्वोऽत्र उक्तान्यवचन । आम्बभङ्ग इतिक्त् । तदन्यथ स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्तानामेकोऽऽः
स्वरितमन्मयादि भाषिके परेऽनुदात्तादेश स्यात् । यथा नमो भूयै येहं चकारेति (मा श प
ब्रा १।२।१।१७) एष्टा रायः प्रेपे भृगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।३।१) भृष्टुर्वुः स्वरिति
(मा श प ब्रा २।२।१।१) स्वरितम्योदात्तानुदानोभयसन्प्रयोगे जाते “ भाषिके चोभयेषाम् ” (भाषि
सू. १।१७) इत्यनेनैव निमित्ते निवेदयि यदास्वयते पुनस्तद्वाचयति तिहन्यमानोऽपि वेनादिप्रकारेण नेन-
विनिर्दिष्टमात्र स्वरित एवेति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमि युष्यते—

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिर्गत स्यात् । एव निमित्तेऽपि मति स्वरितत्व स्वरितस्य चाभिनिर्हित-
त्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकमक्षा भवतीति भाव । यथा प्सुवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा.
१।१।२।१७) एष्टऽऽयुस्यै ह्येनं एष्टुऽआधुत्सेऽग्निमन्नाडमहाद्याद्यादधऽति (मा. श. प.
ब्रा २।१।३।२८) सुरस्वत्ये पूष्णेऽनुये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।३।१९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुक्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणान्वितानामुक्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तराण्यव्यवहितानामनुदात्तानां
कम्पन स्यात् । कम्पन नाम—अनुदात्तादि—अनुदात्तत्वम् । यथा—स्मृतिष्ठापयति म्बुष्णांङ्किः स्वाहेति

१—‘ विप्रमहम् इन्द्र ’ आ—अहम्’ इति धरो भाषिके परे ‘ जा ’ इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२—‘ अन्वयार्थे निमित्तं स्वयन्निमित्तेन स्वरितमित्यत्र । एतां भाषिकसङ्घातानां । तेषां स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तत्वव्यव-
धिष्टि मात्र । निमित्तोऽनुदात्त इति नान्वितस्य ॥

(मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । २ । १९ । २०)—युद्धैवोद्धेत्यथ द्वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । ३ । ९)—अद्धा हि तयन्मुन्योद्धा तद्युद्धात्मा (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । १ । २९)—आदित्यो ह त्वेवैपोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १० । १ । ४ । ४)—सैषा वृष्टयेव विद्या तपति (मा. श. प. १० । १ । ४ । २)—एयुम्बुकेष्टकः (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ४ । २२)—सोऽनुद्युद्व्यु नान्युदात्सुनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । ४ । २ । १) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्त पूर्वा यस्यानुदात्तस्य नोऽयमुदात्तपूर्व । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पन स्यात् । यथा—
किञ्चन—भ्राममुत् । मा भेर्म्मा रोद्मो च नः किञ्चनाममदिति (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । १४) द्याम् । पुन । इमाम् । सु दाधार ष्टुयिबीन्त्यासुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्त पूर्वे यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्व । तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पन स्यात् । अनुदात्त-
तएव भवतीत्यर्थ । यथा—नुमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १७)—
पृष्टा गुणः प्रये भुगाय (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । ३ । २१) इति ॥ २२ ॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्यानुदात्तताम्प्रत्येके विषदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिममाप्ता ॥ [१]

अत्रान्त्यस्योदात्तस्य सन—अनुदात्तता प्रत्येके आचार्या विषदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचन । तेन
कात्यायानो मनसिदमिति गम्यते । यथा—“ तस्मात्कुर्वन्तैस्तस्य पुरुषस्य बाहू ” (कण्व. श. प. ब्रा.
) रोचुनाऽस्य प्राणाद्धानुती (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशास्त्रिणागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा
कण्डिका परिममाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वर्गविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यात वत्तत्तं चेति विग्रह । तस्य विकरणां विकारा आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ! “ हि ”
(भाषि. सू. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमणा । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तर्ग्राहणार्थः । आख्यातविकारो निवृत्तः ।
अपेक्षानी मन्त्रकथनसमाप्त्या आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्त—“ क्रिया

वाचकमाख्यात क्रियातो न विशिष्यते । त्रिभ्र पुनश्चान्ति कालस्तु विशिष्यते ” इति । क-पुनराख्यात-
पदस्य विकारः । (मन्त्रे) अनाख्यातात्वस्माद्व्यातपदसंज्ञानुदात्तत्वमविकारः । शेषो विकारः । ननु-प्रातिशातरे
एव-” प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ” (प्राति. सू. ६ । ११) इति प्रकृत्य-आख्यातपदविकरणमुक्तम् ।
एव इति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽपि एव वक्तव्या । नै यदि शुद्धा अभि-
धेयैरेतद्दाऽभिनिहितानां परिमत्प्यानमात्रक्येत् । अतस्तदोच्यते परिच्छेदीद्वाराचार्योऽभिनिहितानभिनिहितानामाण-
लक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

अर्थादिः ॥ २ ॥

अर्थस्याशिरर्थादिः । अर्थादौ वर्तमानमाख्यातमनुदात्त विकार प्राप्नोति । यथा-भ्रुवत्यात्मना पुराऽस्य
द्विधन्ञ्जातृष्यः । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । ८)-सुन्धेत् पृन्स्तोक्ताऽइव त्वत् ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । १९)-स्याद्धेव ध्नायश्चित्तिः । (मा. श. प. ब्रा.)
भ्रुवति हास्य सुवृषणम् । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । २) इति ॥ २ ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादास्यादि पादादि । पादादौ विद्यमानाम्बान विक्रियते । यथा-दृष्टातु । दृष्टातु दृष्टव्यो जुनः
(मा. श. प. ब्रा. २ । १ । १ । ३९) । त्या-अगन्मुहि । अगन्महि मुनसा सुऽशिवेन ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । १९) । योजं । योज्जा त्विन्द्र ते हरीऽऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) इति ॥ ३ ॥

हि ॥ ४ ॥

‘ हि ’ शब्दात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-भ्राषो हि घ्रा मयोभ्रुवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । १ । २) छि हीमिद्धोऽभ्रुव्यटिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ७ । २ । २)-शिरो हि
प्रथमं ज्ञायमानस्य ज्ञायते । (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । ४ । १८) ‘ हि ’ शब्दात्पूर्वमपीति क्त-
व्यम् । इन्द्रो वामुश्निति हि । (मा. श. प. ब्रा. ४ । १ । ३ । ९) इति ॥ ४ ॥

हन्त ॥ ५ ॥

‘ हन्त ’ शब्दात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-हन्त तेऽतथा क्वात्यायन्याऽन्नं कर्वाणीति ।
(मा. श. प. ब्रा. १४ । ८ । ३ । २)-हन्ताडुमिं हौ ष्मन्तो ष्मन्त्यामि । (मा. श. प. ब्रा. १४ । १ । ८ । १)-हन्तेनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । २ । २ । ९)-
हन्तास्येन्द्रियं ह्यीर्यं* मोमपीथमद्याच हुराणीति । (मा. श. प. ब्रा.)
अत्र परत्वमर्पनी द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

१-हेतुमिति सख्यायाः अत्युपलक्षणम् । विद्वर्थकर्त्रेदिपता हि सख्या क्रिया न विशिनष्टि, किन्तु कालमेव । तदुच्यते हि-
“ क्रियामेदाय काल एव सर्वस्य बोधिका ” इति । क्रियामेदाय- क्रिया मेघु विरोधविनु स्वेन रूपेण रूपण्य चर्तु,
काल-काल एव न सख्यादिः । सर्वेष्वेति क्रियामेदाय नामार्थस्त्वेष्वर्थः । कालविदिति तुना सख्याऽऽपक्रियामेदाय
संज्ञाति हि ।

नेत् ॥ ६ ॥

'नेत्' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-नेत्स्वदपचेतुयाताऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । ३ । २२)-नेदृन्वोऽन्युः हिनुसानऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)-नेदृ- निरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १९) इति ॥ ६ ॥

कुषित् ॥ ७ ॥

'कुषित्' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-कुषिदङ्ग युवमन्तो युवक्षिद्यथा ढान्ति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २४)-कुषिन्मे पुत्रमुवधीडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । ४ । ७)-कुषिन्मेऽनुपहृतः सोममुवभ्रक्षडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

'अह' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-अक्षुन्नमाहास्थ भुवति (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । १०)-अन्नमुहृतस्य भुवति (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । १०) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुचये ॥ ९ ॥

समुचयार्थोच्चकारपरमाख्यात विक्रियते । यथा-शुर्म च स्थो वुर्म च स्थऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १०) सुस्मा चासि शिष्टा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । १ । ११) इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तत इति सम्बरम् । आमन्त्रित च तस्वर च आमन्त्रितसस्वरम् । आद्युदात्तमित्यर्थः । आमन्त्रितसस्वरपरमाख्यात विक्रियते । यथा-सुधवन्नुन्दिषीमहि (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) अमे युक्त्वा हि ये त्रव (मा. श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । ३१) अग्ने भ्रन्तु चिन्तिभिगिति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) अग्ने नय सुपथा राये (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११) अग्ने पुवस्व स्वपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४ । १ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

निज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञानमिष्ट जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यात विक्रियते । यथा-कथमस्यैवा ज्वसोर्द्वारा सम्बत्सह- मद्रिमाप्नोति (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ३ । १८) कथम्मदुतोकथेन सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यात विक्रियते । यथा-अधः स्वित्वासीरेदुपरि स्वित्वासीरेव (कण्व. श. प. १ । १ । १ । १६ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकत्वात् विक्रियते । यथा-युजेन हेव तु द्यन्यदपकुमर्णं भवति (मा. श. प. १. ११ । १ । १ । ४) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यद्युद्धस्य योऽयद्योगः । स च यद्युद्ध मर्षप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योने सत्याह्वान विक्रियते । यथा-विश्वेधा यदुजय स्पृधऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)-योऽस्मान्द्रेष्टि युध्व ह्ययं द्विष्मऽडुति (मा. श. प. ब्रा. ३ । ८ । १ । ११)-यत्रा निधुद्रिः सुवसे शिवाभिः (कथ. श. प. ब्रा.)-यत्तु नो हवीधः पत्तुड्यात् (मा. श. प. ब्रा.) यत्तरो वै सुंयत्तयोः पत्तुयत्ते (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ३ । ६)-यत्तुद्वयं स्वस्मिन् (मा. श. प. ब्रा.)-यत्तथा कामुयने (मा. श. प. ब्रा.)-यत्तमथा कामु-येत (मा. श. प. ब्रा.)-यादृशाद्वै ज्ञायते (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थकत्वात् विक्रियते । विनियोगो नाम-मन्त्रःशिवदेवतादित्वद्वारादित्वात्मकः । यथा-स तु इन्द्राभिभ्यामुपदुधाति (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)-विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)-तुष्णीं दूर्ध्वंस्तुम्बमुपदुधाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-युजुषाऽभिजुहोति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-तुष्णीमुदचमसात्रि-जुयति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-युजुषा जुपति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यन्मित्राभ्यात् उपलभ्यते तदाभ्यात् विक्रियते । यथा-अथ प्यातराभेयुः पुरोडाशो भुवत्पैन्द्रुः सान्नाययम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)-द्वावुत्तरस्यां ध्रुवां पुरां भुवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)-द्विर्नो गार्हपत्यो भुवत्य-विन्ऽआहवनीयः (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबन्धेनेत्यनुबन्ध । आस्यात्तार्थस्य कियतां च शब्दो-क्तविति सोऽनुबन्ध । तस्मात्परमाह्वानं विक्रियते । यथा-सुः स्रः श्रेयान्भुवति (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकरणमाह्वाना-धिकारमनाह्वानम् । एव यत्र यत्र समाजायं आह्वानाधिकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायनाम्नाम् । यथा-इमाम्मे घृणण शुधी हवम् (कथ. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

एत आपोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एतं ' ति' शब्दाख्य आपोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आपोडशाक्षरभिविधिर्यादा वा । तमेशाख्य-
आपोडशाक्षरान् यथाकथमुदाहरणानि दधन्ते । हुन्नास्योन्द्रिष्टं वृद्धिर्द्यम् सोमप्रीथमद्याक्षर-
हुराणीनि (मा. श. प. ब्रा.) स यो हेष्टुमेतुः सम्बत्सरमध्यात्मं प्प्रुतिष्ठितं
व्येद (मा. श. प. ब्रा. १०।२।४।१६) नेष्टनिरेत्प्यार्त्तानि (मा. श. प. ब्रा १०।४।१।१९)
नेष्टदपचेतुयाताऽह्वति (मा. श. प. ब्रा. १।८।३।२२) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चविधैशादिति भारद्वाजः ॥ १९ ॥

आख्य आख्य-आपञ्चविशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाज आच या मन्थने । यथा येना नः
पूर्वं पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ आङ्गिरसो गाऽऽबुविन्दन् (कथ. श. प. २)
यान्निर्णिजा रेकणसा प्राचून्स्य रातिं गृभ्भितां मुखनो नुयन्ति (कथ. श. प.
भा.) इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिंशदित्यौपशिविः ॥ २० ॥

आख्य आख्य आद्वात्रिंशदाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविराचयो मन्थने । यथा-स यो हेष्टुमेतुः
समदृशं प्प्रुत्पानिमधिदैवतु चाध्यात्मं च प्प्रुतिष्ठितं व्येद (मा. श. प. ब्रा १२।१
२।४) इति ॥ २० ॥

आमर्षादास्ययोः पदयोर्वहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्षादा विविधा-पोडशाक्षरा, पञ्चविंशदक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशक्षरा प्रधानाऽप्रकृता ।
पञ्चविंशत्यक्षराया, द्वात्रिंशदक्षराया वा पञ्चे विक्रियते । पाक्षिरुवादापरिपूर्णे इत्तरे मर्षादे । अत्राड-रषदर्थे
वर्तते । आमर्षादा रषन्मर्षादित्यर्थः । आमर्षादायां निष्ठेन ह्यामर्षादास्ये । तयोरेमर्षादास्ययोराख्यातयो पूर्व-
मक्ष्यातपदं पञ्चविंशत्यक्षरान् द्वात्रिंशदक्षरान् वा विक्रियते । आदिभिर्योगे सर्वात्पदुत्पन्ने । तत्र द्वयोरेया-स
यत्सायमुस्नमिते जुहोत्यनुत्वेभ्योऽपत्तमुत्तिष्ठेभ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २।३।
१।९)-अथ यत्प्रातरनुदिने जुहोत्यस्य रुमस्य जीवतस्य देवैभ्यो जुहवानि (मा.
श. प. ब्रा २।३।१।१२) वृत्तामाख्याताना यथा-स यत्सायमुस्नमिते जुहोति गुहर्म-
मेवेत्तमुस्नतमक्षिजुहोति गुहर्मः सुन्तनमुभिकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।
४)-अथ यत्प्रातरनुदिने जुहोति प्प्रुजनपत्पेवेनमेतुत्तोऽयं तेजो भृश्या विभ्रा-
जपानऽवुदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।५) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृती भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका
परिममामा ॥ (२)

अथ सर्वान्यपि-आमर्षादास्थितान्यात् यातवदानि क्षादियोगे विक्रियन्ते, इषीमक्षिविराधावो मन्यन्ते । यथा-
युस्मिन्नुर्द्धे युजन्ते तेषां वाऽऽ वन्तेनोत्तमो डीक्षने प्रथमोऽवमृष्टाडुदायतामुडैति ।
(मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । १ । १०)-ये देवासो दिष्टेकादश स्थ पृथिथ्यामध्ये-
कादश स्थ । अप्सुक्षिन्तो महिन्नेकादश स्थ ते देवासो यजुर्मिर्षं जुषध्वम् । (मा. श.
प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकण्वरारिनागदेवमुत्तश्रीमद्वनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीया षडङ्का परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽर्थे गम्यमाने पूर्वमाख्यात विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवगतो । यथा-तूष्णीं दध्मस्तम्बु-
मुपट्टधानि युजुषाऽभिजुहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-तूष्णीमुदवमसा-
त्रिनुयति युजुषा व्रपाति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-स वाऽऽइन्द्राग्निभ्यामुप-
ट्टधाति विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोऽप्यप्यक्तयो पूर्वमाख्यात विक्रियते नोत्तरम् । यथा-जुहुवानी ३ मा हौषा ३मिति
(मा. श. प. ब्रा.)-कथुमस्यैतत्कृष्मं सम्बत्सामग्निमाप्नोति कथुः सम्बत्सो-
पाग्निना सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । २ । २१) इति ॥ २ ॥

अनन्तहितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तहितं भिन्नजातीयेनाव्यवहितमित्यर्थं । अनन्तजानीययोगोऽप्यप्यक्तयो पूर्वमाख्यात विक्रियते, न
द्वितीयम् । यथा पुरुषश्च ह नारायणं प्रजापतिरुवाच युजस्व यजस्थेति (मा. श. प.
ब्रा. १२ । ३ । ४ । १) अथ युज यजेत्येतोत्तरानाह (मा. श. प. ब्रा. ११ । ३ । ८) इति ॥ ३ ॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारितं समुच्चितं चेति द्वन्द्वसमासः । विचारार्थकयोः समुच्चयार्थकयोश्चाख्यातयो पूर्व विक्रियते, न द्विती-
यम् । तत्र विचारार्थकयोर्वथा-यजेद्वाज्यभागो ना ३ इति युजेता ३ न युजेता ३ इति
(मा. श. प. ब्रा.) समुच्चयार्थकयोर्वथा-शुष्मं च स्थो वृष्मं च स्थऽइति (मा.
श. प. ब्रा. ९ । ४ । १ । १०)-सुष्मा प्राप्ति शिवा वामीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ ।
९ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनूवन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणो न विकुरुत.
इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचन नाम—अन्वाख्यानम् । तत्र विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः । अनुवच्यत इत्यनुबन्धः । पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः । अनुबन्ध इत्यत्र—अन्वेषणमपि दृश्यते (पाणि. म., १।३। १३७) इति पाणिनीयसूत्रेण दर्शिता । निर्वचनेऽनुबन्धो यन्मन्त्राख्यानं तदाख्यानं न विकृतम् इति मारद्वाजाचार्यो मन्यते । तथा—अव्ययार्थो योजनार्थो यन्मन्त्राख्यानं दृश्यते तदेति न विकृतम् इति माण्डूकीयैः मन्यते । अत्र विस्तरः कालविशेष उच्यते । विनिर्गोपी वाक्यशेष इति प्राणपवादोऽयम् । क्रमेणोदाहरणानि । देव्या दीक्षां निरमिमहादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१)—इत्युप्रे कृपस्यथेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भाग्यार्थोक्तं विक्रियते वा । बस्तुाजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसुकाममुष्ट्योरुष्ट्यकाममिति (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।१४) इति प्रथमोदाहरणम् । द्वितीयोदाहरणं यथा—एवमेव साध्यन्दिने सुवर्तेऽपृहीतऽ एवमुत्स्मादच्छा- वाक्यायोत्तमो गृहो भवत्यथ तृतीयं वृत्तनीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४। २।३।९) इति ॥ ९ ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतर वर्तनीति भूयोवादी । वरीयो सुतर वर्तनीति वरीयोवादी । कनीयोऽन्यतर वर्तनीति कनीयो- वादी । एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणा कार्यकारिणो न भूः । भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्यानं न विकृतेति- त्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । तुस्य भूयो भूय एव तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२। १९)—परः परऽएव वरीयस्तुषो भवति (मा. श. प. ब्रा. ३।४।४।२७)—कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनन्तर इति प्राणपवादकमेतन् । नेत्यनुवर्तमाने पुनरवधारणार्थं इति नभू—अत्रानिःपन्वम्वन्वार्थः । तेन शाब्दान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यायनपद विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति । अनवधारणा इति किं ? अन्यत्रापि यत्र विक्रियते दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विक्रिये मा भूदिति । यथा—एवुं हेनं सऽपृहीतयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)— एवुं हेवुं श्रिया युशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.)—एवुं हेनं सु जास्यति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एवुं हेवुं कीर्त्या युशसा श्रिया सुः श्वः श्रेयान्भवति (कथ. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ६ ॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

‘ हि, हन्त ’ इत्यादयो विकारकारिणः श्शुक्लम् । कश्चित्त्व्यायमववादः । ह्यदीनां मन्त्रेऽन्यतम एकतमं परिसमाप्त्यर्थं श्रेयाख्यानं न विकरोति । बहुष्वन्व्यायनेऽपि येनाख्यानं सम्बन्धितं तदेकमयानं विक- रोति । सर्वेष्वप्यन्यतम्याख्यानानि न विकृतेति । तस्मिन्नेव स्वमन्त्रोदाहरणे परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा— किं हि हरेद्यदन्तरिक्षं हरामि द्विषं हरामीति हरेत् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।४। १९) हुन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति सु द्विष्टुं सुसृजे । (मा. श. प. ब्रा. १।४। ९।४।२)—तेदुन्योऽन्युं हिनुसानीति । (मा. श. प. ब्रा.)—स त्वष्टा चुक्षोश् कुक्षिन्मे पुत्रमुवधीदिति । (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।७) इत्यादि ॥ ७ ॥

यमपदयोः स्वराद्योःरत्पत्स्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्यवो पदपोरिति ते स्वरादी । अतिशयनात्त्वा म्बरा यत्र परे दृश्यन्ते तदयमस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्वमपदयोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्वरात् । अत्र मूत्रे तरग्रहणं तुल्यमस्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाप्यम्बरमिति भावः । यथा—तद्वेकैकयुधेर्मुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । २ । १५)—एकैकयुधेर्मुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १५ । १५)—तस्मादेकैकयुधेर्मुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १५ । १५) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दोपेक्षया मात्रास्यव्यापकप्रकृतिस्वरव ज्ञेयम् । अत्रैका
पेक्षा चेति समाने सति “ स्त्रियाः पुंयद्वाधितपुंस्कादन्द् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
प्रियादिषु ”—(पाणि सू. ६ । ३ । ३४) इति व्याकरणमूत्रेण टावलोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्त-
रस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रमगादनाल्यानयमार्योऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वत्रैष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्यवो पदपोरिति स्वरादी तादृशे ये न भवन्ते अस्वरादी । चकार समुच्चयार्थं । समा. मात्रा
ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योःस्वराद्योश्च सममात्रयोर्वमपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वर नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते ।
अस्वरादिसममात्रार्योऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्वेधा—तुपोपेक्षु मघवन् । (मा. श. प. ब्रा. २ ।
३ । ४ । ३८) अस्वराद्योः सममात्रयोर्वेधा—पुष्प्राष्टुमाग्निर्भरतस्य ऋण्वऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । १ । १४)—सः
सुमिद्युवसे ऋण्वः । (कथ. श. प. ब्रा.)
सममात्रयोः किं ? उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोऽर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वराद्यो यद्याख्यातं तत्रानग्रे स्वराद्यो विपर्यस्तं स्वरात् ।
स च विपर्यस्तो व्याख्यातः पूर्वत्र भाषिके । “ उदात्तमेतत् ”—“ स्वरात्तानुदात्तो च ”—“ उदात्तमनुदात्त-
मनन्त्यम् ”—“ अन्त्यं मन् हतानाम् ”—“ भाषिके चोभयेषाम् ”—(भाषि. सू. १ । १३-१७)
इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१—अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण ह्येव-
मर्थकं वेदं सूत्रम् । यथा—दृशानो रुक्मऽ ऊर्णुऽ व्यश्रीष्टिति—(मा. श. प. ब्रा. ९ । ७ । १२)
इति । मन्त्रदशांश्यामन्त्रोद्देशे त्र्यक्षरदशांशा सर्वोदात्तता । यज्जुहुयात्क्षिप्तं यजमानमृतम्—(मा.
श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिनि पदं सर्वोदात्तम् । युजमानं स्वर्गैर्गुह्योक्तमभिषहति ।
(मा. श. प. ब्रा. ११ । ४ । १ । १९) इत्यत्राभिरसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वै प्प्रा-
रपऽ एव । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । १२) इत्यत्र विच्छिन्नः ‘ वै ’ इति निपात उदात्त
इति । “ मन्त्रस्वरबहिर्भूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रातिसाख्यायां मन्त्रेच्छास्त्रान्तरात्तत् ॥ १ ॥ ” इति ।
अत्र स्वरादेः संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । “ कण्ठ्यं ककारे ह्रस्वम् ” (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्राति-
शाख्यबह्वलकमूत्रस्यापवादकमेतन्मूत्रमिति ध्येयम् ॥

अथाचमन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम् ।

कण्ठ्यस्वरोऽर्कत्सवर्णं ॥ ११ ॥

“ अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ” (भाषि. सू. १ । १) इति प्रतिब्रातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्व स्वरनियममुक्त्वा—अथेदानीं संस्कारनियममाह—कण्ठ्यस्वरोऽर्कत्सवर्णं इति । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कवर्गादिभ्युदात्तार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वर अवर्गो ह्रस्वो दीर्घो वा—अर् स्वान्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे इत्यनुवर्तते । यथा—यत्किञ्च—ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते । (मा. श. प. ब्रा. १ । १२ । ७२) यत्किञ्च—ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चर्त्तसत्याभ्यां जुष्यत् सर्वत्र हेव तज्जयति (मा. श. प. ब्रा. १ । ११ । ७९) इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरणं यथा—तथा—ऋषीणाम् । तथुर्षीणां तथा मनुष्याणाम् (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । २ । २१) युथा—ऋतुम् । यथुर्मुष्मप्य (मा. श. प. ब्रा.) कण्ठ्यस्वर इति किं ! यदि—ऋक्तः । यद्रयूक्तो भूरिति चतुर्गुहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वथ (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ९ । ८ । ६) सर्वे किं ! तुम्—ऋतुवः । सम्भत्सरो युजमानस्तुमृतवो याजयन्ति (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ९ । ७ । २२) ब्राह्मणे किं ! यत्रां सप्त ऋषीन्पुटं परकमाहुः (मा. श. ७ । २६) सप्त ऋषयः प्रतिहिताः (मा. श. ३४ । ११) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा—द्वौ—इति । द्वा—इति । कृत्येभु देवो यज्ञस्यत्स्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाव (क. श. प. वृ. १७ । १ । २ । १) उपखिंशौ—इति । इन्द्रश्चैव मज्जापतिश्च उपखिंशाऽ इति (क. श. प. वृ. १ । ७ । ११ । २) इति । वायो—इह । निपुद्रिर्वाय इह ता विमुञ्चेति (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि । ब्राह्मणे किं ! निपुद्रिर्वायविह ता विमुञ्च (मा. श. २७ । २२) इति ॥ १२ ॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्रादिदक्ष्णात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः । तत्र दिवियदन्वा नृषदम् (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयम्भूम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम् ।

एदानीं वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारकारिल्कारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः ः अकारध, इकारध, उकारध, ऋकारध, एकारधेति तथेति इन्द्रसमासः ।

१—इत्युदाहरण विन्यम् । २—इह सूत्र इत्यादि साहित्यविषयम् ।

३४७

अकारादयः पंचे वर्णा अर्वाधारणाः । अष्टादश्या भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घभेदा इति पूर्वं अकारस्य त्रयो भेदाः, ततलोपा ह्रस्वदीर्घभेदात्तानामुदात्तानामुदात्तस्वरिता इति प्रत्येक च त्रयो भेदाः, एव नव भेदाः । इति नवभेदमिह—अकार. सानुनासिकानिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदा । तथा—इकारोकारन्दकारणकारणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यथापिशिलिनोक्त—“ ऋवर्णलृवर्णयोर्दीर्घा न सन्ति ” इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिप्रथाना प्रहणान् ए-ऐ-ओ-औ-इति सन्त्यध-रणा ह्रस्वामात्रात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षण प्रसगादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवृत्ताण्डिभाल्लविनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरतन्तुज्य वर्तत इति शतपथवृत् । “तेन तुल्य क्रिया चेदिति ” (पाणि. सू. १।१।११९) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिभाल्लविनः, ताण्डिनश्च भाल्लविनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वर स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । “ द्वितीयाप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविना स्वरो । तथा शतपथावेतौ स्वरो वाजसनेयि-नाम् । ” इति सामानादशिक्षायाम् ॥ १५ ॥

प्रसगात्तामस्वरमाह—

सत साम्नाम् ॥ १६ ॥

पदा वपने—तान्योऽध्वर्युर्गोपेत् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।४६) इति षडुर्वेदेऽपि सामगात्र विहितम् । अतस्त्वङ्गणमुच्यते इति नातुपपत्ति । यत्तु प्रातिशाख्ये “ सत ” (प्राति. सू. १।१।२७) इति सूत्रेणैव प्रवृत्तत्वात् उक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेव प्रथम इति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

मात्रां सत स्वरा इत्युक्त, के ते इत्याकांशायामाह—

पद्भ्रजऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः ॥ १७ ॥

षड्भ्रज ऋषभधैवादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसगात्तेषां स्थानान्याह—

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्भ्रजादिसप्ततामस्वराणां योनयः, करोगभूतानि स्थानानि उच्यन्ते इति सूत्रोपः ॥ १८ ॥

१-अ-इ-ऋ-लृ-वृ-येने षड् वर्णा अर्वाधारणा स्वरकार्यवर्णप्रथमवृत्तिभूता ईदृशे । एत्या-एते षडपि प्रत्येक-ह्रस्व-दीर्घभेदाः । अन्यत्रात्वेवमेव हेयम् । “आहो विद्वानसु कोर्के मया कश्चि समधुने ३ इति” सूत्रान्तमेकलृदीर्घामपि । षडपि-ब्रह्मात्तात्पदात्तारविता मन्द्रमध्यमोमाच नवधा भिद्यन्ते । सातुनासिकानिरनुनासिकभेदेनाह-दीर्घाः भिन्नाः आहवृत्ताः । षड्भ्रजमनुया दार्ब वापिशिलिनो मतनिराकरणाय, तन्मने ऋ-लृ-वर्णयोर्दीर्घता भेदे । तदिह निराहृत सूत्रेणा ऋ-लृ-वर्णोपादानेन, “ ऋवृत्तौ दीर्घः ” (प्राति. सू. ८ । १०) इति प्रातिशाख्येऽष्टनेऽप्यात्वे वर्णतमात्रावपादाचेति ।

१-“ अथ षड्भ्रजान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः ” (प्राति. सू. १ । १) इत्यत्राविद्येपिब्रह्मरविवर्णवर्णवृत्तौ प्रत्ये, शतपथ षड्भ्रज-रविवृत्तौ षड्भ्रज षड्भ्रजोऽस्ति, तस्मैवैतदुपदिष्टा स्वराः । षड्भ्रजश्च सप्तताम्यैः । तद्वचनं षड्भ्रजः काल्यमावन्दिन-दण्डादिनो काल्यदिनः । कल्पानां षड्भ्रजान्-बहुभिरुच्यते । षड्भ्रजश्च षड्भ्रजवृत्तौ लक्ष्यः । अतः स्वराः कल्पानां भाति ।